

Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.

Ostajmer, Branko

Doctoral thesis / Disertacija

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:348248>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-29**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

BRANKO OSTAJMER

**NARODNA STRANKA U SLAVONIJI I
SRIJEMU 1883.–1903.**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2011.

UNIVERSITY OF ZAGREB
CROATIAN STUDIES

BRANKO OSTAJMER

**NATIONAL PARTY IN SLAVONIA AND
SRIJEM 1883.–1903.**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2011.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

BRANKO OSTAJMER

**NARODNA STRANKA U SLAVONIJI I
SRIJEMU 1883.–1903.**

DOKTORSKI RAD

MENTOR:
dr. sc. Stjepan Matković

Zagreb, 2011.

SADRŽAJ

UVOD	1
SLAVONIJA I SRIJEM NA RAZMEĐU XIX. I XX. STOLJEĆA	14
UPRAVNA PODJELA	14
PROMET I GOSPODARSTVO	16
OBLIKOVANJE NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU OD 1883. DO 1885.	19
NARODNA STRANKA U VRIJEME BANA LADISLAVA PEJAČEVIĆA	19
NARODNI POKRET 1883.	20
DRAGUTIN KHUEN-HÉDERVÁRY DO DOLASKA NA BANSKU ČAST	31
DOLAZAK DRAGUTINA KHUEN-HÉDERVÁRYJA NA BANSKU ČAST I ODJECI U SLAVONIJI	32
PROMJENE U NARODNOJ STRANCI 1883.-1885.	35
Arhivska afera	39
IZBORNA PRAKSA I NARODNA STRANKA	46
SABORSKI IZBORI	46
Saborski izbori 1884.	52
Pregled rezultata prema izbornim kotarima	58
Naknadni izbori	69
Saborski izbori 1887.	72
Pregled rezultata prema izbornim kotarima	76
Naknadni izbori	83
Saborski izbori 1892.	85
Pregled rezultata prema izbornim kotarima	91

Naknadni izbori	97
Saborski izbori 1897.	100
Pregled rezultata prema izbornim kotarima	104
Naknadni izbori	115
Saborski izbori 1901.	116
Pregled rezultata prema izbornim kotarima	120
Naknadni izbori	128
GRADSKI I OPĆINSKI IZBORI	129
IZBORI ZA ŽUPANIJSKE SKUPŠTINE	133
NARODNA STRANKA I NARODNI POKRET 1903. U SLAVONIJI I SRIJEMU	137
ORGANIZACIJA NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU	147
PROMJENE U STRUKTURI I IDEOLOGIJI NARODNE STRANKE U POSLJEDNJEM DESETLJEĆU XIX. STOLJEĆA	155
ODNOS NARODNE STRANKE PREMA LIBERALNOJ STRANCI	162
SOCIJALNA STRUKTURA NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU	168
EKONOMSKA OSNOVA NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU	174
NARODNA STRANKA I PRIPADNICI SLAVONSKO-SRIJEMSKOGA PLEMSTVA I VELEPOSJEDA	185
Obitelj Pejačević	186
Obitelj Khuen Belasi	188
Obitelj Eltz	189
Obitelj Prandau	192
Obitelj Mailáth	193
Obitelj Normann-Ehrenfels	194

Obitelj Tüköry	196
Obitelj Turković	198
NARODNA STRANKA I SVEĆENSTVO	199
Katoličko svećenstvo	199
Pravoslavno svećenstvo	208
NARODNA STRANKA I SRBI U SLAVONIJI I SRIJEMU	210
NARODNA STRANKA I ŽIDOVI U SLAVONIJI I SRIJEMU	214
NARODNA STRANKA U GRADSKIM SREDIŠTIMA SLAVONIJE I SRIJEMA	221
Primjer Osijeka	221
Primjer Požege	229
Primjer Vukovara	232
Primjer Broda	234
Primjer Zemuna	238
Primjer Đakova	241
Primjer Mitrovice	243
Primjer Srijemskih Karlovaca	245
SLAVONSTVO	246
NOVINSTVO	257
<i>Narodne novine</i>	258
<i>Die Drau</i>	262
<i>Slavonische Presse</i>	264
<i>Dan</i>	266
<i>Vjesnik županije virovitičke</i>	271
<i>Glasnik županije požeške</i>	273

<i>Sriemske novine</i>	275
<i>Dnevni list</i>	276
<i>Osječki tjednik</i>	277
<i>Mitrovitzer Zeitung</i>	278
BIOGRAFSKI PROFILI ISTAKNUTIJIH PRVAKA NARODNE STRANKE S PODRUČJA SLAVONIJE I SRIJEMA	281
ZAKLJUČAK	307
POPIS IZVORA I LITERATURE	313
ŽIVOTOPIS I BIBLIOGRAFIJA	322

UVOD

Političke stranke su suvremen politički i društveni fenomen kojemu začetak nalazimo u Velikoj Britaniji krajem XVII. stoljeća, ali u modernom smislu, s ispunjenjem preduvjeta o uvođenju izbornoga prava i uključenju širih slojeva stanovništva u politički proces, nastaju mnogo kasnije. U europskim zemljama moderne političke stranke pojavljuju se uglavnom u prvoj polovici XIX. stoljeća, no ponegdje taj proces, zbog zakašnjele modernizacije, kasni. U modernom političkom životu, pa i u građanskom društvu uopće, političkim strankama pripada iznimno važna uloga.

Prvi oblici stranačkih organizacija u banskoj Hrvatskoj pojavljuju se početkom četrdesetih godina XIX. stoljeća. U godinama 1841.-1842. nastale su prve dvije političke skupine zasnovane na dvjema sukobljenim ideologijama: Horvatsko-vugerska stranka (popularno zvana “mađaroni” ili “unionisti”) te Ilirska, odnosno Narodna stranka, čiji su pristaše bili poznati pod kolokvijalnim nazivima “ilirci” ili “narodnjaci”.¹

Premda nisu rijetki radovi u kojima se hrvatska historiografija, vrlo često i na visokoj stručnoj i znanstvenoj razini, bavila poviješću hrvatskih političkih stranaka, još uvijek se teško osjeća nedostatak monografija o pojedinim strankama. I dok je, primjerice, o pravaštvu kao ideologiji i pravaškim političkim strankama razmjerno mnogo pisano, o nekim drugim strankama ne postoje sustavnija istraživanja, a u prvom redu se to odnosi “mađarone”. Naziv “mađaroni” u pravilu je bio rabljen kao polemički pojam izrazito negativnoga značenja, a odnosi se na više hrvatskih političkih stranaka do 1914. godine koje su u osnovi svoga programa imale održanje državne zajednice s Mađarskom.² Velik dio dugoga razdoblja od 1841. do 1914. “mađaroni” su obnašali vlast u banskoj Hrvatskoj. Ta okolnost pridaje poseban značaj njihovoj ulozi u hrvatskoj političkoj povijesti, a posvemašnju neistraženost njihove organizacije, strukture, djelovanja i ideologije čini još izraženijom.

Zasebnu fazu u razvitku “mađaronstva” ili “unionizma” čine godine 1883.-1903. kada je Narodna stranka pod hrvatskim banom Dragutinom Khuen-Héderváryjem kao svojim stvarnim vođom suvereno držala upravu hrvatske autonomije u svojim rukama. Prema ocjeni

¹ Instrukivan i pregledan razvitak političkih stranaka u hrvatskim zemljama do 1914. godine vidi: Stjepan MATKOVIĆ, “Obilježja političko-stranačkih kretanja u Banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini 1842. – 1914.”, u: Tihomir CIPEK – Stjepan MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina : 1842. - 1914.*, Zagreb 2006., 49.-97.

² Osim toga, nerijetko je isti pojam, napose početkom XX. stoljeća, u pejorativnom smislu bio rabljen i kao diskvalifikacijsko sredstvo u političkoj borbi, i upućivan je na adresu stranaka, skupina ili pojedinaca u čijim nazorima i djelovanju nije bilo naklonosti prema Mađarima i održavanju višestoljetnih veza.

Vinka Kriškovića, sveučilišnoga profesora i bivšega podbana, Khuen-Héderváry dao je pečat nagodbenom razdoblju u pozitivnom i u negativnom smislu,³ i s tom se je ocjenom teško ne složiti. Značaj Khuenove osobe u ovom dijelu hrvatske povijesti dovoljno jasno dočarava i sama sintagma “Khuenovo doba” kojom se često zna nazivati ovaj dvadesetogodišnji odsječak hrvatske povijesti. Razdoblje banovanja Dragutina Khuen-Héderváryja još uvijek nije s motrišta povijesne znanosti na cjelovit, sustavan i znanstveno utemeljen način obrađeno. Još uvijek ne postoji ambiciozniji pokušaj izrade Khuenove biografije, a bolje nije istražena ni Narodna stranka, koja je u navedenom razdoblju uvjerljivo dobivala saborske izbore i Khuenu osiguravala neupitnu podršku na zakonodavnom području. Nemoguće je u potpunosti razumjeti ovo razdoblje dok se ne istraži struktura i djelovanje Narodne stranke kao najjače političke organizacije i vladajuće stranke s neizmjenom važnom ulogom u političkom i društvenom životu tadašnje Hrvatske. Ovaj nedostatak je još izraženiji kada je riječ o Slavoniji i Srijemu,⁴ budući da je Narodna stranka upravo na ovom prostoru ostvarivala najuvjerljivije pobjede. Prostor Slavonije i Srijema s više aspekata predstavlja osnovicu Narodne stranke, a prije svega valja istaknuti da stranka svoju ekonomsku snagu u prvom redu zasniva na slavonsko-srijemskom plemstvu i veleposjedu, te slavonsko-srijemskom građanstvu, u prvom redu onom srpskom i židovskom.

U istraživanju stranačkoga života hrvatski su povjesničari pretežno iskazivali interes za pravaštvo te za narodnjaštvo u godinama do revizije Ugarsko-hrvatske nagodbe i povlačenja biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1873.). Historiografske spoznaje o Narodnoj stranci nakon 1873. godine vrlo su skromne, a potanje nije istražena niti Neodvisna narodna stranka. Razmjerno je najbolje istraženo pravaštvo, no ono se ni u vrijeme svoje najveće snage, izuzev pojedinih izoliranih sredina, nije uspjelo ukorijeniti na području Slavonije i Srijema. U takvim okolnostima, uz neistraženost Narodne stranke kao dominantne političke snage na tlu Slavonije i Srijema u godinama 1883.–1903., dosadašnja saznanja o političkoj povijesti hrvatskoga istoka krajem XIX. i početkom XX. stoljeća ostaju tek fragmentarna i usputna. Društvena i gospodarska povijest Slavonije i Srijema također nisu dostatno istražene, vrlo malo pozornosti bilo je pridano i ulozi plemstva i veleposjeda, a nije pretjerano reći da su

³ Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965., 62.

⁴ Iz geografskih, administrativnih i političkih razloga prostor Slavonije i Srijema oblikovao se tijekom stoljeća kao zasebna prostorna i politička cjelina s mnogim osobitostima, i takav je ostao sve do 1918. godine i raspada Austro-Ugarske Monarhije, odnosno do stvaranja prve jugoslavenske države. U upravnom pogledu, prostor Srijema sačinjavao je na razmeđu XIX. i XX. Srijemsku županiju sa sjedištem u Vukovaru, a danas je isto područje podijeljeno državnom granicom Republike Hrvatske i Republike Srbije. Historiografska istraživanja koja razmatraju razdoblje do 1918. područje Srijema u pravilu sagledavaju kao cjelinu. Slavonsko-srijemski prostor omeđen je rijekama Dravom i Savom na sjeveru i jugu, odnosno Ilovom i Dunavom na zapadu i istoku, te stoga u daljnjem tekstu ponegdje koristim i sintagmu slavonsko-srijemsko međuriječje.

Slavonija i Srijem u nagodbenom razdoblju uopće dosad ostajali na marginama interesa hrvatske povijesne znanosti. Zbog navedenih osobitosti slavonsko-srijemskoga prostora tema ove disertacije – djelatnost Narodne stranke – ograničena je na prostor Slavonije i Srijema.

Metodološke postavke

Osnovna je poteškoća pri istraživanju djelatnosti Narodne stranke u tom razdoblju da nisu izvedena temeljna znanstvena istraživanja, a istovremeno je prikaz iste stranke u dijelu historiografije, a osobito u javnosti, do danas opterećen stereotipnim, politički i ideološki motiviranim tumačenjima. Olako izrečene ocjene nisu potkrijepljene niti pokušajima sustavnih istraživanja, pa tako ni danas ne postoje objektivne analize djelatnosti hrvatskih “mađarona” / “unionista” uopće, niti pojedinih najistaknutijih zastupnika ove političke ideje, od Danijela Antuna Josipovića nadalje. Kao primjer brojnih u historiografiji uvriježenih ocjena, koje itekako podliježu preispitivanju, može se navesti onu o navodnom liberalizmu “iliraca” i konzervativizmu “mađarona”. Riječima povjesničara Dinka Šokčevića: “Hrvatski su povjesničari (poglavito u hrvatskoj historiografiji obiju Jugoslavija) ilirizam bez ikakve rezerve proglasili naprednim, liberalnim političkim pokretom, a na ‘mađarone’ bacili anatemu konzervativne, nazadne, pa i izdajničke društvene snage.”⁵ U hrvatskoj historiografiji stranka i njezini protagonisti dobili su mjesto slično onomu koje je u srpskoj historiografiji pripalo političkoj djelatnosti istaknutoga srpskog književnika i možda najpoznatijega srpskog mađarofila XIX. stoljeća Jakova (Jaše) Ignjatovića, za kojega je već Jovan Skerlić pisao da je u svom političkom radu “branio stvari koje se ne mogu braniti, ili [...] je imao da izmiri svoje srpsko nacionalno osećanje sa mađarskim ‘domoljubljem’”.⁶

U ovoj radnji se nastoji pružiti cjeloviti i znanstveno utemeljeni uvid u ulogu, djelovanje, strukturu i ideologiju Narodne stranke u Slavoniji i Srijemu, zasnovan na objavljenome i neobjavljenome arhivskom gradivu, literaturi i novinstvu. Radnja pokazuje kako se vladavina

⁵ Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara – Mađari u očima Hrvata. Kako se preko Drave mijenjala slika drugog*, Zagreb 2006., 69.

⁶ Kao takav, Ignjatovićev politički rad – prema kratkoj i poraznoj Skerličevoj ocjeni – “niti je zanimljiv, niti je ubedljiv, niti u uopšte ista kaže”. Jovan SKERLIĆ, *Jakov Ignjatović. Književna studija*, Beograd 1922., 62. U srpskoj javnosti Ignjatović je bio žigosan kao “mađaron”, izvrgavan oštrim napadima te je živio posve izolirano od društva. Ipak, još 1938., Veljko Petrović je upozorio da Ignjatović nikada nije bio niti nacionalni izdajnik, niti plaćenik Mađara. Živio je, naposljetku, mukotrpno, uglavnom od vlastita pera, i jednostavno bio uvjereni i dosljedni mađarofil, isto kao što je bio i dosljedan austrofob i “tipičan srpski šovinista”. Veljko PETROVIĆ, “Ignjatović Jakov (Jaša)”, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, ur. Stanoje Stanojević, knj. II, Zagreb [1925.], 4.-5.

ove stranke odrazila na društveni, gospodarski i kulturni razvoj Slavonije i Srijema, odnosno tumači u kojoj je mjeri opravdan pogrdni naziv “mađaroni” koji su za pripadnike Narodne stranke upotrebljavali njihovi politički protivnici, a potom ga, bez zadržke, preuzeli i brojni povjesničari. Istraživanje organizacije i djelovanja Narodne stranke podrazumijava i zalaženje u širi politički kontekst banske Hrvatske, no ta će problematika u ovom radu biti zahvaćena tek u manjoj mjeri, odnosno onoliko koliko je nužno za potpuno razumijevanje zadane istraživačke teme.

Radovi hrvatske historiografije o političkim strankama zadržavali su se gotovo isključivo na istraživanju političkih događaja i ideologijâ. Odmakom od ovog tradicionalnog pristupa, u radnji se nastojalo zahvatiti i brojne druge aspekte stranačkog ustrojstva i djelovanja (stranačka umreženost, različite razine djelovanja, stranački tisak). Posebna pozornost pridana je utvrđivanju nacionalne, vjerske i socijalne strukture stranačke elite (saborski zastupnici, veliki župani, gradonačelnici, načelnici). Radnja kombinira kronološki i problemski pristup, te je u najvećoj mjeri zasnovana na izvornom građivu.

U uvodnom dijelu radnje utvrđuje se širi politički kontekst i daje se opis gospodarskog, demografskog i upravnog okvira Slavonije i Srijema. U središnjem dijelu radnje težište je stavljeno na promjene koje zahvaćaju sastav Narodne stranke nakon dolaska Khuen-Héderváryja na bansku čast, na sadržaj stranačke ideologije, utvrđivanje organizacijskih struktura, geografske mreže i djelovanja stranke, te na sudjelovanje stranke na saborskim, općinskim i županijskim izborima na tlu Slavonije i Srijema. U završnoj cjelini donosi se pregled djelatnosti Narodne stranke u pojedinim sredinama te biografski profili najistaknutijih nositelja stranačke politike.

Objektivno sagledavanje svakovrsne prisutnosti Narodne stranke u Slavoniji i Srijemu za banovanja Dragutina Khuen-Héderváryja nije samo važan prilog poznavanju političke povijesti hrvatskoga istoka u dotičnom razdoblju, već značajno pridonosi i boljem razumijevanju tadašnjih političkih prilika u banskoj Hrvatskoj uopće. Za očekivati je da će istraživanje otvoriti nove perspektive, poput istraživanja uloge slavonskoga plemstva u političkom životu i s tim povezanog fenomena “slavonstva” i različitih sastavnica političke djelatnosti Dragutina Khuen-Héderváryja u hrvatskome političkom životu, kao i propitivanja istraživanja životopisa drugih značajnih prvaka Narodne stranke s područja Slavonije i Srijema, od kojih su pojedinicima pripadale značajne uloge u političkom i društvenom životu, a danas su gotovo posve nepoznati i u intelektualnoj javnosti.

Izvori i literatura

Kao i u slučaju gotovo svih hrvatskih političkih stranaka građanskoga doba, ni u slučaju Narodne stranke nemamo sačuvan stranački arhiv koji bi omogućio jednostavniju i cjelovitiju obradu stranačkog djelovanja, a osobito njezine organizacije. Ovaj nedostatak nužno upućuje istraživača na različite arhivske fondove koji, pak, tek jednim dijelom mogu nadoknaditi ovaj manjak. Kao najvažnije i najopsežnije fondove za istraživanje povijesti Narodne stranke treba izdvojiti gradivo najviših organa vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji – fond Predsjedništva Zemaljske vlade te fond Unutarnjega odjela Zemaljske vlade, koji su sačuvani u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu. U ovim su fondovima, između ostaloga, pohranjena i brojna, često vrlo iscrpna i značajna izvješća nositelja upravne vlasti, poput velikih župana i kotarskih predstojnika, koja su prvorazredan povijesni izvor. Ti nositelji upravnih vlasti u svom su uredovnome djelovanju ujedno izravno sudjelovali i u političkome životu, te uporabom raznolikih poluga moći, koje su im stajale na raspolaganju, pridonosili boljoj organizaciji, te izbornim i drugim uspjesima Narodne stranke. Među njima, poglavito među podžupanima i velikim županima, bilo je i takvih koje bismo mogli smatrati članovima stranačkoga vodstva ili uskoga kruga oko tog vodstva. Predmet tih izvješća su, što je i za očekivati, u većini slučajeva bile aktivnosti grupa i pojedinaca protivnih Narodnoj stranci i režimu bana Khuen-Héderváryja (Stranka prava, odnosno Stranka prava i Čista stranka prava nakon stranačkoga raskola iz 1895., Neodvisna narodna stranka, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, Srpska narodna radikalna stranka i Srpska samostalna stranka), a znatno rjeđe “narodnjačke” lokalne organizacije i njihove aktivnosti. Ista izvješća, međutim, u mnogim slučajevima na vrlo zoran način ukazuju na spregu upravnoga sustava s “mađaronskim” stranačkim organizacijama, skupinama ili pojedincima, te primjetan utjecaj upravnih organa na sudstvo, kao i na razne druge vidove društvenog i gospodarskog života.

Kada je riječ o arhivskom gradivu, osobito je vrijedno žaljenja gotovo potpuno uništavanje arhiva triju slavonsko-srijemskih županija iz razdoblja 1848.-1914. Cjelokupno gradivo Virovitičke županije iz godina 1849.-1918. uništeno je za vrijeme Drugoga svjetskog rata,⁷ u slučaju Srijemske županije također je najslabije sačuvano gradivo za isto razdoblje (za godine 1875. – 1923. vrlo malo),⁸ a gradivo Požeške županije za razdoblje 1850. – 1923. također je uništeno.⁹

⁷ Stjepan SRŠAN, “Župani i arhivsko gradivo Virovitičke županije od 1745. do 1929.”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, 54.

⁸ Zlatko VIRČ, “Župani i arhivsko gradivo Srijemske županije”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, 68.

⁹ Gordana KOS, “Požeška županija i arhivsko gradivo (1743. – 1850.)”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, 77.

Pored arhivskoga gradiva, vrlo važan izvor predstavlja i objavljeno gradivo, a za razmatranu su temu od naročitoga značaja stenografski zapisnici hrvatskoga Sabora, kao i neki drugi izvori poput objavljene prepiske. Na žalost, i po pitanju sačuvane prepiske Narodna stranka predstavlja vrlo nezahvalnu temu istraživanja: sačuvan je vrlo skroman broj pisama “mađaronskih” prvaka, a gotovo zanemariv broj istih je kritički pripremljen i objavljen.

Oskudnost i nedostatnost izvornoga gradiva upućuje istraživača na novinstvo koje jest sekundarni izvor, ali ipak predstavlja izvor vrlo brojnih podataka koji su od neprocjenjive važnosti pri sastavljanju mozaika. Opseg novinskoga fonda, potencijalno iskoristivoga za temu, gotovo je pa nepregledan. Pored *Narodnih novina*, koje su bile službeno glasilo Vlade te ujedno figurirale i kao glavni, premda neslužbeni organ Narodne stranke, na raspolaganju istraživaču stoji i niz drugih listova koji su bili poluslužbeni stranački organi, ili svojom uređivačkom politikom podržavali Khuenovu vladu, njegov režim i politiku Narodne stranke. Posve je jasno da se uvidom u navedeno novinstvo stječe jednostrana, neobjektivna slika, i stoga su pri istraživanju također analizirani i brojni tekstovi najvažnijih oporbenih novina (*Obzor / Pozor*, odnosno *Sloboda / Hrvatska*). Dosadašnja historiografija u najvećoj je mjeri zanemarila *Narodne novine* kao povijesni izvor, i slika o Narodnoj stranci bila je stvarana uglavnom na temelju novinstva i drugih pisanih izvora koji su potjecali od političkih protivnika kakvi su bili pravaši ili “obzoraši” (pripadnici Neodvisne narodne stranke). Politika, ciljevi i djelatnost “mađarona”, uz tu metodu, nisu mogli biti objektivno ocjenjivani. Unatoč vrlo često upitnoj vjerodostojnosti, i memoarska literatura znatno pomaže boljem razumijevanju političkih procesa. Na žalost, tek su rijetki politički i drugi javni djelatnici iz Hrvatske i Slavonije XIX. i početka XX. stoljeća ostavili memoare ili autobiografije, pa je i memoarska literatura koja bi bila od značaja za ovu temu vrlo skromna. Iznimku kao vrlo opsežno i važno djelo predstavljaju memoari Izidora Kršnjavoga.¹⁰ U ovom djelu slavonsko-srijemske teme su tek manjim dijelom zastupljene na račun “visoke” politike te sukoba i gloženja u vrhu stranke, a suvišno je napominjati da svemu iznesenom valja pristupiti s oprezom.¹¹ U drugim djelima memoarskog karaktera, pisanih od uglednih javnih djelatnika iz Slavonije i Srijema, kakav je na primjer Milan Turković,¹² tek se fragmentarno nalaze podaci o političkom životu a još manje o Narodnoj stranci.

¹⁰ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, I-II, prir. Ivan Krtalić, Zagreb 1986.

¹¹ Kao i većina drugih političkih memoara, i Kršnjavijevi u prvom redu predstavljaju opravdanje vlastite političke djelatnosti (i njezinih mijena), osobito stoga što su Kršnjavijevom voljom objavljena desetljećima nakon njegove i smrti njegovih suvremenika. “Memoari političara otkrivaju koješta, a u prvom redu – vlastiti spomenik”, napisao je jednom prigodom njemački aforističar Hans Kasper.

¹² [Milan TURKOVIĆ], *Autobiografija Milana Turkovića*, Sušak 1938.

Razmjerno opsežne, pred nekoliko godina objelodanjene zabilješke, ostavio je dugogodišnji požeški gradonačelnik i saborski zastupnik Narodne stranke Franjo Ciraki,¹³ no njegove bilješke potječu iz razdoblja nakon Khuenova odlaska (11. IX. 1903. – 7. II. 1912.), a zapisci prate tek ranije godine (1847.-1867.). K tomu, Ciraki je najviše pisao o svojoj svakodnevnici (čitateljskim navikama, prehrani, novčarskim poslovima...), i njegovi zapisi istraživaču stranačkoga i političkoga života predstavljaju manje značajan izvor nego što bi se to moglo očekivati.

Historiografski radovi koji se izravno bave djelatnošću Narodne stranke malobrojni su, a taj je nedostatak napose izražen kada je riječ o razdoblju 1883.-1903. Koliko god neobično zvučalo, ne postoji niti jedan znanstveni rad čiji bi predmet interesa bila Narodna stranka i njezina djelatnost, bilo u svojoj ukupnosti, bilo u pojedinim aspektima te djelatnosti, bilo na pojedinom, lokalnom području. S druge strane, ukupna historiografska literatura koja se odnosi na političku povijest u promatranome vremenskom razdoblju vrlo je obimna, a tomu treba pribrojiti i vrlo bogatu noviju i stariju publicistiku. Polazište u istraživanju predstavljali su noviji historiografski radovi koji se bave političkim životom, a napose drugim strankama navedenoga razdoblja (radovi Mirjane Gross, Stjepana Matkovića, Nives Rumenjak, Jasne Turkalj i drugih). U određenoj mjeri poticajne mogu biti i pojedine starije historiografske studije (radovi Rudolfa Horvata i Vase Bogdanova), kao i značajniji publicistički naslovi (radovi Martina Polića, Janka Iblera, Josipa Horvata i drugih).

O Narodnoj stranci u razdoblju od pada Schmerlingova centralističkog režima (1865.) do revizije Nagodbe (1873.) pisala je Vera Ciliga u monografiji *Slom politike Narodne stranke* (1865-1880).¹⁴ Vrijedan prilog poznavanju Narodne stranke u istom razdoblju predstavlja također i biografija biskupa Strossmayera iz pera Vladimira Koščaka.¹⁵

Vrlo vrijedan izvor za političku povijest Srijema na razmeđu stoljećâ predstavlja knjiga Rudolfa Horvata *Srijem. Naselja i stanovništvo*.¹⁶ Knjiga je nastala tematskim okupljanjem Horvatovih tekstova razasutih po raznim mjestima i objavljivanima tijekom dužega vremenskog perioda. Iz tog razloga nije riječ o koherentnoj cjelini i razumljiva su stanovita ponavljanja i nedosljednosti na koje se nailazi u tekstu.

¹³ Franjo CIRAKI, *Bilješke. Zapisci*, prir. Helena Sablić Tomić, Požega 2004.

¹⁴ Vera CILIGA, *Slom politike Narodne stranke (1865-1880)*, Zagreb 1970. Iako naslov sugerira drukčije, autorica se u svom radu zapravo ne bavi razdobljem 1873.-1880. Na knjigu se kritički osvrnuo Vasilije Krestić u *Istorijskom glasniku*, 1/1971, 168.-169.

¹⁵ Vladimir KOŠČAK, *Josip Juraj Strossmayer. Političar i mecena*, Osijek 1990.

¹⁶ Rudolf HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, prir. Mira Kolar-Dimitrijević i Zlata Živaković-Kerže, Slavonski Brod 2000.

Jedan od autora koji je u širem okviru svojih prikaza pisao o Narodnoj stranci bio je i Vaso Bogdanov. U jednom od svojih ranijih članaka bavio se prošlošću stranke do revizije Nagodbe,¹⁷ a svojim poslijeratnim radovima na više se mjesta doktaknuo i osobe bana Dragutina Khuen-Héderváryja te djelatnosti Narodne stranke u njegovu dobu.¹⁸ U svomu prikazu uloge i djelatnosti Narodne stranke Bogdanov je polazio iz marksističke perspektive te su stoga njegove ocjene vrlo često netočne, a zaključci neodrživi. Za razliku od pojedinih publicista i intelektualaca koji su, neopterećeni ideološkim pogledima i stereotipima (Đuro Szabo, Josip Horvat, Milutin Cihlar Nehajev, Lujo Thaller, i drugi), umjeli prepoznati i priznati i pojedine pozitivne rezultate, Bogdanovljev sud o Khuenu i Narodnoj stranci bio je jednoznačno negativan i izvrsno ga sažimlje sljedeća njegova rečenica: “Ni jedan hrvatski ban prije njega nije tako dosljedno, planski i sistematski upotrebljavao čitav vladin aparat, svu državnu vlast (novac, policiju, činovništvo, školstvu, crkvenu hijerarhiju, vladinu štampu) za zatiranje i upropašćivanje hrvatskoga naroda, za nasilno sprečavanje njegovog ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja. U njegovim rukama hrvatska državna vlast postala je isključivo sredstvom uništavanja svega, što je hrvatsko.”¹⁹ Na sličan način Bogdanov je presudio i Narodnoj stranci, čije je predstavnike okarakterizirao unutarnjim neprijateljima hrvatske slobode i samostalnosti.²⁰

I Miroslav Krleža, blizak Vasi Bogdanovu i osobno i po pogledima na pitanja iz prošlosti, izrazito je pridonio jednoznačno negativnoj slici Khuen-Héderváryja. Kao i kod Bogdanova, i kod Krleže je prisutan ideologizirani pristup i njegovi su stavovi u velikoj mjeri određeni njegovim ideološkim polazištima. Kao središnji lik književne i društvene scene u socijalističkoj Hrvatskoj, pa i u Jugoslaviji, a napose kao utemeljitelj i voditelj Leksikografskoga zavoda te urednik najvažnijih zavodskih izdanja, Krležin utjecaj na stvaranje slike o Khuenu, Narodnoj stranci i promatranom razdoblju bio je sve prije nego zanemariv.²¹ Na ideologizirani pristup i prikaz ne samo Khuenova doba, već i prošlosti

¹⁷ [Vaso BOGDANOV], “Propast Narodne stranke najmoćnije političke organizacije u Hrvatskoj XIX. vijeka”, *Političko iskustvo*, I/1940, 3-4, 81.-110.

¹⁸ Vaso BOGDANOV, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918*, Zagreb 1958.; ISTI, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1961.

¹⁹ V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, 185.; ISTI, *Historija političkih stranaka*, 717.

²⁰ V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, 186.

²¹ Rečeno je možda i najvidljivije u Krležinim opaskama uz natuknicu Mirjane Gross o Khuen-Héderváryju: “Iz Krležine ostavštine. Marginalije. Enciklopedija Jugoslavije. Izbor”, *Kolo*, XVII/2007, br. 1, 353.-359. Ova *marginalija* objavljena je u ponešto izmijenjenom obliku i ranije, 1972. godine: Miroslav KRLEŽA, “Khuen i

Habsburške Monarhije uopće, ukazao je u svom vrlo poučnom prikazu Tomislav Markus.²² Naposljetku, potrebno je istaknuti da su članovi i pristaše Narodne stranke donedavno, osobito do pokretanja *Hrvatskoga biografskog leksikona*, bili upadljivo zanemarivani i u hrvatskim/jugoslavenskim leksikonima i enciklopedijama.

Na sličan način tematici građanskih stranaka pristupale su i muzejske ustanove, kao i jedina znanstveno-istraživačka ustanova koja se u istočnoj Hrvatskoj u socijalističkom razdoblju bavila povijesnim temama (slavonskobrodski Historijski institut Slavonije i Baranje, odnosno u kasnijem razdoblju Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje). Uvid u bibliografiju dva najvažnija historiografska časopisa na tlu Slavonije u razdoblju socijalizma – *Osječki zbornik* (izlazi od 1942. godine, izdavač Muzej Slavonije Osijek), te *Zbornik*²³ gore spomenutoga slavonskobrodskega Instituta – pokazuje da je politička prošlost Slavonije u godinama 1868.–1914. bila iznimno slabo zastupljena. Do 1990. godine na stranicama *Osječkoga zbornika* objavljena su tek dva rada koja mogu biti od znatnije pomoći istraživaču slavonske političke prošlosti u zadanom vremenskom odsječku (1868.-1914.), a oba potpisuje isti autor, Milenko Patković.²⁴ U istomu razdoblju na stranicama brodskega *Zbornika* objavljen je tek jedan rad koji tematizira stranački život do 1914. godine.²⁵

Nisu znanstveno obrađeni niti životopisi čelnih ljudi Narodne stranke, a taj se nedostatak naročito osjeća pri istraživanju biografija istaknutih političkih djelatnika s prostora slavonsko-srijemskoga međuriječja, a u tom okviru osobito onih “mađaronski” orijentiranih. Počevši od najvažnijih, onih koji su obnašali i bansku čast – grofovi Ladislav i Teodor Pejačević te Dragutin Khuen-Héderváry – pa do manje istaknutih članova Narodne stranke poput saborskih zastupnika, gradonačelnika i načelnika te velikih župana, uočavamo da ne postoji

Kurelac”, u: *99 varijacija. Lexicographica. Eseji i zapisi*, Beograd 1972., 250.-254. Objavljene Krležine uredničke *marginalije* najbolje pokazuju s kolikom se samouvjerenošću Krleža upuštao u ocjenjivanje problema iz različitih razdoblja hrvatske prošlosti, te koliki su bili razmjeri njegovih uredničkih zahvata u leksikografske natuknice. Kada je riječ o Narodnoj stranci i njezinim slavonskim predstavnicima, karakteristična je kratka Krležina opaska uz natuknicu o čepinskim Adamovićima: “Nismo apologeti mađaronštine šlaviterske da im punimo salone slikama slavni predaka.” “Iz Krležine ostavštine”, 10.

²² Tomislav MARKUS, “Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historijskih istraživanja”, *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1994, 1, 81.-98.

²³ Od 1963. do 1983. časopis se zove *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, naredna tri godišta, od 1983. do 1985., izašla su pod naslovom *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, a naposljetku je časopis od 1986. do 1988. bio naslovljen *Slavonski povijesni zbornik*.

²⁴ Milenko PATKOVIĆ, “Skupštinski pokret 1903. u Slavoniji”, *Osječki zbornik*, XI/1967, 185.-216.; ISTI, “Izbori za Hrvatski sabor 1906. godine u Osijeku i pobjeda politike novog kursa”, *Osječki zbornik*, XIII/1971., 169.-188.

²⁵ Mato ARTUKOVIĆ, “Stranka prava u političkom životu Broda krajem 19. stoljeća”, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 19/1982, 1.-19.

niti jedno monografsko djelo u kojemu bi sustavno bio predstavljen politički rad jednoga od ovih pojedinaca, a iznimno su rijetki i ozbiljniji znanstveni članci. Promotrimo li lepezu najistaknutijih “mađarona” hrvatskoga *fin de sièclea*, zapažamo da je suvremena hrvatska historiografija dala tek životopis Ljudevita Vukotinovića, koji je, međutim, više u formalnom negoli u stvarnom smislu bio jedan od čelnih ljudi Narodne stranke. Karakteristično je, napokon, da je i u dotičnoj monografiji – premda razmjerno hvaljenoj pa i nagrađivanoj – jedva da i ima spomena o Vukotinovićevu političkom radu u posljednjoj životnoj dekadi.²⁶ Između svih značajnih članova Narodne stranke, najviše pozornosti privlačio je kroz povijest, a naročito nakon objave svojih memoarskih zapisaka, Izidor Kršnjavi. Tim je radovima, međutim, zahvaćana ponajviše njegova djelatnost na kulturnom i obrazovnom polju, i cjelovita politička biografija Izidora Kršnjavoga, uključujući i “mađaronski” period, još uvijek nije ispisana. I pojedini drugi “narodnjaci” bili su, doduše, predmetom publicističkih ili znanstvenih radova, ali posrijedi je bio kulturni ili književni (primjerice, Franjo Ciraki) segment njihova javnog rada, a ne politički.

Osoba i djelatnost Khuen-Héderváryja, kao i ukupni dosezi njegova banovanja, objektivnije su sagledani i ocijenjeni u nekim novijim radovima koji su nastali u promijenjenoj povijesnoj perspektivi i koji su kao takvi lišeni ranije često prisutnih pojednostavljivanja, stereotipa i raznih neznatstvenih motiva. Prije svega, riječ je o preglednom i poticajnom članku Stjepana Matkovića,²⁷ te iscrpnoj biografskoj natuknici koju supotpisuju isti autor i Dinko Šokčević.²⁸ Istraživanje političkoga i stranačkoga života u Slavoniji i Srijemu dodatno je otežano i nedostatnom obrađenošću društveno-političkoga utjecaja plemstva i veleposjeda. Njihova je uloga u novovjekovnoj povijesti slavonsko-srijemskoga međuriječja, sve do 1918. godine, bila iznimno važna, ali je ova tema u hrvatskoj historiografiji uglavnom bila zanemarena. Naročito je službena historiografija socijalističke Jugoslavije, slijedeći marksistički obrazac, svjesno zanemarivala plemstvo, dodijelivši mu i bez sustavnijega proučavanja, kao društvenoj snazi koja koči razvitak društva, negativnu ulogu. Historiografska saznanja o slavonskom i srijemskom plemstvu i veleposjedu tek su djelomično produbljena nakon 1990. godine, a najpotpuniji pregled pruža monografija Mladena Obad Šćitarocija i Bojane Bojanić Obad Šćitaroci.²⁹

²⁶ Josip BALABANIĆ, *Ljudevit Farkaš Vukotinović. Na iskonima moderne Hrvatske*, Zagreb 2005.

²⁷ Stjepan MATKOVIĆ, “Ban Khuen-Héderváry – značenje i utjecaji”, *Povijest u nastavi*, 1/2003, br. 1, 37.-47.

²⁸ Stjepan MATKOVIĆ – Dinko ŠOKČEVIĆ, “Khuen Héderváry, Károly (Dragutin, Karlo, Karl)”, *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: *HBL*), sv. 7, Zagreb 2009., 288.-290.

²⁹ Mladen OBAD ŠĆITAROCI – Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji. Od Zagreba do Iloka*, Zagreb 1998.

Vrijedan izvor podataka za ovu istraživačku temu nalazimo i u historiografskim radovima koji na visokoj znanstvenoj razini tematiziraju djelovanja drugih političkih stranaka i njihovih prvaka, odnosno istaknutih pojedinaca, a od ne manje su važnosti i studije koje sagledavaju opće političke, društvene i gospodarske prilike banske Hrvatske onoga doba ili u pojedinim vremenskim odsječcima. U manjoj ili većoj mjeri djelatnost Narodne stranke dotaknuta je u radovima koji obrađuju razvoj i djelovanje radničkog s jedne, odnosno pravaškog pokreta s druge strane.

Pravaštvo nije niti u godinama svoje najveće snage uspijevalo uhvatiti čvršću osnovu u većem dijelu Slavonije i Srijema, te niti u jednom trenutku, pa ni početkom osamdesetih godina, nije igralo osobito značajnu političku ulogu na tom području. Više raznovrsnih izvora upućuje na činjenicu da je hrvatska mladež, osobito ona srednjoškolska, i u Slavoniji i Srijemu, kao i u ostalim dijelovima banske Hrvatske, bila pretežno prožeta pravaškim duhom. Iz Slavonije, nadalje, potječe više pravaških prvaka od kojih neki, poput Harambašića, neće – barem ne do 1903. – ostaviti značajnijega traga i utjecaja na slavonsko-srijemskoj političkoj sceni, ali uočljivo je da će pravaštvo značajnije utjecati tek na dijelu savskoga porječja do Broda i brodske okolice.

Vrlo dobro istražena je i politička i društvena prošlost hrvatskih Srba krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, naročito zahvaljujući radovima Mate Artukovića³⁰ i Nives Rumenjak.³¹ I dok je Artuković u dvjema monografijama i nizu drugih manjih radova uglavnom raščlanjivao društveni razvitak Srba u Hrvatskoj uopće, a napose ideologiju srpskih političkih stranaka (u prvom redu Samostalne srpske stranke na temelju njezina glasila *Srbobran*), dotle su radovi Nives Rumenjak, u kojima su dominantan predmet istraživanja tzv. Khuenovi Srbi, od osobite važnosti za temu ove radnje. Rumenjak je sustavno, primjenom metode komparativne prozofografije, odnosno kolektivne biografije srpske elite u banskoj Hrvatskoj krajem XIX. stoljeća, obradila nastanak, organizaciju, ideologiju i djelovanje Srpskoga kluba koji je činio sastavni dio Narodne stranke, i naročito važnu ulogu odigrao u prvim godinama banovanja Khuen-Héderváryja, kada je odlučno pridonio učvršćenju njegova sustava vlasti. Pojedine autoričine ocjene o Srpskom klubu – poput one prema kojoj su predstavnici toga kluba u zajedničkom ugarsko-hrvatskom Saboru nastupali kao predstavnici srpskih interesa, a ne

³⁰ Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, Zagreb 1991.; ISTI, *Srbi u Hrvatskoj. Khuenovo doba*, Slavonski Brod 2001.

³¹ Nives RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881.-1892.*, Zagreb 2003.; ISTA, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb 2005.

nagodbene autonomije Hrvatske³² – doimlju se nedorečenima, pojednostavljenima ili nedovoljno argumentiranima.³³

Kao jedna od najčešće spominjanih negativnih odlika promatranoga dvadesetogodišnjeg razdoblja, odnosno jedan od glavnih Khuenovih krimena, navodi se sustavno promicanje “slavonstva”, što je postalo opće mjesto u prikazima Khuenove vladavine. Međutim, ova teza ponajčešće nije potkrijepljena dokazima. Naime, slavonstvo kao iznimno složen povijesni fenomen još uvijek nije sustavno obrađen, a tako nije dokazano da je riječ o Khuenovu projektu. O ovom je problemu zapravo pisano vrlo malo. Postoji tek jedan rad koji na znanstveni način razmatra ovo pitanje, ali riječ o ranijem razdoblju, šezdesetim godinama XIX. stoljeća koje nas tek može uvesti u problem izgradnje regionalnog identiteta s određenom političkom podlogom.³⁴

Niti historiografija u Republici Srbiji do sada nije pridavala značajniju pozornost djelovanju ove Narodne stranke i njezinih pristaša u dijelu Srijema koji je danas u okviru srbijanske države. Vrlo važnu podlogu za oblikovanje potpunijih i objektivnijih historiografskih spoznaja o Narodnoj stranci na slavonsko-srijemskom području pružaju brojni radovi Vasilija Đ. Krestića.³⁵ Za pregled dijela političke prošlosti banske Hrvatske u promatranom razdoblju od velike je koristi i znanstveno utemeljen i iscrpan prikaz djelatnosti Radikalne stranke, autora Lazara Rakića.³⁶ Srpski radikali predstavljali su osobito relevantnu političku snagu na području Srijema, ali sve do 1906., barem kada je riječ o izborima za hrvatski Sabor, nisu uspijevali nadjačati režimski Srpski klub. Od radova novije srpske historiografije pozornost zaslužuje više članaka Gorana Vasina u kojima se autor bavi prošlošću Srba u Srijemu.³⁷

³² N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 325., 330., 548.

³³ Sudjelovanje hrvatskih predstavnika u radu Ugarsko-hrvatskoga sabora – dakako, svih iz redova Narodne stranke – dosad uopće nije bilo predmet pozornosti hrvatske historiografije, pa ne postoje ni pokazatelji na kojima bi se mogle zasnivati ikakve ocjene. Ono što je i letimičnim uvidom razvidno jest da su tek malobrojni zastupnici imali aktivnog udjela u raspravama ovoga zastupničkog tijela, između ostaloga i stoga što najveći dio hrvatskih zastupnika nije poznao mađarski jezik pa je već i samim tim bio isključen iz rasprave. I djelomična analiza novinskih izvješća sa sjednica zajedničkoga sabora upućuje na zaključak da je najaktivniji govornik iz redova hrvatske delegacije bio “klubaš” Đuro Đurković, te da je isti u mnogim navratima istupao u korist općih interesa banske Hrvatske, ili u predmetima koji nisu bili isključivo srpskoga karaktera. No, za oblikovanje potpunijih i objektivnijih historiografskih spoznaja bila bi nužna pozornija analiza zapisnika sa zasjedanja ugarskog Sabora.

³⁴ Iskra IVELJIĆ, “O nekim vidovima slavonstva u časopisu Slavonac”, *Historijski zbornik*, XL/1987, 139.-156.

³⁵ Vasilije KRESTIĆ, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji (1848.-1914.)*, Beograd (prvo izdanje objavljeno 1991., zatim ponovno objavljeno 1992., 1995. i 2010.); ISTI, *Građa o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji (1848.-1914.)*, knj. I-II, Beograd 1995.; ISTI, *Znameniti Srbi o Hrvatima*, Novi Sad 1999.; ISTI, *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791 – 1914*, Novi Sad 1980., Beograd 2003.

³⁶ Lazar RAKIĆ, *Radikalna stranka u Vojvodini (do početka XX veka)*, Novi Sad 1975.

³⁷ Goran VASIN, “Izbor Georgija Brankovića za srpskog patrijarha”, *Izvori za istoriju i kulturu Vojvodine*, 1, Novi Sad 2009., 275.-293.; ISTI, “Nekrolozi o patrijarhu srpskom Georgiju Brankoviću”, *Istraživanja*, 18/2007, 229.-239.; ISTI, “Patrijarh Georgije Branković i mađarska vlada (stanje srpske autonomije na prelomu vekova)”, *Zbornik srpsko-mađarski odnosi kroz istoriju*, Novi Sad 2007., 273.-280.

Pojedini članci i monografije koje za svoj istraživački problem uzimaju zbivanja i procese u potonjem vremenskom razdoblju (1903. - 1914.) također sadrže korisne podatke i tumačenja za ovu radnju. Prije svega, riječ je o radovima Ranke Gašić³⁸ i Gordane Krivokapić-Jović.³⁹ Među objavljenim naslovima vrijedno je istaknuti djela novinara i publicista Martina Polića, koji je prvotnu oporbenu novinarsku djelatnost iz vremena Mažuranićeva banovanja zamijenio krajem XIX. stoljeća stupanjem u redove prorežimskih novinara. Tada objavljuje najprije *Parlamentarnu povjest kr. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, I-II* (Zagreb 1899.-1900), a potom i hagiografsku biografiju *Ban Dragutin grof Khuen-Hederváry i njegovo doba* (Zagreb 1901.; objavljeno također i na njemačkom jeziku – namijenjeno stranim, očito prvenstveno mađarskim čitateljima – pod naslovom *Banus Karl Graf Khuen-Héderváry und seine Zeit*, Osijek 1901.).⁴⁰ Tim si je naslovima priskrbio epitet službenoga historiografa vlasti, a Mirjana Gross je monografiju o banu označila kao “naručeni hvalospjev Khuenu”.⁴¹ Ipak, ovi radovi, premda u prvom redu publicistički, nerijetko nepouzdana i praćeni brojnim drugim manjkavostima, nisu bez svake vrijednosti. Za *Parlamentarnu povjest* je Šidak 1965. napisao da je riječ o prikazu koji je “za to razdoblje hrvatske povijesti i najpotpuniji”, a ta ocjena u najvećoj mjeri i danas stoji. Druga je monografija zbog izraženijega subjektivnog pristupa slabije djelo, no ipak i danas ostaje jedini cjelovitiji prikaz Khuenova doba.⁴² Polić je pripremao također i treći svezak *Parlamentarne povjesti*, no taj svezak, koji je trebao pokriti razdoblje od 1880. do 1883., nije nikada objavljen.⁴³ Nije nam poznato da je sačuvana Polićeva ostavština.

³⁸ Ranka GAŠIĆ, “*Novi kurs*” *Srba u Hrvatskoj (Srbobran 1903-1914)*, Zagreb 2001.

³⁹ Gordana KRIVOKAPIĆ, “Oblikovanje nacionalno-političke ideologije Srpske samostalne stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1895-1903)”, *Tokovi revolucije*, br. 1, Beograd 1989., 24.-42.; ISTA, *Srpska narodna samostalna stranka. 1903-1914.*, Zagreb 2000.

⁴⁰ Svakako je znakovito i to da je njemačka verzija Khuenova biografije objavljena tiskom i nakladom Julija Pfeiffera.

⁴¹ Mirjana GROSS, “Khuen-Héderváry, Károly”, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Zagreb 1962, 245.

⁴² Prema jednomu članku, objavljen u osječkom listu *Dan*, vjerojatno iz Polićeva pera, rečeno je da je i “najpametniji član Obzorove frakcije” – sudeći prema ostalim napisima u *Danu*, misli se na Marijana Derenčina – odao autoru monografije *Ban Dragutin grof Khuen-Hederváry i njegovo doba* “svoje iskreno priznanje radi objektivnosti, kojim je djelo napisano”. [Martin POLIĆ?], “Budalasti napadaji”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 2, 7. IV. 1902., 4.

⁴³ Naime, u nekrologu Jovanu Živkoviću Polić spominje kako mu je pokojnik bio obećao ustupiti svoje “bilježke i autentične podatke” kada bude pisao “treći dio svoje parlamentarne poviesti, koja ima obuhvaćati periodu banovanja blagopokojnoga bana grofa Pejačevića”. ○ [Martin Polić], “† Barun Jovan Živković”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 4, 12. IV. 1902., 5.

2. SLAVONIJA I SRIJEM NA RAZMEĐU XIX. I XX. STOLJEĆA

2.1 Upravna podjela

Nakon sklapanja Hrvatsko-Ugarske nagodbe 1868. u banskoj Hrvatskoj bile su provedene tri upravne reforme. Posljednju je 1886. provela Khuenova vlada, i tada uspostavljeni upravni okvir nije bio mijenjan do sloma Monarhije. Prema reformi iz 1886. godine, banska Hrvatska bila je podijeljena na osam županija: Ličko-krbavsku sa sjedištem u Gospiću i gradom Senjom, Modruško-riječku sa sjedištem u Ogulinu i gradom Bakrom, Zagrebačku sa sjedištem u Zagrebu i gradovima Siskom, Karlovcem i Petrinjom, Varaždinsku sa sjedištem u Varaždinu i gradom Varaždinom, Bjelovarsko-križevačku sa sjedištem u Bjelovaru i gradovima Bjelovarom, Koprivnicom i Križevcima, Požešku sa sjedištem u Požegi i gradovima Požegom i Brodom, Virovitičku sa sjedištem u Osijeku i gradom Osijekom, te Srijemsku sa sjedištem u Vukovaru i gradovima Mitrovicom, Zemunom, Srijemskim Karlovcima i Petrovaradinom. Dotadašnje podžupanije, kojih je bilo ukupno dvadeset i koje su predstavljale prvostupanjski upravni organ, bile su 1886. godine ukinute.

Ukupno (građansko i vojno) stanovništvo⁴⁴

	1880	1890	1900
Požeška županija	166.946	203.510	229.361
Virovitička županija	165.349	197.133	218.171
Grad Osijek	20.099	21.484	24.930
Srijemska županija	287.981	337.564	366.660
Grad Zemun	12.216	13.136	15.079
Ukupno	652.591	772.827	854.201

Stanovništva županija i gradova 1869.-1900.⁴⁵

⁴⁴ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. I., 1905., Zagreb 1913., 6.

⁴⁵ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. I., 1905., Zagreb 1913., 4.

Županije, kotari, gradovi	Građansko žiteljstvo				Vojno žiteljstvo	
	1869	1880	1890	1900	1890	1900
Grad Brod	3380	4433	4938	6539	358	771
Grad Požega	2962	3294	4077	4978	7	10
Požeška županija	163.697	166.374	202.836	228.096	674	1265
Virovitička županija	168.788	165.163	196.639	217.845	494	326
Grad Osijek	17.247	18.201	19.778	23.018	1706	1912*
Virovitička s Osijekom	186.035	183.364	216.417	240.863	2200	2238
Karlovci	4874	4916	5490	5639	8	4
Mitrovica	5942	7144	9541	11510	254	8
Petrovaradin	3348	3603	3777	3817	1948	1202
Srijemska županija	272.371	285.042	334.199	365.100	3365	1560
Grad Zemun	10.046	11.836	12.823	14.517	313	562
Srijem sa Zemunom	282.417	296.878	347.022	379.617	3678	2122

Tri slavonsko-srijemske županije sudjelovale su 1905. godine u ukupnoj površini Hrvatske i Slavonije s 39,17%, a u ukupnom stanovništvu s 35,64%.

Godine 1905. površina Virovitičke županije, uključujući i grad Osijek, iznosila je 4.864,24 km², a na toj je površini iste godine živjelo 260.283 stanovnika. Nešto veća površinom bila je Požeška županija s 4.930,60 km², a imala je gotovo deset tisuća stanovnika manje – 250.359. Prema oba pokazatelja, i površini i stanovništvu, izdvajala se Srijemska županija. Njezina je površina iste godine zajedno s gradom Zemunom iznosila 6.865,85 km², a nastanjivala su je 402.182 stanovnika. Prema ovome, treba imati na umu da je Srijemska županija (sa Zemunom), kao jedna od osam županija, svojom površinom zauzima 14,14% ukupne površine banske Hrvatske, a stanovništvom bila zastupljena sa 15,70%. Za usporedbu, površina Ličko-krbavske županije je 6.211,16 km², i ima 214.914 stanovnika (zajedno s jedinim gradom Senjom koji ima 3.308 stanovnika). Jedina veća županija od Srijemske bila je Zagrebačka koja je zajedno s gradom Zagrebom pokrivala površinu od 7.211,21 km² te brojila 578.049 stanovnika (od toga Zagreb 70,940).⁴⁶

Površina i stanovništvo 1905. godine

Županija / grad	Površina u km ²	Cijelo žiteljstvo (građansko i vojno)
Županija Požega	4.930,60	250.359

⁴⁶ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I., 1905., Zagreb 1913., 4.

Županija Virovitica	4.807,61	233.541
Grad Osijek	56,63	26.742
Županija Srijem	6.809,99	386.044
Grad Zemun	55,86	16.138
Ukupno	16.660,69	912.824

Niža upravna jedinica od županije bio je upravni kotar, i slavonsko-srijemski prostor bio je 1905. godine podijeljen na dvadeset upravnih kotara, a ti su kotari bili podijeljeni na 270 upravnih općina. Najmanje upravne jedinice bile su porezne općine, i njih je 1905. godine u Slavoniji i Srijemu bilo ukupno 845 (386 u Požeškoj županiji, 223 u Virovitičkoj, te 226 u Srijemskoj). Uz prethodno navedenih sedam gradova, na prostoru Slavonije i Srijema bilo je 1905. godine i 31 trgovište (ukupno u banskoj Hrvatskoj bilo je 17, odnosno 20 gradova, te 54 trgovišta).⁴⁷

2.3 Promet i gospodarstvo

Velika većina stanovništva banske Hrvatske u najvećoj je većini pripadalo seljačkom sloju i živjelo je od poljoprivrede. Udio obradive površine u Požeškoj županiji iznosio 43,62%, u Virovitičkoj 50,05%, a u Srijemskoj čak 60,77%.⁴⁸ Za usporedbu, na razini cjelokupne banske Hrvatske udio obradive površine iznosio je 45,54%, a nekim županijama bio je daleko manji od prosjeka (u Ličko-krbavskoj županiji tek 23,46%, a u Modruško-riječkoj 35,15%.⁴⁹

Ukupna površina i površina obradive površine 1900. godine

Županija / grad	Cijela površina u km ² (1900.)	Poljodjelska u km ² (oranice, vrtovi, vinogradi i livade)	Prisutnih stanovnika na km ² (cijela površina)
Županija Požega	4930,60	2150,86	46,26
Županija Virovitica	4807,61	2406,33	45,31
Grad Osijek	56,63	45,68	408,23
Županija Srijem	6809,99	4138,39	53,61
Grad Zemun	55,86	49,52	259,88
Ukupno	16.660,69	8790,78	50,93

⁴⁷ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I., 1905., Zagreb 1913., 2.

⁴⁸ Postotak obradive površine u gradu Osijeku iznosio je 80,66, a u Zemunu 88,65. Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I., 1905., Zagreb 1913., 10.

⁴⁹ Isto.

Ionako slabašna slavonska industrija, koja je upravo bila počela polagano jačati, dodatno je stradala uslijed krize koja je izbila 1873. godine; u izvješću osječke Trgovačko-obrtničke komore iz 1885. bilo je sa žaljenjem ustvrđeno da su u proteklom desetljeću u Slavoniji propala tri paromlina, dvije tvornice stakla, dvije tvornice strojeva, tri tvornice za proizvodnju plugova i drugih gospodarskih oruđa, dvije pilane, tri tvornice ulja, dvije tvornice špirita, te po jedna tvornica za proizvodnju lula, za proizvodnju kudjelje, užarske robe, vunenog stakla te svi rudnici. “To je niz grobovah, koji najbolje karakteriše veliku industriju u Slavoniji.”⁵⁰

Oporavak industrije tekao je vrlo sporo, i u prvom je redu bio potican priljevom stranoga kapitala usmjerenoga prvenstvo na iskorištavanje drvene sirovine.

Na samom početku 1884. godine, tek dva mjeseca po Khuenovu dolasku u Hrvatsku, Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju kao najvažnija gospodarska ustanova na području Slavonije i Srijema obratila se novom banu posebnim izaslanstvom i *Spomenicom* kojom se ukazivalo na zanemarenost Slavonije. U *Spomenici* su pobrojani uzroci zaostajanja Slavonije za drugim krajevima Monarhije, a ponuđeni su i prijedlozi kojima bi se stalo na kraj gospodarskom nazadovanju.

Nezadovoljstvo gospodarskim prilikama u Slavoniji i osobito prometnom izoliranošću Osijeka nije se krilo niti u izvješću osječke Trgovačko-obrtničke komore za 1890. godinu. Čelnici komore su još jednom vapili za pomoći kako bi se Osijek povezalo s Požegom, Đakovom, Vinkovcima i Belišćem, a upozoravali su i da bi izgradnja pruge Szt. Lörincz – Donji Miholjac – Našice – Vrpolje, za koju je izdana i koncesija, sav promet odvrtila od srednje Slavonije, nanijela narodu velike štete, a “grad Osiek materijalno upravo ubila”.⁵¹

Khuen-Héderváry je u tijekom dvadesetgodišnjega banovanja uglavnom nastojao izaći u susret molbama koje su stizale iz Slavonije i Srijema, i istok banske Hrvatske je u tom razdoblju bilježio primjetan gospodarski napredak. Sagrađene su brojne ceste, prokopani kanali i isušene močvare, uređen donji tok Drave, a u novoj *Spomenici* iz 1893. godine nalazimo i podatak da je željeznička mreža u opsegu ove Komore u deset Khuenovih godina povećana sa 153 na čak 710 kilometara.

Naklonost i izdašnu potporu Khuenove vlade uživalo je Slavonsko gospodarsko društvo (dalje: SGD) kojemu je sjedište bilo u Osijeku, i koje je u promatranom razdoblju značajno razgranalo svoju mrežu podružnica i uvećalo svoje članstvo. Društvo je bilo osnovano 1875.

⁵⁰ “Gospodarstveno stanje u Slavoniji. VII.”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 218, 25. IX. 1885., 1.

⁵¹ “Gospodarske prilike u Slavoniji”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXII., br. 268, 21. XI. 1891., 1. O željezničkoj (ne)povezanosti Osijeka i posljedičnim gospodarskim nazadovanjem vidi: Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek 1996., 112.-114.; ISTA, *S tradicionalnih na nove puteve. Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Osijek 1999., 13.-14.

godine u Osijeku, ponajprije kao plod inicijative predstavnika aristokracije i veleposjeda, ali stvarni procvat bilježi nakon 1882., kada tajničku dužnost i uredništvo društvenoga mjesečnika *Gospodar* preuzima iznimno sposobni Đuro pl. Ilić, odnosno nakon 1883., kada Khuen stupa na bansku čast. Godine 1882., kada je Ilić izabran za tajnika, Društvo je imalo svega 60 članova, i nije imalo niti jednu podružnicu. Deset godina kasnije, 1892., Društvo je okupljalo dvanaest podružnica, a ukupno članstvo premašivalo je brojku od 3000. Osnovna zadaća SGD-a bilo je podizanje poljoprivrede i stočarstva, što se u prvom redu nastojalo postići putem pouke o racionalnom gospodarstvu, putem besplatne podjele sadnica⁵² i najboljega djetelinskog sjemena, putem promicanja plemenitih pasmina stoke i svinja te putem nabave modernih gospodarskih strojeva.⁵³ Uprava Društva neprekinuto je bila u rukama Vladi lojalnih elemenata. Puna tri desetljeća (1880.–1911.) dužnost predsjednika obnašao je Ervin pl. Cseh, za cjelokupnoga vremena Khuenova banovanja tajnik je bio spomenuti Đuro pl. Ilić, a mjesto drugoga potpredsjednika bilo je rezervirano za osječkoga načelnika. Naposljetku, vrijedna je pozornosti činjenica da su se kao osnivači ili čelnici većega broja društvenih podružnica istaknuli pripadnici upravnoga aparata, napose kotarski predstojnici. Nasuprot povlaštenomu položaju Slavenskoga gospodarskog društva, Vlada se prema zagrebačkome Hrvatsko-slavonskome gospodarskom društvu postavila maćehinski i na taj način kažnjavala Društvo zbog proturežimskog usmjerenja društvenog čelništva.⁵⁴ Slavensko gospodarsko društvo priredilo je 1889. godine i Gospodarsko-šumarsku izložbu koju je Khuen-Héderváry podržao i osobno otvorio, a koja je kao navodna manifestacija slavenskoga regionalizma bila bojkotirana od strane oporbe.

Ukupan gospodarski razvoj Slavonije i Srijema postignut za Khuenova banovanja treba promatrati u kontekstu onoga što je na istom polju učinjeno ranije i kasnije, pa nije naodmet na ovom mjestu napomenuti da se 1939. godine glavni tajnik osječke Trgovačko-obrtničke komore Čedomil M. Plavšić žalio da na području ove Komore nakon Prvoga svjetskog rata “nije sagradjen ni jedan kilometar novih željezničkih pruga, što nikako ne znači, da nema daljnje potrebe”.⁵⁵

⁵² Samo u razdoblju 1884.–1891. bilo je podijeljeno ukupno 328.464 komada različitih sadnica.

⁵³ Sp., “Slavensko gospodarsko društvo. U Osijeku, 17. veljače (Dopis.)”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 40, 19. II. 1892., 5.-6.

⁵⁴ Kada je HSGD 1885. zatražilo povišenje subvencije, bilo je odbijeno, a pažnje je vrijedan Khuenov osvrt pri raspravi dotične molbe u Proračunskom odboru Sabora. Ban je ustvrdio da se od mladosti bavi gospodarstvom, pa da “tužnim okom” promatra pokušaj Društva u Zagrebu, ocijenio da je organizacija Društva manjkava, da upravu većinom vode ljude koji “ne imaju ni pojma o gospodarstvu”, i da se ne zna gospodariti, što je vidljivo i na slučaju izgradnje društvene zgrade koja je Društvu nanijela velike gubitke. “Iz proračunskoga odbora”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 75, 2. IV. 1885., 2.

⁵⁵ Čedomil M. PLAVŠIĆ, “Razvoj željezničkog prometa. Ni jedan kilometar nove pruge nije izgradjen na području komore kroz 20 godina”, *Jugoslavenski Lloyd* (Zagreb), god. XXXI., br. 154, 10. VII. 1939., 2.

3. OBLIKOVANJE NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU OD 1883. DO 1885.

3.1 Narodna stranka u vrijeme bana Ladislava Pejačevića

Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. Narodna stranka ostala je u oporbi i tijekom narednih godina vodila protunagodbenu politiku. S vremenom, veći dio stranke biva popustljiviji i stranka se na posljetku 1873. godine zadovoljava vrlo umjerenom revizijom Nagodbe čime je ostvaren osnovni preduvjet njezina preuzimanja vlasti u Hrvatskoj. Kako bi dobila priliku preuzeti vlast u banskoj Hrvatsku, Narodna stranka morala je pristati na još jedan uvjet koji su postavili bečki dvor i peštanska vlada: bila je primorana u svoje redove primiti znatan broj dotad vladajućih unionista. Uslijed toga došlo je do znatnih promjena u strukturi i politici Narodne stranke, a dotadašnja Unionistička stranka prestala je postojati. Veći broj dotadašnjih prvaka stranke, među kojima su se isticali biskup Josip Juraj Strossmayer i njegov najbliži suradnik Franjo Rački, nije prihvatio revidiranu Nagodbu te se odlučio povući s javne političke scene. Nekolicina narodnjaka, predvođenih Milanom Makancem, odlučila se na istup iz Narodne stranke i povela je aktivnu oporbu protiv bana Ivana Mažuranića (1873.-1880.) i svoje bivše stranke. Ova politička skupina pokrenula je početkom Mažuranićeva banovanja u Kraljevici neovisni list *Primorac* kao svoje glasilo, ali nikada nije prerasla u zasebnu političku stranku.

Od 1880. do 1883. bansku čast obnašao je našički vlastelin grof Ladislav Pejačević koji je u ranijem razdoblju bio jedan od istaknutijih unionističkih prvaka. Pejačević je uživao punu potporu Narodne stranke koja sve do 1880. godine u Hrvatskoj ne nailazi na snažniju stranačku organiziranu oporbu osim Stranke prava nakon njezine obnove. Tijekom sedamdesetih godina u redovima Narodne stranke sve su izraženiji nezadovoljstvo i previranja, a do otvorenoga istupa unutarnje oporbe i stvaranja nove stranke došlo je 1880. godine. Povod raskolu u Narodnoj stranci bila je okružnica financijskoga ravnatelja Antala Dávida od 21. svibnja 1880. kojom je najavio otvaranje besplatnih tečajeva za učenje hrvatskog jezika u Pečuhu i mađarskog u Zagrebu. Pitanje učenja mađarskoga jezika samo je produbila već postojeće podjele unutar Narodne stranke te izazvala i formalni raskol. Sukobi

u stranci tinjali su već godinama, razilaženja su bila jasno vidljiva, a započeta su u vrijeme revizije Nagodbe, te bivala sve izraženijima od vremena bosansko-hercegovačkog ustanka.⁵⁶ Slučaj “Dávidove škole” dospio je naposljetku i na dnevni red hrvatskoga Sabora, gdje su suprotna gledišta bila pretočena u dva prijedloga: prijedlog Matije Mrazovića, u kojem su nabrojene sve povrede Nagodbe i zatraženo trenutno zatvaranje tečaja mađarskog jezika, te prijedlog Mirka Hrvata, u kojemu je sažeto kompromisno rješenje prema kojemu se potvrđuje da je službeni jezik u Hrvatskoj isključivo hrvatski, te da će s otvaranjem tečaja mađarskog jezika na Sveučilištu biti zatvoren tečaj u Financijskom ravnateljstvu. O prijedlozima se glasovalo 26. lipnja 1880., i saborska je većina podržala prijedlog M. Hrvata. Za taj je prijedlog glasovalo 47 saborskih zastupnika, a za onaj Mrazovićev izjasnilo se njih 20, među kojima i četira pravaša. Proces razdvajanja bio je okončan 3. rujna 1880., kada je objavljivanjem programa i formalno stvorena nova politička stranka – Neodvisna narodna stranka. U njezine je redove tada stupilo i program potpisalo 17 saborskih zastupnika. Prema ocjeni Dragutina Pavličevića, raskol Narodne stranke bio je “izraz njezinih unutarnjih slabosti i slabljenja njezina utjecaja u hrvatskom društvu, ali uz to i slabljenja nacionalnog jedinstva u borbi protiv mađarskih presizanja, što će najbolje doći do izražaja u doba nemira 1883. godine”.⁵⁷

3.2 Narodni pokret 1883.

Narodni pokret iz 1883. predstavljao je najburnijiji događaj u Hrvatskoj po sklapanju Nagodbe. Svojim značajem i posljedicama pokret je označio početak novoga poglavlja hrvatske političke povijesti. Narodni pokret bio je plod nezadovoljstva stanovništva banske Hrvatske, napose onoga seljačkoga, a nezadovoljstvo je bilo uzrokovano spletom političkih i ekonomskih razloga.⁵⁸

Povod izbijanju Narodnoga pokreta dao je zagrebački financijski ravnatelj Antal Dávid koji je u rano jutro 6. kolovoza 1883. na financijskim uredima u Zagrebu dao postaviti grbove s dvojezičnim natpisima – s lijeve strane grbova bio je hrvatski, a s desne strane mađarski

⁵⁶ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980., 79.

⁵⁷ D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 81.-86.

⁵⁸ Narodni pokret iz 1883. godine cjelovito je i na znanstveno utemeljen način prikazan u monografiji Dragutina Pavličevića *Narodni pokret u Hrvatskoj* (Zagreb 1980.). Isti je autor o toj temi objavio i više manjih radova, a u mađarskoj historiografiji tim je zbivanjima pozornost posvetio László Katus u svom članku “A Tisza kormány horvát politikája és az 1883. évi Horvátország népmozgalmak”, *Századok*, 92/1958, 93/1959. (objavljeno i na ruskom jeziku: “Horvatskaja politika praviteljstva Tisa i narodnye dviženija 1883. g. v Horvatii”, *Acta historica*, 8/1961, br. 1-2).

natpis. Od sklapanja Hrvatskoj-ugarske nagodbe pa do toga trenutka na zagrebačkim financijskim uredima stajali su grbovi koji su na sebi imali isključivo hrvatski natpis. Dávidov čin predstavljao je izravno kršenje Nagodbe prema čijim je odredbama jedini službeni jezik u banskoj Hrvatskoj bio hrvatski.

Postavljanje dvojezičnih grbova u Zagrebu izazvalo je prvu reakciju već sutradan, 7. kolovoza 1883., kada je u oporbenom *Pozoru* taj čin nazvan otvorenom provokacijom i uvredom. Međutim, Antal Dávid je još sredinom 1882. osnovao posebni financijski ured u Osijeku i na njemu namjestio prvi grb s mađarskim i hrvatskim jezikom. Čin je prošao posve neopaženo i taj prvi dvojezični grb u banskoj Hrvatskoj netaknut je stajao do izbijanja pokreta 1883. godine. Naknadno se ban Pejačević očitovao da je za postavljanje tog grba čuo tek na ministarskoj konferenciji u kolovozu 1883. godine.⁵⁹ Prema informacijama kojima je raspolagao Franjo Rački i koje je držao pouzdanima, niti ban Pejačević niti podban Živković nisu A. Dávidu izrazili protivljenje zbog najavljenoga postavljanja dvojezičnih grbova, ali su financijskog ravnatelja nastojali privoljeti da se taj čin odgodi za neka primjerenija vremena.⁶⁰ *Narodne novine* bile su službeni organ Zemaljske vlade, ujedno su predstavljale i glavno glasilo Narodne stranke, pa stavovi izraženi na stranicama ovoga lista, napose oni izneseni u uvodnim člancima, predstavljaju službeni stav središnjice stranke prema kolovoškim izgedima. Prve značajnije reakcije sažimale su neka osnovna obilježja koja će i u kasnijim mjesecima biti stalno prisutna u apsolutnoj većini javnih očitovanja glavnih stranačkih tijela. Već od samoga početka očitovale su se zbuđenost i neodlučnost koje su ovladale redovima Narodne stranke; žestina demonstracija, kao i brzo širenje protumađarskoga nezadovoljstva, zatekle su Vladu i vrh stranke nepripremljenima, i njihovi će istupi i očitovanja u nadolezećim danima počesto ostajati nedorečenima ili zakašnjelima.

Već sutradan po izbijanju većih zagrebačkih nereda, 16. kolovoza, *Narodne novine* nastojale su primiriti duhove te djelovati pomirljivo, kako prema hrvatskoj, tako i prema mađarskoj javnosti. Nastojalo se izbjeći izravno i nedvosmisleno očitovanje o spornim mađarskim natpisima na postavljenim i potom oborenim grbovima, ali već tada se hrvatsku javnost upućivalo na Sabor i Vladu kao jedine institucije i jedini put kojim se može (o)braniti čistoću Nagodbe, ako je ona Dávidovim činom bila povrijeđena. Istodobno, nastojalo se umanjiti značenje zagrebačkih izgreda, te ih predstaviti kao kratkotrajnu i prolaznu pojavu: “[...] U vlasništvo ničije nije se diralo, i to je najljepši moment u ovoj žestokoj, nu prolaznoj

⁵⁹ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980., 119.-122.

⁶⁰ Pritom je Živković, navodno, sklopljenim rukama molio Dávida da se postavljanje spornih grbova odgodi barem dok ne bi bili obavljani izbori na prostoru bivše Vojne krajine. J. J. Strossmayer – F. Račkomu, Đakovo 25. V. 1885., u: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, ur. Ferdo Šišić, knj. III., Zagreb 1930., 79.

zaboravi. Ono što su po kasnoj noći polupali dvojici trojici gradjanah prozore, ide na rovaš osobne mržnje.”⁶¹ Slični tonovi prevladavali su u napisima službenih i poluslužbenih listova i u narednim danima, ali ozračje u stranačkom vrhu i među nižim članstvom stranke bilo je daleko od mirnoga: većina vodstva stranke žustro se suprotstavila činu zagrebačkoga financijskog ravnatelja, te je u “dvojezičnim” grbovima gledala nedvojbenu povredu Nagodbe preko koje se nije smjelo prijeći. S uporištem u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, a navlastito na rješenjima iz paragrafa 56 i 57, većina prvaka i saborskih zastupnika Narodne stranke zauzela je čvrst stav da je hrvatski jezik isključivi službeni jezik u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, te da natpisu na mađarskom jeziku nema mjesta niti na zajedničkim grbovima.

Prva službena i vrlo jasna reakcija stranke zbilja se dva dana kasnije po skidanju grbova, 17. kolovoza. Toga dana u Zagrebu se sastalo devet uglednih članova Narodne stranke koji su živjeli u Zagrebu, te su objavili izjavu kojom podupiru nagodbeni okvir i osuđuju nemire, ali ujedno ističu kako je službeni jezik u Hrvatskoj i Slavoniji hrvatski, te da su stoga su neprihvatljivi grbovi ili pečati koji ne poštuju položaj hrvatskog jezika. Bili su to predsjednik kluba Narodne stranke Ljudevit Vukotinović, zatim Nikola Krestić, Vilim Hatz, dr. Stanko Andrijević, dr. Lavoslav Šram, Karlo pl. Mihalović, Ante Poh, Ljudevit barun Ožegović, Josip Miškatović. U ključnom dijelu izjave koji je govorio o položaju hrvatskoga jezika u Hrvatskoj, bilo je rečeno sljedeće:

“U postojećem pak zakonu jest glavna i stožerna točka, da je hrvatski jezik u kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji službeni jezik. U tomu narod spoznaje i smatra najjače i jedino jamstvo svoje narodnosti. Zato sabrani na današnjoj konferenciji u Zagrebu prisutni zastupnici narodne stranke – odlučno osuđujući ulične izgrede, koji su se ovih dana u Zagrebu izveli, – isto tako odlučno izjavljuju ovime svoje duboko uvjerenje, da su čini zagrebačke financijske oblasti, iz kojih su ovih izgredi žalibože potekli, bili protivni jasnim zakonskim ustanovama o službenom jeziku u Hrvatskoj. Podjednako izjavljuju, da im rodoljubiva svijest njihova i zajednička dužnost ne će dopustiti, da podupiru i podržavaju ikoju vladu, koja bi ili odredila ili pomagala izvoditi, da se ponove ovi ili slični čini, da se upotrebljavaju grbovi s protuzakonitim napisima na javnim zgradama ili protuzakoniti pečati u javnom uredovanju, ili da se uopće u ovim kraljevinama štogod uvodi, što očito vrijeđa ustanove nagodbenoga zakona.”⁶²

⁶¹ “Jučerašnji izgredi u Zagrebu”, *Narodne novine* (Zagreb) [dalje: *NN* (Zagreb)], god. XLIX., br. 187, 16. VIII. 1883., 2.

⁶² Rudolf HORVAT, *Prije Khuena bana. Nemiri u Hrvatskoj godine 1883.*, Zagreb 1934., 6.; D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 135.

Zanimljivo je za primijetiti da će od devetorice potpisnika Izjave njih četvorica (Andrijević, Mihalović, Poh i Ožegović) u narednim mjesecima napustiti redove Narodne stranke, a nešto kasnije, u jesen 1885., od stranke će se uslijed nezadovoljstva izazvana tzv. arhivskom aferom udaljiti i još jedan (Krestić). Napuštanje stranke bez iznimke je značilo potpunu ili pretežnu pasivizaciju. Neki od ovih disidenata ostali su do smrti ustrajni protivnici Khuena i njegove vlade, ali u pravilu nisu aktivno politički istupali, ili su, poput Andrijevića, istupali na nižim razinama (tj. u mjesnim okvirima).

Naknadno su uz izjavu od 17. kolovoza pristali i brojni drugi članovi Narodne stranke, a između ostalih i sljedeći zastupnici iz Slavonije i Srijema: Miloš Zec, Vladimir pl. Janković, Svetozar Kušević, Franjo Ciraki, Stjepan Barlović, Antun Zindl, Mirko Hrvat i dr. Jovan Subotić.⁶³ U svomu nešto kasnije osvrtu Josip Miškatović je ocijenio da se ovom izjavom saborske većine “stvorila [...] bar u tomu narodna jednodušnost, da sva zemlja očituje stalan odpor proti svakomu daljemu prekoračivanju granicah nagodbenoga zakona”.⁶⁴

Zbivanja od 15. kolovoza, a zatim i Izjava od 17. kolovoza, potaknuli su opsežnu i oštru kampanju u mađarskom novinstvu, a prvenstvena meta napada bile su upravo hrvatska vlada i Narodna stranka. One su optuživane da su svjesno izbjegle upotrijebiti potrebne energične mjere kako bi spriječile protumađarske demonstracije, odnosno da nisu dovoljno oštro kaznile počinitelje izgređa. Objavljivanje izjave “narodnjačkih” zastupnika dolilo je dodatno ulje na vatru mađarskoga nezadovoljstva, i uslijedile su brojne optužbe na račun Narodne stranke, između ostaloga i one koje su govorile da vladajuća stranka u Hrvatskoj “nosi skute uličnoj svjetini” te kako želi “da pliva sa Starčevićevom strankom”.

Objavljivanje izjave devetorice zastupnika Narodne stranke nije naišlo na povoljan doček u Ugarskoj, ne samo kod oporbe, već i kod Liberalne stranke. Mađarsko novinstvo, uključujući i poluslužbene vladine i liberalne listove, zaredali su s kritičkim osvrtima i izravnim napadima na Narodnu stranku i njezinu politiku, a pritom je kao jedan od motiva uzimana upravo rečena izjava. Najjači odjek kod Narodne stranke i *Narodnih novina* kao njezina neslužbena organa izazvalo je pisanje dnevnika *Pester Lloyd*. Razlog tomu ležao je u činjenici da je *Pester Lloyd* bio poluslužbeni list, blizak ugarskoj vladi i Liberalnoj stranci, pa su nerazumijevanje i oštrina, iskazivani od strane uredništva ovoga dnevnika na njemačkom jeziku, kod hrvatskih “narodnjaka” naišli na osobito čuđenje i suprotstavljanje.

Jedan od ozbiljnijih odgovora na optužbe s druge strane Drave objavio je na uvodnom mjestu *Narodnih novina* od 23. kolovoza jedan “član saborske većine” – zasigurno je posrijedi bio

⁶³ R. HORVAT, *Prije Khuena bana*, 7.; D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 136.

⁶⁴ M. [Josip MIŠKATOVIĆ], “Osvrt na nedavnu prošlost”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 42, 20. II. 1884., 1.

netko od potpisnika Izjave, a vrlo vjerojatno se radilo o Josipu Miškatoviću. U mađarskom je novinstvu nakon skidanja spornih grbova “nestalo [...] prema hrvatskim poslovom i razborite misli i pravična suda”, ustvrdio je autor rečenog uvodnika, te upozorio da takvo pisanje može samo dodatno uzrujati ionako već uzrujane duhove. Upozorio je, nadalje, da su mađarske novine pogrešno shvatile i Izjavu od 17. kolovoza, te potom pojasnio njezino značenje: glavna “je njoj misao i težnja, uzdržati zakonite odnošaje”, odnosno Izjava je “glas opomene, ozbiljne patriotske opomene, da se ugarska vlada od časovite uzrujanosti i uzkipjele strasti zlo upućenih organah javnoga mnijenja u Budimpešti neda zavesti na mjere, koje bi Hrvatskoj škodile, ali i Ugarskoj nikako nebi koristile”. Pogrešno je i tumačenje prema kojemu je Izjava izraz nepovjerenja spram bana Pejačevića i njegove vlade; naprotiv, cilj je obodriti Vladu na ustrajnost u očuvanju nagodbenoga zakona, tj. od Pejačevića se traži “ni više ni manje, nego da se drži zakona, da nastoji uzdržati zakonite odnošaje”.⁶⁵

Bio je to tek začetak novinskih polemika i državnopravnih rasprava koje će pokazati da dvije vlade, a s njima i dvije vladajuće stranke (Liberalna u Mađarskoj i Narodna u Hrvatskoj), na nepomirljivo suprotne načine tumače nagodbene odredbe i državnopravni odnos Hrvatske i Ugarske. Mađarska je strana na svoj način tumačila da je zakonski utemeljeno postavljanje hrvatsko-mađarskih natpisa, neumoljivo ustrajala na ponovnom uspostavljanju spornih grbova kako bi se pružila zadovoljština za nanesenu uvredu, a *Pester Lloyd* je kao osnovni preduvjet ponovnomu uspostavljanju reda i mira u Hrvatskoj isticao nužnost da Narodna stranka “uvidi svoju tešku pogriješku, koju je svojom izjavom počinila”.⁶⁶ Istodobno je, s druge strane, sve veći broj zastupnika Narodne stranke pristajao uz Izjavu, a kroz uvodne komentare *Narodnih novina* mađarskoj je strani poručivano da Hrvatska nije pokrajina, kakve su Češka ili Galicija u austrijskoj polovini Monarhije, već je u području uprave, pravosuđa i nastave posve samostalna, a ban je u tim poslovima načelnik izvršne vlasti i odgovoran je tek kruni i hrvatskom Saboru.⁶⁷

U uvodniku *Narodnih novina* od 21. kolovoza “jedan član saborske većine” ponovio je slično stanovište. Osudio je nasilni čin od 15. kolovoza, kao i držanje oporbe, te naglasio da za uklanjanje eventualne povrede Nagodbe nije pozvana svjetina, već su to legitimni predstavnici: hrvatska vlada i Sabor. S druge strane, mađarskoj je strani poručeno da je Nagodba međunarodni ugovor sklopljen među Hrvatskom i Ugarskom na temelju paritetnoga

⁶⁵ “Izjava zastupnikah narodne stranke”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 192, 23. VIII. 1883., 1.

⁶⁶ “U Zagrebu, 27. kolovoza”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 195, 27. VIII. 1883., 1.-2.

⁶⁷ “Pomućeni pojmovi”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 194, 25. VIII. 1883., 1.

stanovišta, te da temeljem toga ravnatelj zagrebačkoga financijskog ureda ne može postavljati grbove bez suglasnosti s hrvatskom vladom.⁶⁸

Naposljetku je 24. kolovoza kralj Franjo Josip potpisao rješenje kojim je prihvatio ostavku Ladislava Pejačevića na banskoj časti, ali ga je do daljnje odluke zadržao kao vršitelja časti te mu ujedno dao do znanja da od njega očekuje provođenje mjera dogovorenih na bečkim ministarskim konferencijama, a u skladu s nagodbenim odredbama.⁶⁹

S Pejačevićevim odstupom jaz između dvaju vladajućih stranaka, Narodne i Liberalne stranke, odnosno jaz između *Narodnih novina* i provladina tiska u Mađarskoj (napose *Pester Lloyd*), dodatno se produbio. Anonimni autor uvodnika objavljena 30. kolovoza u službenome hrvatskom listu ustvrdio je da se odnos Hrvatske i Ugarske zaoštrio, da je čvor spleten uslijed nepoznavanja i nepoštivanja zakona, te već tada točno predvidio da se nastali čvor “dobrim putem, redovitim načinom neće više dati razmrsiti”. U daljnjem tekstu još je jednom zauzet neumoljiv stav o hrvatskom jeziku kao jedinom službenom jeziku zakonodavstva, sudstva i uprave u Hrvatskoj i Slavoniji, i naposljetku je Mađarima, koji su se pozivali na §. 62. Nagodbe,⁷⁰ poručeno da “u Hrvatskoj od bana počamši do posljednjega seljaka, koji zna čitati, neima čovjeka, koji nebi držao, da je ravnatelj hrvatskih zemaljskih financijah, kad je zajedničke grbove na financijskih sgradah u Hrvatskoj osim jedino službenoga hrvatskoga providio i magjarskim napisom, povriedio hrvatsko-državni temeljni zakon, povriedio hrvatski ustav”.⁷¹

Nakon Pejačevića odstup, bansku Hrvatsku preplavio je novi val protumađarskoga nezadovoljstva, a iz njega je buknuo seljački pokret koji će u mnogim krajevima poprimiti masovne i nasilne razmjere. Pejačević je očitovao “svijetloj kruni” da mjere koje je u njegovoj prisutnosti držano državno vijeće u Beču zaključilo “ustavnim putem izvesti nemože” pa je stoga 28. kolovoza zamolio da bude riješen “vodjenja banskih poslova”, tj. da bude konačno dignut s dužnosti. Tjedan dana kasnije – 4. rujna – njegova je ostavka prihvaćena, uveden je komesarijat i komesarom je imenovan general Hermann Ramberg.

U Zagrebu su se 28. kolovoza sastali zastupnici Narodne stranke koji su živjeli u Zagrebu i nekolicina drugih koji su se zatekli u glavnom gradu, te dogovorili da se 6. rujna u Zagrebu održi “skupština svih članovah narodne stranke [spac. NN – op. B. O.], gdje se dogovorno ima ustanoviti vladanje narodne stranke proti svim eventualnostim”. Poziv na

⁶⁸ “O anormalnom stanju”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 190, 21. VIII. 1883., 1.

⁶⁹ “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 195, 27. VIII. 1883., 1.

⁷⁰ Mađarska argumentacija s pozivanjem na §. 62. odbačena je pod obrazloženjem da se u dotičnom paragrafu ne spominje niti jezik, niti natpisi. A ne spominju se, poručuje uvodničar *Narodnih novina*, iz razloga što je pitanje jezika već određeno ranijim paragrafima.

⁷¹ “Zakon – naš štit i bedem”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 198, 30. VIII. 1883., 1.

sastanak objavljen je u *Narodnim novinama*, a potpisao ga je predsjednik Kluba stranke Ljudevit Vukotinović.⁷² U ozračju kada su dramatični događaji iz dana u dan mijenjali političku sliku, sazivanje sastanka s odgodom od deset dana jasno je otkrivalo da je vodstvo stranke išlo posve nespremno ususret nadolazećim zbivanjima. Prema kasnijemu osvjedochenju, vrh stranke u tom trenutku (28. VIII.) čak nije isključivao niti mogućnost da će nastali spor biti riješen putem sporazuma i na zadovoljstvo svih.⁷³

Sutradan po uvođenju komesarijata *Narodne novine* objavile su na čelu lista osvrt za kojega je rečeno da je pristigao uredništvu iz redova Narodne stranke. U osvrtu su razmatrane novonastale političke prilike i kao jedina svrha uvođenja komesarijata bio je označen zahtjev mađarske vlade za pružanjem zadovoljštine “časti ugarske krune i ugarskoga grba”. Službeno obrazloženje o zadaći uspostavljanja reda i mira u Hrvatskoj pripisano je tek želji “da se stvari dade pristojnije lice”, odnosno kako bi se izbjeglo imenovanje *ad hoc* zbog postavljanja grbova s mađarskim natpisom. Ostalim svojim sadržajem isti je tekst jasno nagovijestio da u redovima Narodne stranke sve prisutnija spremnost na prihvaćanje nametnutih rješenja, te da su dijelovi stranke spremni na traženje kompromisa. Autor se suzdržao od ocjenjivanja ustavnosti rješenja o uvođenju komesarijata, i rezginirano je sagledavao stanje stvoreno tim činom: “Imenovanjem kr. komesara obustavlja se u Hrvatskoj ustav i ustavni život. Je li bilo nužno, da se pravna zadjevica radi napisa na zajedničkom grbu dotjera do ovoga vrška, do ‘ultima ratio regnum’, to pitanje razpravljati, bilo bi danas sasvim suvišno. [...] Gdje kr. komesar govori, tu, dašto, ustavna razprava prestaje, pak stoga i neznamo, hoće li sutrašnja konferencija narodne stranke moći poslužiti onoj svrsi, za koju je sazvana. Čvor, koji se dobrim, ustavnim načinom nije dao razplesti, kr. će komesar rzsjeći.” Naposljetku, anonimni član Narodne stranke točno je ustvrdio da je imenovanjem komesara “neizmierno [...] otežčan” i položaj Narodne stranke, “jer to imenovanje potresa i njezin zakoniti temelj i njezin ustavni autoritet. Ugarskom politikom natjerane su stvari u tjesnac, iz kojega lahak i sretan izlaz jedva možemo da vidimo.”⁷⁴

Izbijanje seljačkoga pokreta sa svim njegovim nasilnim oblicima, ispoljenima, između ostaloga, i prema članovima i pristašama Narodne stranke, opasnost od daljnjega jačanja pravaškoga pokreta, pritisci mađarske vlade i uvođenje komesarijata utjecali su i na držanje Narodne stranke. Stranački sastanak, sazvan za 6. rujna, bio je s velikim nestrpljenjem

⁷² “Članovi narodne stranke”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 196, 28. VIII. 1883., 2.; “Skupština saborskih članova narodne stranke”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 197, 29. VIII. 1883., 2. Dragutin Pavličević nehotice krivo navodi da je taj stranački sastanak održan 29. kolovoza, te da je istoga dana i Pejačević podnio ostavku (oba su se događaja zbila dan ranije). D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 244.

⁷³ “Kr. komisar”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 203, 5. IX. 1883., 1.

⁷⁴ “Kr. komisar”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 203, 5. IX. 1883., 1.

očekivan i u Hrvatskoj i u Mađarskoj. Komesaru Rambergu bilo je naloženo da spriječi tiskanje Izjave kluba Narodne stranke budući da se očekivalo da će ona biti sličnoga tona kao i ona od 17. kolovoza.⁷⁵ S više strana izvršen je pritisak prema Narodnoj stranci, a zastupnicima stranke pristupali su, između ostalih, i Imbro Josipović koji je u to vrijeme slovio kao ozbiljni kandidat za novoga bana, pa i sâm komesar Ramberg, te su kroz osobne kontakte nastojali privoljeti zastupnike na kompromis i suradnju s Tiszinom vladom. Najprije je 5. rujna održana predkonferencija na kojoj je sudjelovalo dvadesetak zastupnika, a potom je sutradan održan i najavljeni sastanak na kojemu je usvojena Izjava koja svojim sadržajem nije ni izbliza zadovoljavala očekivanja hrvatske političke i šire javnosti. U prvoj točki ustvrđeno je da je imenovanjem komesara “povrijeđen po zajedničkoj ugarsko-hrvatskoj vladi u stožernom svom biću ustav kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije koji počiva na dvostrukom dogovoru”, zatim da će članovi Narodne stranke i dalje “stajati na braniku ustava” i raditi “da se što skorije ustavno stanje povrati”, a razmirice s Ugarskom riješe “kad se ustavni odnošaji u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji uspostave”. U drugoj je točki tek istaknut zahtjev da se hrvatski zastupnici na zajedničkom saboru u Budimpešti drže sukladno zaključcima Izjave. U odnosu na Izjavu od 17. kolovoza, ovi su zaključci predstavljali korak unatrag i bili jasan pokazatelj popuštanja Narodne stranke. Oporba je ishod sastanka dočekala s oštrim kritikama, ali i unutar stranke bili su brojni nezadovoljnici koji su tražili čvršće postavljanje spram budimpeštanskoga središta.⁷⁶ Osobito glasni u svojim prosvjedima i izdvojenim mišljenjima bili su Marijan Derenčin, koji će uskoro istupiti iz Narodne stranke i prići “obzorašima”, te Ivan Vončina i Nikola Krestić koji u svom revoltu neće ići dalje od prosvjeda i demonstrativnoga odbijanja odlazaka u Budimpeštu. Krajem rujna, kada su u Budimpešti povedeni razgovori s mađarskom stranom, Klub zastupnika Narodne stranke pozvao je N. Krestića da im se pridruži, ali se on brzojavno i na vrlo jezgrovit način zahvalio: “Dokle u Zagrebu vise dvojezični cimeri, mene u Budimpešti neima.”⁷⁷ Kasnije je i Krestić, kao i mnogi drugi, pošao stazom oportunitizma te se njegov politički put još jedno vrijeme podudarao s putem Narodne stranke. U jesen 1883. stranka je bila puna ogorčenih nezadovoljnika od kojih su oni odlučniji i napustili njezine redove. U cjelini gledano, stranka je bila uzdrmana i pokolebana, a povjerenje stanovništva u nju palo je na razine na kakvima ranije nije nikada bilo.

⁷⁵ D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 246.

⁷⁶ D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 246.-247.

⁷⁷ “O predsjedniku hrvatskoga sabora gosp. Nikoli Krestiću”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 224, 1. X. 1883., 2.

Narodna stranka reagirala je na pojavu seljačkoga pokreta s pomiješanim osjećanjem žaljenja i ogorčenja. Odmah u sâmomu početku, po izbijanju seljačke pobune u Marija Bistrici, vodstvo Narodne stranke nije imalo nedoumica oko pozadine, značaja i mogućih posljedica “strahotâ” koje su izbile u Zagorju i prijetile da se prošire dalje. Marijabistrički okršaji pobudili su u redovima Narodne stranke ogorčenje prvenstveno stoga što se u njima vidjelo zgodu koja je “došla kao naručena od najvećih neprijateljah Hrvatske, da još više pomuti nejasan već i onako zrenik naroda”. Krivnja i odgovornost nisu, međutim, pripisivani pobunjenomu seljaštvu, koje je zavedeno i koje je postalo žrtvom bezdušne političke agitacije, već Stranci prava i njezinim agitatorima: “U ovom postupku ima puno gluposti, ali glupost nije seljačka, već stoji u programu izvjestnih političkih frakcijah u zemlji. Tim frakcijam sve je ‘nehrvatsko’, sve ‘prodano’, što u našoj zemlji nestoji uz izvjestne političke ljude.”⁷⁸

Sa širenjem seljačkih nemira na Gornju Stubicu, Krapinu, Samobor i Veliku Goricu, Narodna stranka nije više imala niti malo razumijevanja za pobunjeno pučanstvo, a i osuda *Narodnih novina* postala je mnogo oštrija: “Otkuda dolaze smušenjaci, da legitimnu pokretu udaraju na čelo žig anarhične pobune!? Zar je vlada bana Pejačevića, koja je zastupala samo pravo i zakon, zaslužila, da joj se posljedni njezini dani ovakovim načinom otežčaju i ogorče!? Zar su članovi ‘narodne stranke’ tim, što su očitovali, da će u svakoj sгоди nastojati, uzdržati nagodbu čistom i nepovriedjenom, zavriedili, da se u njihovih kućah, u noćnom njihovu pokoju, razbojnički napadaju?” Posljednje riječi odnosile su se na učestale fizičke napade kojima su tih dana bili izvrgnuti “mađaroni”, odnosno oni koje je kao takve doživljavao pobunjeni narod. Uvodničar *Narodnih novina* nedvojbeno je izražavao vrlo raširen osjećaj među stranačkim vrhom kada je s neskrivenom revoltiranošću nagovijestio mogućnost imenovanja kraljevskoga povjerenika čija bi zadaća bila da navodne inicijatore i počinitelje tih napada “iz njihovih mračnih zakutakah izvuče i pravednoj kazni privede!”⁷⁹

Upustivši se u polemiku s oporbom i njezinim tiskom, službene *Narodne novine* ustrajale su i nadalje na tezi prema kojoj odgovornost za izbijanje seljačkih nemira i nasilja koje ga je

⁷⁸ I u daljnjemu dijelu istoga teksta rijetkom se oštrinom udaralo na Stranku prava: “Zar se u ovoj nemogućnosti podhvata ne odsjeva ona nemogućnost, koja se sa strane izvjestnih frakcijah propovieda na političkom polju, zar ovaj siloviti postupak neukih seljakah nerazsvjetljuje najbolje onu silovitu, vratolomnu teoriju, koju izvjestni ljudi propoviedaju u državno-političkom životu, zar je ovaj postupak drugo što, nego silom izvadjano ludjačtvo, koje se, od najvećega diela inteligencije požaljivano, neuku narodu prodaje kao esencija političke mudrosti? Silovitost i nemogućnost podhvata natječu se sa glupošću, koja najbolje označuje njegove duševne začetnike. Ako se pod pojmom hrvatstva i Hrvata razumjeva nešto izključiva, što nosi na sebi žig sektarstva, što kipi mržnjom na sve drugo, onda se može razumjeti, kako kašinski i bistrički seljaci pitaju svoje poglavare, kost od svoje kosti, sinove svoga naroda i svoje, neka jim svojim podpiši očituju da su dobri Hrvati!” “Seljačka buna u Bistrici”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 196, 28. VIII. 1883., 1

⁷⁹ “U Zagrebu, 4. rujna”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 202, 4. IX. 1883., 1.

pratilo leži na radikalizmu Stranke prava, te su odlučno odbacivale oporbena razlaganja o razvijenijoj svijesti i prosvijećenosti seljaštva u užoj Hrvatskoj:

“Seljačtvo u Slavoniji plaća veći porez nego u Hrvatskoj i Krajini; seljačtvo u Slavoniji sigurno nije manje prosvietljeno, patriotično od onoga u Hrvatskoj i Krajini, pak zašto je seljačtvo u Slavoniji mirno, zašto ono nezlostavlja, neubija, nepljačka [!] svojih občinskih poglavarah, popovah, učiteljah i posjednikah? Prosto za to, što u Slavoniji ‘stranka prava’ do sad jedva i korjena ima. Idemo dalje. Ni u Hrvatskoj samoj ni u Krajini nije se seljačtvo radi grba, magjarske zastave ili krune, takodjer u nijednom izbornom kotaru pobunilo, ili gdje je za narodnoga zastupnika pristaša stranke prava izabran, ili gdje absolutno neima izgleda, da će ikada biti izabran. Seljačtvo ‘pobunilo se’ samo u onih izbornih kotarima, gdje su pri posljednjih izborih kandidati ‘stranke prava’ ostali u manjini i gdje ova stranka ima izgleda, da će zlostavljanjem, nečuvenom terorizacijom organah občinskih poglavarstvah, popovah, učiteljah i posjednikah, dakle odlučujućih izbornikah, pod varljivom krinkom bune radi magjarskoga grba, magjarske zastave i nesnosnoga državnoga poreza, za buduće izbore osigurati izbor svojih kandidatah. [spac. NN]”⁸⁰

I dok su se jedne strane vodile polemike s oporbenim tiskom, *Narodne novine* su ga istodobno zaklinjale – kao i sve “pojedine rodoljube” – da “odklanjaju sve što bi moglo razdražiti narod, i naprotiv tome neka ga stišavaju, umiruju i tješe u njegovu tešku položaju”. Navlastito se upućivalo svakoga činovnika i svećenika da u datim okolnostima “mora biti čovjek na svom mjestu”, “pokazati se prijateljem naroda”.⁸¹

Prema žestini incidenata i broju zahvaćenoga pučanstva, izdvajali su se seljački nemiri u Zagorju, konkretno u trima podžupanijama (zlatarskoj, krapinskotopličkoj i varaždinskoj). Slabijega intenziteta bili su nemiri u Prigorju i Turopolju, dok se nemire u ostalim krajevima Hrvatske i Slavonije može podvesti pod sporadične prosvjede i izgrede.

Kada je riječ o Hrvatskoj i Slavoniji, odjek narodnoga pokreta i seljačkih nemira bio je veoma skroman. Većih izgreda nije bilo čak niti u gradovima u kojima su bili postavljeni dvojezični grbovi (Osijek, Vukovar, Zemun i Ruma). U Osijeku je veći nemir prouzročio tek incident koji se zbio 31. kolovoza kada su dva radnika porazbijala prozore na sinagogi. Radnici su odmah bili uhićeni po gradskih stražarima, a kod “sugradjanah izraelitske vjeroispoviesti”, prema osječkomu dopisniku *Narodnih novina*, “pobudio je taj događaj bez razloga veliku

⁸⁰ “Opozicionalne stranke proti narodnoj stranki”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 214, 19. IX. 1883., 1.

⁸¹ “U Zagrebu, 31. kolovoza”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 199, 31. VIII. 1883., 2.

uzrujanost”.⁸² I u drugomu dopisu iz Osijeka nastojalo se umanjiti značaj napada na sinagogu, pa je bilo rečeno da su počinitelji bili u “neubrojivom stanju”, te je naglašeno da u Osijeku “kršćani sa Židovi dobro slažu”.⁸³ Istoga tog dana pred financijskim ravnateljstvom u središnjoj gradskoj ulici (Županijska) okupilo se, prema dopisniku službenoga lista, do 20 radnika koji “mrko pogledati na izvješeni cimer sa magjarskim napisom i počеше vikati: Živila Hrvatska! kleti Ugarsku i Magjare”. Većih izgređa ipak nije bilo, budući da su se nezadovoljnici povukli nakon što su bili zamoljeni da to učine, a pri odlasku su tek zaprijetili da će se vratiti i skinuti grb. Iz predostrožnosti je pred ured postavljena gradska straža, a uvečer je održana i konferencija kojom je, uz nazočnost nekoliko časnika, rukovodio gradonačelnik Nikola Živanović. Na konferenciji je bilo odlučeno poduzeti potrebne mjere kako bi se spriječila mogućnost izgređa. Dva dana kasnije, 2. rujna, iz Vukovara je pristigao i eskadron husara, a očekivalo se da se 11. rujna u grad vrati i domaća pukovnija baruna Šokčevića koja se nalazila u Erdeviku na vojnim vježbama. Premda nije bilo izgređa, i premda je općinstvo bilo mirno, dopisnik je izvijestio da se ipak osjećaju “neki znaci nezadovoljstva i uzrujanosti”, a uzrok je ležao u samovoljnomu ponašanju Antala Dávida, kao i u pad bana Pejačevića: “Kod ove sgode opaža se velika promjena u mišljenju Osječanah. Od kada su uvidjeli, kako preuzv. grof Pejačević junački i uztrajno brani hrvatska prava, Osječani su postali prikloni Hrvatima.”⁸⁴ Dan nakon napada na sinagogu i ispada radnikâ pred financijskim ravnateljstvom, gradonačelnik Živanović izvijestio je Zemaljsku vladu da je stanje u gradu pod kontrolom, da straže čuvaju grbove, te da vjeruje da neće biti nemira iako i u Osijeku ima “prevratnih elemenata” koji se uglavnom sastoje od pristaša “zloglasnoga” pravaškoga glasila *Slobode*.⁸⁵

Jedan dio spomenute osječke pukovnije bio je prethodno već pozvan iz Erdevika u Vukovar zbog nemira koji su se ondje zbili.⁸⁶ Naime, u Vukovaru je zabilježena nešto veća uznemirenost stanovništva, pri čemu je kao uzročnik nemira označeno pisanje vukovarskoga lista *Sriemski Hrvat*.⁸⁷ Prema vijesti koju je donio oporbeni *Pozor*, u Vukovaru su čak bili skinuti dvojezični grbovi, no to, po svemu sudeći, ipak nije bila istina. Ipak, bile su poduzete mjere sigurnosti, a naročitu pozornost organa vlasti izazivalo je stanovito antisemitsko

⁸² “U Osieku, 2. rujna”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 203, 5. IX. 1883., 4.

⁸³ “U Osieku, 3. rujna”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 203, 5. IX. 1883., 4.

⁸⁴ “U Osieku, 2. rujna”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 203, 5. IX. 1883., 4.

⁸⁵ D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 150.

⁸⁶ “U Osieku, 2. rujna”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 203, 5. IX. 1883., 4.

⁸⁷ U izvoru je *Sriemski Hrvat* označen kao pravaško glasilo, i istu je ocjenu preuzeo i D. Pavličević, no list to nikada nije bio u pravom smislu riječi.

raspoloženje.⁸⁸ Manji izgred bio je zabilježen i u Rumi,⁸⁹ pa se može zaključiti da je mir u Slavoniji i Srijemu bio tek sporadično remećen, te da pobuna koja je započela u Zagrebu i ubrzo zahvatila Zagorje nije našla plodnoga tla na istoku Hrvatske.

Prvoga prosinca 1883. otvorena je nova stranica u hrvatskoj povijesti – toga je dana hrvatskim banom imenovan grof Dragutin Khuen-Héderváry. Khuen dolazi u Hrvatsku nakon ukidanja komesarijata baruna Hermanna Ramberga kojemu je pošlo za rukom primiriti val protumađarskih nezadovoljstava do kojih je došlo nakon afere s dvojezičnim grbovima na zgradama financijskih ureda u Hrvatskoj. Khuen je bio izbor ugarske vlade, ali prije svega čovjek bečkog dvora. Politička misija bila mu je prvenstveno primiriti Hrvatsku i održavati dualističko uređenje.

3.3 Dragutin Khuen-Héderváry do dolaska na bansku čast

Dragutin Khuen-Héderváry potječe iz Slavonije i odvjetak je nuštarske grofovske obitelji Khuen-Belási koja vuče porijeklo iz Tirola. Prema relevantnim leksikonima i enciklopedijama, rođen je u 1849. godine u Gräfenbergu (danas Lázně Jeseník), malom selu pored Freiwaldaua (danas Jeseník), u današnjoj Češkoj. Zanimljivo je, međutim, da se u vrijeme dok je bio hrvatski ban kao rodno mjesto spominjao isključivo Nuštar. U tomu je prednjačio režimski tisak koji je na taj način želio istaknuti da je Khuen “domaći” čovjek, a ni on sâm tomu nikad nije proturječio. Zbog svega toga se u literaturi u Hrvatskoj i danas može pronaći podatak o Nuštru kao Khuenovu rodnom mjestu i prisutno je mišljenje da je Gräfenberg izmišljen kao rodno mjesto u cilju ublažavanja određenih mađarskih napada na Khuena kao stranca – čovjeka iz Hrvatske.

Više razrede gimnazije pohađao je u gimnaziji u Pečuhu, gdje je u srpnju 1868. položio i ispit zrelosti.⁹⁰

Studij prava započeo je 1868. godine na zagrebačkoj Pravoslavnoj akademiji i – suprotno prilično uvriježenom mnijenju – odlično je poznao hrvatski jezik. Krajem 1874. potvrdom bečkog dvora naslijedio je svog ujaka grofa Hédera Viczaya Héderváryja, posljednjeg odvjetka obitelji Héderváry. Mladi grof tada mijenja prezime u Khuen-Héderváry, te preuzima pridjevnik hédervárski i veleposjed Hédervár na zapadu Mađarske. U Mađarskoj se

⁸⁸ D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 150., 310.-311.

⁸⁹ Grb s poreznog ureda bio je skinut dva mjeseca kasnije (27./28. listopada), ali nije bio uništen, već je pronađen i ponovno postavljen na isto mjesto. D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 150.

⁹⁰ “Školski drugovi ugar. ministra-predsjednika”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 167, 24. VII. 1903., 4.

ubrzo uključuje u tamošnji politički život, i u dva je navrata (1875. i 1878.) biran za zastupnika Liberalne stranke u Ugarskom parlamentu. Brzom političkom usponu pogodovala je zasigurno i njegova ženidba s groficom Margit Teleki, nećakinjom mađarskog ministra predsjednika Kálmána Tisze.⁹¹ Početkom 1882. imenovan je velikim županom u Győru, a na tom ga je mjestu zateklo i imenovanje hrvatskim banom. Preseljenje i vezivanje uz Hédervár i Mađarsku nisu, naravno, označavali i potpuni prekid veza s Hrvatskom i obiteljskim dobrom u Nuštru. I početkom XX. stoljeća, Dragutin Khuen-Héderváry bio je formalni, ako ne i stvarni, suvlasnik poduzeća “Vlastelinski valjni mlin grofova Khuen u Nuštru” (drugi suvlasnik bio je njegov brat Hinko Khuen).⁹²

Vaso Bogdanov kaže da su do 1883. svi banovi Hrvatske bili domaći ljudi i gotovo isključivo Hrvati, a da se Khuenom na bansku čast postavljen “tuđinac mađarske narodnosti”.⁹³ Khuen, međutim, po nacionalnom osjećaju nije bio Mađar, kao što nije bio niti Hrvat. Kršnjavi je zapisao da niti banova supruga Margita nije svoga muža držala “punovažnim pripadnikom mađarske rase”, te dodaje da su tako mislili i svi Mađari, te da mu stoga nisu ni vjerovali.⁹⁴ Da je ova Kršnjavijeva ocjena točna, pokazalo se u nebrojenim prilikama, a naročito 1903. godine kada je Khuen preuzeo dužnost mađarskoga ministra predsjednika.

3.4 Dolazak Dragutina Khuen-Héderváryja na bansku čast i odjeci u Slavoniji

Kao hrvatski ban, Khuen je uživao rijetko povjerenje kralja Franje Josipa, i to je povjerenje napose u kasnijih godinama bilo gotovo neograničeno te je štitilo bana od napada na njegovu osobu, bilo da su potjecali iz hrvatskih oporbenih krugova (primjerice, slučaj Centruma u kojima prevladavaju aristokrati), bilo da riječ o izrazima mađarskoga nezadovoljstva koji su išli za rušenjem Khuena s banske stolice. I Leon Biliński u svojim sjećanjima svjedoči da je Franjo Josip jako volio Khuena, da je Khuen isto tako volio kralja, te opisuje koliko je kralja potresao neuspjeh Khuenove misije u Mađarskoj 1903. godine.⁹⁵

⁹¹ József Kristóffy zapisao je da su Istvána Tiszu u njegovim kadrovskim odlukama ponajviše vodile obiteljske veze te staleški interesi. Milan ŠUFFLAY, “Iz podzemlja Austro-Ugarske. Memoari Josipa Kristóffy-a. Otkrića glavnog mađarskog pouzdanika Franje Ferdinanda.”, *Obzor* (Zagreb), god. LXVIII., br. 110, 24. IV. 1927., 4.

⁹² Mlin je upisan u registar 1901. godine. “Vlastelinski valjni mlin grofova Khuen u Nuštru”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 168, 25. VII. 1903., 11.

⁹³ Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1961., 185.

⁹⁴ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci*, I. 48.

⁹⁵ Nakon što je Khuen bio prisiljen podnijeti ostavku, Biliński je pronašao kralja u stanju očaja i apatije, u stanju u kakvom ga nikada prije ili poslije nije vidio. Pokunjene glave, Franjo Josip je stalno zapitivao: ‘Što mi je činiti?’ Nikada kasnije nije na taj način proživio ostavku šefa kabineta, niti mađarskog niti austrijskog. Leon BILIŃSKI, *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*, Sarajevo 2004., 51.-52.

Khuenovo imenovanje ozlovoljilo je gotovo sve političke čimbenike u Hrvatskoj. Hrvatska je aristokracija očekivala da će izbor pasti na nekoga iz njezinih redova, iznenađeni su bili i prvaci Narodne stranke, a osobito ogorčena bila je hrvatska oporba koja je u izboru hédervárskog grofa vidjela novu mađarsku uvrjedu i provokaciju. Jedino su režimske novine nastojale donekle prikazati Khuena u što boljem svjetlu, pa su ga *Narodne novine* uzimale u zaštitu od oporbenih kritika “jer novi je ban rođen Hrvat, govori hrvatski, izobrazio se u Hrvatskoj”,⁹⁶ ali i one su na drugom mjestu ustvrdile da je novi ban došao na bansku čast “od nijedne hrvatske stranke nepreporučan, pače, osim prijateljah iz djačkoga vremena u Hrvatskoj i od malo koga poznavan”.⁹⁷ Iščitavanjem onodobnih novina i prepiske lako se stječe dojam da malo poznatoga došljaka mnogi nisu shvatili odviše ozbiljno kao nasljednika Zrinskih, Frankopanâ, Bakačâ, Draškovićâ i drugih slavni banova: malo je tko u Khuenu vidio trajnije rješenje i proricalo mu se kratku vladavinu. Nezadovoljnici su se u Zagrebu izrugivali novom banu; brzo su mu posvećene pjesme rugalice, i nazivalo ga se “zimskim banom” kojega će proljetno sunce odnijeti iz Zagreba.⁹⁸

Takvo ozračje s početka Khuenova banovanja potvrđuje u svojim reminiscencijama i Stjepan Radić: “Prisjetih se kako sam prije pet godina – kao đak prvoga razreda gimnazije – čuo gdje se govori da takav ban ne može ostati u Hrvatskoj ni dvadeset i četiri sata. Tako govorahu među sobom već i dvorkinje i piljarice”.⁹⁹

Položaj novog bana doista nije bio zavidan. Bio je vrlo mlad, u 35. godini života,¹⁰⁰ bez čvrstog oslonca u zemlji, suočen s ojačalom oporbom i nezadovoljstvom koje je, premda prigušeno, i dalje tinjalo. Navodno se u jednom trenutku i pokolebao te posumnjao da će se u tim okolnostima uspjeti održati na banskoj stolici, ali se ubrzo ipak iskazao kao vrlo sposoban političar koji je kadar ispuniti većinu očekivanja Beča i Budimpešte. Khuen je bio, kako ga je točno opisao njegov istaknuti pristaša Petar Gavrančić, “čovjek nasilne ćudi, no vrlo sposoban i radin”,¹⁰¹ i kao takvom bile su mu potrebne tek četiri godine da u Hrvatskoj gotovo posve

⁹⁶ “O položaju novoga bana”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 278, 4. XII. 1883., 1.

⁹⁷ “Banov govor”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 289, 18. XII. 1883., 1.

⁹⁸ Ivan PERŠIĆ, *1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi mađarskih grbova*, Zagreb 1933., 120.

⁹⁹ Stjepan RADIĆ, *Praški zapisi. Autobiografska proza*, prev. Dušan Karpatský, Zagreb 1985., 104.

¹⁰⁰ Svi značajniji sudionici političkoga života bili su stariji od njega: biskupu Strossmayeru bilo je 78 godina, Anti Starčeviću 60, Matiji Mrazoviću 59, Franji Račkomu 55, Nikoli Krestiću 58, Ivanu Vončini 56, Josipu Miškatoviću 47, Jovanu Živkoviću 57, Erazmu Barčiću 53, a jedan od rijetkih Khuenovih vršnjaka bio je tada još uvijek ne osobito afirmirani pravaš Fran Folnegović (35).

¹⁰¹ Petar GAVRANIĆ, *Uzroci svjetske vojne i nacrt srpsko-hrvatske političke povijesti od god. 1908. do god. 1919.*

nadzire oporbu i učvrsti dualizam, a sebe prometne u jedan od stupova dualizma i Monarhije uopće.

U mnogo čemu Khuen se razlikovao od svojih prethodnika na banskoj stolici. U odnosu na ranijega bana Ivana Mažuranića, koji nije bio “tip lidera koji energično nastoji pridobiti suvremenike ili ih može očarati određenom dozom karizme”, i koji nije volio javne nastupe,¹⁰² Khuen je gotovo potpuna suprotnost: mnogobrojni javni nastupi bili su mu često prožeti humorom i ironijom, a koristio je različite prilike za javne nastupe. Pored naročito važnih govora na sjednicama hrvatskoga Sabora, kao i na sjednicama Proračunskoga odbora, davao je ton i različitim drugim *ad hoc* odborima te u razne svrhe sazivanim anketama, a riječ je uzimao i pri svečanim primanjima ili objedima, te pri čestim primanjima raznih deputacija. Opstanak na banskoj stolici, uspjeh u ispunjavanju zadane misije te potpuno ovladavanje Narodnom strankom iziskivali su zamjetnu dozu odlučnosti i samouvjerenosti, ne manje nego sposobnosti, a također i određenu karizmu. Kod dijela uglednih i istaknutih političara Khuen je već pri prvom osobnom susretu znao polučiti izuzetno povoljan dojam. Jedan od primjera je i Ivan Vončina, dugogodišnji “narodnjački” prvak koji se ujesen 1883. zatekao na mjestu predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu. Prema kasnijemu svjedočanstvu I. Kršnjavoga, Vončina je, ubrzo po Khuenovu stupanju na bansku čast, s radosnim ganućem govorio: “S ovim mladim banom dat će se raditi.”¹⁰³

O Khuenovu političkom liku i stilu vladanju svjedočili su mnogi, a jedno od pouzdanijih svjedočenja jest ono Józsefa Kristóffyja, mađarskoga političara koji će početkom XX. stoljeća biti ministar unutarnjih poslova u vladi G. Fejérváryja, pouzdanika prestolonasljednika Franje Ferdinanda, ali i blizak suradnik Khuen-Héderváryja nakon 1903. godine. O Khuenu je Kristóffy zapisao da je bio neustrašiv, te da se, kada bi jednom zauzeo mjesto, nije dao terorizirati ni od ljudi ni od prilika. Politički njegov stil razlikovao se od mađarskoga; nije volio bič, i nije rado upotrebljavao grubo nasilje. Khuen je vazda išao prema kompromisu, pa i u slučaju da je pri tome trebalo pogodovati i interesima onih koji su mu bili protivnici. Takvu politiku Kristóffy je ocijenilo makijavelističkom, ali je dometnuo da je to shvaćanje bilo vrlo blisko i njegovu, te da su se upravo stoga on i Khuen vrlo dobro sporazumjeli i surađivali.¹⁰⁴

¹⁰² Mirjana GROSS, “Mažuranićev princip: birati moguće”, *Vjesnik* (Zagreb), god. LI., br. 15.467, 10. X. 1990., 8.

¹⁰³ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 203.

¹⁰⁴ Milan ŠUFFLAY, “Iz podzemlja Austro-Ugarske. Memoari Josipa Kristóffy-a. Otkrića glavnog mađarskog pouzdanika Franje Ferdinanda.”, *Obzor* (Zagreb), god. LXVIII., br. 110, 24. IV. 1927., 4.

3.5 Promjene u Narodnoj stranci u Slavoniji i Srijemu 1883.-1885.

Preduvjet bilo kakvoga uspjeha Dragutina Khuen-Héderváryja bilo je stjecanje povjerenja Narodne stranke, ili barem većega njezina dijela. Prije Khuena nije zabilježen slučaj da bi ban ustrajao na vlasti bez podrške većine Sabora odnosno u slučaju eventualnoga poraza na saborskim izborima, a kasnija iskustva s Pavlom Rauchom, Nikolom Tomašićem i Slavkom Cuvajem potvrdila su da se nije moguće održati na banskoj stolici, ako taj položaj ne podržava većina zastupnika u hrvatskom Saboru, niti da se može takva većina steći osnivanjem nove političke stranke (Rauch je s Ustavnom strankom doživio potpuni krah, a Tomašić sa Strankom narodnog napretka tek nešto manji neuspjeh).

Prvi korak k učvršćenju vlasti Khuen je učinio preobrazbom Narodne stranke, a ta je preobrazba bila toliko duboka da nije pretjerano reći da ju je Khuen iznova “stvorio”. Prema Strossmayerovoj ocjeni, Narodna je stranka krajem 1883. bila “trula i skroz na skroz pokvarena”.¹⁰⁵ I prema jednomu kasnijem priznanju iz redova Narodne stranke, strankom je uoči Khuena imenovanja za bana bilo ovladalo malodušje.¹⁰⁶ U svakom slučaju, u tom trenutku nije mogla biti od čvrstog oslonca novom banu. Mađarski su listovi u velikoj svojoj većini pozdravljali Khuenovo imenovanje, a bilo je i preporuka poput one da “preustroji unionističku stranku te na tom osnuje svoju politiku”.¹⁰⁷ Upravo će to on u prvim godinama svog banovanja i učiniti. Dvadeset godina kasnije, pri svečanoj večeri priređenoj o dvadesetoj obljetnici Khuenova imenovanja banom, nije se slučajno “mađaronski” prvak, sveučilišni profesor Aleksander Egersdorfer, našalio rekavši da je Narodna stranka, između svih hrvatskih institucija koje je Khuen za svojih godina u Hrvatskoj stvorio i unaprijedio, “njegova najljepša institucija”.¹⁰⁸

Khuenovo imenovanje nisu, međutim prihvatili i svi prvaci Narodne stranke. Među istaknutijima prvacima stranke koji će narednih godina prijeći u oporbu, bio je i barun Jovan Živković, “Odisej unionističke stranke” (Kršnjavi),¹⁰⁹ jedna od ključnih figura hrvatske politike u prethodna dva desetljeća te podban i predstojnik Odjela za unutarnje poslove za Mažuranićeva i Pejačevića banovanja (1873.-1883.). Živković je tijekom dugoga niza godina jedan od ključnih prvaka Narodne stranke, te možda i kao podban najmoćnija i najutjecajnija

¹⁰⁵ J. J. Strossmayer – F. Račkom, Đakovo 11. X. 1883., *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga III., priredio Ferdo Šišić, Zagreb 1930., 85.

¹⁰⁶ “Previšnje odlikovanje bana grofa Khuen-Hedervarya”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 254, 5. XI. 1885., 1.

¹⁰⁷ “Brzozjavne viesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 276, 1. XII. 1883., 3.

¹⁰⁸ S. V. P. [Stevan Vasin POPOVIĆ], “Grof Dragutin Khuen-Héderváry među hrvatskim zastupnicima”,

¹⁰⁹ [Iso] KRŠNJAVI, “† Barun Jovan Živković”, *Narodne novine* (Zagreb), god. LXVIII., br. 81, 9. IV. 1902., 1.

osoba u Hrvatskoj – no baš stoga i jedan od najomrznutijih političara u Hrvatskoj. To je moglo biti poznato i Khuenu, i mogao je računati s tim da bi mu eventualno Živkovićevo savezništvo nosilo više štete no koristi. Kao Pejačeviću podbanu i prvaku mađaronske Narodne stranke nisu mu bili skloni Hrvati, naročito pravaši, a nije bio osobito mio ni Srbima. Pored toga, Živkovićevo umirovljenju i političkoj marginalizaciji zasigurno je pridonijelo i njegovo držanje na srpskom Narodno-crkvenom saboru krajem 1881. godine, kada je pri izborima srpskoga mitropolita podržao dvojicu kandidata – Arsenija Stojkovića te svoga brata, karlovačkoga episkopa Teofana Živkovića – koji nisu bili po volji mađarskom ministru predsjedniku Kálmánu Tiszi i kralju Franji Josipu.¹¹⁰

Jedan od saborskih zastupnika Narodne stranke s područja Slavonije i Srijema koji nije bio spreman podržati novoga bana i politički pravac matice Narodne stranke bio je i načelnik Rajeva Sela, umirovljeni natporučnik Andrija Ivić, koji je 1883. godine na izborima saborskih zastupnika za područje bivše Vojne krajine bio izabran za zastupnika izbornoga kotara Bošnjaci.¹¹¹ Ivić se najprije krajem 1883. i početkom 1884. priklonio “neutralcima”,¹¹² skupini saborskih zastupnika koji su se distancirali od kluba Narodne stranke i drugih dviju saborskih stranaka. Politička nit vodilja okupljanja “neutralaca” bilo je ogorčenje uvođenjem komesarijata 1883. godine te drugim nagodbenim povredama, no inicijativa nije uspjela prerasti u zasebnu političku snagu. Sâm Andrija Ivić je pri izborima 1884. neuspješno kandidirao kao “divljak” (kandidat izvan stranaka), što je bio i njegov posljednji politički istup. Skupini “neutralaca” prišla su još dva “mađaronska” zastupnika iz Slavonije, čija je politička težina bila nešto veća od one Ivićeve: Ivan Bartolović i Dragutin (Karlo) pl. Mihalović.

Ivan Bartolović¹¹³ bio je jedan od najvršnjih hrvatskih financijskih stručnjaka i jedan od prvih koji je sustavno razmatrao pitanje financijskoga dijela nagodbe između Ugarske i Hrvatske, nastojeći dokazati da su financijski odnosi uređeni na štetu Hrvatske. Svoja razmatranja iznio je i u dvjema brošurama: *Račun Béle Lukácsa za financijalno-samostalnu Hrvatsku* (Zagreb 1884.) i *Obnova hrvatsko-ugarske financijalne nagodbe za treću periodu* (Zagreb 1888.). Do listopada 1879. obnašao je dužnost upravitelj financija u Zagreba, a tada je bez stvarnoga

¹¹⁰ Kálmán Tisza je tom prigodom zatražio razjašnjenje od hrvatskoga bana Ladislava Pejačevića, no daljnjih posljedica po Živkovića, barem za to vrijeme, nije bilo. A. VLAŠKALIN, *Dr Jovan Paču*, 237.

¹¹¹ “U Bošnjacih, 20. travnja”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., 96, 26. IV. 1883., 2.

¹¹² “Saborski neutralci”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 291, 20. XII. 1883., 4.; “Osnova adrese neutralacah”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 12, 15. I. 1884., 2.

¹¹³ Ivan Bartolović (Nova Gradiška, 22. VI. 1823. – Zagreb, 29. VI. 1903.), pravnik. Od 1866. bio je financijski savjetnik u Osijeku, a od 1880. do 1884. bio je zastupnik u hrvatskom Saboru.

razloga otpušten, da bi na njegovo mjesto bio postavljen Antal Dávid.¹¹⁴ Vlastelin iz Feričanaca Dragutin (Karlo) pl. Mihalović¹¹⁵ bio je i u prvim godinama osamdesetih godina jedan od vođa Narodne stranke, naročito što se tiče organizacije u istočnoj Hrvatskoj. Bio je biran za člana Hrvatskoga kraljevinskog odbora, kao i za zastupnika u ugarskom Saboru. S banom Pejačevićem vezivale su ga bliske veze: bili su prijatelji, politički suradnici i pašanci.¹¹⁶ Postupno je sve otvorenije izražavao nezadovoljstvo s ukupnim hrvatsko-mađarskim odnosom, pritiscima mađarske vlade i popustljivošću hrvatske.¹¹⁷ Otvoreno je podržao narodnih pokret 1883., ne dvojeći oko toga da dvojezični grbovi predstavljaju kršenje hrvatske nagodbene autonomije. Početkom listopada 1883. napustio je konferencije koje su održavale u Budimpešti i položio mandat zastupnika na zajedničkom saboru,¹¹⁸ da bi na sâmom kraju godine i formalno istupio iz redova Narodne stranke. U usmenom obrazloženju istupa, Mihalović je istaknuo da u trinaest godina, koliko je bio zastupnikom, niti jedna hrvatska vlada nije odstupila zbog parlamentarnih razloga, već uvijek i isključivo zbog nesporazuma ili sukoba s mađarskom vladom “koja parlamentarnih načelah prema hrvatskoj nepriznaje”. Mihalović je podsjetio i na neke momente iz bliske prošlosti (slučaj dvojezičnih grbova, odstup L. Pejačevića, prijatnje mađarskoga ministra o mogućoj ponovnoj suspenziji ustava), te najavio da će podržavati bana Khuena, ali ne i zajedničku vladu. Naposljetku, feričanački grof je dojučerašnjim stranačkim drugovima dao do znanja kako se boji da bi već narednih dana “prigodom razprave predloga o obustavi ustava i umještenja kr. povjereničtva, mogao doći u sukob s narodnom strankom, [te] drži svojom dužnosti izići iz ove stranke, što međjutim neizključuje, da će sa strankom u saboru inače složno glasovati”.¹¹⁹ Pri idućim saborskim izborima, 1884., Mihalović nije uspio izboriti saborski mandat, i time je na određeni način bila prekinuta njegova javna politička karijera. Idućih se godina iskazivao kao protivnik Khuen-Héderváryja i njegove vladavine, kao Strossmayerov poklonik, i donekle kao oporbenjak u skupštini Virovitičke županije. Bili su, naposljetku, zamijećeni i njegovi povremeni politički osvrti koje je objavljivao u novinama.

¹¹⁴ D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret*, 73.

¹¹⁵ Dragutin pl. Mihalović (1830. - Zagreb, 1918.), vlastelin, gospodarstvenik, političar.

¹¹⁶ Ivo PERIĆ, *Hrvatski državni sabor*, sv. II., 1868.-1918., Zagreb 2000., 222.

¹¹⁷ Početkom 1883. godine i Kálmán Tisza bio je prisiljen u zajedničkom Saboru braniti bana Pejačevića te Mihaloviću i skupini drugih hrvatskih zastupnika poručivati da nisu u pravu kada tvrde da ban ne zastupa interese Hrvatske. “Razprava o obračunu medju Ugarskom i Hrvatskom”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 47, 27. II. 1883., 2.

¹¹⁸ “Od hrvatskih zastupnika”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 229, 6. X. 1883., 2.

¹¹⁹ Prema službenim novinama, Narodna stranka žalila je zbog Mihalovićeve odluke, “osobito stoga što ne vidi razloga”. “Narodni zastupnik gosp. Karlo pl. Mihalović”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 290, 19. XII. 1883., 3.

Od značajnoga utjecaja na Khuenovo održanje na banskoj časti bilo držanje uglednoga Ljudevita Vukotinića kojega su burna zbivanja 1883. godine zatekla na dužnosti predsjednika Kluba Narodne stranke.¹²⁰ Nakon početoga kolebanja, Vukotinić nije pošao putem Mihalovića, Andrijevića i drugih prvaka koji su napustili stranku, već je podržao novoga bana i postao jednim od najčvršćih oslonaca njegova vladavine. U narednim godinama bio je biran za predsjednika Hrvatskoga kraljevinskog odbora, a bio je i predsjednik Kluba hrvatskih zastupnika u zajedničkom budimpeštanskom saboru, te je s te dužnosti također značajno pridonio konsolidaciji i organizaciji stranke. Vukotinić je do smrti, 17. ožujka 1893., ostao predsjednik stranačkoga saborskog kluba, te tako i jedan od formalnih čelnika Narodne stranke. Po njegovoj smrti, Franjo Rački je u pismu Strossmayeru tek kratko konstatirao da su on i Mirko Bogović, koji je također preminuo tih dana, “bili [...] od prije mrtvi”.¹²¹

Pored očuvanja jezgre stranke koja će vrlo skoro ponovno ojačati i postati važnim Khuenovim osloncem, novomu je banu uspjelo već u prvim godinama svoga banovanja privoljeti na suradnju veći broj istaknutih i sposobnih pojedinaca koji su do 1883. godine više ili manje aktivno djelovali kao pristaše pravaške ili obzoraške oporbe. Najpoznatiji primjer navedenoga svakako je povjesničar umjetnosti dr. Izidor Kršnjavi. Prigodom prvih redovnih saborskih izbora, održanih u rujnu 1884., ban Khuen uspio je privoljeti Izidora Kršnjavoga da okrene leđa Strossmayeru i kandidira u Brodu kao zastupnik Narodne stranke. Čini se da je Kršnjavi sve do posve očitoga odbacivanja od strane Strossmayera gajio iluzije kako bi biskup mogao prijeći preko njegova političkog svrstavanja na račun mogućih kulturnih probitaka. Naime, i uoči ovih izbora Kršnjavi piše biskupu i moli ga za podršku, jer da će on, Kršnjavi, u Saboru nastaviti raditi u korist naroda. Kršnjavi je svakako tijekom dugih godina poznanstva već morao bolje upoznati biskupa i njegovu ćud te biti svjestan da su mogućnosti istovremena zadržavanja biskupove i stjecanja banove naklonosti posve isključene. Tako je doista i bilo, i biskup je na spomenuto pismo odgovorio oštrom agitacijom protiv Kršnjavija u brodom kotaru i (neuspješnom) kandidaturom povjesničara Tadije Smičiklase kao kandidata oporbene Neodvisne narodne stranke. Također, sukob je povlačio i otkaz Kršnjavomu kao ravnatelju

¹²⁰ Bogatu i raznovrsnu javnu i znanstvenu djelatnost Ljudevita Vukotinića prikazao je Josip Balabanić u uspjeljoj i preglednoj biografiji *Ljudevit Farkaš Vukotinić. Na iskonima moderne Hrvatske* (Zagreb 2005.). Na žalost, u ovoj monografiji jedva da se spominje političko djelovanje Vukotinića u poznim godinama njegova života.

¹²¹ F. Rački – J. J. Strossmayeru, Zagreb 5. V. 1893., *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga četvrta, priredio Ferdo Šišić, Zagreb 1931., 367.

Akademijine galerije slika u Zagrebu, svečano otvorene iste godine.¹²² Prije kandidature na saborskim izborima, u proljeće iste 1884. godine, Kršnjavi je prihvatio i Khuenovu ponudu da pripremi hrvatski nastup na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti koja se imala zbiti 1885. godine. Khuen se, naime, uslijed bojkota zagrebačke Trgovačko-obrničke komore, gospodarskih krugova i sve hrvatske oporbe, našao u velikim teškoćama, i tada mu je predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Ivan Vončina predložio da se obrati na Kršnjavoga. Kao tadašnji ravnatelj Obrtne škole, Kršnjavi je bio prikladna osoba prije svega iz razloga što je za sobom imao iskustvo organiziranja hrvatskog nastupa na izložbi u Trstu 1882., gdje je banska Hrvatska zabilježila uspješan nastup, te imala vlastiti paviljon. Khuen je doista pozvao Kršnjavoga i ponudio mu organizaciju hrvatskog nastupa, a potonji je ponudu spremno prihvatio. Kršnjavi je u svojoj odluci dijelom bio vođen i osobnom nesklonošću spram vodstva zagrebačke Komore: “Bilo mi je vrlo drago što sam gospodi iz Trgovinske komore, koja su se toliko gurala prilikom izložbe u Trstu na kojoj sam aranžirao hrvatski odjel, uspio dokazati kako mogu i bez njih.”¹²³

3.5.1. Arhivska afera

Krajem srpnja 1885., u doba godine koje se i tada običavalo nazivati razdobljem “kiselih krastavaca”,¹²⁴ političku pozornicu banske Hrvatske potresla je jedna od najvećih i najglasovitijih afera hrvatske političke povijesti, poznata pod nazivom “arhivska afera”. Afera je nekoliko mjeseci držala Hrvatsku u neizvjesnosti, imala dalekosežne posljedice, a napose se snažno odrazila na Narodnu stranku, za koju se tek činilo da je postigla određeni stupanj stabilnosti u svojoj unutarnjoj strukturi.

Čitava afera započela je otvorenim pismom Ivana Tkalčića, upućenim na zemaljskoga arhivara Josipa Miškatovića i objavljenim u zagrebačkom *Pozoru* 21. srpnja 1885. Tkalčić je navodno prethodno dana bio poslom u Arhivu, te zapazio nestanak “spisa pavlinskih i

¹²² Izidor Kršnjavi, “Razgovori s biskupom Strossmayerom”, HDA, OF I. Kršnjavi, kut. 4, sv. IV, str. 65.-66. Usp. Grijak, “*Uspomene i Razgovori s biskupom Strossmayerom* Izidora Kršnjavoga kao povijesni izvor”.

¹²³ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, knj. II., prir. Ivan Krtalić, Zagreb 1986., 730. Opširnije o ovoj

izložbi i Kršnjavijevoj ulozi vidi: Branko OSTAJMER, “Opća zemaljska izložba u Budimpešti 1885. i njezin odjek u najvažnijim novinama banske Hrvatske”, u: *X. međunarodni kroatistički znanstveni skup. Zbornik radova*, u tisku.

¹²⁴ Vidi, primjerice, “Političko sanjarstvo”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 170, 1.

mnogih drugih svezaka, po prilici oko 18.000 izprava”. Pošto ga nije pronašao u Arhivu, Tkalčić je odlučio javno zamoliti Miškatovića da mu u roku od dva dana odgovori je li mu poznato da u Arhivu nedostaju tzv. komorski spisi; ako mu je poznato, da odgovori kamo se nalaze; te, ako mu nije poznato, kako to može opravdati s obzirom na svoje dužnosti arhivara.¹²⁵

Tkalčićev članak bio je, prema riječima jednoga budimpeštanskog lista, iskra koja je pala u vazda punu zagrebačku bačvu baruta.¹²⁶ Oporbena reakcija bila je očekivano oštra, i obje su oporbene parlamentarne stranke zatražile sazivanje izvanredne saborske sjednice, na što su imale pravo u slučaju izvanrednih okolnosti.

Budapester Tagblatt, dnevnik koji je bio glasilo grofa dr. Alberta Apponyija i njegove umjerene oporbe, i u odnosu na hrvatske političke prilike držao je izrazito kritički pogled na vladu Khuen-Héderváryja, podržavajući sliku o Khuenu kao simbolu neuspješne Tiszine politike prema Hrvatskoj. Kada je riječ o pojedincima i političkim skupinama iz banske Hrvatske, uredništvu *Budapester Tagblatta* i njegovim političkim mentorima najbliže je stajao barun Jovan Živković, koji će i u kasnijim godinama povremeno koristiti stranice *Budapester Tagblatta* za iznošenje svojih političkih pogleda. Posve u skladu s tim bili su i topli tonovi kojim će Apponyijev list dočekati pojavu Centruma na hrvatskoj političkoj mapu.

Dotaknuvši se pitanja izvanredne saborske sjednice koju je zatražila oporba, *Budapester Tagblatt* je već 6. kolovoza najavio da na toj sjednici, ako ju predsjednik Sabora pristane sazvati, “valja biti spremnim na još nedoživljene skandale”. Autor članka požalio je zbog najnovijega zagrebačkoga skandala, pripisavši ga nespretnoj politici Tiszine vlade prema Hrvatskoj. Prema njemu, Vlada je ponovila pogrešku iz 1883., i opet potajnim činom, kao i u slučaju dvojezičnih grbova, nepotrebno izazvala novi val protumađarskog raspoloženja. Takav način otpremanja spisa morao je ostaviti dojam nezakonitosti i nedopuštenosti postupka, i takav čin ide samo na štetu ugarskog imena i za tim da otuđi i ono malo prijatelja koji su možda još ostali s druge strane Drave. Prema autoru članka, banov samovoljni čin pobudio je veliko nezadovoljstvo i u redovima Narodne stranke, pa se i od pojedinih pristaša te stranke moglo čuti da je riječ o protupravnom nasilju (*Vergewaltigung*).¹²⁷ Tek nekoliko dana kasnije, *Budapester Tagblatt* se ponovno osvrnuo na hrvatske političke prilike, izvršivši još snažniji pritisak na Tizinu vladu, a ujedno i na Khuenov režim u Hrvatskoj. U članku je rečeno da se Narodna stranka nalazi u rasulu, da mnogi njezini članovi žele prijeći k opoziciji,

¹²⁵ Ivan TKALČIĆ, “P. n. gospodinu Josipu Miškatoviću, ravnatelju kr. zemaljskoga arkiva”, *Pozor* (Zagreb), br. 165, 21. VII. 1885., 1.

¹²⁶ “Dalnje strane izjave o naših spisih”, *Pozor* (Zagreb), br. 181, 8. VIII. 1885., 2.

¹²⁷ “Dalnje strane izjave o naših spisih”, *Pozor* (Zagreb), br. 181, 8. VIII. 1885., 2.

a da sva odgovornost za to leži na banu Khuenu koji je sa slučajem “komorskih spisa” još jednom dokazao da mu nedostaje sposobnosti za obnašanje banske časti. Uostalom, dometnuto je u članku, Khuen dotičnu čast nije ni postigao temeljem svojih državičkih sposobnosti, već prvenstveno uslijed rodbinskih odnosa. Naposljetku su spomenute i navodne glasine o nezadovoljstvu vodećih krugova u Budimpešti s Khuenom, odnosno o predstojećoj promjeni na banskoj stolici.¹²⁸

Potajni čin prebacivanja spornih spisa u Budimpeštu stavio je na naročito veliku kušnju povjerenje članova Narodne stranke prema Khuenu. Stranački su prvaci bili stavljeni pred svršen čin, i za jedan dio njih bila je riječ o izrazu samovolje preko kojega više nisu htjeli prijeći. Kako bi se pokušalo usuglasiti stavove i rasprave zadržati unutar stranke, predsjednik stranačkoga kluba Ljudevit Vukotinović sazvao je stranačku konferenciju za 10. kolovoza. Na konferenciju je pozvan uži krug stranačkih prvaka, prvenstveno onih koji su bili iz Zagreba i mogli su se u kratkom roku odazvati. U maloj saborskoj dvorani okupilo se šesnaest članova Kluba, a Vukotinović je pozvao također i bana kako bi mu se pružila prilika da obrazloži svoje viđenje cijeloga slučaja. Khuen se spremno odazvao Vukotinovićevu pozivu, te opširno razložio svoje viđenje čitave problematike. Opisao je sudbinu spornih spisa od 1849. nadalje, govorio o ranijim traženjima bečke i peštanske vlade, te o postavljanju hrvatske vlade spram tih zahtjeva. Ustvrdio je da je to “tako dugo razplitano pitanje” i njega dočekalo neriješeno, te da je on naposljetku postupao po svom iskrenom uvjerenju i pisma otpremio hrvatskom ministarstvu. Već je na ovom sastanku ban izjavio da se “nije mogao uvjeriti, da zapovjed kneza Windischgraetza, izvršena uz prosvjed, može biti jak i neoboriv temelj prava vlasništva”. Ban je ujedno najavio da će u Budimpeštu poslati stručnu osobu koja će gradivo prije nego bude iz ministarstva proslidjeno u arhiv pregledati, te da “za svaki svežčić, za svaki broj primi potvrdu, i vidi, ima li među njimi takovih spisah, koji su možda istom u Zagrebu među komorske položeni; takvi se spisi naravno neće predati”. I iz oprezno sročena izvješća objavljenog u *Narodnim novinama* nazire se kako je na sastanku došlo do rasprave tijekom koje su govornici (Josip Miškatović, Josip Žuvić, dr. Lavoslav Šram, biskup Franjo Gašparić, komes Josipović) iznijeli različita viđenja banova čina, no navodno je naposljetku postignuta suglasnost u sljedećim točkama: da okupljeni članovi ne mogu prejudicirati mnijenje cjelokupne stranke, da banov postupak – bio odobren ili neodobren – ne može “odtisnuti” stranku s temelja njezina državnopravnoga programa, te da će okupljeni članovi nastojati utjecati i na druge članove stranke da ne čine nikakve korake sve dok se stranke ne sastane u

¹²⁸ “Zagreb, 12. kolovoza”, *Pozor* (Zagreb), br. 184, 12. VIII. 1885., 2.

Saboru.¹²⁹ Okupljeni prvaci stranke nastojali su prije svega primiriti duhove u stranci, odnosno spriječiti otvorene izraze nezadovoljstva u javnosti kakav je bio onaj Nikole Krestića koji se upravo tada zbio.

Kao i u mnogim prigodama ranije, uključujući i narodni pokret iz 1883., neraspoloženje u Hrvatskoj bilo je pojačavano oštrim i nepomirljivim reakcijama iz Mađarske. Položaj bana i Narodne stranke bio dodatno je otežavan čak i čvrstim postavljanjem Liberalne stranke. Urednik strankina organa *Pester Lloyd*a, Miksa Falk, objavio je komentar u kojem je zauzeo stanovište “da Ugarska ima na komorske spise nepobitno pravo, nadalje da je vlada postupala u toj stvari posve korektno, samo se to ima još oficijelno dokazati”.¹³⁰ Falkov komentar našao je široka odjeka u Hrvatskoj, što je razumljivo ima li se na umu da Falk nije bio tek urednik lista, već i zastupnik u Saboru i jedan od prvaka Liberalne stranke, odnosno da mu je u mađarskoj Liberalnoj stranci i političkom životu Mađarske pripadala uloga slična onoj Miškatovićevoj u Narodnoj stranci i političkom životu banske Hrvatske.¹³¹

Kako je prethodno napomenuto, u danima nakon izbijanja “arhivske afere” pojedini su članovi Narodne stranke i javno iskazali nezadovoljstvo činom bana Khuena. Najjače je pritom odjeknuo čin Nikole Krestića koji je 6. kolovoza 1885., odnosno dva tjedna nakon što se razotkrilo da je Khuen dao otpremiti “komorske” spise, položio svoj saborski mandat za prvi zagrebački izborni kotar.¹³² Naknadni izbori u tom kotaru imali su biti održani 24. listopada 1885., a nekoliko dana uoči izbora kao kandidat Narodne stranke ponovno se spominjao Nikola Krestić. On je, međutim, svaku mogućnost svoga ponovnog ulaska u Sabor javno odbacio, poslavši 21. listopada u *Agramer Zeitung* izjavu u kojoj je ustvrdio da se

¹²⁹ “Članovi nar. stranke u konferenciji”, *NV* (Zagreb), god. LI., br. 182, 11. VIII. 1885., 2.; “Zagreb, 12. kolovoza”, *Sloboda* (Zagreb), br. 183, 12. VIII. 1885., 1.

¹³⁰ “Brzjavne vesti ‘Narodnim Novinam’”, *NV* (Zagreb), god. LI., br. 200, 3. IX. 1885., 2.; “Grof Khuen u škripcu”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 201, 4. IX. 1885., 1.

¹³¹ Miksa Falk (Pešta, 7. X. 1828. – Budimpešta, 10. IX. 1908.), političar, novinar i publicist. Godine 1847. postigao u Budimpešti titulu doktora filozofije, i potom nastavio studije na Tehničkom fakultetu u Beču. U Beču se počinje baviti novinarstvom, a upoznaje i Istvána Széchenyija, te postaje čovjek od njegova povjerenja. Vratio se u Budimpeštu u krajem šezdesetih godina, i tada su mu Gyula Andrassy i vođe dualističke politike namijenili uredništvo upravo pokrenutoga *Pester Lloyd*a kojemu je zadaća bila informirati austrijsku i njemačku javnost o mađarskim prilikama. Godine 1869. s programom Deákove stranke izabran u Ugarski parlament, a potom se pridružuje i Liberalnoj stranci K. Tisze. Do sloma stranke ostao je jedan od njezinih stupova. Bio je zastupnik u Parlamentu, sastavljao je parlamentarne adrese, izvješća mađarsko-hrvatskoga regnikolarnog povjerenstva i podneske vanjskopolitičkoga pododbora u zajedničkim delegacijama. Po propasti Liberalne stranke 1905. povukao se iz javnoga života. “Falk, Miksa”, *Révai nagy lexikona*, sv. VII., Budapest 1913., 161.-162.

¹³² *Sloboda* je njegov potez nazvala kukavičlukom, zamjerivši Krestiću što svoje neslaganje nije iskazao na

saborskoj raspravi koja se na zahtjev oporbe povodom banova čina imala održati. “G. Nikola Krestić”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 179, 7. VIII. 1885. 3.

okolnosti koje su ga nagnale na polaganje mandata nisu ni u čemu promijenile, pa se stoga ne namjerava niti kandidirati.¹³³

“Arhivska afera” bila je, također, i povod konačnom razlazu Jovana Živkovića i Narodne stranke. Nesukladnost Živkovićevih i političkih stavova ostatka stranke očitovala se već krajem kolovoza i početkom rujna u elaboratu bivšega podbana, sastavljenom uoči vijećanju Hrvatskoga i Mađarskoga kraljevinskoga odbora. Nakon istupa iz stranke, Živković je prolazio kroz razne mijene u svojoj političkoj djelatnosti, no nije imao značajnijih uspjeha. Nakon neuspješnih pokušaja povezivanja hrvatske i srpske oporbe, i nakon što su se početkom devedesetih godina rasplamsali hrvatsko-srpski sukobi i novinske polemike, Živković se javno suprotstavlja hrvatskoj oporbi i ponovno privremeno približava Narodnoj stranci.¹³⁴

Rečeni Živkovićev elaborat postao je i jezgra programa novostvorenog Središnjeg kluba. Predsjednik Kluba postao je grof Đuro Jelačić, potpredsjednici grofovi Ivan Drašković i Rikard Sermage, dok je dužnost tajnika preuzeo upravo Živković. Pravila Kluba, datirana s 10. listopada, potpisali su i sljedeći saborski zastupnici: grofovi Josip i Pavao Drašković, grofovi Ljudevit i Miroslav Kulmer, te Nikola Šipuš i Milan Stanković.¹³⁵ Kako je vidljivo iz sastava potpisnikâ programa, uz Živkovića su se okupili mahom velikaši iz uže Hrvatske, dok su oni iz Slavonije i nadalje čvrsto pristajali uz Khuena. Do saborske rasprave o komorskim spisima Živković je i dalje formalno bio član Narodne stranke, no uoči rasprave bio je odlučan u namjeri da istupi iz Narodne stranke u slučaju da ne bi bio prihvaćen prijedlog o povratku spornih spisa u Zagreb. Ujedno se nadao da bi u tom slučaju i veći broj drugih srpskih zastupnika pošao s njim.¹³⁶

Izvanredna sjednica hrvatskoga Sabora započela je 30. rujna, a pred saborsku je zgradu, u očekivanju neugodnosti, bila postavljena oružnička straža s nataknutim bajunetama. Sjednica

¹³³ “Agram, 22. October”, *Agramer Zeitung* (Zagreb), Jg. LX., Nr. 242, 22. X. 1885., 2. Nakon ovoga Krestićeva očitovanja, izbori nisu niti održani 24. listopada. U okolnostima kada se pobjeda oporbenog kandidata M. Derenčina činila posve izvjesnom, Khuen je u noći uoči izbora naložio gradonačelniku Nikoli Badovincu da odgodi izbore. Tim je činom, po svemu sudeći, bio prekršen izborni zakon. F. Rački – J. J. Strossmayeru, Zagreb, 25. X. 1885., *Korespondencija Rački – Strossmayer*, ur. Ferdo Šišić, knj. IV., Zagreb 1931., 435.; “Obustavljen izbor”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 242, 24. X. 1885., 3.; “K obustavi izbora u I. izbornom kotaru”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 245, 28. X. 1885., 3. Izbori su naposljetku održani 12. prosinca 1885., i Derenčin je, unatoč svemu, bio izabran za zastupnika. Porazio je režimskog kandidata Ivana Makovca omjerom glasova 268:259.

¹³⁴ Jovan ŽIVKOVIĆ, “Serben und Kroaten”, *Agramer Zeitung* (Zagreb), Jg. LXVIII., Nr. 75, 1. IV. 1893., 1.

¹³⁵ “Središtni klub”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 232, 13. X. 1885., 2.-3. *Program kluba središta sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, datiran s 18. listopada 1886., objavljen je te, 1886. godine. Tihomir CIPEK – Stjepan MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina. 1842. - 1914.*, Zagreb 2006., 322.-329.

¹³⁶ F. Rački – J. J. Strossmayeru, Zagreb, 24. IX. 1885., *Korespondencija Rački – Strossmayer*, ur. Ferdo Šišić, knj. IV., Zagreb 1931., 433.

je započela prijedlogom Grge Tuškana da se ban Khuen, na temelju Mažuranićeva zakona (od 10. I. 1874.) prema kojemu je ban odgovoran Saboru, stavi pod optužbu jer je otpremom komorskih spisa povrijedio zakon o arhivu iz 1870. Na Tuškanov je prijedlog ispred kluba Narodne stranke reagirao klupski predsjednik Vukotinović. Odbivši raspravljati na osnovi informacija iznesenih na stranicama dnevnoga tiska, a samim se tim i osvrtni na govor Grge Tuškana i ostalih oporbenih zastupnika, Vukotinović se obratio na bana i zatražio od njega javno izjašnjavaње o cijelom slučaju. U svome razlaganju, ban je ustvrdio da dotični spisi nisu bili dio arhiva, nego da su ondje bili tek pohranjeni, te da je on na temelju svoga prava nadzora nad arhivom odredio se spise pošalje u Budimpeštu. Uslijedila je višednevna rasprava koja je vrhunac dosegla 5. listopada kada je Khuen, replicirajući Jovanu Živkoviću, izjavio da se Hrvatska i Slavonija nalazila trideset i pet godina u faktičnom posjedu komorskoga arhiva, ali je “podvojio” da je “to bio pošten posjed”. Te riječi bile su povod pravašima za žestoke prosvjede protiv bana, okrunjenima znamenitim “vritnjakom” što ga je Khuenu zadao Josip Gržanić. Na prijedlog predsjednika Mirka Hrvata saborska je većina potom na šezdeset, odnosno na devedeset (David Starčević) saborskih sjednica isključila veći broj pravaških zastupnika.¹³⁷

Zamašnost saborskih zbivanja shvatio je, dakako, i Franjo Rački koji je o svemu sutradan požurio izvijestiti biskupa Strossmayera. Rački se u prvom redu zgražavao nad odlučnošću vladajućih da pod svaku cijenu pred javnošću zaniječu da je ban bio fizički napadnut i izbačen iz sabornice, odnosno da ustraju u tvrdnji, da je Khuen sâm neometano napustio dvoranu. Bio je uvjeren da će, usprkos svim naporima cenzure, inozemno novinstvo i “najviši krugovi biti tačno obaviješteni”.¹³⁸

Svi oporbeni listovi koji su izvijestili o nasilnom izbacivanju bana iz sabornice, odnosno o “vritnjaku” što mu ga je zadao pravaš Josip Gržanić, bili su zaplijenjeni, a na udaru su se našli i novinari koji su potpisali dotična saborska izvješća. U istražnom je zatvoru, tako, završio i saborski dopisnik pravaške *Slobode*, a to je tada bio Petar Gavranić,¹³⁹ koji će u nadolazećim godinama temeljem svoga političkog i publicističkog rada postati jedan od najozloglašnijih pristaša Khuenova režima.

Kako bi se zaštitilo Khuena i njegov položaj na banskoj stolici, režim se odlučio na sudski progon svih onih koji su tvrdili da su svjedočili fizičkom napadu na bana. Na sudskoj raspravi, održanoj krajem godine, kao svjedoci optužbe pojavili su se i pojedini saborski

¹³⁷ M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 490.-492.

¹³⁸ F. Rački – J. J. Strossmayeru, Zagreb 6. X. 1885., *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga četvrta, priredio Ferdo Šišić, Zagreb 1931., 434.

¹³⁹ “Našim čitaocem”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 229, 9. X. 1885., 1.

zastupnici većine koji, kroz svoje po svemu sudeći svjesno lažno svjedočenje, pripomogli da banova čast barem prividno očuva, a “krivokletnici” optuže.¹⁴⁰

Dana 4. studenoga, na imendan Dragutina Khuen-Héderváryja, ujedno i na dan zatvaranja budimpeštanske izložbe, kralj Franjo Josip odlikovao je hrvatskoga bana Redom željezne krune I. razreda, jednim od najviših odličja Austro-Ugarske Monarhije.¹⁴¹ Značaj podijeljenoga odlikovanja vrlo je dobro prepoznao nepotpisani komentator *Narodnih novina*: “Na one nekvalificirane navale hrvatske opozicije, kojim je u hrvatskom saboru uprav u posljednje vrijeme bila predmetom osoba bana, na one glupe glasove, koje je ta opozicija u svjetini pronosila o položaju bana, prev. ova odlika tako je puno značaj, riečit odgovor i uztuk, da mu netreba nikakva komentara.”¹⁴²

Odlikovanje je imalo izrazitu političku težinu i bilo je izraz kraljeva povjerenja u bana Khuen-Héderváryja. Kralj je ovim činom, s jedne strane, poslao jasnu poruku da sve afere – uključujući i posljednju, tzv. “arhivsku”, koja je urodila znamenitim “vritnjakom” – nisu poljuljale Khuenov banski položaj, a s druge je strane nagradio Khuena zbog postignutih uspjeha u prvim dvjema godinama banstva. Među tim uspjesima najvažniji su bili obnova Narodne stranke kao poslušnoga oslonca vlasti, pobjeda na saborskim izborima 1884., sve izraženije slamanje hrvatske oporbe, ali svakako se prethodnima može pribrojiti i vrlo uspješan nastup banske Hrvatske na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti.

U svakom slučaju, u prvim danima studenoga postalo je posve jasnim da su razne glasine – a takvih je bilo i neposredno nakon što je kralj odlikovao bana – o nesigurnosti Khuenova položaja, mogućoj zamjeni dužnosti s hrvatskim ministrom K. Bedekovićem i tomu slično,¹⁴³ posve neutemeljene.

¹⁴⁰ *Glavna razprava proti nar. zastupnikom Dru. D. Starčeviću, J. Gržaniću i E. Kumičiću pred kr. sudb. stolom u Zagrebu dne 15. i sljedećih danah prosinca 1885.* (pretisak iz “Slobode”), Zagreb 1886.

¹⁴¹ “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 256, 7. XI. 1885., 1.

¹⁴² “Previšnje odlikovanje bana grofa Khuen-Hedervarya”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 254, 5. XI. 1885., 1.

¹⁴³ “Položaj grofa Khuena”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 256, 10. XI. 1885., 3.

4. IZBORNA PRAKSA I NARODNA STRANKA

4.1 Saborski izbori

Saborski izbori u banskoj Hrvatskoj održavali su se prema odredbama *Zakona ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije* od 15. srpnja 1881. godine,¹⁴⁴ koji je vrijedio za područje Banske Hrvatske, te prema izmjenama donesenim 1883. godine, po reinkorporaciji Vojne krajine. Pravo glasa bilo je ograničeno na vrlo uzak sloj stanovništva, pa su mogle glasati samo muške osobe starije od 24 godine koje su plaćale najmanje 15 forinti izravnog poreza, zatim svećenici svih priznatih vjeroispovijesti, osobe s višom naobrazbom, umirovljeni časnici, i, što je naročito bilo važno, službujući, raspoloživi i umirovljeni kraljevski, zemaljski, gradski i općinski činovnici.¹⁴⁵ Kasnijim izbornim zakonom iz 1888. godine bio je smanjen broj izbornih kotara, ali izborno pravo nije bilo proširivano sve do izborne reforme koju je 1910. godine proveo ban Nikola Tomašić. Uz takvo, jedno od najskučenijih izbornih prava u tadašnjoj Europi, te uz činovništvo koje čini važan dio izbornoga tijela, Khuenu i Narodnoj stranci uvelike je bio olakšan put do uvjerljivih pobjeda na izborima za hrvatski Sabor.

Skućeno izborno pravo predstavljalo je važan, možda i najvažniji razlog dominacije “mađarona” na izborima, ali nikako nije bilo jedini. Bez podrške zagrebačkih središnjica, te uz vrlo tanak sloj inteligencije slobodnih zvanja, i uz vrlo velik broj nepismenih u udjelu stanovništva, oporbeni izgledi za ozbiljno suprotstavljanje Vladinim kandidatima u Slavoniji i Srijemu, poduprtim upravnim i činovničkim aparatom, bili su vrlo skromni.

Dominaciju Narodne stranke u Slavoniji i Srijemu može se u jednoj mjeri objasniti i vrlo slabom prisutnošću oporbe koja je tek u rijetkim sredinama uspjevala uspostaviti određene organizacijske oblike. Iz Zagreba, koji je središte svih političkih organizacija i političkoga života uopće, poteklo je u razmatranom razdoblju premalo izravnih inicijativa i pokušaja usustavljenja i organizacije slavonsko-srijemskih oporbenih pojedinaca i skupina. Kontakti su

¹⁴⁴ “Zakon od 15. srpnja 1881. ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije”, *Narodne novine* (dalje: *NN*), br. 164 i 165, Zagreb, 20. VII. 1881., 1.-2. i 21. VII. 1881., 1.-2. ; usp. *Zakoni ob izbornom redu i ob uređenju sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, s. a, 5.-11.

¹⁴⁵ *Isto*, br. 164, 20. VII. 1881., 1.

bili vrlo rijetki i slabi, i jedan od rijetkih koji održava čvršće veze sa Slavonijom i koji u više navrata i putuje na istok jest Fran Folnegović, no i on uglavnom dopijeva tek do Broda,¹⁴⁶ ili eventualno do Đakova gdje posjećuje Strossmayera i na taj se način već iskazuje kao pravaš specifičnoga političkog profila. Uz Folnegovića, nekolicina je prvaka Neodvisne narodne stranke također održavala redovne kontakte sa Strossmayerom, uključujući i pohode u Đakovo (Milan Amruš, Tadija Smičiklas...), no ni tu se zapravo nije radilo o pokušajima proširenja stranačke organizacije širom Slavonije i Srijema. Upravo su Brod, kao središte snažne i dobro organizirane pravaške skupine, te Đakovo, kao sjedište biskupa Strossmayera i prebivalište više drugih politički agilnih svećenika (Milko Cepelić, primjerice), sve do početka XX. stoljeća ostala jedina veća središta u istočnoj Hrvatskoj u kojima bilježimo ozbiljnije i organiziranije djelovanje oporbe, bilo pravaške, bilo one obzoraške. Odnos zagrebačkoga središta, a napose njegove političke elite, nije se mnogo izmijenio niti narednih godina, i nisu bez osnove bili ogorčenje i razočaranje Julija Benešića koji je 1911. godine pisao o odnosu Zagreba spram Slavonije, naglašavajući pogubnost duboko ukorijenjenih i dakako površnih i pogrešnih stereotipa:

“Tko bi se interesirao za ono, što je dalje od Siska!? [...] Više je nego jasno, da se naša javnost nikada nije interesirala za Slavoniju. [...] Kako se stvara nacionalni osjećaj, ako ne podržavanjem svijesti zajednice? Ima li ta inicijativa jedinstva polaziti iz Zagreba u Slavoniju ili obratno? Zagreb kao glavni grad treba da okuplja oko sebe sve dobre narodne elemente, a ne da njih zaboravlja, a glavna rieč Zagreba nije u djelovanju činovništva, već u zagrebačkim novinama. Zagreb još nije trgovački centrum za Slavoniju, ali je zato politički i nacionalni, pa bi morao to svoje mjesto ne samo zadržati već i učvrstiti. Međutim što vidimo? Zagreb ne mari za provinciju. [...] Hoćemo li da Slavoniju povučemo u horizont hrvatstva, potrebno je preudeliti rad za krajeve, što su od Zagreba dalje od 100 kilometara. [...] Skinimo tu koprenu razpojasanosti s imena zemlje, koja rodi pšenicom, kukuruzom, vinom, hmeljem i repom, naseljene narodom, koji nam je dao ljude visoke kulture i koja će nam biti riznicom, ma da ne teku po njoj rieke meda i mlieka, ako uvažimo, da po njenim ravnicama prolaze najprometniji trgovački putovi Europe, koji su sve prije nego li putovi hrvatske trgovine.”¹⁴⁷

Nadovezujući se na Benešićeva zapažanja, slično je razmišljao i novinar i publicist Josip Horvat, rođenjem Čepinac. On je ukazivao na “slabo shvaćanje gornjohrvatskih ljudi

¹⁴⁶ K. [Milan KERDIĆ?], “Folnegović u Brodu”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 79, 6. IV. 1892., 2. O Folnegovićevu posjetu Brodu u travnju 1893. v. serijal članaka pod naslovom “Folnegovićeva večer i banket u proslavu sjedinjenja opozicije u Brodu na Savi” u 88., 89., 90. i 91. broju *Hrvatske*.

¹⁴⁷ Julije BENEŠIĆ, “Razpojasana Slavonija”, u: *Antologija sriemskih pisaca*, ur. Franjo Jelašić, Zagreb 1944., 308.-309.

osebnosti života slavonske Hrvatske”, te i u tom nerazumijevanju nazrijevao jedan od uzroka slavonskoga regionalizma i sklonosti ka Mađarskoj, prisutne u slavonskim i srijemskoj županiji.¹⁴⁸

Kao primjer nepostojanja oporbenih stranačkih struktura na hrvatskom istoku, pa čak niti u vrijeme saborskih izbora, može poslužiti sljedeća izborna sličica iz 1884. godine: uredništvo *Pozora*, glasila Neodvisne narodne stranke, u predizbornim je danima upozoravalo da su “rodoljubi” putem *Pozora* u više navrata bili pozivani na rad, da je bio razlagan stranački program te da se “prijatelje naroda” pozivalo da se jave (uredništvu / vodstvu stranke) i obavijeste u izbornim poslovima u svom kotaru. Uredništvo je sa zadovoljstvom ustvrdilo da su pozivi urodili dobrim odazivom, premda nije bilo moguće u svakom pojedinom kotaru istaknuti neodvišnjačkog kandidata. S druge, strane, “[...] iz doljno-miholjačkoga kotara nitko se nije odazvao”, pa ondje nije niti istaknut kandidat – glasio je odgovor na pritužbu iz Donjeg Miholjca o oporbenoj pasivnosti.¹⁴⁹ Uglavnom, u sredinama gdje nije bilo inicijative odozdo, Neodvisna narodna stranka nije niti postavljala svog kandidata.

U hrvatskoj historiografiji, poglavito onoj starijoj, počesto se, svjesno ili nesvjesno, zaboravljalo da nedemokratsko uređenje izbornoga sustava ne potječe iz Khuenova vremena, i da nije s njim niti nestalo. Pravni stručnjak Dalibor Čepulo upozorava da je izborno pravo u Hrvatskoj skroz do 1918. bilo “općenito vrlo nedemokratski uređeno te se takvo stanje ne može pripisati tek Khuenovoj autoritarnosti”. Upravo rezultati sustavnih Čepulovih istraživanja pokazali su da je antidemokratski odnos bio uočljiv je i u razmjerno najliberalnijem, Mažuranićevu razdoblju, te da je čak i Zakon od 12. rujna 1918. o izbornom redu za Sabor Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, donijet koncem 1917., ograničio izborno pravo samo na muškarce.¹⁵⁰

Pitanje eventualnoga proširenja izbornoga prava u Hrvatskoj ne može se promatrati odvojeno od istoga pitanja na tlu Mađarske u kojoj politička i društvena elita ne može dozvoliti proširenje prava. Takav čvrst stav imala je i Liberalna stranka, a zadržat će ga do sâmoga kraja Monarhije i István Tisza, koji je jasno očitovao da će se u Mađarskoj moći misliti na demokraciju tek kad se pomađari deset milijuna nemađarskog stanovništva.¹⁵¹

Premda su se načela o proširenju izbornoga prava gotovo redovno pojavljivala u programi hrvatskih stranaka, napose onih oporbenih, detaljnija analiza pokazuje da je postojala i skepsa

¹⁴⁸ Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, sv. II., Ljubljana 1980., 278.

¹⁴⁹ “Iz Donjeg Miholjca”, *Pozor* (Zagreb), br. 213, 16. IX. 1884., 3.

¹⁵⁰ Dalibor ČEPULO, “Položaj i ustroj hrvatskih gradova prema Zakonu o uređenju gradskih općina iz 1881. godine”, *Hrvatska javna uprava* 2/2000, br. 1, 118.

¹⁵¹ Mihály KÁROLYI, *Vjera bez iluzija. Memoari “Crvenoga grofa”*, Zagreb 1982., 44.

prema uvođenju općega prava glasa s obzirom na stanje društva u kojemu je gotovo polovica stanovništva bila nepismena.¹⁵²

Suočeni s učestalim oporbenim prozivanjima i zahtjevima za proširenjem izbornoga prava i demokratizacijom političkoga života, i prvaci Narodne stranke u većini su se slučajeva pozivali na nedovoljnu političku svijest stanovništva banske Hrvatske te branili važeći izborni zakon. U tom je smislu karakteristično saborsko reagiranje “mađaronskoga” saborskog zastupnika Josipa Karlovića, koji je 18. prosinca 1903. oporbi odgovorio: “Vaši se zahtjevi glede reforme izbornoga reda osnivaju na teoretskoj zasadi, po kojoj su svi ljudi jednaki, svi imaju pravo na samoupravu, to pravo, da budu u saboru zastupani. Zar vi mislite, da bi tim zbilja porasla sposobnost i pamet saboru, kad bi se dopustio na njegov sastav utjecaj takovim elementima, koji nisu politički zreli?”¹⁵³

Nešto kasnije, i pod očitim utjecajem Nikole Tomašića, službeno glasilo Narodne stranke, *Dnevni list*, odbacivalo je optužbe da je Narodna stranka protivna proširenju ustavnih sloboda, no ponovno su taj sklop pitanja vezivali uz Mađarsku: “Držimo, da nam ne treba još napose naglašivati, da narodna stranka u principu nikada nije ni bila niti jest proti ma kojoj slobodoumnoj instituciji, dok je kulturno stanje našeg naroda za nju dozrelo. Pa ako sada n. pr. zahtjev obćeg izbornog prava u susjedstvu naše domovine ostvaren bude, narodna se stranka ne će uzprotiviti presadbi te institucije i u našu domovinu, ne će naprosto s toga, što joj je uvijek težnja i želja bila, da naša otačbina ni u čem ne zaostane za drugim prosvietljenim svijetom.”¹⁵⁴

Posve je jasno da je postojeći zakonski okvir pogodovao Narodnoj stranci i gotovo da je izvan svake sumnje da bi Narodna stranka u uvjetima širega izbornoga prava bila poražena na saborskim izborima, no rezultati izbora i pobjede “mađaronskih” kandidata ne mogu se objasniti isključivo restriktivnošću izbornoga zakona. Kada se govori o izbornome pravu u vrijeme Khuena, gotovo pa opće mjesto jesu primjeri pojedinih ličkih kotara s iznimno skromnim brojem izbornika (ponegdje i manje od stotinu).¹⁵⁵ Uz takvo izborno tijelo, gdje su većinu činili ovisni izbornici, oporbeni kandidati nisu imali nikakvih izgleda za uspjeh. S druge strane, valja imati na umu da je situacija u mnogo bogatijim predjelima Slavonije i Srijema bila je prilično drukčija: pojedini kotari imali su razmjerno velik broj izbornika,

¹⁵² S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 51.

¹⁵³ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Petogodište 1901.-1906.*, sv. III., dio II., Zagreb 1904., 369. Usp. Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb, 194.

¹⁵⁴ “Obće izborno pravo”, *Dnevni list* (Zagreb), god. I., br. 76, 14. XI. 1905., 2.

¹⁵⁵ Broj izbornika u tim kotarevima nije se povećavao niti do početka XX. stoljeća. U vrijeme saborskih izbora 1906. godine izborni kotar Perušić imao je 61 upisanog izbornika, Senj 72, Srb 74, Gračac 74, Karlobag 75, Korenica 85, Udbina 106, Brlog 103, Plaški 113. “Izborna statistika”, *Narodna obrana* (Osijek), god. V., br. 156, 12. VI. 1906., 2.

nerijetko i više od tisuću. Vinkovački izborni kotar, primjerice, imao je 1897. godine 929, a 1901. godine upisanih 903 izbornika, pa ipak je kandidat Narodne stranke u oba navrata uvjerljivo pobijedio (na izborima 1901. čak omjerom 697:38).¹⁵⁶

Na učestale pritužbe oporbenih čelnika učestalo na izborni sustav u Hrvatskoj, i na njihova pripisivanja “mađaronskih” izbornih pobjeda takvom izbornom zakonu koji omogućuje premoć činovničkih i službenih glasova, u više su se prigoda javno osvrnuli “narodnjački” prvaci. Oni su znali odvratiti da broj ovisnih, a napose činovničkih glasova nije tolik da bi sâm po sebi mogao odlučiti pobjednika izbora. To se u prvom redu odnosilo na pojedine slavonske, a osobito na više srijemskih kotara, u kojima je bilo i više od tisuću izbornika, odnosno i po nekoliko tisuća birača. Na tu je okolnost smjerao Josip Žuvić kada je 1885. u okviru saborske rasprave oporbi uputio sljedeće riječi: “Promotrite izbore u Virju, Gomirju, u Vrpolju, u Bošnjacih i na sto drugih mjestah, gdje je narod iz poljodjelskoga odjela u tako velikoj većini birao nas, da ono neznatnih 10 ili 20 kaputaških vota u izbornoj urni iščezava.”¹⁵⁷ Na sličan je način reagirao i Đuro Đurković koji je 20. XII. 1894. Josipu Franku, kad je potonji spomenuo “veliku legiju službenih glasovah i činovnički suffrage universele za ovaj sustav, za ovu vladu i za magjarizam”, dobio: “Izborni kotar sa 7000 biračah sve samih činovnikah.”¹⁵⁸ I *Narodne novine* nastojale su u više navrata više poljuljati oporbenu tezu o činovničkoj osnovici “mađaronskoga” izbornog tijela; na primjer, godine 1884. navele su slučaj izbora Mirka Hrvata u kotaru Karlovčić, te komentirale da 608 glasova koje je on ondje dobio “sigurno nisu bili činovnički”.¹⁵⁹

Sve do početka XX. stoljeća u banskoj Hrvatskoj ne postoji niti jedna moderna politička stranka koja bi imala posve organiziranu strukturu i organizaciju te masovno članstvo. Iznimku nije predstavljala niti Narodna stranka, ali u njezinu je korist pri izborima za hrvatski Sabor u pravilu radio i cjelokupni upravni aparat, i u tom je smislu stranka u izbornim procesima funkcionirala na posve drukčiji način od oporbenih stranaka. Ako čak i izuzmemo redovne pritužbe iz oporbenih tabora, brojni primjeri iz arhivskog gradiva potvrđuju da je zadaća predizbornih agitacija Narodne stranke u najvećoj mjeri bila prepuštena županijskom i

¹⁵⁶ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 252.-253. O ovakvom izbornom kotaru odluka o rezultatu izbora nije mogla biti u rukama ovisnoga izborništva, koje – usporedimo li vinkovački s nekim drugim, sličnim kotarima – nije moglo činiti više od petine ukupnoga broja izbornika. Zanimljivo, i oporbeni su krugovi naglašavali da Narodna stranka nema izgleda u Vinkovcima, budući da od 900 izbornika njih više od 60% jesu neovisni izbornici. “Magjaronski kandidat u vinkovačkom kotaru”, *Pokret* (Zagreb), god. III., br. 27, 3. II. 1906., 3.

¹⁵⁷ *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, 1884.-1887., sv. I., 553.

¹⁵⁸ “Govor dra. Josipa Franka zastupnika naroda, izrečen u saborskoj sjednici od 20. prosinca, prigodom razprave o proračunu”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 295, 31. XII. 1894., 5.

¹⁵⁹ “Statistika glasovah kod posljednjih izborah”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 234, 9. X. 1884., 3.

kotarskom upravnom aparatu, a osobito prorežimski opredijeljenim općinskim načelnicima i bilježnicima te njima podređenim činovnicima.

Pri svomu uplitanju u tijek izbora organi uprave koristili su se svim raspoloživim, pa često i nedopuštenim sredstvima kako bi onemogućili oporbene kandidate u njihovim predizbornim radnjama i pokušajima da steknu saborski mandat. Nisu rijetki slučajevi koji ukazuju ne samo na izravnu podršku koju je činovništvo pružalo izbornim kandidatima Narodne stranke, već i na kršenja izbornih prava oporbenih predstavnika, počinjena od strane istoga činovništva. S druge strane, pojedini arhivski izvori, u dosadašnjim istraživanjima zanemarivani, upućuju na zaključak da izravna i gruba kršenja izbornih propisa te progona oporbenih kandidata počesto nisu bili rezultat izravnih naloga od strane Khuena ili Vladinih organa, već da su bili plod samovolje i prerevnoga shvaćanja dužnosti od strane kotarskih predstojnika ili drugih nižih upravnih činovnika. Primjer koji odlično ilustrira navedeno jest slučaj vinkovačkoga kotarskog predstojnika Franje Becića, koji je pri naknadnim izborima 1886. godine na brojne načine sprječavao oporbenoga kandidata u njegovim predizbornim radnjama. Nakon što se oporba i u Saboru pritužila na Becićevo postupanje, Khuen ga je brzojavno upozorio: “Uvieren, da se Vi u svačem držite zakona, to Vam, povodom interpelacijah u saboru ravnanja radi, ipak priobćujem da je opoziciji prosto staviti svoga kandidata, da imade svakomu dopustiti ogleđ u izbornu listinu i prijepis istih, i da se ni opozicionalni kandidati a ni privrženici opozicije neimadu smetati u svom djelovanju, dok se kreću unutar zakona.”¹⁶⁰ Na sličan je način Khuen reagirao pri saborskim izborima 1887., kada se dr. Ignjat Brlić Vladi požalio na držanje javnih organa pri izbornom procesu u Brodu na Savi. Ban je tada od brodskoga kotarskog predstojnika Pavla Kuhna zatražio izvješće, te istoga pri kraju dopisa nedvosmisleno upozorio: “U ostalom razumjeva se, da se javni organi imadu držati postojećih propisah.”¹⁶¹ Još izravnije od ovoga bilo je Khuenovo brzojavno upozorenje upućeno načelniku Rume Đuričiću, datirano s 12. lipnjem 1887.: “Za svaki najmanji izgred kod čina izbora činim vas kao [i] celo zastupstvo osobno odgovornimi. Grof Khuen Hedervary.”¹⁶²

U svojim predizbornim aktivnostima “mađaronski” su se kandidati razlikovali od slučaja do slučaja. U većem broju slučajeva kandidat Narodne stranke posjetio bio svoj izborni kotar nekoliko dana uoči izbora, i potom ga proputovao, najčešće u pratnji kotarskog predstojnika

¹⁶⁰ HDA, PRZV, kut. 246, 5063-1886.

¹⁶¹ HDA, PRZV, kut. 318, 1545-1887. Istih su dana i u sesvetskom izbornom kotaru dva izbornika bez stvarnoga razloga, tek zbog očitovanja oporbenoga opredijeljenja, bila izvrgnuta progono upravnih organa. Khuen je zbog tih postupaka od zagrebačkoga podžupana zatražio izvješće, dometnuvši i sličnu opasku: “U ostalom razumjeva se, da se javni organi kod izbornog kretanja unutar granicah zakona držati imadu.” HDA, PRZV, kut. 318, 1530-1887.

¹⁶² HDA, PRZV, kut. 318, 1742-1887.

ili kojeg drugog činovnika, te u više mjesta održao govore pred okupljenim izbornicima. Sazivanje izbornika također bi, najčešće, bilo zadaća pojedine upravne oblasti, a “mađaronski” bi kandidat na tim skupovima “razvio svoj program”, a ukoliko bi se zgodilo – kao što vrlo često i jest bio slučaj – da je isti kandidat ujedno i dotadašnji saborski zastupnik dotičnog kotara, on bi, u pravilu, prisutne izvijestio i o svom ranijem saborskom radu te o konkretnim rezultatima toga rada. U kandidatskim govorima prevladavale bi lokalne teme, i najčešće bi riječ bila o gospodarskim i školskim potrebama, problemima i poteškoćama mjesnoga stanovništva, a tek u rijetkim slučajevima pozornost bi bila pridana i državnopravnim, odnosno usko političkim i svjetonazorskim temama, kakve su bile odnos spram Mađarske, zakonodavne reforme i tomu slično.

U jednom dijelu slučajeva, nikako ne zanemarivom, i naročito ukoliko je bila riječ kandidatu iz Zagreba, eventualno Beča i Budimpešte (Đuro Đurković, Stevan Vasin Popović), kandidat ne bi uopće navraćao u svoj izborni kotar, i sa svojim bi pristašama komunicirao putem brzojava, bilo da im je javljao da prihvaća ponuđenu kandidaturu, bilo da ih pozdravlja i zahvaljuje na izboru za zastupnika.

Saborski zastupnici i/li kandidati Narodne stranke znali su posjetiti svoje izborne kotare i izbornike i izvan predizbornih tjedana, između dvaju saborskih izbora, no riječ je bila više o iznimkama negoli o pravilu.

I dok u užoj Hrvatskoj – zapadnim županijama (Zagrebačka, Varaždinska, Bjelovarsko-križevačka, Ličko-krbavska, Modruško-riječka) nije bio rijedak slučaj da Narodna stranka ne istakne svoga kandidata, napose u onim izbornim kotarima koji su slovili kao čvrsta pravaška uporišta, u Slavoniji i Srijemu isto je bilo nezamislivo. I ovaj bi podatak, sâm po sebi, mogao biti shvaćen kao podatak o ravnomjernoj rasprostranjenosti stranačke strukture na cjelokupnom promatranom području, no stvarno je stanje bilo bitno drukčije: u velikom broju slučajeva kandidature, agitacije i izborne pobjede nisu iznijele stranačke organizacije – koje često nisu niti postojale – već su te izborne pobjede bile plod inicijative velikih župana, podžupana, kotarskih činovnika ili drugih, nižih činovnika.

4.1.1 Saborski izbori 1884.

Prvi saborski izbori po dolasku grofa Dragutina Khuena-Héderváryja na bansku dužnost i prvi po reinkorporaciji Vojne krajine u sastav banske Hrvatske održali su se 1884. godine.

Oporbene Neodvisna narodna stranka (tzv. neodvišnjaci, obzoraši) i Stranka prava su krajem 1883. godine povele pregovore o sporazumu, ali do suradnje tada ipak nije došlo.¹⁶³

Izbori su okončani pobjedom Narodne stranke koja je, uključujući i izabrane zastupnike Srpskoga kluba, osvojila ukupno 69 saborskih mandata. Krajem saborskoga saziva 1881.-1884. stranka je u sabornici bila zastupljena sa 63 zastupnika, te je tako ostvarila rast od šest saborskih mandata. Neodvisna narodna stranka doživjela je pad, spavši sa 16 na 13 saborskih mandata, ali je izniman uspon ostvarila Stranka prava s 24 osvojena mandata (ranije 16) pa je tako oporba skupno ostvarila znatan uspjeh. Naposljetku, u Sabor su izabrana i tri "divljaka" kojih je krajem prethodnoga saziva bilo čak 16 u sabornici.¹⁶⁴

U svomu osvrtu na rezultat saborskih izbora u Hrvatskoj, bečka *Neue Freie Presse* ustvrdila je da su izbori pokazali da Narodna stranka nema niti popularnosti niti sposobnosti širenja. Stranka je pri izborima bila otvoreno i obilno poduprta od strane Zemaljske vlade, pa ipak nije ojačala svoju snagu u Sabora, već je, štoviše, jedva zadržala ranije pozicije. Podrška Vlade Narodnoj stranci bila je očekivana nakon što je stranka krajem 1883. gotovo bezuvjetno podržala grofa Khuena.¹⁶⁵

Na nekoliko birališta, a napose su to bili slučajevi sa slavonskim i srijemskim izbornim kotarima, sučelili su se međusobno kandidati Narodne stranke, bez sudjelovanja oporbe. Ta okolnost upućuje na zaključak da Narodna stranka i Srpski klub još uvijek bili razmjerno daleko od potpunog usuglašavanja stavova i podjele izbornih kotara, odnosno da predstavnici dviju organizacija u dijelu kotareva nisu uspijevali dogovoriti i usuglasiti oko jednog, zajedničkog kandidata. Ti srazovi dvaju provladinih zastupnika u pravilu nisu bili popraćeni naročito oštrim predizbornim borbama, ali vrlo velik odaziv izbornika svjedoči da su političke tenzije pri tim izborima itekako bile prisutne. U pravilu je, razumljivo, bila riječ o sredinama u kojima niti Srbi niti Hrvati nisu imali izrazitu većinu. Ogledni primjer takva unutarstranačkog okršaja jesu izbori u Vukovaru u kojemu je politička povijest prethodnih desetljeća ionako bila bremenita oštrim hrvatsko-srpskim prijeporima. Kandidat Narodne stranke bio je ljekarnik, bivši vukovarski načelnik Aleksandar pl. Krajčović, a s druge strane je stajao Svetozar pl. Kušević, jedan od prvaka Srpskoga kluba koji je već devet godina zastupao Vukovar u Saboru te išao i za svojim četvrtim mandatom. Krajčović je u ranijim

¹⁶³ Vodstvo Stranke prava tada još nije bilo spremno odbaciti bit Starčevićeva učenja, tj. bezuvjetno inzistiranje na samostalnoj hrvatskoj državi. Nakon toga, na samom početku 1884. godine, Neodvisna narodna stranka sama izlazi s novim programom o proširenju hrvatske autonomije u pravcu trijalizma. Taj je program imao okupiti sve opozicijske elemente a po svojim je načelima prethodnica zajedničkog programa Neodvisne narodne stranke i Stranke prava iz 1894. godine. M. GROSS, *Izorno pravaštvo*, 427.-430.

¹⁶⁴ "Izabrani narodni zastupnici", *NN* (Zagreb), god. L., br. 218, 20. IX. 1884., 2.-3.

¹⁶⁵ "Glasovi novina o hrvatskih izborih", *Pozor* (Zagreb), br. 218, 22. IX. 1884., 2.

godinama, između ostaloga i kao načelnik, stekao ime jednoga od najistaknutijih pripadnika hrvatske stranke i boraca za interese vukovarskoga trgovišta, i to je bio razlog da je njegovu kandidaturu podržala i hrvatska oporba u Vukovaru koja nije istaknula vlastitog kandidata, a bila je okupljena oko Katoličkoga hrvatskog dioničkog i tiskovnog društva te lista *Sriemski Hrvat*. U svom svrstavanju uz bivšega načelnika ovaj krug nije imao nikakvih nedoumica: bili su svjesni da Krajčović istupa kao kandidat Narodne stranke i da će se tako postaviti i ako uđe u Sabor, ali bio je prihvatljiv kao savjestan i pošten čovjek “koji je od uvijek svom dušom i srcem zauzet za dobrobit i napredak Vukovara”. Možda i važnije od toga, Krajčovićeva bi pobjeda značila da će Srpski klub u Saboru biti “za jednog člana – siromašniji” (spac. *Sriemski Hrvat*).¹⁶⁶ Za zastupnika je, međutim, bio izabran Svetozar Kušević, a vukovarski su izborni kotar i do kraja promatranoga razdoblja u svojim rukama čvrsto držali predstavnici Narodne stranke.¹⁶⁷

Između brojnih poslijeizbornih oporbenih prigovora, jedan od češćih bio je onaj o izrazitoj provladinoj uključenosti činovništva i javnih službenika u izborni proces. Pored brojnih novinskih napisa, oporba je i u hrvatskom Saboru potaknula oštru raspravu o ulozi činovništva. Sa strane Vlade i Narodne stranke nije osporavana uloga rečenoga ovisnoga izbornog tijela, a stav režima sažeo je u sabornici predstojnik Odjela za unutarnje poslove Danilo Stanković sljedećim riječima: “Narodna stranka stoji na temelju zakona i na braniku ustavnih institucija zemlje, pa je sasvim naravno, da su i drugi javni službenici i urednici dali svoj glas kandidatom te stranke.”¹⁶⁸

Od presudnoga značenja za izborni uspjeh Narodne stranke bila je prorežimska orijentacija Srpskoga kluba, a njegovim je predstavnicima, kao i predstavnicima Narodne stranke uopće, vrlo važnu podršku pri izborima pružilo pravoslavno svećenstvo na čelu s mitropolitom i patrijarhom Germanom Anđelićem. O Anđelićevoj ulozi, kao i razmjerima političke bliskosti te razini povjerenja bana Khuena i patrijarha, svjedoči i njihova predizborna prepiska. Držeći patrijarha osobnim prijateljem, ban Khuen-Héderváry ga je u kolovozu 1884. zamolio da kod “predstojećih saborskih izborah izvoli podhvat narodne stranke pod svoje moćno okrilje

¹⁶⁶ “Ovdašnje gradjanstvo”, *Sriemski Hrvat* (Vukovar), god. VII., br. 74, 13. IX. 1884., 3.

¹⁶⁷ N. Rumenjak pogrešno navodi da na saborskim izborima u vukovarskom izbornom kotaru nakon 1892. “pobjeđuje kandidat hrvatske oporbe”. Te navodne oporbene pobjede pripisuje izbornomu redu iz 1888. godine, i navodnoj promjeni strukture elektorata u korist hrvatskoga stanovništva, koju je donio taj zakon. Na temelju takva netočnog podatka Rumenjak dalekosežno zaključuje da je slučaj vukovarskoga kotara odražavao Khuenovu “namjeru ‘napete’ ravnoteže, koja je uvijek jednu stranu ostavljala nezadovoljnom”. N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 257.

¹⁶⁸ *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1884.-1887.*, sv. I., 77.

uzeti”.¹⁶⁹ Mjesec dana kasnije, 16. rujna, Khuen upućuje Anđeliću još jedan brzojav i moli ga da u izbornom kotaru Karlovčić “uloži upliv” kako bi ondje, među većinski srpskim stanovništvom, prošao tadašnji saborski potpredsjednik Mirko Hrvat.¹⁷⁰ M. Hrvat je, naime, tog dana bio poražen u Sotinu od oporbenjaka Tadije Smičiklasa, pa je Khuen tražio put da ga ipak uvede u Sabor. I doista, izjutra 19. rujna na biralištu u Karlovčiću se predviđeni kandidat Narodne stranke Vasa Đurđević, dva dana ranije već izabran jednoglasno u Irigu, “iznenadno” zahvalio na kandidaturi te predložio i oduševljenim govorom preporučio Mirka Hrvata. Potonji je zatim izabran bez protukandidata, a glas mu je dalo i 19 pravoslavnih svećenika.¹⁷¹ Navedeni primjer, uz više drugih sličnih pokazatelja, upućuje na zaključak da je u pogledu vođenja stranačkih poslova čak i u vrhu srpske pravoslavne crkve vladala potpuna odanost banu.

Slučaj s Mirkom Hrvatom i njegovim izborom u Karlovčiću 1884. godine nije izoliran slučaj kad je “mađaronski” kandidat hrvatske nacionalnosti biran u pretežno srpskome izbornom kotaru. Srpskoj oporbi okupljenoj oko Samostalne srpske stranke i *Srbobrana* takvi slučajevi bili su sporadično jedan od povoda za kritiku Srpskoga kluba i njegove politike.¹⁷²

Uzmak režimskih prvaka pred izborima ili njihov poraz u kotarima u kojima su ranije bili birani, velik je dio javnosti prepoznavao kao pokazatelj slabosti Narodne stranke. Velika je važnost pridana i izornoj suradnji hrvatskih i srpskih elemenata unutar Narodne stranke, pa je i bečki *Vaterland* primijetio da su “Miškatović i Hrvat tek uslužnošću dvajuh srbskih kandidata, koji su na njihovu korist odstupili, od srbskih izbornika mogli biti poslani u sabor”.¹⁷³

Narodna stranka postavila je 1884. godine svoje kandidate u svakom od ukupno 38 slavonsko-srijemskih izbornih kotara. “Mađaroni” su ostvarili izborne pobjede u 36 kotara, a jedina dva izborna kotara u kojima je pobjeda pripala oporbi bili su Oriovac u Požeškoj županiji te Sotin u Srijemskoj županiji. U oriovačkom izbornom kotaru uvjerljivu pobjedu ostvario je župnik župe Dubočac, pravaš Makso Lončarević, a u Sotinu je izabran “obzoraš” Tadija Smičiklas. Lončarević je u Oriovcu, koji je bio čvrsto pravaško uporište, uvjerljivo

¹⁶⁹ Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb 2005., 47.-49.

¹⁷⁰ HDA, PRZV, kut. 243, 4306-1884.

¹⁷¹ “Izbori za sabor”, *NV* (Zagreb), god. L., br. 218, 20. IX. 1884., 3.

¹⁷² *Srbobran* je pisao da su Srbi po nalogu vodstva Narodne stranke morali ponegdje birati nesrbe, pa čak i “nekrštene velikane ‘hrvatske narodne stranke’” (Židove), dok su, s druge strane, Srbe – zastupnike Narodne stranke birali isključivo Srbi. “Srbi i narodna stranka. I.”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 63, 14. (26.) VIII. 1893., 1.

¹⁷³ “Zagreb, 27. rujna”, *Pozor* (Zagreb), br. 223, 27. IX. 1884., 2.

porazio brodskoga gradonačelnika Vasilja Bratelja, a Smičiklas je u Sotinu porazio Mirka Hrvata.

Trideset i šest izbornih pobjeda u Slavoniji i Srijemu izborila su trideset i tri “mađarona”, budući da je odjelni predstojnik Danilo Stanković izabran u tri (Nova Gradiška, Erdevik, Karlovci), a grof Teodor Pejačević (Virovitica, Našice) u dva izborna kotara. Kasnije je Stanković zadržao karlovački mandat, Pejačević našički, pa su u preostala tri kotara bili održani naknadni izbori.

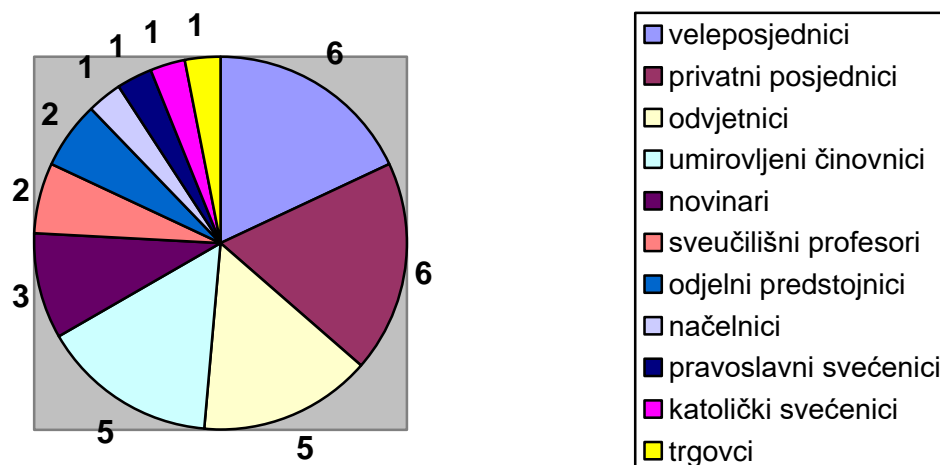
Analitička tabela broj 1: Izabrani zastupnici Narodne stranke
na saborskim izborima 1884. godine¹⁷⁴

	Izborni kotar	Prezime i ime izabranoga zastupnika	Profesija / zvanje
Požeška županija	Požega	Filip Thaller	umirovljeni kotarski sudac
	Brod na Savi	dr. Izidor Kršnjavi	sveučilišni profesor
	Daruvar	Vjekoslav pl. Tüköry	veleposjednik
	Pakrac	Miloš Zec	novinar
	Vilić Selo	Armin Pavić	sveučilišni profesor
	Kutjevo	Ladislav grof Pejačević	veleposjednik
	Novska	Đuro Dedović	posjednik
	Nova Gradiška	Danilo (Dane) Stanković	odjelni predstojnik
Virovitička županija	Osijek Gornji grad	Lavoslav Ittlinger	umir. sudbeni vijećnik
	Osijek Donji grad	Đorđe (Đoko) Krestić	umir. ministarski savjetnik
	Suhopolje	Vladimir (Aladar) pl. Janković	veleposjednik
	Virovitica	dr. Teodor grof Pejačević	veleposjednik
	Slatina	dr. Marko Lončarić	župnik
	Donji Miholjac	Antun Zindl	posjednik
	Valpovo	Gustav grof Normann- Ehrenfels	veleposjednik
	Dalj	Đuro pl. Đurković	novinar

¹⁷⁴ “Izabrani narodni zastupnici”, *Narodne novine* (Zagreb), god. L., br. 218, 20. IX. 1884., 2.-3.

	Našice	dr. Teodor grof Pejačević	veleposjednik
	Vuka	Stjepan Barlović	posjednik
	Đakovo – vanjski kotar	Lavoslav Jaić	posjednik
	Đakovo – trgovište	Hugo Sudarević	posjednik
	Vrpolje	Đuro (Đoko) Grlić	posjednik
Srijemska županija	Zemun	barun Jovan Živković	umirovljeni odjelni predstojnik
	Mitrovica	Ćiro Milekić	gradski načelnik
	Bobota	Teodor pl. Miković	paroh
	Vukovar	Svetozar pl. Kušević	umirovljeni veliki župan
	Erdevik	Danilo (Dane) Stanković	odjelni predstojnik
	Ilok	dr. Jovan Subotić	odvjetnik
	Irig	Vaso Đurđević	odvjetnik
	Dobrinci	dr. Stevan Dimitrijević	odvjetnik
	Ruma	Vaso Kritovac	trgovac
	Vinkovci	Antun grof Khuen	veleposjednik
	Bošnjaci	Ivan Vončina	odjelni predstojnik
	Morović	Stevan Popović	novinar
	Karlovčić	Mirko Hrvat	odvjetnik
	Stara Pazova	dr. Jovan Đurić	odvjetnik
	Karlovci	Danilo (Dane) Stanković	odjelni predstojnik

Grafički prikaz broj 1: Socijalna struktura izabranih zastupnika Narodne stranke na saborskim izborima 1884. godine

4.1.1.1 Pregled rezultata prema izbornim kotarima

U osječkome gornjogradskom izbornom kotaru jednoglasno je za zastupnika izabran kandidat Narodne stranke, umirovljeni sudbeni vijećnik Lavoslav (Leopold) Ittlinger. Kao mogući kandidat Narodne stranke uoči izbora bio je spominjan i Vaso Đurđević, i bili su čak po Gornjem gradu postavljeni i plakati koji su podržavali njegovu kandidaturu, no Đurđević je, navodno, odustao nakon što je Ittlinger istaknut kao kandidat.¹⁷⁵ Na biralište se odazvalo ukupno 213 izbornika i glasalo za kandidata Narodne stranke.¹⁷⁶ Lavoslav Ittlinger (Tenja, 1826. – Beč, 21. VI. 1890.) gimnaziju je pohađao u Osijeku i Budimpešti, filozofiju završio u Pečuhu, a pravo u Zagrebu. Od 1847. do 1875. službuje u raznim mjestima kao bilježnik, pristav, perovođa, kotarski predstojnik i veliki sudac. Od 1875. do 1884. vijećnik je i predsjednik Sudbenog stola u Osijeku. Bio je dugi niz godina zastupnik u osječkome gradskom zastupstvu, a od 1884. godine i podnačelnik. Godine 1884. je umirovljen, i naredne, 1885., godine dobio je pravo odvjetništva, također u Osijeku. Na izborima 1884. i 1887. godine izabiran za narodnog zastupnika kotara Osijek Gornji grad, te za zastupnika u zajedničkom Parlamentu u Budimpešti. Bio je, također, i član brojnih osječkih društava.¹⁷⁷

¹⁷⁵ “U Osijeku, 17. rujna 1884.”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 216., 18. IX. 1884., 3.

¹⁷⁶ “Statistika glasovah kod poslednjih izborah”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 234, 9. X. 1884., 3.

¹⁷⁷ “† Lavoslav Ittlinger”, *NN* (Zagreb), god. LVI., br. 142, 23. VI. 1890., 3.

Kao saborski zastupnik, Ittlinger je bio razmjerno aktivan, i zauzimao se napose za prometne i gospodarske interese Osijeka i Slavonije.¹⁷⁸

U drugome osječkom izbornom kotaru, onomu donjogradskom, također je bez protukandidata izabran član Narodne stranke, Đorđe (Đoko, Đuro) Krestić. Među dijelom izbornika postojala je inicijativa o kandidaturi “starčevićanca” Franje Šmita (Schmidt) ml., koji je kao oporbenjak bio biran i u gradsko zastupstvo. U osnovi te inicijative bilo je nezadovoljstvo dijela donjograđana zbog premještanja kotarskoga suda iz Donjega u Gornji grad, no naposljetku su Šmitove pristaše ipak odustale od svoje namjere.¹⁷⁹ Prema jednom izvoru, Đorđe Krestić rođen je 1828. u Vukovaru, a prema drugomu je mjesto njegova rođenja bio Osijek. Maturirao je na osječkoj gimnaziji 1862. godine, i potom završio Pravoslavnu akademiju u Zagrebu. Stupio je u sudsku službu te službovao u Sisku do 1861. kada ga Ivan Mažuranić poziva za perovođu u Hrvatsku dvorsku kancelariju u Beču. Godine 1868. prešao je za tajnika u Hrvatsko-slavonsko ministarstvo u Budimpešti, a od 1870. službovao je kao naslovni odsječni savjetnik u hrvatskom odjelu Ministarstva komunikacija. Umirovljen je 1881. u svojstvu ministarskoga savjetnika. Prvi put je saborskoga zastupnika Osijeka izabran iste te 1881. godine, a potom je u još tri navrata izabran u istom kotaru, i to bez protukandidata. Preminuo je u Budimpešti 13. prosinca 1893., i pokopan je na pravoslavnom groblju u Osijeku.¹⁸⁰

U gradu Požegi za zastupnika je izabran kandidat Narodne stranke, umirovljeni kotarski sudac Filip Thaller, koji je i u prethodnom sazivu Sabora predstavljao požeški kotar. Thalleru je pripalo 140 glasova, a za njegova protukandidata, župnika iz Svinjara Antunu Mikuliću, glasovalo je 90 izbornika. Mikulić je nastupio kao pravaški kandidat, a *Pozor* je pisao kako je “malo [...] čudno, da su se mirni i mrtvi Požežani počeli osvješćivati”. S iste je strane Thallerova pobjeda pripisana brojnim nepravilnostima i pritiscima koji su bili počinjeni.¹⁸¹ Prema nešto kasnijem očitovanju požeškoga župana Pejačevića, pobjedi kandidata Narodne stranke uvelike je pridonio požeški gradonačelnik Franjo Ciraki koji je pri izborima “suzbiti znao one, još i sada [ljetu 1886. – op. B. O.] u gradu Požegi do stanovite mjere obstojeće težnje, koje su prigodom naznačenog izbora našle jasan izražaj u kandidaciji župnika Mikulića iz Svinjara za narodnog zastupnika radikalne političke opcije”.¹⁸²

¹⁷⁸ “Pouzdanica narodnomu zastupniku gosp. Lavoslavu Ittlingeru”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 110, 15. V. 1885., 4.

¹⁷⁹ “U Osieku, 17. rujna 1884.”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 216., 18. IX. 1884., 3.

¹⁸⁰ “† Gjorgje Krestić”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 285, 13. XII. 1893., 4.; “† Gjorgje Krestić”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 286, 14. XII. 1893., 5.; *Gimnazije u Osijeku. Ravnatelji, profesori i maturanti 1729.-2000.*, (gl. ur. Julijo Martinčić), Zagreb – Osijek 2001., 113.

¹⁸¹ “Izbori za sabor 18. rujna”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 216, 18. IX. 1884., 3.; “Požega, 26. rujna”, *Pozor* (Zagreb), 226, 1. X. 1884., 3.

¹⁸² HDA, PRZV, kut. 268, 3690-1886.

Suhopoljski i slatinski izborni kotar bili su također sredine u kojima pobjede kandidata Narodne stranke nisu dolazile u pitanje. Prema izvješću virovitičkoga podžupana Jovana Mladenovića, iz svibnja 1884. godine, u suhopoljskom i slatinskom izbornom kotaru “su izbornici sasvim mirni, poslušni do sada još nepokvareni i visokoj vladi odani tako da se sa pouzdanjem držati može, da će da se u gornje dva izborna kotara povoljni izbori postići”.¹⁸³ Na rujanskim izborima 1884. Mladenovićevo je ocjena dobila i svoju potvrdu: za saborske zastupnike izabrani su kandidati Narodne stranke, u Suhopolju grof Aladar (Vladimir) Janković, a u Slatini svećenik Zagrebačke nadbiskupije, kanonik dr. Marko Lončarić. I u narednih dvadeset godina oporba nije uspijevala pružiti snažniji otpor o ovim kotarima. Slatinski izborni kotar bio je do 1892. zastupan po Lončariću, zatim ga je u sazivu 1892.-1897. zastupao Aladar (Vladimir) Janković, te od 1897. do 1906. dr. Dragutin Benak. Suhopoljski izborni kotar opstojao je do izborne reforme 1888. godine, kada je iz političkih razloga razdijeljen među kotareve Slatina i Virovitica.

Virovitički izborni kotar bio je u prvoj polovici osamdesetih godina poprište vrlo oštih izbornih borbi, napose zbog vrlo široke ukorijenjenosti pravaške ideje. Pravaške pristalice okupljale su se oko odvjetnika dr. Mije Tkalčića, koji je od 1881. zastupao virovitički kotar. Izbori u Virovitici održani su 17. rujna, obilovali su nepravilnostima i pritiscima, i u takvim je okolnostima, i s tek jednim glasom većine (113:112), za zastupnika izabran kandidat Narodne stranke, grof Teodor Pejačević. S pravaške strane čule su se brojne pritužbe, pravaški izbornici iz Virovitice uložili su prosvjed Saboru, no Pejačevićev je mandat naposljetku ipak bio ovjeren.¹⁸⁴

Izbori u izbornom kotaru Donji Miholjac održani su 17. rujna, drugoga dan izbora. Kandidat Narodne stranke bio je Antun Zindl, posjednik iz (Miholjačkog) Poreča, koji je i u prethodna tri saziva Sabora (1875.-1884.) zastupao donjomiholjački izborni kotar. U ranijem je razdoblju (1873.-1881.) također obnašao i dužnost donjomiholjačkoga načelnika.¹⁸⁵ Bez

¹⁸³ HDA, PRZV, kut. 249, 2032-1884.

¹⁸⁴ Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878. - 1887.*, Zagreb 2009., 337.-338

¹⁸⁵ Antun Zindl (Petrijevci, 21. V. 1839. – Miholjački Poreč, 3. III. 1890.), učitelj i saborski zastupnik. Rođen je, po svemu sudeći, u židovskoj obitelji, i kasnije se pokrstio. Školovao se u Osijeku i Zagrebu, a u Zagrebu je krajem pedesetih (1857.-1859.) završio i učiteljsku preparandiju s vrlo dobrim uspjehom. Po završetku preparandije Zindl je u Zagrebu podučavao sviranje glasovira te hrvatsku i njemačku književnost, a iduće, 1860., godine bio je imenovan pučkim učiteljem u Čakovcu, gdje je ostao gotovo deset godina. Za vrijeme službovanja u Čakovcu osnovao je djevojačku i glazbenu školu, ali je i obolio pa se morao odreći učiteljskog posla. Tada je – vjerojatno

protukandidata, bez neizvjesnosti i bez osobitoga interesa stranačkoga tiska, Zindl je ponovno bio izabran za saborskog zastupnika. Na biralište u Donjem Miholjcu izašlo i svoj glas Zindlu dalo 167 od 367 izbornika, odnosno 45,50%.¹⁸⁶

U izbornom kotaru Valpovo bio je bez protukandidata izabran kandidat Narodne stranke, tamošnji vlastelin grof Gustav Normann-Ehrenfels. Režimske su novine valpovački kotar opisivali kao miran, u kojemu svjesno i složno stanovništvo svojim mirnim i promišljenim radom radi na budućnosti i sreći domovine.¹⁸⁷

U izbornomu kotaru Dalj koji je obuhvaćao upravne općine Sarvaš i Dalj, poreznu općina Retfala iz upravne općine Petrijevci, te poreznu općinu Laslovo iz upravne općine Čepin, za zastupnika je izabran kandidat Narodne stranke, novinar Đuro Đurković. Ni on nije imao protukandidata, a od ukupno 217 izbornika glas su mu dala njih 124.¹⁸⁸

U Našicama je jednoglasno za zastupnika izabran tamošnji vlastelin, grof dr. Teodor Pejačević. Prema novinskoj vijesti, oporbene akciju u Našicama pokušao je neuspješno pokrenuti đakovački odvjetnik Đuro Kovačević.¹⁸⁹ Pejačević je također nastupao s programom Narodne stranke, kao i njegov otac, bivši ban Ladislav.

1870. godine – preselio u Poreč i na malom se posjedu posvetio gospodarstvu. Dvije godine kasnije izabran je vijećnikom u donjomiholjačkoj općini, članom skupštine Virovitičke županije i članom Upravnog odbora iste. Godine 1873. izabran je za načelnika Donjeg Miholjca i tu je dužnost obavljao sljedećih devet godina, do 1881. Prema jednom nekrologu, Donjomiholjčani su se rado sjećali godina njegova načelnikovanja, budući da su njegovom zaslugom izgrađene brojne ceste i kanali. Za zasluge iz vremena načelnikovanja odlikovan je Zlatnim križem za zasluge, a za djelatnost u vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine Zlatnim križem za zasluge s krunom. Uz učiteljski službu Zindl se okušao i u skladanju, i sačuvana je najmanje jedna njegova skladba za glasovir pod naslovom "Errinerung an Walpo" ("Sjećanje na Valpovo"). Ovo Zindlovo djelo tiskano je u Beču, a posvećena je valpovačkom vlastelinu, poznatomu pokrovitelju i ljubitelju glazbe Gustavu Hilleprandu von Prandauu. Početkom osamdesetih godina Zindl je bio zastupnik u donjomiholjačkome općinskom zastupstvu i ujedno je obnašao dužnost mjesnog suca. Branko OSTAJMER, "Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.", u: *Donji Miholjac od XI. do XX. stoljeća. Zbornik Znanstvenog kolokvija "Donji Miholjac 1057.-2007." (održanog 14. rujna 2007.)*, ur. Stanko Andrić, Slavonski Brod 2010., 143.-144., 156.

¹⁸⁶ B. OSTAJMER, "Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.", 144.-145.

¹⁸⁷ "U Osieku, 17. rujna 1884.", *NN* (Zagreb), god. L., br. 216., 18. IX. 1884., 3.

¹⁸⁸ "Statistika glasovah kod poslednjih izborah", *NN* (Zagreb), god. L., br. 234, 9. X. 1884., 3.

¹⁸⁹ "U Osieku, 17. rujna 1884.", *NN* (Zagreb), god. L., br. 216., 18. IX. 1884., 3.

Izbori u izbornom kotaru Vuka održani su 17. rujna, i većina izbornika glasovala je za “mađarona” Stjepana Barlovića (Đakovo, 1852. – Graz, 1928.). Barlović je dobio 125 glasova, a njegov protukandidat, neodvišnjak Božo Topalović 98 glasova. Barlović, posjednik iz Đakova, bio je tijekom više desetljeća istaknuta osoba đakovačkog društveno-političkog života. Između ostalog, bio je dugogodišnji zapovjednik i predsjednik Dobrovoljnog vatrogasnog društva te načelnik trgovišta za vrijeme Prvog svjetskog rata.¹⁹⁰ Te, 1884., godine Barlović je po prvi puta izabran u vučanskom izbornom kotaru, a potom je sve do 1906. uzastopce na svim izborima biran u istom kotaru.

Izborni kotar s rednim brojem 62 činile su upravne općine vanjska đakovačka, Semeljci, Levanjska Varoš i Drenje. Kandidat Narodne stranke bio je Lavoslav Jaić, posjednik iz Đakova, a oporbu je predstavljalo dr. Marijan Derenčin, jedan od prvaka Neodvisne narodne stranke. Izborima se odazvao 321 izbornik, od čega je za Jaića glasalo 214, a za Derenčina 107 izbornika.¹⁹¹

Uz virovitičke, najneizvjesniji i po mnogočemu najsporniji izbori te godine zbili su se u 63. izbornom kotaru kojega je činila upravna općina Đakovo. Uz brojne neregularnosti i pritiske upravnoga aparata predvođenoga đakovačkim podžupanom Slavkom Cuvajem, te uz velik odaziv izbornika – uključujući i biskupa Josipa Jurja Strossmayera, pobjeda je pripala kandidatu Narodne stranke, đakovačkom načelniku Hugi Sudareviću. Za njega je glasovalo 108, a za prvaka Neodvisne narodne stranke, sveučilišnoga profesora dr. Konstantina (Kosta, Kosto) Vojnovića 107 izbornika. Ogorčena oporba uputila je na Sabor prosvjed s iscrpno nabrojenim pritužbama, ali je isti bio odbijen od strane saborske većine.¹⁹²

U izbornomu kotaru Daruvar kojega su činile upravne općine trga Daruvar, vanjska daruvarska, Bastaji i Uljanik za zastupnika je član Narodne stranke Vjekoslav pl. Tüköry. Njemu je pripalo 146 glasova, dok je kandidat Neodvisne narodne stranke, župnik Stjepan Tadić, dobio tek 12 glasova.¹⁹³

Jednoglasno je u izbornom kotaru Pakrac za zastupnika izabran i Miloš Zec, urednik *Narodnih novina*. U tomu izbornom kotaru bila su 1884. godine ukupno 232 izbornika, a za M. Zeca glasovala su njih 134.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Branko OSTAJMER, “Saborski izbori u Đakovu i Đakovštini 1884. godine”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 6/2003, 83.-114.

¹⁹¹ Branko OSTAJMER, “Saborski izbori u Đakovu i Đakovštini 1884. godine”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 6/2003, 83.-114.

¹⁹² Branko OSTAJMER, “Saborski izbori u Đakovu i Đakovštini 1884. godine”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 6/2003, 83.-114.

¹⁹³ “Izbori za sabor 17. rujna”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 215, 17. IX. 1884., 4.

¹⁹⁴ “Statistika glasovah kod posljednjih izborah”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 234, 9. X. 1884., 3.

U izbornom kotaru Vilić Selo također je izabran kandidat Narodne stranke, sveučilišni profesor Armin Pavić. Protukandidat mu je ispred Neodvisne narodne stranke bio dr. Mihajlo (Mijo) Posilović. Vilić Selo je i narednih dvadeset godina bilo jedan od “sigurnih” režimskih kotara, i u naredne četiri prigode (1887., 1892., 1897., 1901.) iznova je ponovno biran Armin Pavić.

Na biralištu u izbornom kotaru Kutjevo za zastupnika je izabran bivši ban grof Ladislav Pejačević, u to vrijeme još uvijek i formalni član Narodne stranke.

Izbori u izbornom kotaru Bobota održani su 17. rujna 1884., a na biralištu su se sučelila dva kandidata iz redova Narodne stranke, dotadašnji zastupnik ovoga kotara Mihajlo Rogulić, odvjetnik iz Vukovara, te Teodor pl. Miković, paroh iz Trpinje. Iako je riječ bila o članovima iste stranke, izborna je borba bila vrlo žestoka, a za novoga je zastupnika, s vrlo tijesnom većinom (144:141), izabran paroh Miković. U izbornom popisu bilo je upisano ukupno 341 izbornika.¹⁹⁵

Izbori u trgovištu Vukovar održani su 16. rujna 1884., i za zastupnika je izabran i dotadašnji zastupnik, kandidat Narodne stranke Svetozar Kušević. Od ukupno 549 izbornika na biralište je došlo njih 418 od kojih je 253 glasovalo za Kuševića, a 165 za vukovarskoga ljekarnika Aleksandra pl. Krajčovića.¹⁹⁶

U izbornom kotaru Sotin izbori su održani 16. rujna, a za zastupnika je izabran oporbeni kandidat, povjesničar, profesor Tadija Smičiklas. Za njega je glasalo 179 izbornika, dok je u manjini ostao Mirko Hrvat sa 138 glasova. Od ukupno 429 izbornika apstiniralo je njih 112. Prevagu su donijeli izbornici iz Tovarnika. Među agitatorima za Mirka Hrvata istaknuli su se bivši saborski zastupnik Stevan Popović Vacki, iz Tovarnika, te upravni činovnik Plato Mihajlović. Smičiklasa su njegovi politički protivnici pred izbornicima, smjerajući na njegovu grkokatoličku vjeroispovijest, predstavljali kao Rusa.¹⁹⁷ Sotinski poraz Mirka Hrvata vrlo se neugodno dojmio novosadske *Zastave* koju je od početka godine u promadžarskom i prokhuenovskom duhu uređivao Tošo Bekić. U *Zastavinu* osvrtno istaknuto je prije svega M. Hrvatovo zauzimanje za srpske zahtjeve u prethodnom sazivu Sabora.¹⁹⁸

¹⁹⁵ “Na birače sreza vukovarskoga”, *Sriemski Hrvat* (Vukovar), god. VII., br. 74, 13. IX. 1884., 3.; “Mišo Rogulić - propao”, *Sriemski Hrvat* (Vukovar), god. VII., br. 76, 20. IX. 1884., 3.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 41., 286.-287. Na stranicama 286.-287. R. Horvat netočno navodi da je Teodor pl. Miković bio kandidat oporbe, dok je na stranici 41. točno prikazan tijek izbora.

¹⁹⁶ “Izbor u Vukovaru”, *Sriemski Hrvat* (Vukovar), god. VII., 75, 17. IX. 1884., 3.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 286.

¹⁹⁷ “Izbor u Sotinu”, *Sriemski Hrvat* (Vukovar), god. VII., br. 75, 17. IX. 1884., 1.-2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 231., 281.

¹⁹⁸ “Vukovar, 23. rujna”, *Sriemski Hrvat* (Vukovar), god. VII., br. 77, 24. IX. 1884., 1.-2.

U kotaru Erdevik za zastupnika je izabran odjelni predstojnik za unutarnje poslove Danilo Stanković. Bio je to jedan od triju kotara u kojima je Stanković izabran.

Izborni kotar s biralištem u Iloku činile su upravne općine Čerević, Beočin, Kamenica i Ilok, i bio je to razmjerno velik kotar. Izbori su održani 17. rujna, a za narodnog je zastupnika izabran “narodnjak” dr. Jovan Subotić, koji je i u prethodna dva saborska saziva zastupao iločki kotar. Na izbore je od ukupno upisanih 394 izbornika izašlo njih 253, od čega je 209 glasalo za Subotića, a 44 za njegova protukandidata Matiju Marinkovića, župnika iz Sota.¹⁹⁹

Irig je bio središte 73. izbornoga kotara, a obuhvaćao je upravne općine Irig i Jazak, zatim porezne općine Grgurevci i Šuljani iz upravne općine Veliki Radinci. Izbori u Irigu održani su 17. rujna i za zastupnika je izabran osječki prvak Narodne stranke, odvjetnik dr. Vaso Đurđević. Bio je to Đurđevićev prvi izbor u iriškome izbornome kotaru koji će postati njegovo stalna i neupitna izborna osnova; za zastupnika je biran uzastopce na sljedećim četvorima saborskim izborima, te je ukupno 22 godine zastupao taj kotar u Saboru.

Za zastupnika kotara Dobrinci bio je izabran odvjetnik i javni bilježnik iz Rume dr. Stevan Dimitrijević. Dimitrijević, jedan od istaknutijih srpskih političara s područja Srijema, bio je među odlučnijim zagovornicima samostalnoga pravca srpske politike u banskoj Hrvatskoj; ranije jedan od prvaka Miletićeve Srpske narodne slobodoumne stranke, potom suosnivač Srpske samostalne stranke, u hrvatskom je Saboru sve do jeseni 1884. bio nedvosmisleno u oporbenim redovima. Godine 1884. biran je s programom Narodne stranke, ali nevoljko prihvaća režimsko opredjeljenje većine srpskih zastupnika.²⁰⁰ Dimitrijević je u Dobrincima izabran jednoglasno. Od ukupno 553 upisanih izbornika, na biralištu se pojavilo i njegovo ime izgovorilo njih 300.²⁰¹

Izbori u Rumi održani su 16. rujna, i za saborski mandat su se pokušala izboriti tri kandidata, sva tri srpske narodnosti. Oporbu – Srpsku samostalnu stranku – predstavljao je dr. Đorđević, a s programom Narodne stranke kandidirali su vukovarski odvjetnik dr. Aleksandar Pečić te rumski trgovac Vaso Kritovac. Prema pisanju *Sriemskoga Hrvata*, glavni podupiratelj Pečićeve kandidature bio je načelnik Rume Milan Nikolajević, inače “omladinac”,²⁰² no niti

¹⁹⁹ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 96.; J. TURKALJ, *Pravaški pokret*, 339.

²⁰⁰ Dimitrijević se rodio u Rumi 24. XII. 1831., osnovnu školu pohađao je u Rumi, gimnaziju u Velikom Bečkereku (Zrenjaninu), Srijemskim Karlovcima i Zagrebu, a pravo je studirao pravo u Beču te potom u Budimpešti, gdje je polučio i naslov doktora. Nakon završetka studija radi kao odvjetnički pripravnik u uredu Svetozara Miletića (1856.-1858.), od 1866. je odvjetnik i javni bilježnik. Bavio se i književnim radom, a pripovijetke mu je posthumno za tisak prijatelj, književnik Stevan V. Popović. Tatjana PIVNIČKI-DRINIĆ, “Dimitrijević, Stevan”, *Srpski biografski rečnik*, sv. 3, Novi Sad 2007., 259.-260.; “Pokojni dr. Stevo Dimitrijević”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 42, 21. II. 1885., 3.

²⁰¹ “Statistika glasovah kod posljednjih izborah”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 234, 9. X. 1884., 3.

²⁰² Atribut “omladinac” nedvojbeno se odnosio na Nikolajevićevu raniju pripadnost kulturno-političkoj organizaciji Ujedinjena omladina srpska, koja je tijekom pet godina svoga postojanja, od osnutka u Novom Sadu

uz njegov svesrdni zagovor Peičiću nije uspio dobiti više od četrdesetak glasova. Prema istom izvoru, i ti su glasovi zapravo potjecali od činovnika (“spajinskih²⁰³ i državnih”), a za saborskoga je zastupnika s velikom većinom, dobivši oko 200 glasova, izabran domaći trgovac Vaso Kritovac.²⁰⁴ Vaso Kritovac bio je razmjerno imućan rumski trgovac i posjednik, a u kasnijim je godinama duže vrijeme obnašao i dužnost načelnika Rume. Do smrti je ostao član Narodne stranke, i u rumskom je izbornom kotaru za saborskog zastupnika biran i pri izborima 1887. i 1892. godine. Život je okončao samoubojstvom počinjenim 22. kolovoza 1893. u sobi jednoga tršćanskog hotela, a *Srbobran* je po njegovoj smrti spekulirao da je Kritovac pred kraj život došao “do osvjedočenja, da Srbima nije mjesta ni u jednoj hrvatskoj stranci”.²⁰⁵ Riječ je, naravno, o ocjeni koju valja uzeti sa zadržkom, napose stoga što Kritovac za života i svoga političkog djelovanja nije pružio povoda sumnji u njegovu odanost Narodnoj stranci i Khuenovoj vladi.

Za zastupnika izbornoga kotara Novska izabran je član Narodne stranke, Srbin Đuro Dedović. Posjednik iz Jasenovca, Dedović je 1884. po prvi put osvojio novljanski mandat, a zadržat će ga i na svim idućim izborima održanima u Khuenovoj eri (1887., 1892., 1897., 1901.). Otac Jovan († 28. I. 1887.) bio je ugledan jasenovački posjednik i trgovac.²⁰⁶ Do sredine devedesetih godina i Đuro Dedović je živio u Jasenovcu, a tada je trajno preselio u Budimpeštu.²⁰⁷ Dedović je od 1886. bio biran i za zastupnika u skupštini Požeške županije,²⁰⁸ a zauzimao je i visoka mjesta u novčarskim krugovima (član uprave Hrvatsko-slavonske hipotekarne zemaljske banke).²⁰⁹ Istaknuo se pri organizaciji Milenijske izložbe 1896., od 1887. do 1906. bio je zastupnik u Ugarsko-hrvatskom saboru, a također je u dva navrata bio

(1866.) do zabrane rada (1871.), nastojala povezati srpski narod bez obzira na državne granice. Premda je naslovno bila riječ o organizaciji koja je trebala okupljati mladež te nastojati oko prosvjetnog, kulturnog i znanstvenog napretka srpskoga naroda, Omladina je od samoga svog početka okupljala mnogo šire slojeve stanovništva i u stvarnosti djelovala kao srpska nacionalistička organizacija u kojoj je politički karakter znatno nadjačavao onaj kulturni. Ujedinjena omladina srpska bila je za svoga postojanja, iz različitih razloga, u sukobu i s Habsburškom / Austro-Ugarskom Monarhijom i s Kneževinom Srbijom, da bi naposljetku bila i zabranjena. Godine 1871./72. neuspješno je pokušala organizirati ustanak protiv Otomanskoga carstva, a neformalno je, premjestivši sjedište na Cetinje, nastavila djelovati i nakon 1871. godine. Veći broj istaknutih pristaša Srpskoga kluba / Narodne stranke, napose onih sa srijemskoga područja, bio je u svojim mlađim godinama povezan s ovom organizacijom. U srpskoj historiografiji prisutne su oprječne ocjene o ulozi i značaju Ujedinjene srpske omladine. *Ujedinjena omladina srpska. Zbornik radova*, ur. Živan Milisavac, Beograd 1968.; Nikola PETROVIĆ, “Ujedinjena omladina srpska”, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8, Zagreb 1972., 415.

²⁰³ Odnosi se na rumske spahiluk, tj. vlastelinstvo grofova Pejačević.

²⁰⁴ “Izbori”, *Sriemski Hrvat* (Vukovar), god. VII., br. 75, 17. IX. 1884., 3.; “I dr. Aleksander Peičić – je propao”, *Sriemski Hrvat* (Vukovar), god. VII., br. 76, 20. IX. 1884., 3.

²⁰⁵ “† Vaso Kritovac”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 63, subota, 14. (26.) VIII. 1893., 2.

²⁰⁶ “† Jovan Dedović”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 23, 29. I. 1887., 2.

²⁰⁷ O tomu svjedoče i više svezaka *Imenika p. n. g. narodnih zastupnika, banskih pozvanika i bureau-a kuće i odbori sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, u kojima su navedene i njegove adrese u Budimpešti.

²⁰⁸ “Brzjavne vesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 238, 18. X. 1886., 3.

²⁰⁹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Državne i zemaljske (banske) banke u Hrvatskoj do 1945.”, *Historijski zbornik*, LIII/2000, 161.

biran i u Ugarsko-hrvatsku delegaciju. U politički se život vratio ponovno 1910. godine: 9. travnja 1910. imenovan je velikim županom Modruško-riječke županije, a 14. prosinca iste godine imenovan je velikim županom Bjelovarsko-križevačke županije. Upravu potonje županije zadržao je do pred samu smrt, kada se zbog bolesti morao povući. Preminuo je u Budimpešti 5. siječnja 1914., u 59. godini života (rođen u Jasenovcu 1855.).²¹⁰

Izbori u izbornom kotaru Nova Gradiška održani su 16. rujna i za zastupnika je izabran odjelni predstojnik Danilo (Dane) Stanković. Kotarsko je predstojništvo, na čelu s upraviteljem Ladislavom Mikoević, svojim izravnim uplitanjem i progonom neodvišnjačkoga kandidata dr. Mije Posilovića uvelike pridonijelo Stankovićevoj pobjedi. Između ostaloga, kotarska je oblast zaplijenila Posilovićev izborni proglas prije negoli je napustio tiskaru, te niti jedan primjerak nije bio raspačan.²¹¹ Bio je to jedan od tri mandata koje je Stanković osvojio, a pošto je kasnije odlučio zadržati onaj srijemskokarlovački, u Novoj Gradišci su iduće godine, 17. travnja 1885., održani naknadni izbori. Tada je oporba, usprkos ponovnoj uključenosti kotarske oblasti, uspjela izboriti saborski mandat: dr. Mijo Posilović s 19 je glasova većine (243:234) porazio “mađaronskoga” kandidata, rimokatoličkoga svećenika Krunoslava Bešlića.²¹² Oporba je obilno proslavila novogradišku izbornu pobjedu, a vladajući su nastojali prikriti neugodan dojam te umanjiti značaj tog ishoda. Prema pisanju *Narodnih novina*, Narodna se stranka za izbore u Novoj Gradišci nije osobito niti zanimala, svjesna da se omjer snaga u Saboru ionako ne može izmijeniti. I unatoč tomu, u Gradišci bi također bio pobijedio kandidat Narodne stranke, samo da slogu izbornika nisu narušile neke mjesne okolnosti te određene rodbinske veze koje su također štetno djelovale – bilo je rečeno u istom novinskom članku.²¹³

Izbori u Oriovcu održani su 17. rujna i za zastupnika je izabran pravaš, rimokatolički svećenik dr. Makso Lončarević, koji je oriovački kotar zastupao od krajiških izbora 1883. godine. Kandidat Narodne stranke bio je Vasilj (Vaso) Bratelj, a ispred Neodvisne narodne stranke, prema jednoj novinskoj vijesti, za saborski se mandat natjecao Z. Gabrić.²¹⁴ Lončarević je bio izabran velikom većinom glasova: za njega je glasalo 418, a za Bratelja tek 80 izbornika.²¹⁵ Bio je to jedan od rijetko uvjerljivih poraza kandidata Narodne stranke.

²¹⁰ Pored hrvatskoga, govorio je i mađarski, njemački, francuski, i talijanski. “† Vel. župan Gjuro Dedović”, *NN* (Zagreb), god. 4, 7. I. 1914., 3. ; “† Gjuro Dedović”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 5., 8. I. 1914., 5.

²¹¹ HDA, PRZV, kut. 243, 4218-1884., 4488-1884.

²¹² HDA, PRZV, kut. 245, 1749-1885.; “Brzozjavne vijesti ‘Narodnim Novinam.’”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 88, 18. IV. 1885., 4.; “Novagradiška, 18. travnja”, *Pozor* (Zagreb), br. 92, 22. IV. 1885., 2.-3.; “U Novoj Gradišci, 18. travnja”, *Pozor* (Zagreb), br. 101, 2. V. 1885., 4.

²¹³ S., “Naknadni izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 88, 18. IV. 1885., 1.

²¹⁴ “Izborna kretanje”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 214, 16. IX. 1884., 2.

²¹⁵ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 216., 18. IX. 1884., 2.

Izbori u Brodu na Savi održani su 17. rujna, a sučelili su dr. Izidor Kršnjavi kao kandidat Narodne stranke, te župnik Ivan Širmer kao kandidat Stranke prava. Isprva je i Tadija Smičiklas imao namjeru kandidirati, no ubrzo se povukao. Od ukupno 570 izbornika, glasovalo je njih 460, od čega za Kršnjavoga 255, a za Širmera 205. Iz pravaških redova potječe podatak prema kojemu su više od polovine Kršnjavijevih glasova (132 od 255) činili činovnički, dakle zavisni glasovi.²¹⁶

Saborski mandat pripao je Narodnoj stranci i u izbornom kotaru Vrpolje gdje je za zastupnika izabran Đuro (Đoko) Grlić, poštar i posjednik iz Vrpolja. Grlić je porazio pravaša Stevu Kutuzovića, dobivši tek trinaest glasova više od njega. Vrpoljački kotar bio je jedan od onih s katoličkom / hrvatskom većinom u kojemu je izabran Srbin koji će u Saboru biti član Srpskoga kluba.²¹⁷ Bio je to prvi Grlićev izbor za zastupnika, a potom će, također kao član Narodne stranke, biti biran u još dva navrata: 1888. pri naknadnim izborima u izbornom kotaru Srb, a 1892. ponovno u Slavoniji, u garčinskom izbornom kotaru. Bio je, pored toga, i zastupnik u skupštini Virovitičke županije, te kulturni vijećnik u opsegu iste županije. Godine 1895. obolio je na živce,²¹⁸ te uskoro, 30. prosinca 1895., i preminuo.²¹⁹

Kandidat Narodne stranke u izbornom kotaru Vinkovci bio je banov otac, grof Antun Khuen Belasi. Oporbeni protukandidat bio je zemunski odvjetnik Mato Ivić, član Neodvisne narodne stranke i dotadašnji zastupnik ovoga kotara (izabran na prvim izborima 1883.). Na biralište je izašlo 590 od 696 upisanih izbornika, i za zastupnika su omjerom 311:279 izabrali nuštarskog vlastelina.²²⁰

Na izborima u Bošnjacima, 16. IX. 1884., izabran je kandidat Narodne stranke Ivan Vončina, u to vrijeme odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu. Protukandidat mu je bio Dragutin Stručić, župnik iz Komletinaca i pristaša Neodvisne narodne stranke. Izborima se odazvalo 540 izbornika od kojih je 273 svoj glas dalo za Vončinu, a 267 za oporbenog kandidata Stručića.²²¹

U 30. izbornom kotaru Morović, s izrazitom većinom srpskoga stanovništva, za zastupnika je 16. rujna izabran novinar Stevan Popović Vacki, a od strane oporbe (Neodvisna narodna stranka) kandidat je bio župnik Antun Ittlinger. Od 634 izbornika na biralištu se pojavilo njih

²¹⁶ Mato ARTUKOVIĆ, "Parlamentarni izbori u Brodu od 1848. do 1990.", u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvog pisanog spomena imena Broda*, Slavonski Brod 2000., 312.-313.

²¹⁷ "Iz Vrpolja", *Pozor* (Zagreb), br. 222, 26. IX. 1884.

²¹⁸ HDA, PRZV, kut. 493, 4235-1895.

²¹⁹ "† Gjuro Grlić", *NN* (Zagreb), god. LXII., br. 2, 3. I. 1896., 2.

²²⁰ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 250.

²²¹ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 49.

383; 302 glasala su za Popovića, a 81 za Ittlingera.²²² Stevan Vacki Popović bio je i dotad zastupnik istoga kotara u Saboru, izabran na krajiškim izborima 1883. godine, a isti će kotar ostati njegova sigurna izbora baza i do konca promatranoga razdoblja (biran 1887., 1892., 1901., te naposljetku poražen u svibnju 1906.).

Izbori u Mitrovici održani su prvoga izbornog dana, 16. rujna, i za zastupnika je izabran mitrovački gradonačelnik Ćiro pl. Milekić. Bio je to jedan u nizu izbornih kotara u kojemu je kandidat Narodne stranke izabran bez protukandidata. U takvim okolnostima Milekić je dobio 345 izborničkih glasova.²²³

U izbornomu kotaru Karlovčić, u prethodno već opisanim okolnostima, za zastupnika je bio izabran Mirko Hrvat.

U izbornom kotaru Stara Pazova za zastupnika je izabran član Srpskoga kluba dr. Jovan Đurić. I njegov je izbor bio jednoglasan, ali je odaziv izbornika bio razmjerno slab: od ukupno 994 glasovao je tek 401.²²⁴ Đurić je bio odvjetnik u Mitrovici, i za zastupnika u Saboru izabran je već na izborima održanima 1883. u bivšoj Vojnoj krajini.²²⁵ Gimnaziju je pohađao u Vinkovcima (prvih šest razreda) i Budimpešti. Studirao je pravo u Budimpešti, te bio pitomac zaklade Save Tekelije (stipendiju dobio 1862. kao gimnazijalac i primao ju sedam godina). Po završetku studija postigao i doktorat te kraće vrijeme, nako 1869., službovao u Budimpešti. Potom se vratio u Srijem i službovao u odvjetničkom uredu Mate Ivića, a zatim, nakon polaganja odvjetničkog ispita, i kao samostalni odvjetnik u Mitrovici. Jedno vrijeme bio je i upravitelj Srpske učiteljske škole u Pakracu. Bio je aktivist srpske đачke družine “Preodnica” i član Ujedinjene omladine srpske, te suradnik *Zastave*.²²⁶ Nakon izbora u Sabor bio je član Srpskoga kluba te bio izabran za bilježnika istoga. Ubrzo je, tijekom 1886., napustio hrvatsku sabornicu i stupio u javnu službu te godinama obnašao iznimno važnu službu podžupana Srijemske podžupanije.

U Srijemskim Karlovcima je kandidat Narodne stranke bio predstojnik Odjela za unutarnje poslove Danilo Stanković, a dotadašnji zastupnik istoga kotara, Đuro pl. Đurković, navodno je odustao od ponovne kandidature zbog nezadovoljstva karlovačkih izbornika njegovim saborskim radom, kao i zbog nezadovoljstva što su ga izazvale okolnosti u kojima je bio

²²² R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 146.

²²³ “Statistika glasovah kod poslednjih izborah”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 234, 9. X. 1884., 3.

²²⁴ “Statistika glasovah kod poslednjih izborah”, *Narodne novine* (Zagreb), god. L., br. 234, 9. X. 1884., 3.

²²⁵ “Izbori u Krajini”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 92, 21. IV. 1883., 2.

²²⁶ Jovan Đurić (Adaševci, 1845. – Zagreb / Stenjevec, svibanj 1892.), odvjetnik, srijemski podžupan. “† Dr. Jovan Gjurić”, *VŽV* (Osijek), god. I., br. 12, 15. VI. 1892., 95.; Petar V. KRESTIĆ, “Đurić, Jovan”, *Srpski biografski rečnik*, sv. 3, Novi Sad 2007., 647.

izabran pri izborima 1883. godine. Protukandidat od strane Neodvisne narodne stranke bio mu je petrovaradinski Hrvat Franjo (Ferdo) Malin, “ekonom”.²²⁷

I u gradu Zemunu, koji je činio zaseban izborni kotar, izborna je pobjeda također bez borbe pripala Narodnoj stranci: za zastupnika je izabran umirovljeni odjelni predstojnik barun Jovan Živković, koji je i do tada (od 1883.) predstavljao zemunski kotar. Poznato je da su se izborima odazvala i za Živkovića glasovala 233 izbornika.²²⁸

4.1.1.2 Naknadni izbori

Ivan Vončina je na redovnim izborima 1884. izabran u Bošnjacima i u kotaru Novi Vinodolski, te potom zadržao potonji mandat, i stoga su u Bošnjacima 17. travnja 1885. održani naknadni izbori na kojima kao kandidat Narodne stranke izabran Josip Žuvić, poznat iz vremena bana Levina Raucha kada je bio predstojnik Odjela za pravosuđe, a kasnije kao vijećnik vrhovnoga ugarskog sudišta. S 36 glasova većine pobijedio je kandidata Neodvisne narodne stranke Matu Ivića, odvjetnika u Zemunu.²²⁹

Novoga zastupnika bilo je potrebno birati i u izbornom kotaru Dobrinici nakon što je preminuo dotadašnji zastupnik dr. Stevan Dimitrijević. Naknadni izbori održani su 5. listopada 1885., a za zastupnika je izabran kandidat Narodne stranke, pravoslavni svećenik i glasoviti srpski povjesničar arhimandrit Ilarion Ruvarac. Ruvarčeva kandidatura i izbor za zastupnika u hrvatskom Saboru kao kandidata Narodne stranke čude utoliko što je bila riječ o izoliranom aktivnom istupu te vrste (kasnije više neće kandidirati), a tim više imali se na umu da je Ruvarac bio u iznimno lošim odnosima s patrijarhom Germanom Anđelićem. Doduše, razlozi tih loših odnosa ležali su prije svega u osobnim, a manje u ideološkim ili načelnim razlozima.²³⁰ Predizborne radnje i izbor Ilariona Ruvarca iznio je predstojnik kotara Ruma Teodor Georgijević koji je najprije od Khuena zatražio mišljenje o Vladi prihvatljivu kandidatu, a potom je, nakon što je “primio obavjest, da je kandidatura Ilariona Ruvarca Vašoj Preuzvišenosti po volji”, obišao više mjesta u izbornom kotaru i bez mnogo obzira poduzeo sve potrebno da Ruvarca doista i uvede u hrvatski Sabor. Suočen s vrlo agilnom i uspješnom agitacijom za protukandidata, srpskog radikala dr. Antonija Bogdanovića, Georgijević je, kako je sâm izvijestio, “sa svoje strane krepčija sredstva upotriebio, da

²²⁷ “Iz kotara sriemsko-karlovačkoga”, *Sriemski Hrvat* (Vukovar), god. VII., br. 74, 13. IX. 1884., 1.-2.

²²⁸ “Statistika glasovah kod poslednjih izborah”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 234, 9. X. 1884., 3.

²²⁹ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 49.

²³⁰ Ruvarac je Anđelića nazivao i ‘crnim čovekom bez srca i duše’ i ‘paklenim vragom’. Jovan RADONIĆ, *O Ilarionu Ruvarcu, Spomenica Ilarionu Ruvarcu*, Novi Sad 1955., 23., 33.-35.

nastojanja protivnika” osujeti. Konkretno, kotarski je predstojnik “rumskim agitatorom i kortešom u lice zagrozio, da ću je, budu li u području izbornog kotara Dobrinačkog pri kortešovanju zatečeni, bezobzirno uhititi i pod sigurnom pratnjom izagnati dati”. Georgijevićev pritisak dao je ploda: Antonije Bogdanović odustao je od kandidature i Ilarion Ruvarac izabran je jednoglasno. Osvrnuvši se na vlastitu ulogu u izbornom procesu, Georgijević je Khuenu pisao da je spreman opravdati na svakom mjestu sve mjere što ih je poduzeo, te zaključio: “Kaznio sam preuzetnost i drzkost rumskih trgovaca [...] U kotaru vazda opozicionalnom pobjedio je prvi put i to sjajno kandidat Vaše Preuzvišenosti [...]”²³¹

Naknadni izbori morali su biti održani i u kotaru Valpovo, nakon što je dotadašnji zastupnik grof Gustav Normann-Ehrenfels, nezadovoljan rezultatima sudske reforme, položio svoj mandat. Za novoga je zastupnika ponovno izabran član Narodne stranke – Lorenz (Lovro) Jäger, imućni trgovac drvima koji dotad nije aktivno sudjelovao u političkom životu. Porijeklom iz Austrije, Jäger je u Slavoniju pristigao kao šumski radnik, i s vremenom, trgujući hrastovinom i proizvodeći bačvarske dužice, stekao velik imetak. Više desetaka tisuća forinti darovao je za potrebe siromašnih, u školske, kulturne i razne druge dobrotvorne svrhe, zbog čega je još za života bio odlikovan rijetkom čašću da jedna ulica, u Osijeku, bude nazvana njegovim imenom.²³² Jägerov izbor za zastupnika ovjerovljen je u hrvatskom Saboru 26. XI. 1886.²³³

Istoga dana, 18. IV. 1885., izbori su održani i u izbornom kotaru Erdevik, i za zastupnika je izabran šidski odvjetnik i javni bilježnik Konstantin (Kosta) Šumanović, kandidat Narodne stranke.²³⁴ Šumanović je dobio 196, a pravoslavni paroh Evgenije Koviljac 188 izborničkih glasova. Oba su bili pristaše Vlade i Narodne stranke, ali za zastupnika bi, da nije bilo

²³¹ Dodaje da su Rumljani zamolili grofa Petra Pejačevića i ravnatelja vlastelinskih dobara Ottona Sillema neka preporuče poznatu molbu dr. Bogdanovića. Protivi se svakom sličnom zagovoru – zbog važnih političkih obzira – da se Bogdanoviću u Rumi ali niti u okolici to pravo ne podijeli. Nijeće da je osobni neprijatelj obitelji Bogdanović, čak štoviše – stoji u nekom rodbinskom odnosu, ali je u interesu službe vs. stalnog Bogdanovićeve boravka u Rumi. “Brzojavne viesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 227, 5. X. 1885., 5.; HDA, PRZV, kut. 245, 1789-1885; HDA, PRZV, kut. 246, 4090-1885; HDA, PRZV, kut. 266, 4186-1885.

²³² Lorenz (Lovro) Jäger (Eichstätt, 13. VIII. 1826. – Beč, 12. XI. 1888.), trgovac, dobrotvor. Na valpovačkom je vlastelinstvu Gustava Hillepranda von Prandaua 1875.-85. posjedovao dvije parnim strojevima opremljene pilane u kojima je zapošljavao više od 350 radnika. Između ostaloga, Jäger je vlastitim sredstvima kupio zemljište i sagradio školsku u Habjanovcima, u Osijeku osnovao zakladu za pomoć siromašnima, 20 000 forinti darovao je za osječko sirotište, 5000 forinti za zagrebačko Hrvatsko narodno kazalište. K. Po, “JÄGER, Lorenz (Lovro)”, *HBL*, sv. 6, Zagreb 2005., 344.; Antun CUVAJ (prir.), *Grada za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije*, drugo dopunjeno izdanje, sv. VII., Zagreb 1911., 24.-26.; Marko LANDEKA, “Zaklade i humanitarna društva u Osijeku od 1809. do 1945.”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 10/2009, 251.-252.; “Patriotičan dar”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 96, 28. IV. 1886., 2.; “Veledušan dar”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 81, 9. IV. 1887., 3. U literaturi se, uključujući i biografsku natuknicu u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, uglavnom netočno navodi da je za zastupnika izabran 1884. godine.

²³³ *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1884.-1887.*, sv. II., 1548.

²³⁴ “Brzojavne viesti ‘Narodnim Novinam.’”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 88, 18. IV. 1885., 4.

izravnoga uplitanja rumškoga kotarskog predstojnika Teodora Georgijevića, bio izabran seljak Lovro Putinčanin, pristaša Srpske samostalne stranke. Iako ga je praktično “progurao” u Sabor, Georgijević nije imao osobito pozitivno mišljenje o sposobnostima novoizabranoga zastupnika, kao niti njegova protukandidata Koviljca: “Sabor nije stekao izborom Šumanovića nikakove umne snage (drže ga za suludog) a ne bi je stekao ni osobom paroka Koviljca”.²³⁵ Konstantin Šumanović bio je u poznoj životnoj dobi, a zastupničko iskustvo nije mu bilo strano, budući da je bio član Sabora još daleke 1848. godine. Ponovno izabran, nije imao velike prilike istaknuti se kao zastupnik; preminuo je prije isteka saborskoga saziva, 30. siječnja 1887., prešavši 70. godinu života.²³⁶

Grof Teodor Pejačević nije pridržao virovitički mandat, pa su u ovom izbornom kotaru održani novi izbori, na kojima je izabran član Narodne stranke Ferdinand pl. Pejačević. Nakon njegove smrti za virovitičkoga je zastupnika izabran profesor dr. Franjo Spevec.²³⁷

Nakon smrti zastupnika dr. Jovana Subotića, naknadni su izbori održani i u iločkom izbornom kotaru (19. listopada 1886.). Uz velik odaziv izbornika (367), pobjedu je premoćno izborio kandidat Narodne stranke, posjednik i trgovac iz Iloka Pavle (Pajo) Arsenić,²³⁸ kojemu je pripalo 338 glasova, dok je za kandidata oporbe Vinka Meštrovića glasalo tek 29 izbornika.²³⁹ Arsenić je za kandidata bio izabran na skupštini izbornika održanoj 26. rujna u Čereviću. Skupština je kandidaturu navodno uvjetovala Arsenićevim pristajanjem uz Narodnu stranku, na što je on odvratio da “nebi bio voljan pod drugim stiegom vršiti tako težku i častnu zadaću”. Istom prigodom izbornici su izrazili i svoja očekivanja od novoga zastupnika, a riječ je prvenstveno bila o mjerama koje bi pripomogle u uklanjanju šteta koje je izbijanjem filoksere zadesile iločki kraj. Ovi su predjeli ovisili o vinogradarstvu koje je bilo gotovo jedina privredna grana, i stoga je od Arsenića ujedno zatraženo da se u slučaju svoga izbora u Sabor zauzme također i za osnutak vinogradarske škole u Iloku.²⁴⁰ Poteškoće prouzročene

²³⁵ HDA, PRZV, kut. 245, 1788-1885.

²³⁶ “† Konstantin Šumanović”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 24, 30. [31!] I. 1887., 2.

²³⁷ J. TURKALJ, *Pravaški pokret*, 338.

²³⁸ Pavle (Pajo) Arsenić (? – Zagreb, 5. X. 1887.), trgovac, vinar, saborski zastupnik. Bavio se uglavnom trgovinom vinom. Brat Kosta Arsenić bio je direktor Iločke štedionice i ugledan član Srpske samostalne stranke. Kada je 1872. u Iloku osnovano Srpsko vinarsko dioničarsko društvo, bio je njegov prvi predsjednik. Umro je od posljedica kapi u zagrebačkoj bolnici milosrdnih sestara. Milica BUJAS, “Arsenić, Pavle”, *Srpski biografski rečnik*, sv. 1, Novi Sad 2004., 281.-282.

²³⁹ “Brzobjavne vesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 239, 19. X. 1886., 5.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 96.

²⁴⁰ “U Iloku, 28. rujna”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 224, 1. X. 1886., 4. U Iloku će doista uskoro biti osnovana vinogradarska škola.

filokserom zacijelo u jednoj mjeri odlučile izbor Arsenića za kandidata, budući da je i sâm bio jedan od istaknutijih vinara u kotaru.²⁴¹

Prije isteka saborske periode preminuo je i vinkovački zastupnik grof Antun Khuen Belasi, te je u Vinkovcima 30. studenoga 1886. održan naknadni izbor na kojemu je za novoga zastupnika izabran pokojnikov sin, a banov brat grof Antun Khuen Belasi ml. Neuspješno mu se na biralištu suprotstavio pristaša Neodvisne narodne stranke Pavao Lovretić, umirovljeni graničarski kapetan. Grofu Khuenu pripala je većina od 151 glasa.²⁴²

Dana 21. kolovoza 1886. preminuo je i zastupnik vanjskoga đakovačkog izbornog kotara Lavoslav Jaić, pa su 6. studenoga 1886. održani naknadni izbor i za Jaićeva je nasljednika u Saboru izabran Dragutin Böllein, bivši vlastelinski ravnatelj. Izabran je također kao kandidat Narodne stranke, i to jednoglasno budući da oporba nije istaknula protukandidata. Na biralište su izašla ukupno 372 izbornika. Böllein je ujedno bio i posljednji zastupnik toga izbornog kotara, budući da je taj kotar prigodom izmjena izbornoga zakona 1888. godine pripojen 63. kotaru (trgovište Đakovo).²⁴³

4.1.2 Saborski izbori 1887.

Naredni redovni saborski izbori održani su 1887. godine, a raspisani su banovom naredbom od 25. svibnja 1887. godine, upućenom na sve županijske oblasti i sva gradska poglavarstva. Za izborne dane bili su određeni 13., 14., 15., 16. i 17. lipnja, a istom su naredbom određeni i dani izbora za pojedine izborne kotare.²⁴⁴

Banu Khuenu i njegovoj Narodnoj stranci pokušala se suprotstaviti ujedinjenja oporba koja je pred izbore uspjela postići izborni sporazum, prevladavši nakratko duboke jazove koji su je do tada dijelili. Dogovor je, naime, postignut između Neodvisne narodne stranke, Stranke prava, Centruma i Srpske samostalne stranke. U ranijim godinama odnosi navedenih stranaka bili su obilježeni oštrim sukobima, osobito kad je riječ o odnosima pravaša i obzoraša,

²⁴¹ Primjerice, na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885. godine P. Arsenić izlagao je samotok, šiljer, crno vino "Vukovo", konjak i šljivovicu.

²⁴² R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 250.

²⁴³ HDA, PRZV, kut. 246, 4839-1886; Branko OSTAJMER, "Prilog životopisu đakovačkoga saborskog zastupnika Lavoslava Jaića", *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 9/2009, 110.

²⁴⁴ "Naredba bana kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije na sve županijske oblasti i gradska poglavarstva, kojom se razpisuju izbori narodnih zastupnikah za sabor rečenih kraljevinah", *Narodne novine* (Zagreb), god. LIII., br. 119, 26. V. 1887., 1.

odnosno pravaša i samostalaca. Ove stranke su se dogovorile oko podjele izbornih kotara sa ciljem izbjegavanja međusobnih sukoba i podjele glasova, i taj je popis kotara, uz molbu pristašama da ga se strogo drže, objavljen u svim listovima ove koalicije. Dogovor je postignut kod 81 od 110 (bez Rijeke koja nije birala zastupnike) izbornih kotara, u jednom je kotaru (Popovača) preporučeni vanstranački kandidat dr. Josip Frank, dok je po pitanju preostalih kotara poručeno pristašama da će biti obaviješteni. Pri podjeli izbornih kotara, Neodvisnoj narodnoj stranci pripalo je 26 kotara, Stranci prava 28, Centrumu 9 i Samostalnoj srpskoj stranci 18 izbornih kotara.²⁴⁵

Početak izborne 1887. godine Vlada je poduzela prve mjere koje su za cilj imale spriječiti bilo kakve izgrede na predstojećim izborima, a ujedno pripomoći uspjehu kandidata Narodne stranke. U veljači je objavljena naredba Vladina Unutarnjeg odjela, kojom su precizno određene okolnosti u kojima se koristi asistencija oružane sile (brachium) pri izborima. Nekoliko mjeseci kasnije, uoči samih izbora, Vlada je kroz prepisku s 13. zbornim zapovjedništvom usuglasila daljnje detalje u slučaju potrebe za oružanom silom, a potom je 3. lipnja svim županijskim oblastima upućena posebna Khuenova naredba koja se pozivala na ranije spomenutu odredbu Unutarnjega odjela od 25. veljače.²⁴⁶

U predizbornim su danima još jednom snažno na površinu izbile stranačke suprotstavljenosti, a uslijed agresivnih agitacija i izravne uključenosti upravnih oblasti ozračje u mnogim izbornim kotarima bilo je dovedeno do uzavrelosti, a bila je ugrožena i sigurnost kandidata i izbornika. Dana 9. lipnja ban je poslao novu naredbu na sve županijske oblasti i sva gradska poglavarstva, kojom se, deklarativno, željelo zaštititi slobodu i sigurnost svih kandidata i izbornika.²⁴⁷ Naravno, u oporbenim se redovima ova naredba iščitavala kao poticaj novim pritiscima i progonima oporbenih kandidata i njihovih pristaša.

²⁴⁵ [Bez naslova], *Obzor* (Zagreb), br. 120, 27. V. 1887., 1. Popis su također objavili i pravaška *Hrvatska, Srbobran* i organ Centruma *Agramer Tagblatt*.

²⁴⁶ HDA, UOZV, kut. 739, 19.555-1887.

²⁴⁷ U cijelosti, naredba je glasila:

Došlo mi je do znanja, da su tečajem izbornoga kretanja na niekojih miestih počinjena nasilja, a navlastito da neizbornici krupnimi prietnjami zastrašuju izbornike u vršenju izbornoga prava.

Meni je stalo do toga, da se u izbornom postupku strogo vrši zakon i bez iznimke poštuje i brani svačije pravo.

Pozivljem dakle tu oblast, da učini shodne odredbe, kako će se izgredom i nasilju svake vrsti a i zastrašivanju izbornikah svimi zakonitimi sredstvi stati na put.

Narodna stranka započela je s prvim pripremama za izbore puna tri mjeseca uoči izbora, odnosno čak dva mjeseca prije raspisivanja izbora. Naime, već u ožujku ustrojen je Središnji izborni odbor, a isti je 18. ožujka održao sjednicu kojoj je prisustvovao i ban Khuen. Na sjednici se raspravljalo i o podjeli kandidatura za prethodne izbore, i navodno je već tom prigodom postignut dogovor oko većine izbornih kotara.²⁴⁸

Središnji odbor Narodne stranke činili su: Ljudevit pl. Vukotinović, Mirko Hrvat, barun Ferdo Inkey, dr. Lavoslav pl. Šram, Svetozar pl. Kušević, Vaso Đurđević, Đoko Krestić, Armin Pavić, Petar Slijepčević i Josip Miškatović.²⁴⁹

Za razliku od prethodnih saborskih izbora (1884.), kada je Narodna stranka postavila svoje kandidate u svih trideset i osam izbornih kotara, na izborima 1887. stranka je imala svoje kandidate u jednom kotaru manje, odnosno nije istaknula kandidata u našičkome izbornom kotaru. Ondje je bez protukandidata bio izabran bivši ban grof Ladislav Pejačević, koji je formalno nastupao kao kandidat izvan stranaka (“divljak”). Pored našičkoga kotara, “prepuštenog” našičkom vlastelinu, Narodna stranka zabilježila je 1887. u Slavoniji i Srijemu i četiri izborna poraza: u Brodu je “mađaron” dr. Franjo Spevec podlegao obzorašu dr. Ignjatu Brliću, u Vrpolju je dotadašnji zastupnik kotara Đuro Grlić poražen od “divljaka” Milana Amruša, župnik Makso Lončarević još je jednom osvojio oriovački izborni kotar za Stranku prava, a u vinkovačkom izbornom kotaru obzoraš dr. Fran Vrbanić uspio je pobijediti banova brata, grofa Antuna Khuen Belasija.

Trideset i tri izborne pobjede izborio je trideset i jedan član Narodne stranke, budući da je jedan član (Mirko Hrvat) kandidirao i bio izabran u čak tri izborna kotara (vanjski đakovački kotar, Sotin, Karlovčić). Odjelni predstojnik Danilo Stanković, koji je 1884. bio izabran u trima izbornim kotarima (Srijemski Karlovci, Erdevik, Nova Gradiška), na izborima 1887. kandidirao je u samo jednom – srijemskokarlovačkom – izbornom kotaru.

Analitička tabela broj 2: Izabrani zastupnici Narodne stranke

Isto tako upućujem tu oblast neka poprimi sve miere, da izborni kandidati stranakah budu zaštićeni u slobodnom obćenju s izbornici, - razumije se -, u koliko se to obćenje kreće u granicah, povučenih zakonom.

Za izvršbu ove naredbe činim predstojnike oblastih osobno odgovornimi.

U Zagrebu dne 9. lipnja 1887

HDA, UOZV, kut. 739, 20.478-1887.; “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 131, 11. VI. 1887., 1. Zanimljivo je da je naredba poslana na županije i gradove kao naredba Unutarnjega odjela Zemaljske vlade, a da je u *Narodnim novinama* objavljena izmijenjena, kao banova naredba.

²⁴⁸ “Izborne pripreve vladine stranke”, *Obzor* (Zagreb), 66, 22. III. 1887., 3.

²⁴⁹ “Izborna kretanje”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 131, 11. VI. 1887., 2.

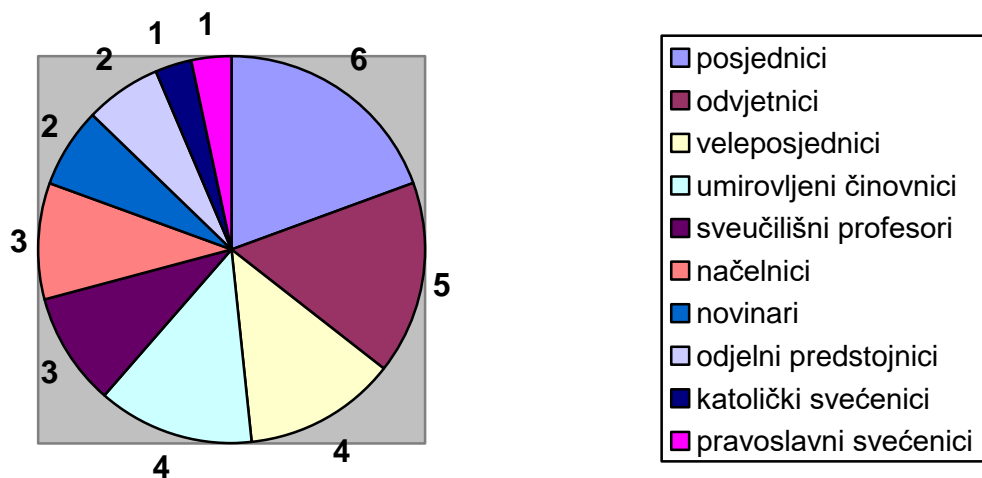
na saborskim izborima 1887. godine²⁵⁰

	Izborni kotar	Prezime i ime izabranoga zastupnika	Profesija / zvanje
Požeška županija	Požega	Filip Thaller	umirovljeni kotarski sudac
	Daruvar	Vjekoslav pl. Tüköry	veleposjednik
	Pakrac	Miloš Zec	novinar
	Vilić Selo	Armin Pavić	sveučilišni profesor
	Kutjevo	Svetozar pl. Kušević	umirovljeni veliki župan
	Novska	Đuro Dedović	posjednik
	Nova Gradiška	Vjekoslav pl. Klein	odjelni predstojnik
Virovitička županija	Osijek Gornji grad	Lavoslav Ittlinger	umir. vijećnik Sudbenog stola
	Osijek Donji grad	Đorđe (Đuro, Đoko) Krestić	umir. ministarski savjetnik
	Suhopolje	grof Vladimir (Aladar) Janković	veleposjednik
	Virovitica	dr. Franjo Spevec	sveučilišni profesor
	Slatina	dr. Makso Lončarić	župnik
	Donji Miholjac	Antun Zindl	posjednik
	Valpovo	Lovro Jäger	veleposjednik
	Dalj	Đuro pl. Đurković	novinar
	Vuka	Stjepan Barlović	posjednik
	Đakovo – vanjski kotar	Mirko Hrvat	odvjetnik
Đakovo – trgovište	Hugo Sudarević	načelnik	
Srijemska županija	Zemun	Panajot Morphy	gradonačelnik
	Mitrovica	Ćiro Milekić	gradonačelnik
	Bobota	Teodor pl. Miković	proto
	Vukovar	Jakov grof Eltz	veleposjednik
	Sotin	Mirko Hrvat	odvjetnik
	Erdevik	Kosta pl. Nović	odvjetnik

²⁵⁰ "Izabrani narodni zastupnici", *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 137, 18. VI. 1887., 2.; *Imenik ovjerenjenih članovah sabora i odbori sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije g. 1887.-1892.*, Zagreb [1888.].

Ilok	Pavao Arsenić	posjednik
Irig	Vaso Đurđević	odvjetnik
Dobrinci	dr. Jovan Šević	odvjetnik
Ruma	Vaso Kritovac	posjednik
Bošnjaci	dr. Izidor Kršnjavi	sveučilišni profesor
Morović	Stevan Popović Vacki	posjednik
Karlovcić	Mirko Hrvat	odvjetnik
Stara Pazova	dr. Vladimir Nikolić-Zemunski	odvjetnik
Karlovc	Danilo Stanković	odjelni predstojnik

Grafički prikaz broj 2: Socijalna struktura izabranih zastupnika Narodne stranke na saborskim izborima 1887. godine

4.1.2.1 Pregled rezultata prema izbornim kotarima

Kao i tri godine ranije, Narodna stranka je i 1887. bez poteškoća, odnosno bez sudjelovanja oporbe, osvojila oba saborska mandata u gradu Osijeku. U gornjogradskom izbornom kotaru ponovno je jednoglasno izabran dotadašnji zastupnik toga kotara Lavoslav Ittlinger. U osječkom donjogradskom izbornom kotaru izbori su održani 13. lipnja, i umirovljeni

ministarski savjetnik Đorđe Krestić ponovno je izabran bez protukandidata; od 770 upisanih izborima se odazvalo njih 365.²⁵¹

U Požegi je također bez protukandidata bio izabran dotadašnji saborski zastupnik iz redova Narodne stranke – Nikola Thaller.

Član Narodne stranke grof Aladar (Vladimir) Janković izabran je 14. lipnja bez protukandidata za zastupnika izbornoga kotara Suhopolje. U virovitičkomu izbornom kotaru za zastupnika je 13. lipnja izabran član Narodne stranke – dotadašnji zastupnik istoga kotara, sveučilišni profesor dr. Franjo Spevec. Kao protukandidat slovio mu je uoči izbora pravaš dr. Mijo Tkalčić. Ovaj zagrebački odvjetnik je uoči izbora 1887. godine bio najavljen kao jedini pravaški kandidat u opsegu Virovitičke županije, ali očito je naposljetku i on odustao od kandidature. U suhopoljskom i virovitičkom kotaru jednoglasni izbor vladinovaca u velikoj se mjeri ima pripisati aktivnostima virovitičkoga kotarskog predstojnika Levina Chavraka.²⁵²

U Slatini su izbori održani 13. lipnja, a za zastupnika je izabran kandidat Narodne stranke dr. Marko Lončarić. Njemu je pripalo 130 glasova, a njegovu protukandidatu, uredniku *Srbobrana* Pavlu Jovanoviću, 25 glasova.²⁵³

Kandidat Narodne stranke u Donjem Miholjcu je, posve očekivano, i peti put zaredom bio Antun Zindl, a suprotstavio mu se svećenik Slavoj (Slavoljub, Eduard) pl. Maršo (Marsó), župnik u Šljivoševcima.²⁵⁴ Uz Slavoj Marša stajao je i Antun Regen, župnik u Podravskim Podgajcima, no njih su dvojica mogla okupiti samo mali broj pristaša uz svoje programe i nisu imala izgleda u srazu sa Zindlom, budući da su za izbor potonjega radili i

²⁵¹ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 132, 13. VI. 1887., 2.; “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 135, 16. VI. 1887., 2.

²⁵² “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 132, 13. VI. 1887., 2.; “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 133, 14. VI. 1887., 2.; “U Virovitici, 15. lipnja”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 138, 20. VI. 1887. 3.

²⁵³ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 134, 15. VI. 1887., 2.; “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 135, 16. VI. 1887., 2.

²⁵⁴ Maršo (Marsó) pl. Eduard (Slavoj) (Ilok, 28. XI. 1834. – Valpovo, 1. II. 1899.), svećenik. Za svećenika je zaređen u Pečuhu 6. VI. 1857. godine, služio u Valpovu, Radikovcima, Marjancima, Šljivoševcima i posljednje dvije godine života ponovno u Valpovu. Niz godina bio je izabrani skupštinar u skupštini Virovitičke županije, te potpredsjednik i tajnik gospodarske podružnice u Donjem Miholjcu. Uz Antuna Regena, bio je štovatelj biskupa Josipa Jurja Strossmayera i pristaša politike Neodvisne narodne stranke, i ovaj svećenički dvojac jedine su osobe čija se oporbena politička djelatnost može kontinuirano pratiti u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća. B. OSTAJMER, “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, 147.-149.

donjomiholjačko vlastelinstvo i kotarski predstojnik Ivan pl. Dellimanić²⁵⁵, pa prema tome vjerojatno i cjelokupno općinsko i kotarsko činovništvo. Naime, predstojnik Dellimanić je dvije godine kasnije osobno, dakako ne javno, već pred povjerljivim ljudima u jednoj unutarnjoj istrazi, posvjedočio da Zindl tako dobar rezultat na izborima 1887. godine “[...] postigao ne bi nikada da nisam ja i vlastelinstvo D. Miholjačko za njega radilo što mu sigurno u pameti jošte sada biti mora [...]”.²⁵⁶ Na izbore 13. lipnja izašlo je 220 od 305 u izborne popise upisanih izbornika, a Antun Zindl je premoćno pobijedio: njemu je pripalo 200, a župniku Maršu samo 20 glasova.²⁵⁷

U valpovačkom izbornom kotaru saborski je mandat ponovno izborio “mađaron” Lovro Jäger, a od strane koalirane oporbe neuspješno mu se suprotstavio vlastelin Karlo pl. Mihalović.²⁵⁸

Za zastupnika daljskoga izbornog kotara izabran je “mađaron” Đuro Đurković. Za njega je glasovalo 198, a njegovu protukandidatu, članu Samostalne srpske stranke Vasi Muačeviću pripalo je tek 30 glasova.²⁵⁹

U Našicama je, kako je već prethodno rečeno, još jednom za saborskoga zastupnika izabran grof Ladislav Pejačević koji je pred izbornike izašao kao nezavisni kandidat.²⁶⁰

U izbornom kotaru Vuka izbori su održani 13. lipnja i s velikom većinom glasova izabran je dotadašnji zastupnik istoga kotara Stjepan Barlović, kojemu se neuspješno u ime oporbe suprotstavio župnik Božo Topalović.²⁶¹

U dvama đakovačkim izbornim kotarima, u kojima su izbori tradicionalno bili vrlo neizvjesni, Narodna stranka izborila je dvije pobjede: u vanjskom đakovačkom kotaru đakovački načelnik Hugo Sudarević porazio je kandidata Neodvisne narodne stranke Ivana Dunderovića, a u izbornom kotaru Đakovo (trgovište) Mirko Hrvat nadjačao je obzoraškoga prvaka

²⁵⁵ Ivan pl. Dellimanić (Orahovica, 1849. – Osijek, 25. XII. 1891.), činovnik. Sin Ladislava pl. Delimanića, vlastelina i velikog župana Virovitičke županije. Gimnaziju završio u Osijeku, studirao na bečkom sveučilištu, pravno-povijesni ispit položio na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu 29. VII. 1870., sudski državni ispit 10. VII. 1872. u Beču, a državno-znanstveni 20. IV. 1882. na zagrebačkom sveučilištu. Od 25. II. 1871. počasni bilježnik Virovitičke županije, kao natporučnik sudjelovao je u okupaciji Bosne 1878., a u saborskoj periodu 1875.-1878. bio je zastupnik valpovačkog kotara. Krajem 1878. imenovan besplatnim podžupanijskim perovođom, a pet mjeseci kasnije privremeni podžupanijskim perovođom sa sustavnim berivima. Tri godine kasnije imenovan konačnim županijskim perovođom, a nakon daljnje tri podžupanijskim tajnikom. Svih tih 12 godina proveo je u Osijeku, a od 1886. i reforme uprave obnašao je dužnost kotarskog predstojnika u Donjem Miholjcu. U studenom 1890. na vlastitu molbu razriješen te službe, budući da je zbog bolesti više nije mogao obnašati. Dodijeljen županijskoj oblasti u Osijeku, preminuo od tuberkuloze 1892. i sahranjen u Osijeku. † Ivan pl. Dellimanić”, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), god. I., br. 1, 1. I. 1892., 5.

²⁵⁶ Hrvatski državni arhiv, fond Predsjedništvo zemaljske vlade (dalje: HDA, PrZV), kut. 341, 182-1889.

²⁵⁷ B. OSTAJMER, “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, 146.-151.

²⁵⁸ “Izborna kretanje”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 127, 6. VI. 1887., 2.

²⁵⁹ “Izborna kretanje”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 127, 6. VI. 1887., 2.; “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 133, 14. VI. 1887., 2.; “Dalj, 13. lipnja”, *Hrvatska* (Zagreb), 134, 15. VI. 1887., 2.

²⁶⁰ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 132, 13. VI. 1887., 2.

²⁶¹ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 133, 14. VI. 1887., 2.; R. HORVAT, *Slavonija*, 54.-55.

Konstantina (Kostu) Vojnovića. Pri oba izbora, a naročito pri potonjem, pobjedama “mađarona” uvelike su pridonijeli podžupan Slavko Cuvaj i drugi upravni organi.

Jedan u nizu kotara u kojemu oporba nije uspjela postaviti svoga kandidata bio je i onaj daruvarski u kojemu je 13. lipnja za zastupnika izabran Vjekoslav pl. Tüköry,²⁶² a na isti je način u Pakracu ponovno izabran Miloš Zec.²⁶³

U izbornom kotaru Vilić Selo za zastupnika je jednoglasno izabran narodnjak i dotadašnji zastupnik, sveučilišni profesor Armin Pavić. Od ukupno 182 upisana izbornika, na biralište se odazvalo njih 136. Na početku izbornoga dana Pavićevu kandidaturu istaknuo je izborni odbor kojega su činili brestovački vlastelin dr. Mijo Reiner te pravoslavni paroh Jovo Grubić i katolički župnik Petar Galić. U kotaru je uoči izbora postojala i inicijativa o kandidaturi predstavnika udružene oporbe, no isti je odustao uoči izbora, navodno uvidjevši da nema izgleda za pobjedu.²⁶⁴

Kutjevački izbori obavljani su 13. lipnja i za zastupnika je jednoglasno izabran prvak Narodne stranke, Svetozar pl. Kušević. Od ukupno 176 izbornika za njega je glasovalo 139, a preostali su izbornici bojkotirali izbore. Oni su očito bili pristaše kutjevačko vlastelina Dragutina Turkovića, čija je kandidatura u ime Centruma uoči izbora bila i plakatima najavljujvana.²⁶⁵

Pobjednička je strana zasluge za miran tijek izbora pripisala predsjedniku dr. vitezu Teodoroviću te kotarskom pristavu Stevanu pl. Peičiću. Kušević je na biralište pristigao u kočiji u kojoj je bio i pleternički župnik Mato Kovačević, a službeno ga je kandidiralo veliko izaslanstvo u čijem su sastavu bilo i pet katoličkih te tri pravoslavna svećenika. Za Kuševića je u poslijebornom izvješću režimskoga službenog lista bilo rečeno da je “izkušani rodoljub i poznat svuda gdje ima Srbah i Hrvatah kao personificirana dobrota, kao čovjek, koji neradi radi zahvalnosti ili priznanja, nego iz čistog i nesebičnog rodoljublja”.²⁶⁶

U bobotskome izbornom kotaru izbor je održan 13. lipnja, i za zastupnika je ponovno izabran dotadašnji zastupnik ovoga kotara paroh Teodor Miković, član Narodne stranke. Za razliku od 1884. godine, na ovim izborima nije imao protukandidata.²⁶⁷

Na izborima u Vukovaru, održanima 14. lipnja, za saborskoga je zastupnika izabran domaći veleposjednik grof Jakov Eltz.²⁶⁸

²⁶² “Izbori za sabor”, *NV* (Zagreb), god. LIII., br. 132, 13. VI. 1887., 2.

²⁶³ “Izbori za sabor”, *NV* (Zagreb), god. LIII., br. 132, 13. VI. 1887., 2.

²⁶⁴ “U Vilićselu, 17. lipnja”, *NV* (Zagreb), god. LIII., br. 140, 22. VI. 1887., 4.

²⁶⁵ Iz Kuševićeva tabora poručeno je da “nama pristašam narodne stranke nije to ni žao, jer je upravo to uzdržanje od glasovanja dokazalo, da bi naša stranka imala većinu, da je g. Turković i stupio kao protukandidat ‘centruma’, kako su ga plakati označivali”.

²⁶⁶ “U Kutjevu”, *NV* (Zagreb), god. LIII., br. 140, 22. VI. 1887., 3.

²⁶⁷ “Izbori za sabor”, *NV* (Zagreb), god. LIII., br. 133, 14. VI. 1887., 2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 41.

Izbori u sotinskom izbornom kotaru bili su obilježeni grubim nepravilnostima (oporbenim su izbornicima bile uskraćene izborne iskaznice bez kojih nisu imali pravo pristupa biralištu), i u takvim je okolnostima za zastupnika izabran kandidat Narodne stranke, predsjednik Sabora Mirko Hrvat.²⁶⁹

U izbornome kotaru Erdevik kandidat Narodne stranke, dr. Kosta Nović, nije imao protukandidata.²⁷⁰

Na izborima u Iloku, održanima 15. lipnja, ponovno je izabran dotadašnji zastupnik, “narodnjak” Pajo Arsenić, koji je s velikom većinom porazio kandidata Srpske samostalne stranke, odvjetnika dr. Bogoljuba Miletića.²⁷¹

Za zastupnika izbornog kotara Irig velikom većinom glasova izabran je prvak Narodne stranke Vaso Đurđević. Za Đurđevića je glasovalo 396 izbornika, a protukandidat mu je bio samostalac dr. Bogdan Medaković, koji je u ovom izbornom kotaru dobio tek 21 glas, odnosno mnogo manje nego u onomu srijemskomkarlovačkom. Đurđevićeve pristaše slavodobitno su komentirale da se “‘srbska slobodoumna stranka’ mogla [...] osvjedočiti, da ne broji baš ništa u ovom čisto ovejanom srbskom kotaru”.²⁷²

U izbornom kotaru Dobrinici velikom većinom glasova izabran je član Narodne stranke dr. Jovan Šević.²⁷³ Šević je službovao kao bilježnički vježbenik u Osijeku, a u srpnju 1885. bio je imenovan javnim bilježnikom u području kr. Sudbenog stola u Vukovaru sa sjedištem u Rumi.²⁷⁴ U redovima Narodne stranke ostao je do njezina poraza na izborima i sloma 1906. godine. Kasnije je bio biran u hrtkovačkom izbornom kotaru, a u lipnju 1906. odlučio je zadržati u svibnju stečeni saborski mandat kao zastupnik izvan stranaka.²⁷⁵

U izbornom kotaru Ruma pobjeda je pripala članu Narodne stranke načelniku Vasi Kritovcu koji nije imao protukandidata. Ukupno je za njega glasovalo 632 izbornika.²⁷⁶

U novljanskom izbornom kotaru jednoglasno je izabran narodnjak Đuro Dedović. Od ukupno 263 izbornika za Dedovića je glasovalo njih 215.²⁷⁷

²⁶⁸ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništva*, 287.

²⁶⁹ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 231.

²⁷⁰ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 134, 15. VI. 1887., 2.

²⁷¹ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 135, 16. VI. 1887., 2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 96.

²⁷² “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 133, 14. VI. 1887., 2.; “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 136, 17. VI. 1887., 2.

²⁷³ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 132, 13. VI. 1887., 2.

²⁷⁴ “Imenovanja”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 160, 16. VII. 1885., 3.

²⁷⁵ “Dr. Jovan Šević svojim izbornicima”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 16, 21. VI. 1906., 5.

²⁷⁶ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 133, 14. VI. 1887., 2.

²⁷⁷ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 134, 15. VI. 1887., 2.

U novogradiškom izbornom kotaru, kojega je od 1885. držala oporba (obzoraš dr. Mihajlo Posilović), pobjeda je pripala predstojniku Odjela za pravosuđe Vjekoslavu Kleinu. Iz Kleinova tabora optuživali su pravašku oporbu da je na razne načine, uključujući i podmićivanje, nastojala ponovno izboriti saborski mandat za M. Posilovića, a istodobno su zasluge za miran tijek izbora pripisane utjecaju kotarskoga predstojnika Škorića. Pored njega, za Kleinov su izbor znatno pridonijeli i trgovac i starogradiški načelnik Stojan Ugrinić, te pravoslavni svećenik Vaso Mioković. S druge strane, zamjerke su istodobno izrečene na račun starogradiškoga županik Krunoslava Bešlića.²⁷⁸ Od tada nadalje Klein će i na trima narednim redovnim saborskim izborima (1892., 1897., 1901.) bez stvarne neizvjesnosti biti za biran zastupnika u istom kotaru.

U oriovačkom izbornom kotaru ponovno je za zastupnika izabran pravaš Makso Lončarević, čime je potvrđeno oporbena obilježje ovoga kotara.

U iznimno složenim i zaoštrenim prilikama odvijali su se i saborski izbori u Brodu. Kandidat Narodne stranke bio je sveučilišni profesor Pravnoga fakulteta dr. Franjo Spevec, a ujedinjena oporba kandidirala je brodska odvjetnika dr. Ignjata Brlića. Brodska je izborna sredina bila karakteristična po tomu što je u njoj gradska vlast bila u rukama oporbe, a gradonačelnik je bio Aleksandar Radosavljević, kojega su u to vrijeme s oporbenim kandidatom Brličem vezivali i prijateljstvo i isti politički nazori (od 1886. većinu u zastupstvu imao je Radosavljević i njegove pristaše). Više pristaša Narodne stranke obratilo se 8. lipnja na požeškoga velikoga župana i zatražilo zaštitu, budući da su, kako su rekli, bili “izvrgnuti terorizmu opozicionalne stranke”, te da nisu mogli računati na zaštitu redarstvenih vlasti gradskoga poglavarstva koje “odiše duhom opozicijalnim”. Potpisnici brzojava bili su Josip Ferić, Josip Philipović, Vujo Friedrich, Jakob Hrženjak i Juraj Baumeister. Županijska oblast obratila se potom na Unutarnji odjel Zemaljske vlade i zamolila da se redarstvena oblast u Brodu privremenu povjeri posebno određenom županijskom činovniku koji bi ujedno prisustvovao i izbornom činu.²⁷⁹ Nakon pozitivnoga Vladina odgovora, veliki je župan 10. lipnja 1887. priopćio gradonačelniku Radosavljeviću da “do daljne odredbe povjerava” upravu redarstva u Brodu kraljevskom županijskom tajniku Theodoru pl. Thodoroviću. Odredba je obrazložena “anormalnim položajem” uslijed “intenzivnog izbornog kretanja”. U

²⁷⁸ “Žalim pak, što moram primijetiti, da si župnik gosp. B. baš nije osvjetlao lica, što je amo glasovao za presvjetlog g. Kleina, a onamo svoje prijatelje nagovarao, da ili nikako neglasuju ili da za Posilovića svoje glasove dadu.” “U Staroj Gradiški, 18. lipnja”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 140, 22. VI. 1887., 4.

²⁷⁹ HDA, PRZV, kut. 318, 1662-1887.

takvim okolnostima izborna je pobjeda naposljetku pripala oporbi: Brlić je dobio 316, a F. Spevec 183 glasa.²⁸⁰

U vrpoljačkom izbornom kotaru za saborskoga je zastupnika izabran Milan Amruš koji je pobijedio dotadašnjega vrpoljačkog zastupnika, “mađarona” Đuru Grlića. Amruš je na ovim izborima nastupio kao kandidat izvan stranaka (“divljak”). Naredne godine Narodna stranka kandidirala je i izabrala Grlića pri naknadnim izborima u izbornom kotaru Srb, održanima 28. travnja 1888., a na taj mu se način stranka, navodno, odužila zbog velikih vlastitih sredstava utrošenih pri izbornom neuspjehu 1887. godine.²⁸¹

U vinkovačkome izbornom kotaru, na izborima održanima 14. lipnja, u ime Narodne stranke kandidirao je grof Antun Khuen Belasi, no bio je poražen od dr. Frana Vrbanića, zagrebačkoga sveučilišnog profesora i člana Neodvisne narodne stranke. Od ukupno 824 izbornika izašla na biralište, 457 glasalo je za Vrbanića, a 367 za Khuena. “Mađaroni” su se nakon izbora tješili da su o rezultatu presudili izbornici iz okolnih sela, dok je za Vrbanića glasalo tek pet Vinkovčana.²⁸² “Užasnim pritiskom katoličkoga svećenstva, haranguiranom massom, prietnjami sa paležom i osvetom” uspio je Vrbanić odnijeti pobjedu – žalili su se iz “mađaronskoga” tabora nakon izbora.²⁸³

U bošnjačkom izbornom kotaru jednoglasno je, bez protukandidata, za zastupnika 14. lipnja izabran Izidor Kršnjavi, kandidat Narodne stranke.

Na izborima u Moroviću, 15. lipnja, i po treći put uzastopce, nakon 1883. i 1884., izabran je istaknuti član Narodne stranke Stevan Popović Vacki. Ovom prigodom protukandidat mu je bio paroh Jevrić, s programom Srpske samostalne stranke.²⁸⁴

U gradu Mitrovici izbori su održani prvoga dana izbora, 13. lipnja, i za zastupnika je bez protukandidata izabran tamošnji gradonačelnik Ćiro pl. Milekić.²⁸⁵

U Karlovčiću je jednoglasno izabran predsjednik Sabora Mirko Hrvat, a za njega je glasovalo 627 izbornika. Pristaše Narodne stranke ustrojile su uoči izbora središnji izborni odbor koji je vodio izborne poslove, uključujući i tiskane predizbornih plakata kojima se izbornike pozivalo da se u što većem broju odazovu na biralište. Predsjednik Odbora bio je pravoslavni paroh Dimitrijević. Iz Srijemskih Karlovaca potekla je inicijativa o kandidaturi “ex kneza

²⁸⁰ M. ARTUKOVIĆ, “Parlamentarni izbori u Brodu od 1848. do 1990.”, 313.-314.

²⁸¹ “Zagreb, 23. travnja”, *Obzor* (Zagreb), br. 94, 23. IV. 1888., 2.; “Naknadni saborski izbori”, *Obzor* (Zagreb), br. 100, 30. IV. 1888., 2.

²⁸² “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 137, 18. VI. 1887., 3.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 251.; “† Dr. Fran Vrbanić”, *NN* (Zagreb), god. LXXV., br. 195, 27. VIII. 1909., 2.

²⁸³ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 134, 15. VI. 1887., 2.

²⁸⁴ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 135, 16. VI. 1887., 2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 146.

²⁸⁵ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 132, 13. VI. 1887., 2.

karlovačkoga” Š. Radovanovića, koji je zacijelo bio član Samostalne srpske stranke, ali su iz “mađaronskoga” tabora žustro reagirali i potisnuli samostalsku inicijativu. Posebno aktivan pritom bio je paroh Dimitrijević koji je, između ostaloga, dogovorio “da ni jedan sveštenik tog dana doma neostane i da neprestance kod svojih obćinara na biralištu bude”. Dimitrijević se istaknuo i na dan izbora kada je svojim govorom pozvao izbornike da glasaju za Mirka Hrvata.²⁸⁶

U Staroj Pazovi izbori su održani 15. lipnja, i za zastupnika je na osnovi programa Narodne stranke izabran dr. Vladimir Nikolić-Zemunski. Prema dopisu objavljenomu u *Narodnim novinama*, on je bio izabran sa stotinu glasova većine (394:294) protiv zemunskoga gradskog fizika dr. Vojislava Subotića koji je također nastupio kao kandidat Narodne stranke. U istomu je dopisu izraženo i žaljenje zbog oštre borbe koja se razvila između dvaju kandidata iz iste stranke, pri čemu je nagoviješteno da su važnu ulogu odigrali i pristaše Samostalne srpske stranke.²⁸⁷ Kotarski predstojnik K. Nikolić nastojao je uoči izbora privoljeti sučeljene kandidate da postignu dogovor te da jedan od njih odustane od kandidature, ali nije imao uspjeha.²⁸⁸

Pokušaj srpskih samostalaca da sazivanjem izborničkoga sastanka nametnu svoga kandidata nije urodio plodom, i potom su srpski pristaše Narodne stranke s područja cijele Srijemske županije istoga dana, 6. lipnja, u Srijemskim Karlovcima održali sastanak na kojemu je usvojeno više zaključaka: Srbi zastupnica na hrvatskom Saboru imaju stajati na stanovištu Srpskoga kluba, izriče se povjerenje zastupnicima Srpskoga kluba, te se izriče povjerenje i zahvalnost banu Khuen-Héderváryja na susretljivosti pri ostvarenju srpskih želja i potreba izraženih u programu Srpskoga kluba. Predsjednik zbora izbornika bio je Stevan Simonović, a perovođa dr. Vojin Novaković.²⁸⁹ Izbori u Karlovcima održani 13. lipnja, i za saborskoga je zastupnika ponovno izabran odjelni predstojnik Danilo Stanković koji je porazio samostalca dr. Bogdana Medakovića. Za Stankovića je glasovalo 431, a za Medakovića 219 izbornika.²⁹⁰

²⁸⁶ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 133, 14. VI. 1887., 2.; “U Karlovčiću, 14. lipnja”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 140, 22. VI. 1887., 4.

²⁸⁷ “Mora se zaista požaliti, da su pristaše jednog te istog političkog načela i jedne te iste strake dovedeni na mjesto izbora razdijeljeni u dva protivnička, daklem jedna prema drugomu neprijateljski razpoložena tabora, tim više što se baš ovaj izborni kotar nalazi u neposrednoj blizini Karlovacah, kao središta naše iz nebuha izkrslе srbsko-samostalne opozicije. Istina je doduše, da je ista još u začetku svom silno utučena, ali da su opozicionari upotriebili sve svoje lukavstvo, kojim inače obilno raspolažu, malo te bi nam rastrojenim mogli bili kvara učiniti.”

²⁸⁸ “U St. Pazui, 16. lipnja”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 138, 20. VI. 1887. 3.

²⁸⁹ HDA, PRZV, kut. 318, 1633-1887.

²⁹⁰ “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 133, 14. VI. 1887., 2.; “Izbori za sabor”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 136, 17. VI. 1887., 2.

U Zemunu je 15. lipnja za zastupnika izabran zemunski gradonačelnik i član Narodne stranke Panajot Morphy.

4.1.2.2 Naknadni izbori

Nakon smrti Antuna Zindla (3. IX. 1890.), novi je izbor održan i u izbornom kotaru Donji Miholjac. Izbori su održani 17. travnja 1891. godine, i za zastupnika je bez protukandidata izabran osječki odvjetnik Dragutin Riffer,²⁹¹ kandidat Narodne stranke. Nije poznato kakav je bio odaziv izbornika. Dragutin Riffer bio je pravni savjetnik vlastelinstva grofa Ladislava Mailátha u Donjem Miholjcu, a potomji je, kao, uostalom, i većina slavonskih vlastelina, pristajao uz bana Dragutina Khuena-Héderváryja i Narodnu stranku. Na Rifferovo političko usmjerenje je, s druge strane, nesumnjivo snažno utjecala i njegova povezanost s Vasom Đurđevićem²⁹² kao jednim od prvaka Narodne stranke u Osijeku i Slavoniji. Osječka *Die Drau* javila je da su donjomiholjački izbornici odlučili saborski mandat ponuditi osječkomu odvjetniku Dragutinu Rifferu, no čini se mnogo izglednijim da je odluka o Rifferovoj kandidaturi donesena u dogovoru između osječkih “narodnjaka” i grofa Ladislava Mailátha.²⁹³ Dana 12. lipnja 1890. godine preminuo je Lavoslav (Leopold) Ittlinger, dotadašnji saborski zastupnik 4. izbornog kotara Osijek Gornji grad, i vlada je svojom odlukom od 12. rujna odredila da 4. prosinca iste godine održi izbor njegova nasljednika. Iako izabran za zastupnika u Donjem Miholjcu tek dva mjeseca ranije, kandidat Narodne stranke na ovim je izborima bio Dragutin Riffer. Za razliku od izbora u Miholjcu, u Osijeku je Riffer imao protukandidata – suprotstavio mu se Dragutin Neuman, također odvjetnik koji je ovom kandidaturom prvi put značajnije istupio na političku scenu. Biralistište je 4. prosinca bilo otvoreno od 8 sati ujutro do 13 sati, a izbornim je odborom u ime gradskih vlasti predsjedao Petar Modesti. Rifferovi povjerenici pri službenom zapisniku bili su županijski oficijal Martin Predragović i urednik

²⁹¹ Dragutin Riffer (Osijek, 2. X. 1852. – Osijek, 30. XI. 1896.), odvjetnik i saborski zastupnik. Potječe iz osječke građanske obitelji, završio je gimnaziju u Osijeku 1870. godine, a potom pravo u Beču. Bio je odvjetnički perovođa, a od 1885. godine i odvjetnik u Osijeku. Krajem osamdesetih godina u službu pravnog savjetnika uzeo ga je donjomiholjački vlastelin grof Ladislav Mailáth. Ovu službu službu zadržao je do kraja života. Ostavio je trajan trag na više polja javnoga života grada Osijeka, između ostaloga i kao predsjednik *Osječkoga dobrovoljnog glazbenog društva*. Od 1887. do smrti bio je i zastupnik u gradskom zastupstvu Osijeka. Branko OSTAJMER, “Dragutin Riffer (1852.-1896.) – osječki odvjetnik i saborski zastupnik”, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / Volksdeutsche Gemeinschaft Jahrbuch 2008*, ur. Renata Trišler, Nikola Mak, Osijek 2008., 51.-64.; B. OSTAJMER, “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, 156.-158.

²⁹² Između ostaloga, bili su povezani i krsnim vezama: Đurđevićeva supruga bila je krštena kuma dvojici Rifferovih sinova.

²⁹³ Opširnije o ovom izboru: B. OSTAJMER, “Dragutin Riffer”, 57.-61.

Drave Julije (Julius) Pfeiffer. Pobijedio je Neuman koji je dobio 263 glasa, dok je za Riffera glasalo 200 Osječana. Na biralištu su se pojavila 463 od ukupno 631 upisanog izbornika. Pobjeda oporbenog kandidata Neumana snažno je odjeknula i narednih desetak dana bila je glavna vijest na stranicama oporbenih novina. Iščitavanjem tih novinskih brojeva lako se stječe dojam da je osječki trijumf oporbe probudio nade da su se promijenili odnosi u Osijeku i Slavoniji, a izbornu se pobjedu u, kako se je tada govorilo, “glavnom gradu Slavonije” i “drugom gradu domovine” nastojalo iskoristiti kako bi se i u drugim sredinama umrtvljenu oporbu potaknulo na rad.²⁹⁴

Budući da je Mirko Hrvat zadržao đakovački mandat, naknadni izbori održani su i u izbornom kotaru Karlovčić. U travnju 1888. bez protukandidata izabran je kandidat Narodne stranke dr. Isidor (Isa) Ćirić.²⁹⁵ Ćirić (Stari Sivac, Bačka, 12. II. 1844. – Sremski Karlovci, 14. XII. 1893.), srpski pjesnik i književnik, službovao je u to vrijeme kao tajnik srijemskokarlovačke patrijaršije, pa se može reći da je bio još jedan iz skupine onih Srba i zastupnika Narodne stranke koji su u Sabor birani iz najužega kruga oko srpskoga metropolita i patrijarha. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, gimnaziju u Srijemskim Karlovcima i Budimpešti, a u Budimpešti je pohađao i studij prava. Od 1872. službovao je kao narodno-crkveni tajnik.²⁹⁶

Nakon smrti Lovre (Lorenza) Jägera (12. XI. 1888.), dana 12. prosinca iste godine održani su novi izbori za zastupnika valpovačkoga izbornog kotara. Na biralištu su se suprotstavila dva kandidata iz iste, Narodne stranke: umirovljeni ravnatelj pošte i brzojava Franjo Follert dobio je 140 izborničkih glasova, a tadašnji radikovački župnik Josip Kuzmić tek 22.²⁹⁷

Đakovački gradonačelnik i zastupnik izbornog kotara Đakovo trgovište (63.) Hugo Sudarević umro je 1888., te su i u ovom kotaru obavljani naknadni saborski izbori. U studenom 1888. za novoga je zastupnika bez protukandidata izabran kandidat Narodne stranke dr. Ivan pl. Bojničić.²⁹⁸ Bojničić, rođenjem također Slavonac (Valpovčanin), u to je vrijeme bio pristav arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu.²⁹⁹

²⁹⁴ O osječkom izboru više: B. OSTAJMER, “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, 156.-159.; B. OSTAJMER, “Dragutin Riffer”, 55.-57.

²⁹⁵ “Izbor u Karlovčiću” *Obzor* (Zagreb), br. 88, 16. IV. 1888., 3.; “Izbor u Karlovčiću i – uvodni članak”, *Obzor* (Zagreb), br. 92, 20. IV. 1888., 2.

²⁹⁶ “† Dr. Isidor Ćirić”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 287, 15. XII. 1893., 5.-6.; Milica BUJAS – Marija KLEUT – Gorana RAIČEVIĆ, *Bibliografija srpskih nekrologa*, Novi Sad 1998., 345.

²⁹⁷ “Izbor narodnoga zastupnika u Valpovu”, *NN* (Zagreb), god. LIV., br. 285, 12. XII. 1888., 3.

²⁹⁸ R. HORVAT, *Slavonija*, 55.

²⁹⁹ Ivan Bojničić (Valpovo, 24. XII 1858. - Zagreb, 11. VI 1925.), povjesničar i arhivist. Podrijetlom iz stare hrvatske plemićke obitelji. Osnovnu školu i nižu gimnaziju polazio u Osijeku, višu gimnaziju u Budimpešti, gdje je maturirao 1876., završio pravo i filozofiju te 1880. doktorirao. Zaposlio se kao vježbenik u knjižnici Narodnog muzeja u Budimpešti (1877-79), zatim radio kao pristav u Arheološkom odjelu Narodnog muzeja u Zagrebu

4.1.3 Saborski izbori 1892.

Sljedeći redovni izbori za hrvatski Sabor održani su 1892. godine. Ovi su izbori održavani prema novomu izbornom zakonu usvojenom 1888. godine. Novi izborni red bila je tek jedna od brojnih reformi koje je Khuen proveo u prvim godinama svoje vladavine, a prethodno je – u proljeće 1887. godine – trajanje saborskog saziva produljeno s tri na pet godina. Prema novomu zakonu, broj izbornih kotareva smanjen je sa 110 na 88 (bez Rijeke), i to je smanjenje u većem broju slučajeva učinjeno na način da su dva oporbi naklonjenija kotara spajana u jedan. Primjerice, novim izbornim redom bili su spojeni kotar Križ (birao je pravaša Davida Starčevića), kotar Ivanić (birao je pravaša Gržanića), kotar Popovača (birala je dr. Josipa Franka) i kotar Kutinu (birala režimskog kandidata), u veliki kotar s biralištem u Križu.³⁰⁰ Najbolji primjer političkim razlozima uvjetovanoga prekrajanja izbornih kotara na tlu Slavonije jest slučaj izbornoga kotara Oriovac, koji je kao snažno pravaško uporište bio pripojen brodske izbornom kotaru.³⁰¹

Novim je zakonom područje izbornog kotara Bobota doživjelo značajna prekrajanja: sjedište kotara premješteno je iz Bobote u Nuštar, dio kotara (upravne općina Trpinja i Borovo) pripojena je izbornom kotaru Vukovar, a novom, nuštarskom kotaru pripojeni su dijelovi ranijega sotinskoga izbornog kotara.³⁰²

Novi izborni red odijelio je upravne općine Otok, Nijemci i Komletinci od bošnjačkoga izbornog kotara i pripojio ih Vinkovačkog kotaru. Od tada su izborni kotar Bošnjaci sačinjavale upravne općine Štitar, Gradište, Županja, Bošnjaci, Vrbanja, Drenovci, Račinovci i Rajevo Selo.³⁰³

(1879-1892). Od 1892. Do 1925. ravnatelj je Hrvatskog zemaljskog arkiva u Zagrebu. Od 1882. je lektor mađarskog jezika na Filozofskom fakultetu, a 1910.-22. izvanredni profesor. Bio je i dvorski savjetnik (1914-18) te zastupnik Narodne stranke za vanjski kotar Đakovo u Hrvatskom saboru (1887-89). U Zagrebu je bio jedan od osnivača slobodnozidarske lože "Hrvatska vila" 1890. godine. U tijeku dugogodišnjeg rada osobito je važan njegov prinos hrvatskoj kulturnoj povijesti te pomoćnim povijesnim znanostima: arhivistici, heraldici, sfragistici, genealogiji, muzeologiji, arheologiji. Bibliografija Bojničićevih radova objavljena je u *Vjesniku Državnog arkiva u Zagrebu* (1926). U Hrvatskome državnom arhivu nalazi se depozit obitelji Bojničić u kojemu su arhivska građa, ostavština obitelji, dijelom personalije te Ivanova korespondencija. Mladen ŠVAB, "Bojničić, Ivan", *HBL*, sv. 2, Zagreb 1989., 99.-100.

³⁰⁰ Ivan PERŠIĆ, "Politička slika Hrvatske prije pol vijeka", *Jutarnji list* (Zagreb), god. XXVI., br. 9309, 24. XII. 1937., 4.

³⁰¹ Usp. Rudolf HORVAT, *Slavonski Brod*, Zagreb 1941., 32.

³⁰² *Zakoni ob izbornom redu i ob uređenju sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, s. a, 12. Rudolf Horvat netočno navodi da je bobotski izborni kotar pripojen kotaru u Vukovaru. R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 41., 289.

³⁰³ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 50.;

Novoustrojeni izborni kotar, sa središtem u Cerni, načinjen je od južnoga dijela vinkovačkog i zapadnog dijela županjskoga izbornog kotara.³⁰⁴ Vinkovački izborni kotar, iz kojega su novim zakonom izdvojena sela Cerna, Ivankovo, Mikanovci i Privlaka, sastojao se od 1888. od upravnih općina Vinkovci, Mirkovci, Slakovci, Novo Selo (Neudorf), Andrijaševci, Otok, Komletinci i Nijemci.³⁰⁵

Do prekrajanja je došlo i u dotadašnjem izbornom kotaru s biralištem u Sotinu, u kojemu se od kraja sedamdesetih zabilježene iznimno oštre i neizvjesne izborne borbe. Dotadašnji izborni kotar podijeljen je na tri dijela, pri čemu je zapadni dio pripojen izbornom kotaru u Nuštru, sjeverni izbornom kotaru u Vukovaru, a istočni u šidski izborni kotar. U izmijenjenim okolnostima izborni kotar Nuštar (74.) sastojao se od upravnih općina Negoslavci, Stari Jankovci, Bogdanovci, Nuštar, Gaboš i Bobota, izborni kotar Vukovar (73.) od upravnih općina trga Vukovar, Sotin, Opatovac, Trpinja i Borovo, te izborni kotar Šid (75.) od upravnih općina Šid, Tovarnik i Erdevik.³⁰⁶

Većemu dijelu izbornih kotara u Slavoniji i Srijemu, međutim, nije bila mijenjana površina i oni su i nadalje zadržali prijašnji opseg, s tom razlikom da su im bili dodijeljeni drugi redni brojevi.³⁰⁷ Ukupno gledano, broj izbornih kotareva u Slavoniji i Srijemu bio je smanjen tek za tri kotara, s trideset i osam na trideset i pet. Odnosno, do 1887. tri istočne županije birale su trideset i osam od stotinu i deset (34,54%), a pri kasnijim izborima, sve do sloma Monarhije, trideset i pet od osamdeset i osam saborskih zastupnika (39,77%).

Saborski izbori iz 1892. godine zatekli su oporbu do te mjere nespremnu da je Neodvisna narodna stranka, nakon neuspješnog pokušaja predizbornog sporazuma sa Strankom prava, odlučila apstinirati. Apstinencija je bila izraz slabosti Neodvisne narodne stranke i bila je početak dužega razdoblja u kojemu zapravo zamire stvarna djelatnost stranke. Tek u ljeto i jesen 1894. javljaju se inicijative koje idu za ponovnim okupljanjem i sustavnijim organiziranjem pristaša stranke. U takvim okolnostima, Narodna je stranka bez poteškoća polučila veliku većinu. Izabrano je 77 njezinih kandidata, od čega čak 54 bez protukandidata. Pravašima je pripalo 8 mandata, Srpskoj samostalnoj stranci 2, a izabran je i jedan zastupnik

³⁰⁴ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 60

³⁰⁵ "Zakon o preinaci nekih ustanovah zakona od 15. srpnja 1881. ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, god. 1888., komad XV., Zagreb 1888., 634.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 252.

³⁰⁶ "Zakon o preinaci nekih ustanovah zakona od 15. srpnja 1881. ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, god. 1888., komad XV., Zagreb 1888., 633.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 231.

³⁰⁷ "Zakon o preinaci nekih ustanovah zakona od 15. srpnja 1881. ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, god. 1888., komad XV., Zagreb 1888., 629.-640.

izvan stranaka (grof Ladislav Pejačević). Po izbornomu slomu oporbe, *Obzor* je uputio prijekor na adresu Stranke prava, ocijenivši pogreškom pravaški izlazak na izbore. Nije to bila jedina zamjerka koju je iznio anonimni uvodničar *Obzora*,³⁰⁸ ali ni pravaši, dakako, nisu ostajali dužni. Uglavnom, saborski izbori iz 1892. očitovali su duboku podijeljenost hrvatske oporbe i potaknuli pokušaj izmirenja nesuglasica do čega će doći naredne, 1893., godine.

Brojna izvješća o izbornim gibanjima objavljena u oporbenim listovima, čak i ako ih primimo s nužnim oprezom i lišimo političko-stranačke obojenosti, jasno svjedoče da su i pri ovim izborima organi javne uprave ponovno izravno uključili u izborni proces i kroz razne oblike pritisaka značajno utjecali na tijek i ishod izbora u pojedinim izbornim kotarima. Tek jedan u nizu primjera koji potvrđuje navedeno mogao bi biti i slučaj izbornoga kotara Cerna. Mjesto Cerna je u prethodnim godinama bilo poznato po proturežimskom raspoloženju njegova stanovništva, i kao takvo bilo je pod budnom paskom upravnih oblasti. U ovom kotaru, oformljenom novim izbornim zakonom, na izborima je u ime oporbe istupio pravaš Stevo Kutuzović, i u svojim je predizbornim aktivnostima bio prisiljen suočiti se s više prepreka koje mu je postavljao kotarski predstojnik u Županji Aleksandar Kathrein. Između ostaloga, Kathrein mu je branio održavanje izbornih sastanaka.³⁰⁹

Premda konačnim ishodom svjedoče o uvjerljivo uvjerljivoj pobjedi režimske Narodne stranke, niti izbori iz 1892. nisu bili lišeni oštrih izbornih okršaja i zakulisnih igara, a obilježilo ih je također i nekoliko spornih događaja koji su i mnogo godina kasnije nalazili odjeka u hrvatskoj politici. Svakako najkontroverzniji pojedinačni izbor te 1892. godine bio je onaj u izbornom kotaru Hrtkovci, gdje je u ne posve razjašnjenim okolnostima za saborskoga zastupnika izabran Pavle Jovanovića, prvak Srpske samostalne stranke i urednik zagrebačkoga *Srbobrana*. Vjerojatno niti jedan drugi pojedinačni izbor, promatramo li cjelokupno razdoblje Khuenova režima i cjelokupni prostor banske Hrvatske, nije u kasnijim godinama – bilo u političkom govoru, bilo u publicistici – toliko spominjan. Prema tumačenju koje se gotovo istodobno sa sâmim događajem uvriježilo u političkoj javnosti,³¹⁰ a potom bilo

³⁰⁸ “Tiesnogradnost – mržnja – nepoznavanje i neshvaćanje postulata slobode i civilizacije – socijalno neko odbijanje: to su veliki griesi stranke prava, koja uz to misli da je nepogriješiva. U političkom životu nema većega grieha do prisvajati sebi monopol patriotizma.” “Poslie izbora”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXIII., br. 127, 3. VI. 1892., 1.

³⁰⁹ Stevo KUTUZOVIĆ, “Izbor u Cerni”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 142, 23. VI. 1892., 1.-2.

³¹⁰ Vidi prve reakcije oporbenog tiska: “Iz okolice hrtkovačke”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXIII., br. 129, 7. VI. 1892., 1.-2. U sabornici su napose pravaški zastupnici Jovanovićev izbor pripisivali volji vladajućih. Ivan Banjavčić, primjerice, 17. kolovoza 1892. izjavljuje: “Neka gospoda od ove radikalne srpske strane, koja su, ja neznam, može biti došla i zbilja voljom onoga sreza, u kom su izabrana, a možda i voljom drugih faktora (Na desnici: Vlade), budu uvjerena [...]”. *SZ*, 1892.-1897., sv. I., Zagreb 1893., 87. Godinama kasnije, 1907., za govora Svetozara Pribičevića, u kojemu je ovaj govorio o Khuenu i njegovoj politici *divide et impera*, Ante Pavelić st. dobacuje: “I zato je pustio Jovanovića izabrati.” *SZ*, 1906.-1911., sv. II., 989.

preuzeto u publicistici, te naposljetku i u historiografiji, Pavla Jovanovića u Sabor su “pustili” ban Khuen-Héderváry i njegov režim. Vezano uz Jovanovićev izbor, i publicistika i historiografija izrekle su mnogo teza i teorija, te brojne pretpostavke, a zapravo s vrlo malo dokaza i argumenata. Hrtkovačkoga se izbora, te odnosa srpskih samostalaca s Khuenovom vladom uopće, dotaknuo i Antonije Stražičić u svome javnom očitovanju, objavljenom godinu dana kasnije u dubrovačkoj *Crvenoj Hrvatskoj*. Stražičić, raniji suradnik *Zastave*, sarajevskog *Napretka* i drugih srpskih listova, ušao je u otvorenu polemiku i sukob s većinom srpskih političkih stranaka i skupina u Monarhiji, te iznio pregršt optužbi na račun istih. Pored ostaloga, prozvao je i Srpsku samostalnu stranku da je na proteklim saborskim izborima izigrala narod nastupajući javno kao oporba, a zapravo u potajnoj suradnji s Vladom. “Urednika ‘Srbobrana’, kao tobož ‘opozicionalca’ biraju vladinovi u Hrtkovcih”, ustvrdio je Stražičić u svom žučljivom ispadu.³¹¹

Naposljetku, najuvjerljiviju, gotovo neupitnu potvrdu ključne uloge Khuenove vlade pri Jovanovićevu izboru u Sabor nalazimo u deset godina kasnije izrečenoj tvrdnji Vase Đurđevića, jednog od vođa Srpskoga kluba i Narodne stranke, kojega se kao takvoga, te kao jednoga od vođa slavonsko-srijemskih “narodnjaka”, može ubrojiti među najupućenije osobe. On je u uvodnom tekstu, objavljenom 30. travnja 1902. u osječkom *Danu*, napisao i sljedeće: “I ta eto na političkom polju stvorena srbska samostalna stranka nije od god. 1884. mogla na zemaljski sabor nikada da pošlje [!] ni jednoga svoga člana, osim što je samo god. 1892. došao bivši tada urednik ‘Srbobrana’, i taj je došao onda samo kompromisom i pomoću vladine stranke, a sada je evo već drugo petgodište saborsko, kako neima ni jednog Srbina samostalne stranke.”³¹² U čemu se sastojao ovaj “kompromis”? Je li bila riječ o osobnoj Khuenovoj odluci? Kakav je pritom bio stav Srpskoga kluba? Na neka ključna pitanja koja se odnose na ovaj izbor nije ni danas odgovoreno, i do sada poznato gradivo ne pomaže u uklanjanju nedoumica. Pretpostavimo li da je posrijedi bio taktički Khuenov potez, zasnovan na (točnoj) premisi da će Jovanovićeva saborska djelatnost produbiti hrvatsko-srpski spor u sabornici i izvan nje, a što se još uvijek čini najizglednijim, ostaje i nadalje nejasno, primjerice, što je time dobivao Srpski klub u čijem je neformalnom djelokrugu bio hrtkovački izborni kotar, kao i raniji izborni kotar Karlovčić, u čijem je sastavu bila i upravna općina Hrtkovci.

³¹¹ “Naravna izjava”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 194, 25. VIII. 1893., 3.

³¹² *β-γ* [Vaso Đurđević], “Srbski narodno-crkveni sabor”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 12, 30. IV. 1902., 2. Valja imati na umu da je ova Đurđevićeva tvrdnja imala i predizbornu ulogu, budući da je članak objavljen uoči izbora za Narodno-crkveni sabor u Srijemskim Karlovcima.

Kako je prethodno već rečeno, od 1888. godine prostor Slavonije i Srijema bio je razdijeljen u trideset i pet izbornih kotara. Na izborima 1892. godine Narodna stranka sudjelovala je sa svojim kandidatima u trideset i tri kotara, a osvojila je ukupno trideset i dva kotara. Dva su izborna kotara (Ilok, Hrtkovci) pripala Samostalnoj srpskoj stranci, a u jednomu (Našice) je izabran nezavisni kandidat. Jedini izborni poraz vladinovci su doživjeli u Iloku gdje je Marko Šamšalović podlegao samostalcu dr. Bogoljubu Miletiću, a u druga dva izborna kotara Narodna stranka nije niti sudjelovala u izbornoj borbi: kotar Našice je ponovno bez borbe prepušten grofu Ladislavu Pejačeviću, a hrtkovački je kotar u prethodno opisanim okolnostima prepušten Pavlu Jovanoviću.

Trideset i dvije izborne pobjede u Slavoniji i Srijemu izborio je trideset i jedan član Narodne stranke, budući da je Mirko Hrvat bio kandidiran i biran u dva izborna kotara (Đakovo, Zemun).

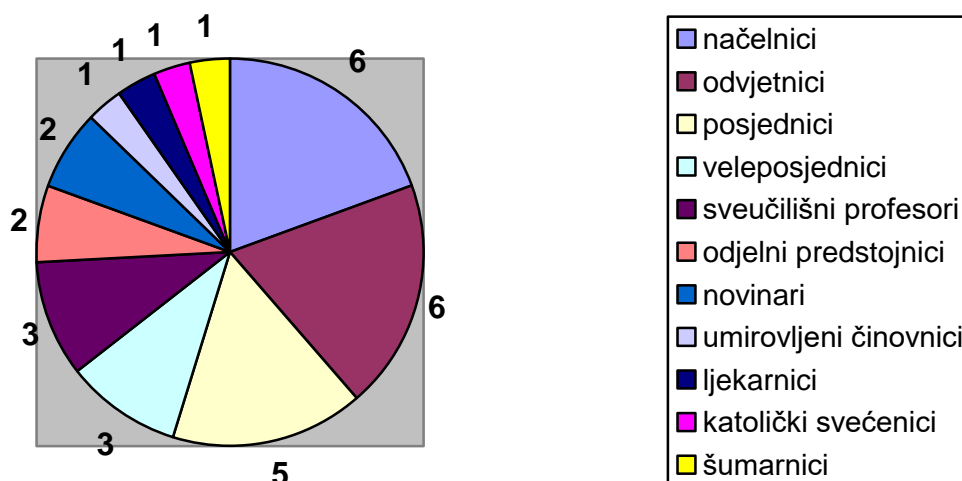
Analitička tabela broj 3: Izabrani zastupnici Narodne stranke
na saborskim izborima 1892. godine³¹³

	Izborni kotar	Prezime i ime izabranoga zastupnika	Profesija / zvanje
Požeška županija	Požega	Franjo Ciraki	gradonačelnik
	Brod na Savi	Aleksandar Radosavljević	gradonačelnik
	Novska	Đuro Dedović	posjednik
	Nova Gradiška	Vjekoslav Klein	odjelni predstojnik
	Daruvar	Vjekoslav Tüköry	veleposjednik
	Pakrac	Miloš Zec	novinar
	Vilić Selo	Armin Pavić	sveučilišni profesor
	Garčin	Đuro Grlić	posjednik
Virovitička županija	Osijek Gornji grad	Antun Rotter	gradonačelnik
	Osijek Donji grad	Đorđe (Đuro, Đoko) Krestić	umir. ministarski savjetnik
	Virovitica	dr. Franjo Spevec	sveučilišni profesor
	Slatina	grof Vladimir (Aladar) Janković	veleposjednik
	Donji Miholjac	Dragutin Riffer	odvjetnik

³¹³ "Rezultat izbora", *Viestnik županije virovitičke* (Osijek), god. I., br. 11, 1. VI. 1892., 83.-84.; *Imenik ovjеровljenih članovah sabora, bureaua kuće i odbori sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije g. 1892.-1897. Godina 1895.*, Zagreb 1895.

	Valpovo	Bela pl. Adamović	posjednik
	Vuka	Stjepan Barlović	posjednik
	Đakovo	Mirko Hrvat	odvjetnik
	Dalj	Đuro pl. Đurković	novinar
Srijemska županija	Zemun	Mirko Hrvat	odvjetnik
	Mitrovica	Ćiro pl. Milekić	gradonačelnik
	Ruma	Vaso Kritovac	načelnik
	Karlovc	Danilo Stanković	odjelni predstojnik
	Vukovar	Aleksandar pl. Krajčović	ljekarnik
	Nuštar	Florijan Činček	župnik
	Šid	dr. Svetislav Šumanović	odvjetnik
	Morović	Stevan Popović Vacki	posjednik
	Martinci	dr. Teodor Nedeljković	odvjetnik
	Irig	Vaso Đurđević	odvjetnik
	Stara Pazova	Nikola Petrović	veleposjednik
	Šimanovci	dr. Izidor Ćirić	odvjetnik
	Vinkovci	Josip Benaković	načelnik
	Cerna	Slavoljub pl. Nemčić	šumarnik
	Bošnjaci	dr. Izidor Kršnjavi	sveučilišni profesor

Grafički prikaz broj 3: Socijalna struktura izabranih zastupnika Narodne stranke na saborskim izborima 1892. godine

4.1.3.1 Pregled rezultata prema izbornim kotarima

Po treći puta zaredom, nakon izbora 1884. i 1887., u oba osječka izborna kotara nije bilo izborne borbe, i narodnjački su kandidati izabrani jednoglasno, bez protukandidata. Na biralište u Gornjemu gradu odazvalo se 430 izbornika i za zastupnika izabralo gradonačelnika Antuna Rottera,³¹⁴ a u Donjem je gradu ponovno, po četvrti put, za zastupnika izabran Đorđe Krestić. Izabran je bez protukandidata, a dobio je 430 izborničkih glasova.³¹⁵ Đorđe Krestić posjetio je Osijek uoči izbora, te se sastao sa svojim pristašama. Donji grad bio je okićen njemu u čast, a naročito su se među njegovim pristašama isticali donjogradski građani Bartolović, Grausgruber, Popović, dr. Moačanin, Mesarović, Hermann, Strobach i drugi. Pred oko dvjestu okupljenih izbornika Krestić je u dvorani donjogradske Kasine održao govor i izvijestio o svomu saborskom radu u proteklih pet godina. Krestić je prisutnima, između ostaloga, jamčio da će i nadalje ostati članom Narodne stranke “pošto je ona pravi izljev narodne volje i sigurno jamstvo za što bolji i napredniji rad i razvitak naših životnih i kulturnih interesah”.³¹⁶

Saborski predsjednik Mirko Hrvat kandidirao je u Zemunu, i također bio izabran bez protukandidata. Od 494 izbornika upisana u izborne popise, za Vladina kandidata glasovalo je

³¹⁴ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 125, 1. VI. 1892., 2.

³¹⁵ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 126, 2. VI. 1892., 2.

³¹⁶ “U Osijeku, 26. svibnja”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 3.

njih 400. Izborna raspodjela bilo je, dakako prema režimskom tisku, “neopisivo”. Gradonačelnik Panajot Morphy teško se mirio s odlukom stranke da zemunsku kandidaturu, a time zapravo i saborski mandat, ustupi predsjedniku Sabora, pa je uoči izbora izdao zasebnu brošuru u kojoj je pozvao zemunske izbornike da ga ponovno biraju. Naposljetku je, međutim, uvidio da njegove ambicije nemaju pokrića, pa se povukao te izdao oglas u kojem je izrazio lojalnost Narodnoj stranci te i sâm pozvao izbornike da glasaju za M. Hrvata. Novoizabrani zastupnik brzojavno se zahvalio na danom povjerenju, a posebno se zahvalio i Simi Paiću, uredniku provladina lista *Novo Vreme*, “koji je vještim organizatorskim svojim talentom pa neumornim trudom najviše doprineo do sjajnog upravo rezultata izbora”. M. Hrvat je ujedno za mjesec kolovoz građanima najavio i osobni svoj posjet.³¹⁷

I u kotaru Novska pobjeda Narodne stranke i njezina kandidata – Đure Dedovića – bila je jednoglasna. Odaziv izbornika bio je velik: od ukupno 217 izborima se odazvalo njih 203.³¹⁸

U Novoj Gradiški ponovno je za saborskoga zastupnika bio izabran odjelni predstojnik Vjekoslav Klein. Protukandidat mu je bio katolički župnik, pravaš Makso Lončarević, no u izbornoj borbi nije bilo neizvjesnosti: Kleinu je pripalo 358 izborničkih glasova, a Lončareviću tek 69.³¹⁹

U Daruvaru također kandidat Narodne stranke nije imao protukandidata. Oporbenjak Jovanović, koji je uoči izbora slovio kao kandidat, odustao je nedugo prije izbora, pa je Vjekoslav pl. Tüköry izabran jednoglasno, dobivši ukupno 397 glasova.³²⁰

U Pakracu su izbori održani 30. svibnja, i za zastupnika je uvjerljivom većinom izabran Miloš Zec. Za njega je glasovalo 249 izbornika, a za njegova protukandidata, posjednika Sekulića iz Kukujevaca, njih tek 49. Izbornom činu je osobno prisustvovao i M. Zec, te se govorom obratio izbornicima. Na biralištu se, kako bi svoj glas dao za M. Zeca, pojavio i pakrački vladika Miron Nikolić, te bio oduševljeno pozdravljen.³²¹

U izbornom kotaru Vilić Selo bez protukandidata izabran je ponovno Armin Pavić.³²²

Na izborima u Požegi još jedan mandat osvojio je načelnik Ciraki, s time da oporba ponovno nije imala svog kandidata.³²³

³¹⁷ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.; “U Zemunu, 31. svibnja”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 127, 3. VI. 1892., 3.

³¹⁸ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.

³¹⁹ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.; “Brzozavi”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 124, 31. V. 1892., 3.

³²⁰ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.

³²¹ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.

³²² “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.

³²³ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.; “Brzozavi”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 124, 31. V. 1892., 3.

U proljeće 1892. brodski su pravaši širili glasine da Khuen nema povjerenja u gradonačelnika Radosavljevića i da kandidat Narodne stranke u Brodu na nadolazećim izborima biti Svetozar Kušević.³²⁴ Radosavljević je naposljetku bio kandidiran te bio i izabran za brodske zastupnika. Za Radosavljevića su 31. svibnja glasovalo 334 izbornika, a za njegova protukandidata, pravaškog prvaka Frana Folnegovića, njih 230. Iz tabora poraženih ponovno je pobjeda Vladina kandidata bila pripisana pritisku upravnoga aparata te velikom udjelu činovničkih glasova (navodno je Radosavljević dobio čak 145 glasova činovnikâ).³²⁵ Brodske pristaše Narodne stranke pristupili su izbornom procesu organizirano i ozbiljno, organiziravši i Izborni odbor kojem je na čelu bio odvjetnik i javni bilježnik Paja Štefanović, koji će i u sljedećih nekoliko godina isticati kao jedan od najaktivnijih pristaša Narodne stranke u Brodu.³²⁶ Izborni čin odvijao se na rubu izgreda, uz aktivnu Štefanovićevu ulogu, i što je izazvalo poslijeizborne novinske polemike.³²⁷ Uz Štefanovića, naročite zasluge za Radosavljevićev uspjeh idu na račun brodskega suca Šafarića te trgovca Nauma Dimovića.³²⁸ Izbori u Garčinu održani su 1. lipnja, i bio je to još jedan od kotara gdje “narodnjački” kandidat – poštar Đorđe (Đoko) Grlić – nije imao protukandidata. Prema organu Stranke prava, neovisni izbornici sustegnuli su se od glasanja, i Grlić je zapravo izabran glasovima ovisnih izbornika.³²⁹

U Virovitici je jednoglasno pobijedio prof. dr. Franjo Spevec.³³⁰ Spevec je uoči izbora posjetio izborni kotar te obišao veći broj naselja (Lukač, Gradina, Detkovac, Gašiste, Cabuna, Terezovac, Virovitica i Špišić-Bukovica) u kojima mu je, prema službenom listu, bio priređen “triumfalan doček uz silno oduševljenje”.³³¹ Pravaška oporba namjeravala je Spevecu suprotstaviti odvjetnika dr. Miju Tkalčića, no od kandidature su bili prisiljeni odustati jer nije bilo dovoljno izbornika koji bi ju podržali.³³²

U Slatini je jednoglasno, s 465 od ukupno 541 upisanog glasa, izabran vlastelin, kandidat Narodne stranke grof Vladimir Janković.³³³ Podršku grofu Jankoviću pružali su, pored ostalih,

³²⁴ K. [Milan KERDIĆ], “Izborne prilike”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 70, 26. III. 1892., 2.; K. [Milan KERDIĆ], “Izborne prilike”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 77, 4. IV. 1892., 3.

³²⁵ M. ARTUKOVIĆ, “Parlamentarni izbori u Brodu od 1848. do 1990.”, 314.-315.

³²⁶ Kasnije, nakon sloma Narodne stranke, prišao je Hrvatsko-srpskoj koaliciji. [v. PH]

³²⁷ “Izborne refleksije”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 131, 9. VI. 1892., 2.-3.; Paja ŠTEFANOVIĆ, “Izpravak”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 135, 14. VI. 1892., 3.; “Priposlano. Poglavitom gosp. Paji Štefanoviću, kr. javnomu bilježniku i odvjetniku u Brodu”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 141, 22. VI. 1892., 3.

³²⁸ “Nova Kapela”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXIII., br. 119, 24. V. 1892., 2.

³²⁹ “Brzjavni”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 126, 2. VI. 1892., 3.

³³⁰ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.

³³¹ “U Virovitici, 27. svibnja”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 122, 28. V. 1892., 4.

³³² “Izborni gibanje”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 123, 30. V. 1892., 2.

³³³ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 126, 2. VI. 1892., 2.

i slatinski kotarski upravitelj Zulechner, slatinski župnik Dauer, kao i više drugih župnika iz slatinske okolice (Doma, Zdjelarović, Gibarac i Buzdumović).³³⁴

U Donjem Miholjcu oporba ponovno nije imala kandidata, pa je još jedan izbor Dragutina Riffera, kojega je Narodna stranka i ovom prilikom istaknula kao svog kandidata, bio tek formalnost. Izbori u Miholjcu održani su 30. svibnja. Riffer je ipak devet dana prije izbora održao predizborni skup na kojem su ga navodno u velikom broju okupljeni izbornici proglasili za svoga kandidata. Na biralište je došlo i za Riffera glasalo 426 upisanih izbornika, odnosno više od dvije trećine (od 622).³³⁵

U Našicama su izbori održani 30. svibnja, i ponovno je pred izbornicima stajao tek jedan kandidat, ovoga puta kao “divljak”, odnosno kandidat izvan svih stranaka. Bio je to našički vlastelin, bivši ban grof Ladislav Pejačević.³³⁶

Kandidat Narodne stranke Bela pl. Adamović izabran je za jednoglasno za zastupnika kotara Valpovo, a na biralište se odazvalo 404 od ukupno 579 izbornika.³³⁷

Izbori u vučanskom kotaru održani su 30. svibnja, i za kandidata je izabran Stjepan Barlović,³³⁸ a u izbornome kotaru Đakovu po prvi put je u hrvatski Sabor izabran đakovački načelnik dr. Antun Švarcmajer.

Za zastupnika daljskoga izbornog kotara izabran je Đuro Đurković koji kao i velik dio drugih “mađaronskih” kandidata nije imao izbornoga suparnika.³³⁹ Dva glavna agitatora koja su se u predizbornim danima zauzimala za Đurkovićev izbor bili su kotarski predstojnik Dragutin Kršnjavi i pravoslavni pop Miloš Rajačić koji su u svom korteškom radu složno djelovali.³⁴⁰

U Vukovaru je za zastupnika izabran ljekarnik Aleksandar pl. Krajčović, vukovarski načelnik i pristaša Narodne stranke. Krajčović će potom do smrti biti biran u istom kotaru.

Za saborskoga zastupnika nuštarskoga izbornog kotara izabran je odani pristaša Narodne stranke i blizak pouzdanik bana Khuen-Héderváryja, nuštarski župnik Florijan Činček. Činček je uoči izbora obišao više mjesta u okviru svoga izbornog kotara, te zainteresiranim biračima i izbornicima predstavio svoj program. Važnu potporu u njegovu predizbornom radu pružali su mu činovnici (u Starim Jankovcima bilježnik Josip Bičak, načelnik Tomo Banavak i kotarski pristav Ernest Radauš).³⁴¹

³³⁴ “U Slatini, 29. svibnja”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 3.

³³⁵ B. OSTAJMER, “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, 161.-162.; B. OSTAJMER, “Dragutin Riffer”, 61.

³³⁶ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.

³³⁷ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.

³³⁸ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.

³³⁹ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 126, 2. VI. 1892., 2.

³⁴⁰ “Dalj”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 55, 17. (29.) VII. 1893., 3.

³⁴¹ k., “U Starim Jankovcima, 26. svibnja”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.-3.

U novoustrojenom izbornom kotaru Šid prvi je izbor obavljen 30. svibnja 1892., i bez protukandidata je bio izabran zagrebački odvjetnik dr. Svetislav Šumanović, kandidat Narodne stranke. Bez protukandidata nije bilo ni neizvjesnosti, ali ipak je odaziv izbornika bio vrlo velik: Šumanoviću je svoj glas dalo njih 806.³⁴² Iako zapravo stvarne političke borbe nije niti bilo, i ovaj je izbor bio popraćen polemikama i optužbama. Iz krugova bliskih srpskim samostalcima bila je optužena uprava Šidske štedionice da je iskoristila svoj utjecaj i pripomogla Šumanovićevu izboru. Taj je upliv, navodno, bio presudan na odustajanje samostalca Đ. Simonovića od kandidature, a štedionički ravnatelj dr. Dragutin Grčić i uprava su također “inspirirali i rukovodili” razošiljanje korteša u okolna sela, plaćali hranu i piće izbornicima, organizirali banket u čast Šumanovićeve izbora, i slično. Ravnatelj Grčić, javni bilježnik i predsjednik mjesne crkvene općine, odlučno je odbacio mogućnost da bi Štedionica, odnosno njezina uprava agitirali pri saborskim izborima 1892., odnosno pri izborima općinskoga bilježnika 1893. godine.³⁴³

U izbornom kotaru Morović izbori su održani 30. svibnja, i bez protukandidata bio je izabran kandidat Narodne stranke Stevan Popović Vacki, dotadašnji zastupnik ovoga kotara. Prema *Narodnim novinama*, Popoviću se namjeravao na biralištu suprotstaviti samostalac (“kandidat ‘Srbobranove’ klike”) Sreto Tesić, no nije prikupio niti pet glasova nužnih za isticanje kandidature.³⁴⁴

Na biralištu u Iloku kandidat Narodne stranke bio je trgovac Marko Šamšalović, a suprotstavio mu se samostalac dr. Bogoljub Miletić. Za razliku od izbora 1887. godine, ovom prigodom većinu je zadobio Miletić, za kojega su glasala 524 izbornika, a Šamšalović je ostao u manji s 244 glasa.³⁴⁵

U Mitrovici su izbori održani 30. svibnja, i za saborskoga je zastupnika ponovno izabran mitrovački gradonačelnik Ćiro Milekić.³⁴⁶

³⁴² “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 125, 1. VI. 1892., 2.; “Brzjavici”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 124, 31. V. 1892., 3.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 220.

³⁴³ Grčić je čak obznanio kako je u Šidskoj štedionici otvorio uložnu knjižicu na koju je položio 2000 kruna, i zajamčio da će isti iznos uplatiti u korist Starčevićeva doma u Zagrebu ako bi se dokazao bilo koji navod o upletenosti štedionice u političke agitacije. Usprkos tome, sjeme sumnje nije se moglo izbrisati. “Šid u Srijemu”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 36, 8. (20.) V. 1893., 3.; “Iz srpskoga općinstva”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 44, 9. (21.) V. 1893., 2.-3.; “Šid u Sremu”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 57, 24. VII. (5. VIII.) 1893., 2.-3. Dr. Dragutin Grčić ući će nekoliko godina kasnije, 1895., i u ravnateljstvo tada utemeljene Srpske banke.

³⁴⁴ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 147.

³⁴⁵ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 96.

³⁴⁶ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.

U izbornomu kotaru Martinci sučelila su se tri srpska kandidata: Narodnu stranku predstavljao je dr. Teodor (Tošo) Nedeljković, Samostalnu srpsku stranku njezin predsjednik i urednik njezina glasila *Srbobran* Pavle Jovanović, a Srpsku narodnu radikalnu stranku odvjetnik dr. Vladimir Čobanić. I ovdje je pobjeda pripala vladinoj stranci: Nedeljković je dobio 405, Jovanović 150, a radikal Čobanić tek 65 glasova.³⁴⁷

Za zastupnika izbornoga kotara Ruma izabran je “prokušani član narodne stranke” Vaso Kritovac, dobivši 522 izbornička glasa.³⁴⁸

U izbornomu kotaru Hrtkovci, kako je već prethodno rečeno, dana 1. lipnja bio je jednoglasno izabran samostalac Pavle Jovanović, nakon što je, u ne posve razjašnjenim okolnostima, netom uoči izbora od kandidature odustao kandidat Narodne stranke, dr. Jovan Šević.³⁴⁹

U Irigu je još jednom za zastupnika izabran Vaso Đurđević, iako je u kotaru uoči izbora bilo agitacija za samostalca Pavla Jovanovića.³⁵⁰

U Karlovcima je također jednoglasno izabran kandidat Narodne stranke, odjelni predstojnik Danilo Stanković.³⁵¹

U kotaru Stara Pazova uvjerljivu izbornu pobjedu dobio je s programom Narodne stranke Nikola Petrović. Petrović je dobio 802 glasa, a njegov protukandidat, paroh Damjan Preradović, dobio je tek 27 glasova. Dr. Vladimir Nikolić-Zemunski, dotadašnji kandidat staropazovačkoga kotara, odustao je ujutro pred izbore od kandidature.³⁵²

Izbori u Šimanovcima održani su 31. svibnja, i za zastupnika je jednoglasno izabran dr. Isidor Ćirić, kandidat Narodne stranke.³⁵³

Pored nesudjelovanja obzoraške oporbe, i u Vinkovcima kandidat Narodne stranke, predsjednik imovne općine Josip Benaković, nije imao protukandidata, i bio je izabran jednoglasno.³⁵⁴

Prvi izbori u novom, 1888. godine uspostavljenom izbornom kotaru Cerna održani su 30. svibnja 1892. Kandidat Narodne stranke Slavoljub (Eduard) pl. Nemčić, šumarnik Brodske imovne općine, s velikom je većinom (441:148) pobijedio pravaškoga kandidata Stjepana

³⁴⁷ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 125, 1. VI. 1892., 2.

³⁴⁸ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.

³⁴⁹ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 126, 2. VI. 1892., 2.

³⁵⁰ “U Irigu”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 122, 28. V. 1892., 4.

³⁵¹ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.

³⁵² “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.

³⁵³ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 125, 1. VI. 1892., 2.

³⁵⁴ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 252.

Kutuzovića, posjednika iz Gundinaca.³⁵⁵ “Mađaronski” kandidat Nemčić³⁵⁶ bio je rodom iz Novog Marofa, šumarstvo je apsolvirao na Gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima, nakon čega je, od početka osamdesetih godina, službovao u Brodskoj imovnoj općini kao šumarnik i predstojnik Gospodarstvenoga ureda. Bio je aktivan član Hrvatsko-slavonskoga šumarskog društva, zastupnik istoga u središnjem odboru Jubilarne gospodarsko šumarske izložbe u Zagrebu 1891., a djelovao je i na gospodarskom polju.³⁵⁷

Na izborima u Bošnjacima, održanima 30. svibnja, ponovno je bez protukandidata, kao i na izborima 1887., izabran Izidor Kršnjavi kao kandidat Narodne stranke.³⁵⁸ U svomu izbornom proglasu, upućenom na izbornike bošnjačkoga kotara, Kršnjavi je naveo da odbio ponuđene kandidature u nekim drugim kotarima, te obećao da će se i nadalje zauzimati za interese stanovništva u području kotara.³⁵⁹

4.1.3.2 Naknadni izbori

Izabran u dva izborna kotara, Mirko Hrvat odlučio je zadržati zemunski mandat, te su potom 29. rujna 1892. održani naknadni izbori u đakovačkom kotara. Za saborskoga je zastupnika, bez protukandidata, izabran kandidat Narodne stranke, đakovački načelnik dr. Antun Švarcmajer. Izbor je protekao uz solidan odaziv izbornika: 761 izašao je na biralište i glasao za Švarcmajera.³⁶⁰

Zastupnik iločkoga kotara dr. Bogoljub Miletić preminuo je točno pola godine nakon svoga izbora (2. siječnja 1893.), pa su 9. veljače iste godine obavljene novi izbori na kojima je za novoga zastupnika s 512 glasova izabran kandidat Narodne stranke Platon Telečki, arhimandrit iz Beočina, dok se za oporbenoga kandidata, samostalca Kostu Arsenića izjasnilo 359 izbornika.³⁶¹

U rujnu 1893. iznenada je preminuo i zastupnik brodsčkoga kotara, brodski načelnik Aleksandar Radosavljević, pa su i u Brodu 9. prosinca te godine održani naknadni izbori.

³⁵⁵ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 124, 31. V. 1892., 2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 60.

³⁵⁶ Prezime mu se u izvorima često navodi i kao Niemčić.

³⁵⁷ Na njegov je prijedlog, primjerice, Brodska imovna općina 1892. godine započela s umjetnim uzgojem pastrva, jegulja i drugih plemenitih riba. “Gospodarske vesti”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 21, 27. I. 1892., 3.; “Razno”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 49, 1. III. 1892., 2.; “Nemčić, pl. Slavoljub (Eduard)”, *Hrvatski šumarski životopisni leksikon*, sv. 3, Zagreb 1998., 266.

³⁵⁸ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 123, 30. V. 1892., 2.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 50.

³⁵⁹ “U Bošnjacih, 27. svibnja”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 122, 28. V. 1892., 2.-3.

³⁶⁰ “Izbor narodnog zastupnika”, *VŽV* (Osijek), god. I., br. 18, 15. IX. 1892., 141; “Izbor narodnog zastupnika”, *VŽV* (Osijek), god. I., br. 19, 1. X. 1892., 150.

³⁶¹ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 96.

Upravo u to vrijeme u jeku su bila nastojanja oko izmirenja sukobljenih oporbenih stranaka, i na valu oduševljenja u Brodu je za oporbenoga kandidata postavljen književnik i pravaški političar Eugen Kumičić. Vlada i njezina Narodna stranka nisu postavljale svog kandidata, te je Kumičić izabran bez protukandidata. Od ukupno 694 izbornika, na izbore je izašlo i autoru upravo izašle *Urote zrinsko-frankopanske* svoj glas dalo njih 377. Budimpeštanski *Pester Lloyd* spekulirao je da je jednoglasni Kumičićev izbor plod kompromisa postignutog između Narodne stranke i oporbe, što se doista ne čini osobito izglednim.³⁶²

U prosincu 1893. preminuo je i zastupnik izbornoga kotara Osijek Donji grad Đorđe Krestić, pa su 15. siječnja 1894. održani novi izbori. Kao mogući kandidati bili su spominjani Vaso Muačević i Jovan Živković, no s osječki su “mađaroni” otklonili mogućnost da bi podržali kandidaturu bilo kojega od njih: u političko osvjedočenje Muačevića,³⁶³ s obzirom na njegovu političku prošlost, nisu bili posve sigurni, a zbog svoga otklona od Narodne stranke neprihvatljiv je bio i Jovan Živković, raniji zastupnik istoga donjogradskog kotara. Na sastanku uglednijih izbornika³⁶⁴ kojega je u donjogradskoj kasini sazvaio gradski vijećnik Nikola Virovac, za kandidata je gotovo jednoglasno, na Virovčev prijedlog, izabran umirovljeni veliki župan Mirko Kršnjavi.³⁶⁵ Budući da oporba Kršnjavomu nije postavila protukandidata, izbori u Osijeku protekli su bez neizvjesnosti i vrlo mirno. Izborima su se odazvala 274 izbornika i dala svoj glas bivšemu velikom županu Virovitičke županije i stricu tadašnjega predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu.³⁶⁶

Istoga dana – 15. siječnja 1894. – naknadni su izbori održani i u izbornom kotaru Šimanovci, gdje je biran zastupnik umjesto preminuloga dr. Izidora Ćirića. Sastanak izbornika održan je 8. siječnja u Surčinu. Sastanku je predsjedao Vasa Lazarević, a za kandidata je, prema izvješću u *Narodnim novinama*, jednoglasno izabran Stevan Vasin Popović, književnik i ravnatelj zavoda Tekelijanum u Budimpešti. Okupljeni su izbornici ujedno pozvali Popovića da prihvati ponuđenu kandidaturu i da se na dan izbora pojavi na biralištu.³⁶⁷ Kao i u Osijeku,

³⁶² M. ARTUKOVIĆ, “Parlamentarni izbori u Brodu od 1848. do 1990.”, 316.

³⁶³ Sredinom devedesetih Muačević se približio osječkim režimskim krugovima, no nije se zaboravljalo da je u dva ranija navrata na saborskim izborima kandidirao kao “samostalni Srbin, a ovoj stranci neima mjesta na teritoriju ovoga izbornog kotara”.

³⁶⁴ Na sastanku su, između ostalih, bili prisutni Dragutin Bartolović, Ante Joanović, David Hermann, Slavoljub (Eduardo) Strobach, Dragutin Kršnjavi, Bogdan Penjić, Gavro Manojlović, Franjo Bengyel, I. Bulart, Lazar Popović, Luka Mesarović, Ignjo Florschütz i J. Šramm.

³⁶⁵ Živkovićevu je kandidaturu zagovarao tek Luka Mesarović. Sastanak je okončan sastavljanjem brzojava koji je poslan M. Kršnjavom. U brzojavu mu je jamčeno da će građanstvo glasati za njega i na taj način manifestirati da pristaje uz Narodnu stranku “koja živo podupire plemenite namisli dičnoga poglavara zemlje” Dragutina Khuen-Héderváryja. “U Osijeku, 6. siječnja”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 5, ponedjeljak, 8. I. 1894., 3.

³⁶⁶ “Novi izbori”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 12, 16. I. 1894., 4.; “U Osijeku, 15. siječnja”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 13, 17. I. 1894., 3.

³⁶⁷ “Brzojavne viesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 7, 10. I. 1894., 4.-5.

ni u Šimanovcima oporba nije postavila svog kandidata, i Stevan Vasin Popović izabran je za novoga saborskog zastupnika.³⁶⁸

Nakon smrti Vase Kritovca (22. VIII. 1893.), novi su izbori 20. prosinca 1893. održani i u izbornom kotaru Ruma. Na naknadnim izborima srpski su samostalci i radikali istakli kao svog kandidata Mišu Mihajlovića, ali je za novoga zastupnika izabran član Narodne stranke Ivan pl. Adamović. Iz oporbenog tabora čule su se i ovom prigodom optužbe na račun upravnih vlasti i njihova utjecaja na izborni rezultat.³⁶⁹

Smrću saborskoga predsjednika Mirka Hrvata bilo je ispražnjeno i zastupničko mjesto za zemunski izborni kotar, i ono je popunjeno na naknadnim izborima održanima 9. prosinca 1893. Na skupu izbornika, održanom 3. prosinca 1893., za kandidata s programom Narodne stranke proglašen je dr. Vladimir pl. Nikolić-Podriński. Na izborničkom skupu osobito su se kao pobornici Nikolića i Narodne stranke istaknuli Panta Barjaktarović i zemunski načelnik Fridolin Kosovac. Nikolić je prihvatio ponuđenu kandidaturu te se dan uoči izbora predstavio izbornicima i održao poduži govor u kojemu je obrazložio svoj program. Pojasnio je razloge svoga pristajanja uz Narodne stranku, a dio govora održao je na njemačkom jeziku, nastojeći se na taj način približiti i zemunskim Nijemcima. Unatoč stanovitim previranjima u Zemunu, u okviru kojih je bilo najavljavano i postavljanje protukandidata u osobi župnika Matije (Mate) Straca, Nikolić je za zastupnika izabran bez protukandidata.³⁷⁰ U Zemunu su u prosincu 1896. održani još jedni naknadni izbori, nakon što je Vladimir Nikolić imenovan velikim županom i potom položio saborski mandat. Za novoga zastupnika izabran je kandidat Narodne stranke, zemunski gradonačelnik Fridolin Kosovac. Kosovac je uvjerljivo porazio svog protukandidata, negdašnjega člana Narodne stranke, te svoga prethodnika na mjestu gradonačelnika i zemunskoga saborskog zastupnika Panajota Morphyja.³⁷¹

4.1.4 Saborski izbori 1897.

³⁶⁸ “Novi izbori”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 12, 16. I. 1894., 4.

³⁶⁹ “U Rumi, 11. prosinca”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 285, 13. XII. 1893., 5.; “Izbor u Rumi”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 292, 21. XII. 1893., 3.; L. RAKIĆ, *Radikalna stranka*, 141.

³⁷⁰ “Brzobjavne vesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 278, 4. XII. 1893., 4.; “U Zagrebu, 5. prosinca”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 279, 5. XII. 1893., 2.; “Brzobjavne vesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 282, 9. XII. 1893., 6.; “U Zemunu, 12. prosinca”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 287, 15. XII. 1893., 6.-7.

³⁷¹ “U Zemunu, 22. studenoga”, *NN* (Zagreb), god. LXII., br. 271, 24. XI. 1896., 4.; “U Zagrebu, 1. prosinca”, *NN* (Zagreb), god. LXII., br. 277, 1. XII. 1896., 1.; “U Zemunu, dne 30. studenoga 1896.”, *NN* (Zagreb), god. LXII., br. 278, 2. XII. 1896., 5.

Od svih saborskih izbora u razmatranom razdoblju, najiscrpnije su obrađeni izbori iz 1897. godine.³⁷² Izbore su, prije svega, obilježili relativan uspjeh oporbe te široka uključenost svećenstva u izbornom procesu. Naime, u središtu predizbornih borbi bilo je pitanje građanskoga braka koji je prethodno, zajedno s građanskim maticama i općom slobodom vjeroispovijesti, bio ozakonjen u Mađarskoj. U banskoj se Hrvatskoj očekivalo da će ban Khuen-Héderváry i Narodna stranka poći stopama mađarskoga ministra predsjednika Dezsőa Bánffyja i mađarske Liberalne stranke te pokušati uvesti iste crkveno-političke reforme, i ta je bojazan potaknula veći dio svećenstva da se aktivno uključe u izborne borbe. Osobito agilno bilo je niže svećenstvo, i u prvom je redu isticana uloga seoskih kapelana. Pojačana politička aktivnost svećenstva rezultirala je vrlo oštrim predizbornim sukobima i nemirima u većem broju kotara, a i ukupan izborni uspjeh oporbe bio je pripisivan ulozi svećenstva.³⁷³ Nakon izbora Narodna stranka zatražila je poništenje izbornih rezultata u izbornim kotarima Vrbovsko, Pisarovina, Donja Stubica, Koprivnica, Novigrad, Đakovo i Brod. U svim tim kotarima, dakako, pobjede su pripale kandidatima Udružene oporbe, i saborska je većina poništila sve navedene izbore, osim onoga đakovačkog. Pri ponovljenim izborima, u prosincu 1897., Narodnoj su stranci pripali koprivnički, vrbovski i brodski kotar, a oporbi donjostubički i novigradski. Pored toga, uslijed nemira su nisu u redovnom terminu održani izbori u Bošnjacima i Sv. Ivanu Žabno, pa su i u tim kotarima održani naknadni izbori. U bošnjačkomu izbornom kotaru pobjeda je pripala Narodnoj stranci, a u Sv. Ivanu Žabno pobijedila je oporba. Naposljetku, nešto kasnije obavljen i naknadni izboru u kotaru Pisarovina u kojemu je također pobjeda pripala “mađaronima”, i tada je ukupan omjer zastupnika u sabornici iznosio 62:26 u korist Narodne stranke.

Karakter i intenzitet predizbornih aktivnosti davao je već desetak dana uoči izbora naslutiti da će u mnogim izbornim kotarima izbori proteći u uzavrelom ozračju, a nije se isključivalo ni mogućnosti težih izgreda, fizičkih sukoba i žrtava. Stoga se Vlada 11. svibnja brzojavnom zapoviješću obratila na županijske oblasti te zatražila od njih da se očituju o eventualnoj potrebi za oružničkom ili vojničkom podrškom – *brachiumom*³⁷⁴ – pri predstojećim izborima. Nakon obavljenih konzultacija s kotarskim predstojnicima, županijske su vlasti prenijele njihove potrebe Vladi, a ova je potom u dogovoru s 13. zbornim zapovjedništvom u Zagrebu

³⁷² Stjepan MATKOVIĆ, “Izbori za Hrvatski sabor 1897. Afirmacija Khuenove autokracije”, *Časopis za suvremenu povijest*, 29/1997, br. 3, 469.-489.

³⁷³ Rene LOVRENIĆ, *Geneza politike “novoga kursa”*, Zagreb 1972., 53. i dalje; Jure KRIŠTO, “Klerici i ‘klerikalci’ u pobunama 1903. godine”, *ČSP* 37/2005, 3, 631.

³⁷⁴ *Brachium* lat. ruka; sila; nasilje. Upotrijebiti brachium – primijeniti fizičku silu, nasilno provesti. Bratoljub KLAJČIĆ, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 2001., 763. U izvorima se navode i inačice brahijum, brakium, brakijum i slično.

poduzela shodno da vojne postrojbe – najčešće u snazi jedne satnije – na vrijeme pošalju i rasporede na odredišta. Zanimljivo je da su pojedine županijske oblasti i prije ove Vladine zapovijesti, po vlastitom nahođenju, učinile određene korake u svrhu osiguranja vojne podrške održanju reda i mira: podžupan Srijemske županije bio je već osigurao sudjelovanje vojske pri nadolazećim izborima u Šidu, Vinkovcima, Nuštru i Vukovaru, oslonivši se pritom na vojni brachium koji mu je u prethodnom razdoblju – očito pri suzbijanju socijalističkoga pokreta ranije iste godine – bio stavljen na raspolaganje.³⁷⁵

O uzavrelu ozračju i pritiscima kojima su naročito bile izložene pristaše Narodne stranke najbolje svjedoče podaci o napadima koji su se zbili uoči izbora. U selu Nijemcima je, primjerice, simpatizer Narodne stranke Adan Čolaković bio do smrti pretučen, u selu Gradištu su Kovačevićeve pristaše Andriji Vrabcu noću posjekle vinograd, općinskom načelniku Mijatu Didoviću pucali kroz prozor, Jakobu Rugačeviću zapalile sijeno, a Miji Babiću posjekle šljivik. I seljaku Miličiću, “mađaronskom” pristaši iz Štitara, odaslano je upozorenje kad mu je pokošeno žito, a u sâmim Bošnjacima se paležom i ubojstvom prijetilo onima za koje se sumnjalo da bi svoj glas mogli dati Barloviću. Za Barlovićev je izbor, s druge strane, radilo općinsko i kotarsko činovništvo, i pritom se je služilo prijetnjama, ucjenama i zatvaranjima. Kotarska oblast u Županji i njezin predstojnik Mato Babić, inače rodom iz Bošnjaka, su odlučili iz predostrožnosti 19. svibnja izdati proglas koji se na dan izbora 22. svibnja zabranjuje neizbornicima dolazak na biralište i skupljanje naroda po ulicama. Ova je zapovijed opravdana nasiljima koja su se zbila prethodnih dana, i obrazloženo je da se njome svima želi osigurati slobodno glasanje.³⁷⁶

Nemira je bilo i u vinkovačkom izbornom kotaru, a strasti su naročito uzavrele u mjestu Otok, gdje je po okončanju izbora došlo do velikih nemira koje su organi vlasti označavali kao “strku”, “pobunu”. Kada su se uvečer na dan izbora, 19. svibnja, u Otok iz Vinkovaca vratili izbornici Vladina kandidata Niemčića, dočekalo ih je okupljeno mnoštvo – navodno preko 300 – koje ih je zasulo kamenjem, uvredama i prijetnjama. Među napadnutim izbornicima bili su i općinski načelnik Jakob Rambauer, bilježnik Juraj Geróđ i otočki župnik Antun Smoljanović. Kao kolovođe ovoga izgreda bili su označeni kapelan Josip Bertić, te Otočani Đuro Gradinac, Stjepan Bošnjak, Pavao Vidović, Andrija Matišić i Lovro Čolaković, koji su potom uhićeni i predani u zatvor kotarske oblasti u Vinkovcima.³⁷⁷

³⁷⁵ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 28.268-1897.

³⁷⁶ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 30.235-1897.; I. JELIĆ, *Krvavi bošnjački izbori*, 19.-21.

³⁷⁷ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 30.235-1897.

Do sličnoga izgreda došlo je i u Staromu Petrovu Selu, gdje su 21. svibnja bili napadnuti te teže ili lakše ozlijeđeni izbornici koji su se vraćali s izbora u Novoj Gradišci. Dana 23. i 24. svibnja bilo je po oružnicima uhićeno više mještana koji su bili sumnjičeni za ovaj napad. Oružnici su se i nakon toga zadržali u selu zbog uznemirenosti koja je i dalje vladala.³⁷⁸

I u Soljanima, selu bošnjačkoga izbornoga kotara, zabilježeni su napadi na predstavnike vlasti i pristaše Narodne stranke. Dana nakon neodržanih izbora i krvoprolića u Bošnjacima, 23. svibnja, napadnut u općinskom uredu općinski bilježnik Đuro Vincetić. Napadnuti su ujedno i ostali ugledniji izbornici Narodne stranke, među kojima i Pavo Šimić, Marko Žderić i drugi, nakon čega je u selo poslano 26 oružnika, koji su uspjeli uhvatiti dvojicu napadača, dok se treći dao u bijeg. Uhićenici su potom prepraćeni u istražni zatvor Sudbenog stola u Osijeku.³⁷⁹

Od ukupno trideset i pet slavonsko-srijemskih izbornih kotara, Narodna stranka je 1897. postavila svoje kandidate u trideset i četiri, i tek je našički izborni kotar još jednom bez borbe prepustila grofu Ladislavu Pejačeviću koji je formalno kandidirao kao kandidat izvan stranaka. Izborne poraze stranka je doživjela u izbornim kotarima Cerna (pravaš Stevo Kutuzović porazio narodnjaka Kolomana Bølleina), Brod (obzoraš Ignjat Brlić porazio narodnjaka Petra Gavranića), Garčin (“divljak” Milan Amruš porazio narodnjaka Krunoslava Bešlića) te Đakovo (obzoraš Marijan Derenčin porazio narodnjaka Antuna Švaremajera. Kako je prethodno rečeno, Brlićeva brodska pobjeda bit će poništena u Saboru, i pri ponovljenim je izborima bio izabran Gavranić.

Za razliku od prethodnih saborskih izbora (1884., 1887., 1892.), pri izborima 1897. na prostoru Slavonije i Srijema nije bilo slučajeva da bi jedan član stranke kandidirao u dva ili više izbornih kotara.

Analićka tabela broj 4: Izabrani zastupnici Narodne stranke

na saborskim izborima 1897. godine³⁸⁰

	Izborni kotar	Prezime i ime izabranoga zastupnika	Profesija / zvanje
Po	Požega	Franjo Ciraki	gradonačelnik

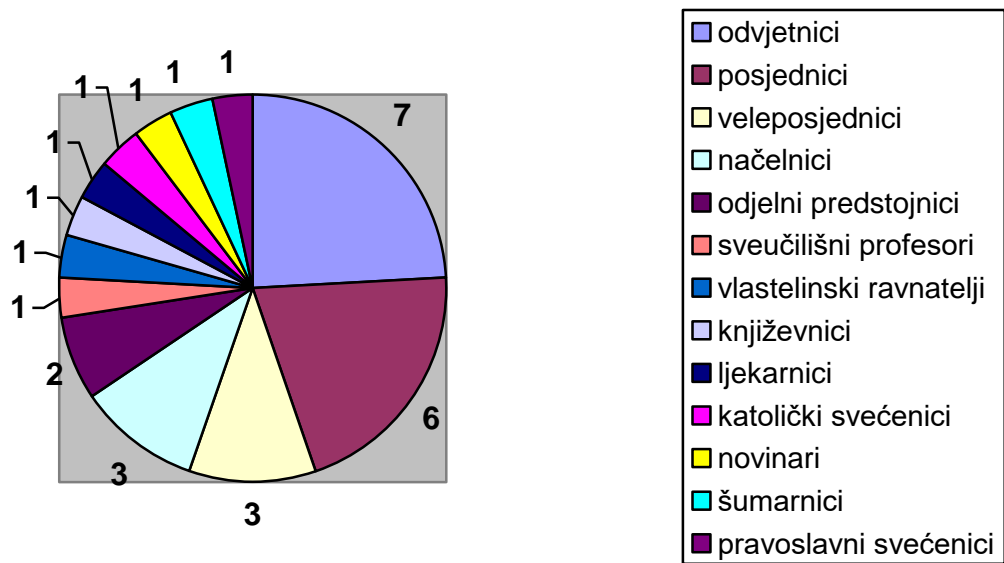
³⁷⁸ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 30.948-1897.

³⁷⁹ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 30.554-1897.; HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 48.923-1897.

³⁸⁰ “Novi sabor”, *MN* (Zagreb), god. LXIII., br. 118, 24. V. 1897., 3.; “Das neue Abgeordnetenhaus”, *Die Drau* (Osijek), god. XXX., br. 60 (4394), 23. V. 1897., 8.; *Imenik p. n. g. narodnih zastupnika, banskih pozvanika i bureau-a kuće i odbori sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije god. 1897.-1902. Godina 1899.*, Zagreb 1899.

	Novska	Đuro Dedović	posjednik
	Nova Gradiška	Vjekoslav Klein	odjelni predstojnik
	Daruvar	Vjekoslav pl. Tüköry	veleposjednik
	Pakrac	dr. Nikola Šobat	odvjetnik
	Vilić Selo	Armin Pavić	sveučilišni profesor
Virovitička županija	Osijek Gornji grad	Đuro pl. Đurković	novinar
	Osijek Donji grad	Ivan pl. Adamović	posjednik
	Virovitica	grof Vladimir (Aladar) Janković	veleposjednik
	Slatina	dr. Dragutin Benak	odvjetnik
	Donji Miholjac	Dragutin Krepe	vlastelinski ravnatelj
	Valpovo	Bela pl. Adamović	posjednik
	Vuka	Stjepan Barlović	posjednik
	Dalj	dr. Milan Maksimović	odvjetnik
Srijemska županija	Zemun	Fridolin Kosovac	gradonačelnik
	Mitrovica	Ćiro pl. Milekić	gradonačelnik
	Ruma	Vaso Maksimović	posjednik
	Karlovci	Dane Stanković	odjelni predstojnik
	Vukovar	Aleksandar pl. Krajčović	ljekarnik
	Nuštar	Florijan Činček	župnik
	Šid	dr. Svetislav Šumanović	odvjetnik
	Morović	Stevan Popović Vacki	posjednik
	Ilok	Platon Telečki	arhimandrit
	Martinci	dr. Teodor Nedeljković	odvjetnik
	Hrtkovci	dr. Jovan Šević	odvjetnik
	Irig	Vaso Đurđević	odvjetnik
	Stara Pazova	Nikola Petrović	veleposjednik
	Šimanovci	Stevan Vasin Popović	književnik
	Vinkovci	Eduard pl. Nemčić	šumarnik

Grafički prikaz broj 4: Socijalna struktura izabраних zastupnika Narodne stranke na saborskim izborima 1897. godine

4.1.4.1 Pregled rezultata prema izbornim kotarima

U osječkom gornjogradskom izbornom kotaru jednoglasno je izabran Đuro pl. Đurković za kojega je glasovalo 448 izbornika. Uoči izbora bila je najavljuvana i kandidatura osječkoga odvjetnika dr. Vladimira Kovačevića koji je bio jedan od vođa osječke hrvatske oporbe, no on je neposredno pred izbore odustao od kandidature.³⁸¹

I u drugomu osječkom izbornom kotaru, donjogradskom, također je izborna pobjeda pripala Narodnoj stranci bez borbe – jednoglasno je izabran Ivan pl. Adamović. Na biralištu se pojavilo i glasovalo 355 izbornika.³⁸² Nije poznat razlog pasivnosti osječke oporbe, naročito u gornjogradskom izbornom kotaru, tim prije ima li se na umu da je oporba s više pritužbi nešto ranije te godine reagirala na sastavljanje izbornih popisa.³⁸³

³⁸¹ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 3039-1897; “Kandidature domovinaško-obzoraške koalicije”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 84, 13. IV. 1897., 3.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 114, 19. V. 1897., 2.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.

³⁸² HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30.308-1897.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 114, 19. V. 1897., 2.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.

³⁸³ Pritužbe je potpisivao odvjetnik dr. Vladimir Kovačević, a žalio se i Zemaljskoj vladi i Stolu sedmorice na postupke gradskoga Odbora za reklamacije. Ovaj mu je Odbor, pozivom na rješenja Zakona o izbornom redu, uskratio pravo na uvid odborskih rješenja, između ostaloga i na rješenje žalbe Julija Pfeiffera. Kovačević je sumnjao da je Odbor pri rješavanju potonje Pfeifferove pritužbe izbornu pravo dodijelio i pojedincima koji na to nisu mogli imati pravo. HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30308-1897.

U izborne popise izbornoga kotara Zemuna bila su upisana ukupno 553 upisana izbornika. Od tog broja glasovalo je njih 367; 236 za gradonačelnika Fridolina Kosovca, a 131 za Panajota Morphyja.³⁸⁴

Izbori u Novskoj održani su 19. svibnja i ponovno je izabran član Narodne stranke Đuro Dedović.

Izbori u novogradiškome izbornom kotaru održani su 21. svibnja, i ponovno je, po treći puta, velikom većinom glasova izabran odjelni predstojnik Vjekoslav Klein.³⁸⁵

U Daruvaru su izbori održani 19. svibnja, i za zastupnika je jednoglasno izabran kandidat Narodne stranke Vjekoslav (Alois) pl. Tüköry, vlastelin u Daruvaru. Odaziv izbornika bio je vrlo solidan, i za daruvarskoga je vlastelina glasovalo 413 izbornika.³⁸⁶

U izbornome kotaru Pakrac, kojega je u prethodnom sazivu zastupao u međuvremenu preminuli Miloš Zec, sučelili su se odvjetnik dr. Nikola Šobat ispred Narodne stranke, te kapelan Juraj Tomac kao kandidat Čiste stranke prava. Pobjeda je pripala vladinovcu Šobatu za kojega je glasovalo 200 izbornika, dok je Tomac dobio tek 34 glasa.³⁸⁷ Dr. Nikola Šobat potjecao je iz Slatine, gdje je rođen 13. veljače 1861. Pravo je diplomirao u Zagrebu 1883., a u prvim godinama po svršetku studija bavio se javnim odvjetništvom. Godine 1889. otvorio je bilježničku pisarnu u Požegi, a naredne, 1890., godine dobio je i odvjetničko mjesto u Požegi, te bio upisan u Imenik odvjetnika. Do smrti 1937. godine živio je u Požegi i bavio se odvjetništvom.³⁸⁸

U kotaru Vilić Selo još jednom je pobjeda pripala članu Narodne stranke Arminu Paviću. Protukandidat mu je trebao biti obzoraš Virag, no navodno nije sakupio dovoljan broj izbornika koji bi podržali njegovu kandidaturu, pa je Pavić izabran bez protukandidata.³⁸⁹

U Požegi je ponovno na izborima održanima 20. svibnja jednoglasno izabran dotadašnji požeški zastupnik, gradonačelnik Franjo Ciraki. Izborima se odazvalo 550 izbornika.³⁹⁰

Izbori u Brodu održani su 20. svibnja, a kandidati su bili dr. Vatroslav Brlić ispred Udružene oporbe, te dr. Petar Gavranić ispred Narodne stranke. Brodski izborni kotar bio je jedan od

³⁸⁴ Od preostalih 166 izbornika, njih 136 nije se odazvalo, dok su preostalih 30 bili odsutni, bolesni ili su u međuvremenu preminuli. HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30306-1897; "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 114, 19. V. 1897., 2.

³⁸⁵ "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 3.

³⁸⁶ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30312-1897; "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 114, 19. V. 1897., 2.

³⁸⁷ "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 114, 19. V. 1897., 2.

³⁸⁸ Arhiv Hrvatske obrtničke komore u Zagrebu, Imenik odvjetnika I, redni broj 5; [Oglas], *NN* (Zagreb), god. LV., br. 175, 1. VIII. 1889., 6.

³⁸⁹ "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 117, 22. V. 1897., 2.

³⁹⁰ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30401-1897; "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.; "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 3.

onih za koje je uoči izbora bila zatražena prisutnost vojske. Požeški podžupan Cuvaj javio je najprije 12. svibnja da će “bezuovjetno biti potreban vojnički brakij od dvije satnije pješništva”,³⁹¹ da bi nekoliko dana kasnije, 18. svibnja, nakon saznanja o najnovijim predizbornim kretanjima, zatražio da jedna od navedenih satnija bude na izbornom mjestu, a da druga bude upotrijebljena za održavanje reda i mira na ulicama Broda. Za uredovnoga organa s kojim bi zapovjednik ove druge satnije imao stupiti u kontakt odredio je gradskog tajnika Piškorića. Ujedno je tražio da druga satnija već sutradan uvečer, dan uoči izbora bude u pripravi, budući da se toga dana očekivao dolazak seljačkih izbornika u Brod.³⁹² Izabran dr. Vatroslav Brlić. Uz prisutnost vojske, uz brojne pritiske u režiji Slavka Cuvaja, te žestoke agitacije s obje strana, izbori u Brodu predstavljali su ponovno jedan od najoštrijih izbornih sukoba u Hrvatskoj. Naposljetku je za zastupnika izabran Brlić za kojega je glasovalo 355 izbornika, dok je Gavraniću pripalo 249 glasova. Glasovala su 604 od ukupno 673 izbornika.³⁹³ Prema izvješću gradonačelnika, izbori su protekli u miru, red nije remećen niti za izbora, niti poslije njih.³⁹⁴ Usprkos tome, poražena strana podnijela prosvjed koji je od strane Sabora bio uvažan: Brlićev izbor je poništen, održani su naknadni izbori, i tada je za zastupnika ipak izabran Pero Gavranić.³⁹⁵ Važan obol Gavranićevoj pobjedi pridao je i njegov brat, ljekarnik Srećko (Felix) Gavranić, koji je u to vrijeme bio i načelnik u Oriovcu.³⁹⁶

I u garčinskom izbornom kotaru, koji je u ranijem razdoblju predstavljao snažno oporbenu uporište, mogli su se očekivati neizvjesni i burni izbori. Tomu u prilog govori i već spominjani dopis podžupana Slavka Cuvaja od 12. svibnja, u kojemu je, između ostaloga, izvijestio da je ovaj kotar potrebno da za “da za svaku slučaj bude samo spreman brakij od jedne satnije pješništva”.³⁹⁷ Izbori u Garčinu održani su 19. svibnja i pobjeda je pripala Milanu Amrušu koji je porazio kandidata Narodne stranke i dotadašnjega zastupnika garčinskoga kotara, župnika Krunoslava Bešlića.

U Virovitici su izbori održani 19. svibnja, i za zastupnika je većinom glasova izabran grof Aladar Janković, vlastelin u Cabuni.³⁹⁸

³⁹¹ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 28.268-1897.

³⁹² HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 29.212-1897.

³⁹³ M. ARTUKOVIĆ, “Parlamentarni izbori u Brodu od 1848. do 1990.”, 318.-319.

³⁹⁴ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30304-1897.

³⁹⁵ M. ARTUKOVIĆ, “Parlamentarni izbori u Brodu od 1848. do 1990.”, 319.-320.

³⁹⁶ “Fela Gavranić u Uljaniku”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 224, 30. IX. 1901., 2.

³⁹⁷ Za druge izborne kotare u opsegu Požeške županije, osim navedenih (Brod i Garčin), Cuvaj je javio da neće biti potreban vojni brachium. HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 28.628-1897.

³⁹⁸ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30310-1897; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.

U saborskomu sazivu 1892.-1897. slatinski izborni kotar zastupao je grof Aladar Janković. Njegovi izgledi za ponovni izbor bili su znatno umanjeni zbog činjenice da je kao član magnatske kuće Ugarsko-hrvatskoga sabora sudjelovao u izglasavanju crkveno-političkih zakonskih prijedloga ugarske vlade. Na njegov su čin s istim nezadovoljstvom reagirali i rimokatolički i pravoslavni svećenici slatinskoga kraja,³⁹⁹ pa je Janković 1897. godine okušao sreću u virovitičkom kotaru, a kandidaturu Narodne stranke u Slatini ponio je odvjetnik dr. Dragutin Benak. Izbori u Slatini održani su 21. svibnja i jednoglasno za zastupnika Dragutin Benak. Od ukupno 640 upisanih izbornika, za Benaka su glas dala njih 493 prema jednom,⁴⁰⁰ odnosno 517 prema drugom izvoru.⁴⁰¹ Slatinski su izbori protekli u djelomično nerazjašnjenim okolnostima. Naime, kao kandidat Samostalne srpske stranke u slatinskom kotaru bio je najavljivan tada još mladi i slabo poznati odvjetnik Nikola Đurđević,⁴⁰² inače nećak Vase Đurđevića. Napis u brodskoj *Posavskoj Hrvatskoj* nagnao je Đurđevića na javno očitovanje u kojem je ustvrdio da mu je iz Slatine ponuđena kandidatura s programom Narodne stranke i Srpskoga kluba, da je on istu uz navedene uvjete i prihvatio, ali tek u slučaju da Narodna stranka i Srpski klub ne bi bili protivni njegovoj kandidaturi.⁴⁰³ Sporna Đurđevićeva uloga pri slatinskom izboru bila mu je upamćena, i politički su mu protivnici i mnogo godina kasnije spočitavali njegovu “tobožnju” oporbenu kandidaturu iz 1897. godine.⁴⁰⁴ Nikola Đurđević dobio je 1893. godine pravo odvjetovanja sa sjedištem u Brodu na Savi, što bi također moglo upućivati na zaključak o bliskost sa zagrebačkom vladom. Novoizabrani slatinski zastupnik Dragutin Benak maturirao je na osječkoj gimnaziji 1862. godine.⁴⁰⁵ Kraće je vrijeme vršio odvjetničku službu u Sv. Ivanu Zelini. Ubrzo je Zemaljsku vladu zamolio za premještaj, što je bilo prihvaćeno i dodijeljeno mu odvjetničko mjesto u Samoboru. Razlog Benakove molbe bili su nepovoljne prilike u zelinskom kraju; nekoć razmjerno imućan kraj osiromašio je pojavom filoksere koja je uništila vinarstvo kao izrazito

³⁹⁹ S. MATKOVIĆ, “Izbori za Hrvatski sabor 1897. godine”, 478.

⁴⁰⁰ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30313-1897; “Saborski izbori”, *NV* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 3.

⁴⁰¹ “U Slatini, 22. svibnja”, *NV* (Zagreb), god. LXIII., br. 120, 26. V. 1897., 2.

⁴⁰² Nikola Đurđević (Donji Miholjac, 12. X. 1864. – Slavonski Brod, 28. VI. 1933.). odvjetnik, političar. Osnovnu školu završio u Osijeku, pravo studirao u Zagrebu i Beču. Bio je prvak srpske Narodne radikalne stranke za Bačku, Banat i Slavoniju i njezin prvi potpredsjednik u Vojvodini. Od 1897. biran za poslanika na svim srpskim Narodno-crkvenim saborima u Srijemskim Karlovcima. U Slavonskom Brodu imao je odvjetnički ured od 1893. do 1920. kada je postao povjerenik za pravosuđe pokrajinske uprave u Zagrebu. Početkom 1921. imenovan za predsjednika Zemaljske vlade u Sarajevu. Suradivao u *Srbobranu*, *Zastavi* i *Narodnom glasniku*. Napisao je nekoliko knjiga političkoga sadržaja, a tiskani su mu i politički i prigodni govori. Dragan TUBIĆ, “Đurđević, Nikola”, *Srpski biografski rečnik*, sv. 3, Novi Sad 2007., 635.

⁴⁰³ Nikola GJURGJEVIĆ, “Priposlano”, *NV* (Zagreb), god. LXIII., br. 94, 26. IV. 1897., 5.

⁴⁰⁴ “Slike iz Broda na Savi”, *Srbobran* (Zagreb), god. XXV., br. 32, 5. (18. II.) 1908., 2.

⁴⁰⁵ *Gimnazije u Osijeku. Ravnatelji, profesori i maturanti 1729.-2000.*, (gl. ur. Julijo Martinčić), Zagreb – Osijek 2001., 113.

važnu gospodarsku granu, i odvjetnik si je u tom kraju jedva mogao priskrbiti dovoljno za najosnovnije životne potrebe.⁴⁰⁶

Izbori u Donjem Miholjcu održani su prvoga dana izbora, 19. V., a kao “narodnjački” kandidat isprva je bio najavljivan sveučilišni profesor dr. Franjo Spevec, dotadašnji zastupnik virovitičkoga izbornog kotara. Na koncu je kandidat Narodne stranke ponovno bila osoba iz neposredne blizine grofa Mailátha – ovoga puta bio je to ravnatelj donjomiholjačkog vlastelinstva Dragutin Kreppe.⁴⁰⁷ Kreppe je službeno za kandidata Narodne stranke proglašen na sastanku izbornika održanom 13. svibnja, šest dana uoči izbora, u zgradi donjomiholjačkoga općinskog poglavarstva. Sastanku su se, navodno, izbornici odazvali u velikom broju. Kreppeov protukandidat bio je Matija (Mato) Suhopoljac koji je na vlastelinstvu obnašao službu ekonomista, a bio je također i odbornik gospodarske podružnice. Nije poznato s kakvim je programom istupao Matija Suhopoljac, a na jednom se mjestu navodi da je i njegov program bio blizak vladajućoj stranci. Mato Suhopoljac u svakom slučaju nije predstavljao ozbiljnoga protukandidata Dragutinu Kreppeu, o čemu svjedoči i rezultat izbora: za Kreppea su glasala 504 od 541 izbornika koji je izašao na biralište, a za Suhopoljca tek njih 37. Biralište je bilo smješteno u uredu općinskog poglavarstva, na čelu izbornog odbora bio je kotarski upravitelj Mile Kramarić, a odaziv izbornika je, unatoč

⁴⁰⁶ Franko POTOČNJAK, *Iz zemlje bezpravja i demoralizacije ili kraljev namjestnik – prosta varalica*, Ljubljana 1902., 15.-16.

⁴⁰⁷ Dragutin Kreppe (? ? – Zagreb, 12. V. 1917.), gospodarski stručnjak i saborski zastupnik. Tijekom dugoga niza godina obnašao različite službe na valpovačkom, odnosno kasnije na miholjačkom vlastelinstvu. Već 1870. godine javlja se u glasilu Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva *Gospodarski list* kao gospodarski stručnjak valpovačkog vlastelinstva, godine 1884. bio je vlastelinski špan, a na koncu i vlastelinski ravnatelj. Godinama je bio i izabrani zastupnik u skupštini Virovitičke županije, od 1893. godine i član županijskoga Upravnog odbora. zatim član županijskoga Kulturnog (gospodarskog) vijeća, član Upravnog odbora donjomiholjačke gospodarske podružnice i član ravnateljstva kotarske štedionice Donji Miholjac. Kandidatura na saborskim izborima bila je njegov prvi značajniji politički istup. Po isteku saborskog mandata D. Kreppe se više nije pojavljivao kao kandidat na saborskim izborima, a ostao je u Miholjcu do 1905. godine, kada je umirovljen. Ubrzo nakon toga – 1905. ili početkom 1906. godine – napustio je miholjački kraj. B. OSTAJMER, “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, 164., 167.-168.

nimalo neizvjesnom ishodu izbora, bio vrlo dobar, i glasao je 541 od ukupno 667 ukupno upisanih u izborne popise.⁴⁰⁸

U Našicama Narodna stranka ponovno nije niti pokušavala osvojiti ovaj izborni kotar, i tako je još jednom otvarala put do saborskih klupa našičkom vlastelinu grofu Ladislavu Pejačeviću koji je iznova izašao na biralište kao kandidat izvan stranaka (“divljak”). Od ukupno 718 upisanih izbornika, bivšemu je banu novi saborski mandat donijelo njih 418.⁴⁰⁹

U Valpovu je ponovno izabran dotadašnji zastupnik istoga kotara, član Narodne stranke Bela pl. Adamović. Oporba u Valpovu nije imala svog kandidata, a izborima se odazvalo i za Adamovića glasovalo 382 izbornika.⁴¹⁰

Za zastupnika izbornoga kotara Vuka još je jednom izabran “mađaron” Stjepan Barlović koji je dobio 550 izborničkih glasova, dok su njegovi protukandidati dobili 393 (Cepelić), odnosno 21 (Dragutin pl. Mihalović).⁴¹¹

I izbori u Đakovu protekli su u vrlo užarenom ozračju, uz prisutnost vojske i pritiske upravnih organa. Kotarski predstojnik u Đakovu Zvonimir Žepić, ujedno i predsjednik izbornoga odbora u Đakovu, zatražio je već osam dana uoči izbora pomoć u vidu vojničke asistencije. Poteškoće je očekivao i pri izborima u vučanskom kotaru, koji su se odvijali istoga dana, pa je također i za ovaj kotar zatražio brachium. Prema podžupanu Virovitičke županije Chavraku: “Brakium od jedne kumpanije vojnika za svaki od ovih triuh izbornih kotara (treći je izborni kotar Dalj – op. B. O.) jeste od neobhodne nužde pošto kod velikog broja izbornika (do 1200) i nastale uzrujanosti ova oblast odnosno predsjednici dotičnih izbornih odborah nemogu jamčiti za uzdržavanje mira i reda sa na raspolaganju stojećimi sigurnostnimi organi. Po mnienju ove oblasti jeste za svaki od spomenutih izbornih kotara (Đakovo, Vuka, Dalj) dostatna jedna kumpanija ovdašnje 78. pješačke pukovnije.”⁴¹² Ovako izraženim molbama bilo je potpuno udovoljeno, s tom razlikom da su u Dalj i na Vuku doista bile upućene satnije 78. pješačke pukovnije iz Osijeka, dok je u Đakovo, vjerojatno iz razloga prometne povezanosti, upućena satnija brodske 29. pješačke pukovnije.⁴¹³ Vojna postrojba imala je, prema Žepićevoj preporuci, pristići u Đakovo večer uoči izbora, te su na dan izbora rasporediti glavnoj cesti Đakovo – Našice nasuprot izbornom mjestu (zgrada kotarske oblasti)

⁴⁰⁸ B. OSTAJMER, “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, 163.-166.

⁴⁰⁹ “Saborski izbori”, *NV* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 3.

⁴¹⁰ “Saborski izbori”, *NV* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.

⁴¹¹ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30563-1897; “Saborski izbori”, *NV* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 2.

⁴¹² HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 28.051-1897.

⁴¹³ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 28.832-1897.

ili eventualno u dvorištu upitne kotarske zgrade.⁴¹⁴ Naposljetku je za saborskoga zastupnika s većinom od 33 glasa izabran kandidat Udružene oporbe dr. Marijan Derenčin, a u manjini je ostao đakovački načelnik, član Narodne stranke dr. Antun Švarcmajer. Iz tabora poraženih bio je uloženi izborni prosvjed hrvatskom Saboru, no Derenčinov je mandat naposljetku većina ipak ovjerovila.⁴¹⁵

Vojnički brachium bio je uslijed sumnje u moguće remećenje reda i mira pozvan i u izborni kotar Dalj, s preporukom da u Dalj pristigne večer uoči izbora (18. svibnja), i da se ujutro na dan izbora (19. svibnja) postavi na glavnoj cesti nasuprot izbornom mjestu – daljskom općinskom poglavarstvu.⁴¹⁶ Kandidat Narodne stranke u kotaru Dalj bio je dr. Milan Maksimović, odvjetnik iz Osijeka. Pobjedu i saborski mandat Maksimoviću je donio 241 izbornik koji mu je dao svoje povjerenje.⁴¹⁷ Dr. Milan Maksimović (Bajša, Mađarska, 1853. – Osijek, 21. VII. 1922.)⁴¹⁸ bio je jedan od najimućnijih osječkih građana, a izvor bogatstva bilo mu je prije svega položaj ravnatelja vlastelinstva srpske Srijemskokarlovačke patrijaršije u Dalju na Dunavu. O njegovu statusu u Osijeku i danas živo svjedoči raskošna neobarokna palača u kojoj je pri svojim posjetima gradu na Dravi odsjedao i srpski patrijarh, a Maksimovićev tast Georgije Branković.⁴¹⁹ U okolici Čepina posjedovao je tri dobra (Podrumina, Kolođvar, Široko Polje), ukupne površine 583 hektara.⁴²⁰ Od 1898. godine Maksimović je bio zavičajnik grada Osijeka,⁴²¹ gdje je stalno i prebivao, no i u kasnijim je godinama bio među istaknutijim pojedincima političkoga i društvenoga života u Dalju. Godine 1902. na daljskim općinskim izborima bio je vođa “desnice”, dakle izborne liste bliske Narodnoj stranci.⁴²² Kandidatura u daljskom kotaru bila je prvi značajniji

⁴¹⁴ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 28.051-1897.

⁴¹⁵ Đakovački izbori detaljno i opširno su obrađeni u članku: Stjepan MATKOVIĆ, “Izbori u Đakovu i Đakovštini prije stotinu godina”, *Đakovački glasnik* (Đakovo), god. IV, br. 68-69, Đakovo, 11-25. IX. 1997.

⁴¹⁶ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 28.051-1897.

⁴¹⁷ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.

⁴¹⁸ *Zavičajnici grada Osijeka*, 497.

⁴¹⁹ Dragan DAMJANOVIĆ, “Historicistička palača dr. Milana Maksimovića u Osijeku”, *Peristil*, XLVIII/2005, 155.-174. Prema podacima za 1917. godinu, Maksimović je bio treći najbogatiji Osječanin. Imetak mu je iznosio 4,358.018 kruna, a imućniji su bili tek veliki industrijalci I. G. Blau i Adam pl. Reisner. “Osječki ‘milijunaši’”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. XXVII., br. 2, 15. I. 1918., 13

⁴²⁰ Josip KRŠKA, *Statistika i shematizam veleposjednika u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1902., 104. U jednom

drugom, sličnom šematizmu naveden je kao vlasnik dobara Kunovac, Podrovina, Jovanovac, ukupne površine 1014 jutara. *Adressbuch der Grossgrundbesitzer im Königreich Kroatien-Slavonien*, prir. Emil Jahnz, Zagreb 1901., 15.

⁴²¹ D. DAMJANOVIĆ, “Historicistička palača”, 157.

⁴²² Uz izrazito velike agitacije i velik odaziv izbornika, Milan Maksimović i njegove pristaše izborili su pobjedu, uz neveliku većinu. Porazena oporba ishod smatrala prijepornim uslijed brojnih nepravilnosti, naročito onih

Maksimovićev politički istup, pored toga što je već bio član skupštine Virovitičke županije. No, za Maksimovićev politički uspjeh od presudne je važnosti bila činjenica da je bio ravnatelj patrijaršijskoga vlastelinstva u Dalju, te da je pri svojoj kandidaturi uživao potpunu podršku mitropolita i patrijarha Georgija Brankovića Maksimović je, povrh svega, bio i patrijarhov zet.⁴²³

Kao i na prethodnim izborima iz 1892., vukovarski su izbornici ponovno za svog zastupnika izabrali Aleksandra Krajčovića. Krajčović nije imao protukandidata, a od ukupno 1011 upisanih izbornika na biralište je došlo i glasovalo njih 649.⁴²⁴

U izbornom kotaru Nuštar ponovno je, kao i 1892. godine, za zastupnika izabran član Narodne stranke, domaći župnik Florijan Činček.⁴²⁵

Dotadašnji zastupnik izbornog kotara Šid dr. Svetislav Šumanović, bio je kandidat Narodne stranke i na izborima 1897. (19. svibnja). Protukandidat mu je bio član Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, Ivan Ancel iz Zagreba. Šumanovićeva pobjeda bila je premoćna: dobio je 463 glasa, a Ancel tek 31 od ukupno izašlih 496 izbornika. Na biralište nisu izašla 392 izbornika (ukupno 988).⁴²⁶

U Moroviću je ponovno izabran Stevan Popović Vacki, a oporba je nasuprot njemu kandidirala Aladara Horvata, posjednika iz Mitrovice. Glasalo je 507 od ukupno upisanog 741 izbornika, i to 339 za Popovića, a 165 za Horvata.⁴²⁷

Izbori u Iloku bili su održani 20. svibnja, ponovno uz solidan odaziv izbornika (627 od upisanih 857). Stvarne neizvjesnosti nije bilo, i dotadašnji kandidat, “narodnjak” Platon Telečki, bio je izabran golemom većinom glasova (585:42) nasuprot oporbenom kandidatu Ivanu Karloviću.⁴²⁸

U Mitrovici je 19. svibnja za zastupnika ponovno izabran tamošnji načelnik Ćiro pl. Milekić. Povjerenje mu je dalo 114 izbornika, a u manjini je ostao njegov protukandidat, samostalac Pavle Jovanović.⁴²⁹

učinjenih pri reviziji izbornih popisa. “Dalj, 27. prosinca 1902.”, *Narodna obrana* (Osijek), god. I., br. 35, 30. XII. 1902., 3.; “Dalj, 19. prosinca 1902.”, *Narodna obrana* (Osijek), god. I., br. 33, 25. XII. 1902., 2.

⁴²³ Supruga mu je bila Milana Branković (Sombor, 1861. – Osijek, 4. XI. 1914.). *Zavičajnici grada Osijeka*, 497.; “Dalj, 27. prosinca 1902.”, *Narodna obrana* (Osijek), god. I., br. 35, 30. XII. 1902., 3.

⁴²⁴ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništva*, 288.

⁴²⁵ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 114, 19. V. 1897., 2.

⁴²⁶ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 220.

⁴²⁷ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 3.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 147.

⁴²⁸ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 3.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 96.

⁴²⁹ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30303-1897; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 114, 19. V. 1897., 2.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.

Zastupnik izbornoga kotara Martinci bio je biran 20. svibnja, i pobjeda je pripala članu Narodne stranke, odvjetniku dr. Teodoru Nedeljkoviću. Nedeljković je dobio 372 izbornička glasa, dok je u manjini ostao barun Jovan Živković s 239 glasova.⁴³⁰

Na izborima u rumskom izbornom kotaru, održanom 20. svibnja, izabran je posjednik i trgovac iz Rume Vaso Maksimović, član Narodne stranke. Maksimović je dobio 672 glasa, a u manjini je ostao dr. Krasojević kao kandidat srpskih radikala.⁴³¹ I u narednim godinama Maksimović je bio u više navrata biran za zastupnika Narodne stranke u rumskom izbornom kotaru.⁴³²

Izbori u Hrtkovicima održani su 21. svibnja, i za zastupnika je izabran kandidat Narodne stranke dr. Jovan Šević koji je porazio dotadašnjega zastupnika hrtkovačkoga kotara, samostalca Pavla Jovanovića.⁴³³

U Irigu je 19. svibnja od upisanih 1028 na biralište izašlo 690 izbornika, te je s 420 glasova izabran dotadašnji zastupnik istoga kotara Vaso Đurđević. Njegov protukandidat, radikal dr. Mladen Lisavac, odvjetnik u Irigu, dobio je preostalih 270 glasova. Među Đurđevićevim izbornicima, njih 382 bila su iz upravnog kotara Irig, a 38 iz općine Grgurevci-Šuljam upravnoga kotara Mitrovica. Za Lisavca su glasala 232 izbornika iz upravnoga kotara Irig, te 38 iz općine Grgureci-Šuljam.⁴³⁴

U Karlovcima se 19. svibnja na izbore odazvalo 464 od ukupno upisana 695 izbornika, i oni su jednoglasno za zastupnika izabrali predstojnika Odjela za unutarnje poslove Danila Stankovića.⁴³⁵

U izbornom kotaru Stara Pazova izabran je dotadašnji zastupnik istoga kotara, član Narodne stranke Nikola Petrović.⁴³⁶

Izbor u izborom kotaru Šimanovci održan je 20. svibnja, i za zastupnika je izabran Stevan Vasin Popović. Od ukupno 955 izbornika, glasovalo su njih 453, od čega su 452 glas dala Popoviću. Izbornik Lazar Žarkovački iz Deča glasao je svećenika Damjana Preradovića iz Golubinaca, ali taj je glas bio nevažeći, budući da potonji, prema §. 45. izbornoga zakona, nije

⁴³⁰ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30617-1897; "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 3.

⁴³¹ "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 2.

⁴³² Preminuo je 14. lipnja 1911. u Beču, i pokopan pet dana kasnije u Rumi. "† Vasa Maksimović", *Srbobran* (Zagreb), god. XXVIII., br. 119, 6. (19.) VI. 1911., 4.

⁴³³ "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 3.

⁴³⁴ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 32221-1897; "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 115, 20. V. 1897., 3.

⁴³⁵ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 32219-1897; "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 114, 19. V. 1897., 2.

⁴³⁶ HDA, UOZV, kut. 1756, sv. 1-6, 30562-1897; "Saborski izbori", *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 117, 22. V. 1897., 2.

ni bio kandidiran.⁴³⁷ Na taj je način, zapravo, Popović izabran bez protukandidata. Tek nakon početka izbora, u 8 sati i 15 minuta, na biralište je, doduše, pristigao paroh Pavle Zeković iz Karlovčića, te izrazio želju kandidirati neimenovanoga kandidata, no izborni je odbor taj zahtjev odbacio, pozvavši se na izborni zakon i obrazloživši da da Zeković nije niti imenovao kandidata, niti imao uz sebe potreban broj izbornika koji bi istaknuli istu kandidaturu. Prema izvješću kotarskoga zemunskog predstojnika od 21. svibnja 1897., spomenuti Damjan Preradović nastojao, kao i pri prethodnjem izboru 1894. godine, u šimanovačkome izborom kotaru “radikalnu stranku [da] stvori, da se na čelo te stranke stavi i kandidatom iztakne. Pa kako nije ni prije tako nije ni sada dostatan broj pristaša zadobiti mogao, da izbornu akciju uspješno pokrene, naišavši na odpor svestnih izbornikah i biračah ovoga kotara.” Prema istom izvoru, uz Preradovića su stajali još i parosi Pavle Zeković, Miloš Popović i Čeda Marić iz Karlovčića, Petravčića i Prhova, “poznati radikali no izolirani od svojih parohijana”. Cijeli izborni tijek naveo je kotarskog predstojnika na zaključak da su ovi pristaše Radikalne stranke svjesno prekasno istakli kandidaturu, kako bi “izborni čin napadati mogli u svojim javnim glasilima”.⁴³⁸

Žestoke borbe vodile su se i uoči te tijekom izbora u Vinkovcima, a epilog su dobile u sudskom progonu oporbenoga kandidata Stjepana Dunderovića, upravitelja župe u Nijemcima. Uz razmjerno velik odaziv izbornika (794 od ukupno 929 upisanih) za zastupnika je 19. svibnja izabran kandidat Narodne stranke Slavoljub pl. Nemčić, šumarnik, za kojega su glasala 473 izbornika, dok je obzoraš Dunderović ostao u manjini s 321 dobivenim glasom.⁴³⁹

Udružena oporba pobjedu je ostvarila i u ceranskome izbornom kotaru, gdje je kandidirala Stjepana Kutuzovića. Od 658 na biralište izašlih izbornika, njih 494 dalo je svoj glas Kutuzoviću, a tek 164 izbornika glasala su za kandidata Narodne stranke Kolomana Bölleina.⁴⁴⁰

Zbog svoga tragičnog ishoda, izbori saborskog zastupnika u Bošnjacima iz 1897. – zapravo nikada održani – ostaju do danas najpoznatiji i najozloglašeniji izborni čin cjelokupne Khuenove epohe, i vrlo često služe kao ilustracija nasilnoga, nedemokratskoga i od strane Mađara nametnutoga režima. O ovom događaju, najpoznatijem pod nazivom “krvavi

⁴³⁷ Žarkovačkomu je izborni odbor pojasnio zakonske odredbe, no ovaj je inzistirao da se uzme na znanje njegovo glasanje za Preradovića, i da se isto unese u izborni zapisnik.

⁴³⁸ HDA, UOZV, kut. 1765, sv. 1-6, 12847-1897.

⁴³⁹ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 252.

⁴⁴⁰ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 116, 21. V. 1897., 3.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 60.-61.

bošnjački izbori”, postoji obilna literatura i publicistika,⁴⁴¹ uz razmjerno mnogo sačuvanoga arhivskoga gradiva te napisa u novinstvu.⁴⁴² Već u prvim oružničkim i drugim službenim izvješćima, odaslanima neposredno nakon bošnjačkoga krvoprolića, kao huškač naroda, odnosno kao najodgovornija osoba za izgred bio je označen bošnjački kapelan Martin Firinger. Njemu se, pored ostaloga, pripisivalo da je dan uoči izbora, 21. svibnja, pred ophodnjom izjavio: “Ja ako samo hoću, sutra će biti krvoprolića da dva časa jer mene moj narod sluša.” Nakon izgreda do kojega je došlo iste večeri po tragičnom događaju,⁴⁴³ prilike u Bošnjacima su se narednih dana primirile, čemu je doprinijela i nazočnost čak četiri satnije vojske, te oružnika. Dana 24. svibnja seljaci su pozvani na razgovore, na mirno držanje i na predaju oružja. Seljaci su se odazvali ovom pozivu, i u općinu je bilo predano 180 pušaka, a narednih dana izvršene su i premetačine kod mještana za koje je postojala sumnja da i dalje skrivaju oružje, i u tim je prigodama zaplijenjena još 21 puška.⁴⁴⁴

Istodobno je započeta i istraga, usporedno s kojom su provođena uhićenja. Već 24. svibnja po usmenom nalogu državnoga odvjetnika Đuričića uhićen je seljak Josip Jakšić, pod sumnjom da je da je 22. V. pucao na vojnike i oružnike,⁴⁴⁵ a sutradan je pritvoren je seljak Luka Starić, Bošnjačanin, pod optužbom na s nožem napao vojsku i jednom ga vojniku zario u glavu.⁴⁴⁶

Vojska je bila zadržana u Bošnjacima punih mjesec dana, i posljednja postrojba koja je napustila selo bilo je 2. satnija 78 pješačke pukovnije, koja se 22. lipnja vratila nazad u Osijek.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ Ivan JELIĆ, *Krvavi bošnjački izbori 22. svibnja 1897.*, Slavonski Brod – Bošnjaci 1997., 20.; Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 88.; ISTI, “Izbori za Hrvatski sabor 1897. – krvoproliće u Bošnjacima”, *Revija Đakovački vezovi*, Đakovo 1997., 63.-64.; Rudolf HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, Slavonski Brod 2000., 50.; Anđelo GJURSKI, *Hrvatska politička povijest od Khuena do Rapalla*, Zagreb 1938.; *Spomenknjiga. 150 godina Osnovne škole Bošnjaci 1819-1969*, Bošnjaci 1969., 37.

⁴⁴² Od novinskih članaka, na ovom mjestu upućujem na članke oporbenog kandidata Đure Kovačevića, te članke koji su objavljeni u povodu obljetnica i drugih prigoda: Gjuro KOVAČEVIĆ, “Izbor u Bošnjacima”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVIII., br. 119, 25. V. 1897., 1.-2.; ISTI, “Izbornicima i neizbornicima kotara Bošnjačkoga”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVIII., br. 119., 25. svibnja 1897., 2.; ISTI, “Poštovanim izbornicima kotara Bošnjačkoga”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVIII., br. 129., 8. lipnja 1897., 1.; Matija KOVAČIĆ, “Obljetnica krvoprolića u Bošnjacima god. 1897., s 1 sl.”, *Hrvatski list* (Osijek), XIII/1932, 145, 5.-6.; Pavao MIŠIĆ, “Krvavi Khuenovi izbori u Bošnjacima. Povodom akcije za gradnju spomenika poginulim žrvama”, *Narod* (Sarajevo), I/1933, 16, 1.; “Jedna žalosna godišnjica. 35-obljetnica krvoprolića u Bošnjacima”, *Koprivnički Hrvat* (Koprivnica), god. VI., 1932., br. 23, 2.-3., br. 24, 2.-3.; Ivan JUZBAŠIĆ, “Krvavi Khuenovi izbori u Bošnjacima. Osvrt prigodom 36. godišnjice”, *Obzor* (Zagreb), god. LXXIV/1933, 119, 2.; Ivan ESIH, “Izbori u Bošnjacima. Povodom njihove 40-godišnjice”, *Obzor* (Zagreb), god. LXXVII., 1937, br. 61, 1.-2.

⁴⁴³ Uvečer 22. svibnja, u 22.30, zapaljena je staja mještana Martina Maršića, pristaše Narodne stranke. Prema oružničkom izvješću od 23. V., bila je riječ o pokušaju osvete vojsci i oružništvu: kuća se nalazila u pokrajnjoj ulici, i ondje je seljaštvo pripremilo zasjedu vojsci i oružništvu, budući da se očekivalo da će potonje biti poslano na požarište. Vojska i oružništvo su se doista postrojili i pošli prema požarištu, a tada je navodno prišla jedna osoba od povjerenja upozorila na zasjedu. HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 30.736-1897.

⁴⁴⁴ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 30.736-1897.; HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 31.242-1897.

⁴⁴⁵ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 30.736-1897.

⁴⁴⁶ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 31.242-1897.

⁴⁴⁷ HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 35.401-1897.; HDA, UOZV, kut. 1960, sv. 13-21, 36.477-1897.

Širi i oprezniji uvid u cjelokupan tijek predizbornih i tragičnih zbivanja od 22. svibnja, analiza aktivnosti kandidata, upravnih organa, vojske i oružništva, upućuju na zaključak da se krivnja i odgovornost za ljudske žrtve ne mogu nepodijeljeno pripisati nedemokratskom sustavu vlasti, upravnim organima, oružništvu i vojsci, već da su jednim dijelom odgovorni i oporbeni kandidat Kovačević i njegovi pristaše koji su svojom predizbornom djelatnošću ranije prisutno nezadovoljstvo cjelokupnoga stanovništva – izbornika, birača, i onih bez biračkoga prava – podigli do ranije neslućene razine, i tako polučili ozračje u kojemu nije moguće regularno provođenje izbornoga čina i u kojemu se sukob s oružničkim i vojnim snagama činio gotovo neizbježnim.

Izbor zastupnika za bošnjački izborni kotar obavljen je naposljetku 1. prosinca 1897., nakon što je došlo do primirivanja strasti, te uz prisustvo oružništva i vojske. Za zastupnika je izabran “narodnjački” kandidat Josip Šilović, sveučilišni profesor. Za njega je glasalo 345 izbornika, dok je oporbenom kandidatu Đuri Kovačeviću pripalo 166 glasova.⁴⁴⁸

4.1.4.2 Naknadni izbori

Nakon smrti zastupnika Danila Stankovića, naknadni izbori održani bili su održani u izbornom kotaru Srijemski Karlovci. Dana 4. siječnja 1899. jednoglasno je izabran hrvatsko-slavonski ministar Ervin pl. Cseh. Srijemskokarlovačkomi izborni kotar bio je čvrsto uporište Narodne stranke, ponajprije zbog utjecaja patrijaršije. Patrijarh Georgije Branković i svećenstvo podržali su i izbor Ervina Cseha, čemu u prilog govori i činjenica da je patrijarh istoga dana priredio banket kojim je proslavljena pobjeda “mađaronskoga” kandidata.⁴⁴⁹

Kao i u prošlom sazivu Saboru (dr. Bogoljub Miletić), ni u ovom zastupnik iločkoga kotara nije doživio istek saziva; arhimandrit Platon Telečki preminuo je 13. veljače 1900. u Srijemskim Karlovcima, a za novoga je zastupnika na naknadnim izborima, održanima 6. ožujka iste te 1900. godine, bez protukandidata izabran podžupan Teodor Georgijević.⁴⁵⁰

4.1.5 Saborski izbori 1901.

⁴⁴⁸ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 52

⁴⁴⁹ “Brzobjavne vesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LXV., br. 3, 4. I. 1899., 4.; “Brzobjavne vesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LXV., br. 4, 5. I. 1899., 3.

⁴⁵⁰ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 96.

Sljedeći izbori održani su od 6. do 9. studenoga 1901. godine. Redovno su imali uslijediti 1902. godine, ali je Sabor bio iznenadno zaključen u listopadu 1901., a novi izbori raspisani već za kraj iste godine. Ovom se odlukom željelo iznenaditi oporbu i tako umanjiti njezine izgleda da ponovi relativni uspjeh iz 1897. godine. I dok je oporba doista reagirala posve zbunjeno i nepripremljeno, pristaše Narodne stranke, uz svesrdnu pomoć činovničkoga aparata, započeli su odmah po raspisivanju izbora s predizbornim radnjama i promoviranjem svojih izbornih kandidata. Na osnovi brze reakcije i otpočinjanja predizbornih aktivnosti na terenu, oporba je zaključivala da su kotarske oblasti i općinska poglavarstva sigurno bile unaprijed obaviještene o raspustu Sabora.⁴⁵¹

Na sličan način kao i domaći oporbeni listovi, i strani su listovi ocjenjivali da je iznenadni raspust Sabora i raspisivanje izbora bili motivirani isključivo političkim razlozima, odnosno željom da se oporbene stranke zatekne nespremnima za izbornu borbu. I dok su hrvatski oporbenjaci žestoko osuđivali banov čin, mađarski provladin tisak hvalio je Khuenov politički instinkt. *Pester Lloyd* je pisao da je ban djelovao u sporazumu s ugarskom vladom, te da je iznenadnim raspuštanjem Sabora još jednom pokazao svoju mudrost: da je čekao sa izborima do svibnja, imala bi opozicija vremena, da razvije izbornu borbu.⁴⁵² Mnogo neumjereniji u pohvalama hrvatskoga bana i Narodne stranke bio je mađarofilski list *Narodnost* iz Pančeva. U osvrtu na raspust Sabora i nadolazeće izbore, *Narodnost* je pisala:

“Ban Khuen-Hederváry ispostavio se i u ovoj prigodi kao državnik velike koncepcije i kao uman politik nove škole, u kojim svojstvima on zemljom ne upravlja šablonski, niti od danas do sutra, s ruke na usta, za nevolju i od biede, onako po fortvurstlerski, nego uvijek s obzirom na stvarne prilike u zemlji i državi, kao i na faktične potrebe zemlje i narodâ u njoj, koje potrebe on uvek ume za vremena da uoči i na vreme da ostvari, ne grešeći u tome o interese države i monarhije, niti ovime one žrtvujući, u čemu i leži uzrok pojavu, da između bana Hedervárya, vlade državne i krune postoji svagda podpuna harmonija, kao sigurna osnova svim onim uspesima, sa kojima je već do sada njegovo banovanje uredilo [urodilo – op. B. O.] po zemlju i narode srpski i hrvatski uspesima, koji će se i dalje postupno ali stalno i sigurno nizati u korist Trojednice, Ugarske i monarhije, što svaki istiniti rodoljub i iskren patriota samo s radošću može poželiti, otkud za svakog patriotu niče moralna obveza, da dalji uspešni razvoj režima bana Hedervárya u Trojednici o predstojećim izborima i svojim ustavnim votumom pomogne, osnaži i još bolje učvrsti.”⁴⁵³

⁴⁵¹ “Priprava vladine stranke za izbore”, *Obzor* (Zagreb), god. XLII., br. 250, 30. X. 1901., 2.

⁴⁵² “Brzajavne i telefonske viesti”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 244, 23. X. 1901., 3.

⁴⁵³ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 249, 29. X. 1901., 3.

U svakom slučaju, Khuenov potez s preuranjenim raspuštanjem Sabora i raspisivanjem novih izbora polučio je željeni rezultat: oporba je na izborima 1901. godine izborila tek 13 saborskih mandata i ponovno je bila svedena na bezopasnu saborsku manjinu, nužnu kako bi se zadržao privid parlamentarizma.

Na prostoru Slavonije i Srijema naročito su se osjećale posljedice iznenadnoga raspisivanja saborskih izbora, i oporba nije bila u stanju pokrenuti ozbiljniju izbornu akciju. Kao i pri ranijim izborima, ako čak ne i u većoj mjeri, sva tijela upravnoga aparata još su jednom uložila napore kako bi u trima istočnim županijama bile listom izabrane pristaše Narodne stranke. Povodjenje upravnoga aparata za dnevno-političkim potrebama sjajno se očitovalo u pisanju poluslužbenih županijskih glasila (*Vjesnik županije virovitičke*, *Glasnik županije požeške*, *Srijemske novine*) o izborima. Primjerice, u uvodnom članku *Vjesnika županije virovitičke*, potpisanom s inicijalom K. (vjerojatno se radilo o uredniku lista dr. Eduardu Križu), otvoreno se agitiralo za Narodnu stranku i njezine kandidate:

“Samo ova stranka nosi u sebi jamstvo, da će, štujući 800 godina postojeću zajednicu, vazda naći bratskog susretanja u životnim pitanjima zemlje naše kod posestrime Ugarske, s kojom nas veže nerazkidan vez državne zajednice, i samo ona može, u trajnom sporazumku sa kraljevskom zemaljskom vladom, ozbiljno unapredjivati obrazovne i gospodarstvene ciljeve naroda našeg, do kojih nam je toliko stalo i po kojima se s ponosom ubrajamo u kolo prosvijetljenih naroda.

Program narodne stranke ne osniva se kao program drugih stranaka na zračnim kulama i neostvarivim težnjama. Njen program je stvaran, koji računa sa zbiljnim stanjem i potrebama života.

Narodna stranka, pod vodstvom svoga veleumnoga vodje, svijetloga bana grofa Khuen-Hédervárya, dokazala je i u zadnjem saborskom razdoblju, da je ne samo voljna i sposobna prema narodnoj snazi raditi na korist zemlje, nego da je tako doista s uspjehom radila.

[...]

Razglabajući pojedini izbornik, koji znade trezno i razborito misliti, program narodne stranke, te promatrajuć posljedke, koje je u korist domovine i naroda ta stranka na temelju tog programa postigla – koristit će domovini i narodu, a po tom i sebi, ako glasuje za kandidata narodne stranke.”⁴⁵⁴

Splet navedenih okolnosti rezultirao je nesvakidašnjim izbornim rezultatom: Narodna stranka ostvarila je pobjede u svih trideset i pet slavonsko-srijemskih izbornih kotara. Kao i pri prethodnim izborima (1897.), ponovno nije zabilježen niti jedan slučaj da bi jedan član

⁴⁵⁴ “Zaključak sabora kraljevina Hrvatske-Slavonije i Dalmacije te novi izbori”, *VŽV* (Osijek), god. X., br. 22, 1. XI. 1901., 189.-191.

stranke kandidirao u više različitih izbornih kotara, odnosno u Sabor je izabrano trideset i pet različitih pojedinaca. Kao jednu od zanimljivosti, može se izdvojiti podatak da su u Slavoniji i Srijemu saborske mandate stekla sva tri Vladina odjelna predstojnika.

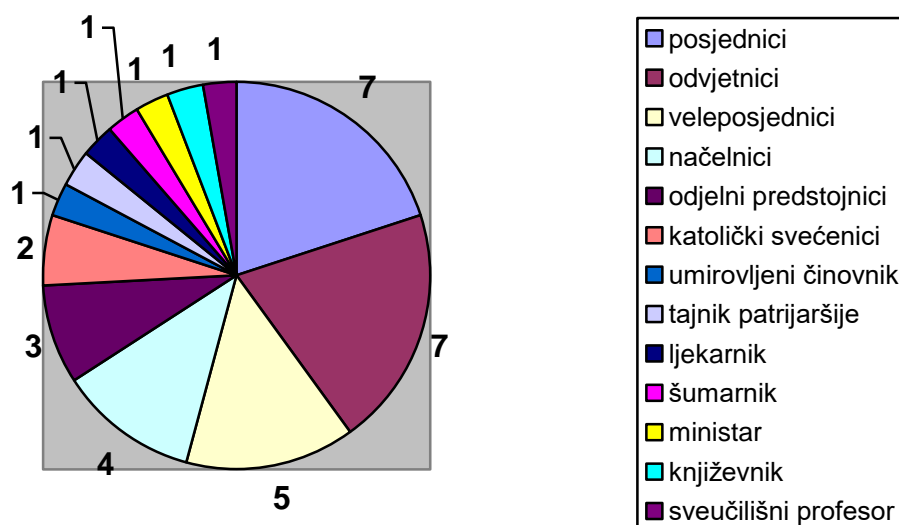
Analitička tabela broj 5: Izabrani zastupnici Narodne stranke
na saborskim izborima 1901. godine ⁴⁵⁵

	Izborni kotar	Prezime i ime izabranoga zastupnika	Profesija / zvanje
Požeška županija	Požega	Franjo Ciraki	gradonačelnik
	Brod na Savi	Otto pl. Krajčović	odjelni predstojnik
	Novska	Đuro Dedović	posjednik
	Nova Gradiška	Vjekoslav Klein	odjelni predstojnik
	Daruvar	Vjekoslav pl. Tüköry	veleposjednik
	Pakrac	dr. Nikola Šobat	odvjetnik
	Vilić Selo	Armin Pavić	odjelni predstojnik
	Garčin	Krunoslav Bešlić	župnik
Virovitička županija	Osijek Gornji grad	Ervin pl. Cseh	ministar
	Osijek Donji grad	Ivan pl. Adamović	posjednik
	Virovitica	grof Vladimir (Aladar) Janković	veleposjednik
	Slatina	dr. Dragutin Benak	odvjetnik
	Donji Miholjac	Antun pl. Mihalović	veleposjednik
	Našice	dr. Teodor grof Pejačević	veleposjednik
	Valpovo	Bela pl. Adamović	posjednik
	Vuka	Stjepan Barlović	posjednik
	Đakovo	dr. Antun Švaremajer	načelnik
	Dalj	dr. Milan Maksimović	odvjetnik
Srijemska	Zemun	Fridolin Kosovac	gradonačelnik
	Mitrovica	Ćiro pl. Milekić	gradonačelnik
	Ruma	Vaso Maksimović	posjednik
	Karlovc	dr. Lazar Sekulić	tajnik patrijaršije

⁴⁵⁵ "Novi hrvatski sabor", *NN* (Zagreb), god. LXVIII., br. 259, 11. XI. 1901., 2.-3.;

Vukovar	Aleksandar pl. Krajčović	ljekarnik
Nuštar	Florijan Činček	župnik
Šid	dr. Svetozar Šumanović	odvjetnik
Morović	Stevan Popović Vacki	posjednik
Ilok	Teodor Georgijević	umirovljeni podžupan
Martinci	dr. Teodor Nedeljković	odvjetnik
Hrtkovci	dr. Jovan Šević	odvjetnik
Irig	Vaso Đurđević	odvjetnik
Stara Pazova	Nikola Petrović	veleposjednik
Šimanovci	Stevan Vasin Popović	književnik
Vinkovci	Slavoljub pl. Nemčić	šumarnik
Cerna	Andrija Stojanović	posjednik
Bošnjaci	dr. Josip Šilović	sveučilišni profesor

Grafički prikaz broj 5: Socijalna struktura izabраних zastupnika Narodne stranke na saborskim izborima 1901. godine

4.1.5.1 Pregled rezultata prema izbornim kotarima

U izbornom kotaru Osijek Gornji grad izbori su održani 6. studenoga, i jednoglasno je za saborskoga zastupnika izabran hrvatski ministar Ervin pl. Cseh.⁴⁵⁶

U drugomu osječkom izbornom kotaru koji je obuhvaćao Donji grad, Tvrđa i Novi grad oporba je kandidirala vođu mjesne oporbe, odvjetnika dr. Dragutina Neumana, no niti on nije uspio ozbiljnije ugroziti kandidata Narodne stranke, Ivana pl. Adamovića. Adamoviću je pripalo 425, a Neumanu tek 88 izborničkih glasova. Posve uobičajeno, obje su strane po okončanju izbora imale pritužbe na držanje protivničke strane; iz “mađaronskoga” tabora na račun Neumanovih pristaša bile su upućene zamjerke zbog navodne “najogorčenije agitacije i formalnoga terorizma”.⁴⁵⁷

Na izborima u Zemunu za zastupnika je bez protukandidata izabran član Narodne stranke, gradonačelnik Fridolin Kosovac, koji je i dotad zastupao kotar u Saboru. Od ukupno upisana 494 izbornika, na biralištu je svoje povjerenje Kosovcu izrazilo njih 327.⁴⁵⁸ Prema novinskim izvješćima, određeni srpski oporbeni elementi nastojali su u predizbornim danima postaviti protukandidata Kosovcu, pa je u tu svrhu organiziran i poseban predizborni sastanak na kojemu su ton, opet navodno, davale pristaše Srpske samostalne stranke. Sastanak je održan također 28. listopada, predsjedao mu je zemunski trgovac, posljednji odvjetak ugledne i

⁴⁵⁶ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 254, 5. XI. 1901., 5.

⁴⁵⁷ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 254, 5. XI. 1901., 5.

⁴⁵⁸ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 256, 7. XI. 1901., 5.

bogate zemunske trgovačke obitelji Đorđe pl. Spirta,⁴⁵⁹ a okupljeni na sastanku složili su se da njihov kandidat bude Đuro pl. Đurković. I sama najava “oporbene” kandidature Đure Đurkovića zorno je svjedočila o njegovu poljuljanom položaju unutar Narodne stranke, iako je formalno još uvijek bio njezin član, i iako je pri istim tim izborima nastupao kao “mađaronski” kandidat u vojničkom kotaru. Nastojeći zaniijekati bilo kakav razdor unutar stranačkih redova, režimski krugovi nastojali su inicijativu o Đurkovićevoj kandidaturi predstaviti kao posve neozbiljnu, ili kao pokušaj izborne varke.⁴⁶⁰ U kakvom je odnosu sa svojim zemunskim “pristašama” stajao Đurković, zasad iz dostupnih izvora nije poznato, no čini se da je on ipak “u zadnjem času” odustao od kandidature. Ista skupina koja je njega predložila, odlučila je potom na izbore izaći s Đorđem pl. Spirtom kao kandidatom, ali se i on dan uoči izbora povukao, navodno shvativši da nema izgleda za pobjedu.⁴⁶¹ Kosovac je tako, naposljetku, ipak bio izabran bez protukandidata.

Izbori u Novskoj održani su 6. studenoga i ponovno je za zastupnika izabran član Narodne stranke Đuro Dedović. Premda je i zagrebački *Srbobran* uoči izbora najavljavao da će u ime Samostalne srpske stranke u Novskoj kandidirati trgovac Lazar Bačić,⁴⁶² Dedović je, kao i velik broj drugih vladinovaca, bio izabran bez protukandidata.

U kotaru Nova Gradiška izbori su održani 6. studenoga, i pobjedu je ponovno, kao i u prethodna tri navrata, izborio kandidat Narodne stranke, odjelni predstojnik Vjekoslav Klein. Klein je u Novu Gradišku pristigao nekoliko dana ranije te potom obišao veća mjesta u opsegu kotara (Nova Gradiška, Okučani, Mašić, Rešetari, Petrovo Selo), i ondje predstavio svoj program.⁴⁶³ Ujedinjena oporba imala je namjeru kandidirati Erazma Barčića, no naposljetku je Klein izabran bez kandidata, dobivši 320 od ukupno 555 upisanih izborničkih glasova.⁴⁶⁴

U daruvarskom izbornom kotaru većina izbornika izglasala je još jedan saborski mandat domaćemu vlastelinu Vjekoslavu pl. Tüköryju. Njemu se na biralištu ispred Koalirane oporbe suprotstavio dr. Mirko Grahovac, odvjetnik iz Daruvara. Neosnovanima su se pokazale najave

⁴⁵⁹ Đorđe (Georgije) Spirta (Zemun, 1836. – Zemun, 6. IV. 1909.), trgovac. Višekratno biran za zastupnika u zemunskom gradskom zastupstvu. O njegovoj trgovačkoj umješnosti zabilježena su dva posve oprečna suda; prema prvom, svojom lakoumnošću i rastrošnošću uspio je rastepsti bogato obiteljsko nasljedstvo, a drugi je sud jednoznačno pozitivan. Prvi sud djeluje vjerodostojnije utoliko što je drugi izrečen u prigodnom nekrološkom tekstu. Gordana KORAC, *Zemunska porodica Spirta*, Beograd 2007., 150.-157., 169.

⁴⁶⁰ Zemunski dopisnik *Narodnih novina* pisao je: “Viest o kandidaturi gosp. Gjura pl. Gjurkovića ima se svesti na okolnost, što je par radikala, kojima je Kosovac trn u oku, napravilo taj zločesti ‘vic’, koji sigurno ne može ni g. Gjurkoviću ugodan biti, pa s toga nitko tu kandidaturu niti ne shvaća ozbiljnom.” “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 250, 30. X. 1901., 3.

⁴⁶¹ “U Zemunu, 14. studenoga”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 265, 18. XI. 1901., 5.-6.

⁴⁶² “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 253, 4. XI. 1901., 3.

⁴⁶³ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 253, 4. XI. 1901., 2.

⁴⁶⁴ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 256, 7. XI. 1901., 5.

objavljene uoči izbora u dijelu oporbenoga tiska prema kojima su daruvarski izbornici bili nezadovoljni radom Vjekoslava Tüköryja, te stoga odlučili kandidirati njegova brata Antuna.⁴⁶⁵

U pakračkom izbornom kotaru izbori su održani 6. studenoga, i za zastupnika je izabran odvjetnik dr. Nikola Šobat. S velikom većinom glasova porazio je posjednika Jovu Markovića, kandidata Samostalne srpske stranke.⁴⁶⁶

Na izborima u kotaru Vilić Selo, održanim 7. studenoga, još jednom je saborski mandat stekao Armin Pavić, predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu. Za razliku od prethodna tri navrata (1887., 1892., 1897.), Pavić je 1901. godine imao protukandidata u osobi stražemanskoga župnika Franje Marinovića koji bio kandidat Koalirane oporbe.

Iznenadjenja nije bilo niti u Požegi gdje je po treći puta izabran je gradonačelnik Franjo Ciraki.

Niti u brodscome izbornom kotaru oporba nije uspjela pripremiti organiziraniji istup. Kandidat Narodne stranke bio je odjelni predstojnik Oton pl. Krajčović, kojemu je kandidaturu, navodno, ispred brodskih “mađarona” ponudio odvjetnik Paja Štefanović. Oporbu je na izborima ponovno zastupao Fran Folnegović, no i njegove su pristaše bili svjesni da ne mogu izboriti više od časnoga poraza. Od ukupno 667 izbornika izborima se odazvalo njih 537: za Krajčovića je glasovalo 337, a za Folnegovića 200.⁴⁶⁷

U izbornome kotaru Garčin Milan Amruš nije uspio ponoviti uspjeh iz 1897. godine i ponovno izboriti saborski mandat. Vodio je predizborne agitacije, ali je od kandidature odustao dan uoči izbora, pa je za zastupnika jednoglasno izabran član Narodne stranke, župnik Krunoslav Bešlić.⁴⁶⁸

Neizvjesnosti nije bilo niti u izbornom kotaru Virovitica, gdje je ponovno izabran dotadašnji zastupnik istoga kotara i član Narodne stranke, grof Aladar (Vladimir) Janković.

U slatinskome izbornom kotaru bile su uoči izbora zabilježene aktivnosti dr. Mihaila Bogdanović-Tomića, prvaka Srpske narodne radikalne stranke,⁴⁶⁹ no on naposljetku, prema Narodnim novinama, nije uspio sakupiti niti pet izbornika koji bi predložili njegovu kandidaturu, pa je s 325 glasova za zastupnika izabran član Narodne stranke dr. Dragutin Benak.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ “Iz Daruvarskog kotara, dne 29. listopada 1901.”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 251, 31. X. 1901., 2.

⁴⁶⁶ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 253, 4. XI. 1901., 3.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 255, 6. XI. 1901., 5.

⁴⁶⁷ M. ARTUKOVIĆ, “Parlamentarni izbori u Brodu od 1848. do 1990.”, 320.

⁴⁶⁸ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 256, 7. XI. 1901., 5.

⁴⁶⁹ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 253, 4. XI. 1901., 2.

⁴⁷⁰ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 256, 7. XI. 1901., 5.

Umjesto Dragutina Kreppea, povjerenje Narodne stranke na izborima u Donjem Miholjcu zadobio je Antun pl. Mihalović (Mihalovich), vlastelin iz Čepina. Mihalović je bio kandidat Narodne stranke i u provladinom tisku je rečeno da se na predizbornim skupovima uvijek iskazivao kao štovatelj bana Khuen-Héderváryja,⁴⁷¹ ali čini se da se ipak nije radilo o bezuvjetnoj odanosti. Naime, u osječkom je listu *Slavonische Presse*, također provladinom, uoči izbora navedeno da je među novim ljudima koji će izgledno ući u Sabor i Mihalović, i rečeno je da se progovara da on nastupa sa samostalnim uvjerenjem, odnosno da ne pripada “a tout prix” (pod svaku cijenu) Narodnoj stranci.⁴⁷² Vladina je stranka na taj način ponovno u Miholjcu kandidirala domaćem stanovništvu poznatu osobu, budući da je Mihalović tijekom dvije godine, od prosinca 1898. do studenog 1900., obnašao dužnost kotarskog upravitelja. Mihalovićev protukandidat bio je Vladimir Kovačević, jedan od prvaka u to vrijeme ojačale osječke oporbe koja je iz osnove mijenjala političku sliku u “glavnome” slavonskom gradu. Od 645 izbornika na biralištu se pojavilo njih 507, od kojih je 367 glasalo za Mihalovića, a 140 za osječkog odvjetnika. Mihalović je premoćno pobijedio, ali je očito da je oporba po prvi put nakon dugog niza godina bila ojačala i pružila ozbiljan otpor. Kovačeviću su svoj glas dali svi seoski izbornici iz Miholjca, većina iz Čađavice i Moslavine, te dio iz Lacića i Rakitovice. Za Mihalovića i Narodnu stranku glasali su svi iz Viljeva i Podgajaca, i veći dio izbornika iz Šljivoševaca i Marjanaca. Ako je vjerovati vladi sklonim novinama, velika većina inteligencije je i dalje pristajala uz “narodnjačkog” kandidata, a Kovačeviću su pripala samo dva svećenička glasa, oni župnikâ u Moslavini i Čađavici.⁴⁷³

U Našicama je tamošnji vlastelin, donedavni virovitički veliki župan grof dr. Teodor Pejačević pobijedio Dragutina Neumana. Pejačević je nastupao kao kandidat Narodne stranke, U prethodnomu saborskom sazivu našički je kotar zastupao njegov otac Ladislav (preminuo 7. travnja 1901.), koji je bio biran kao kandidat izvan stranaka. Grofu Pejačeviću kandidatura je bila ponuđena na sastanku izbornika održanom našičkom kasinu 26. listopada. Tada su ga 183 izbornika “iz svih slojeva naroda” pozvala da se kandidira, a Pejačević je prihvatio uz govor u kojemu je rekao “će stati uz narodnu stranku, koja je jedino jaka i možda, da potrebama našega naroda udovolji”.⁴⁷⁴

U Valpovu je za zastupnika izabran Bela pl. Adamović. Za njega je 7. studenoga glasovalo 397 izbornika, a kandidat Koalicije, osječki odvjetnik dr. Ante Bedenić, dobio je 160

⁴⁷¹ “Izbor narodnog zastupnika”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. X., br. 23, 15. XII. 1901, 205.

⁴⁷² “Die Landtagswahlen”, *Slavonische Presse* (Osijek), Jg. XVII., br. 253, 3. XI. 1901., 1.

⁴⁷³ B. OSTAJMER, “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, 168.-172.

⁴⁷⁴ “Brzojavne viesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 247, subota, 26. X. 1901., 4.

glasova.⁴⁷⁵ Adamović je uoči izbora obišao veći dio kotara, a oslonac pri njegovim agitacijama pružali su mu kotarski predstojnik Kenfelj i vlastelin grof Gustav Normann-Ehrenfels.⁴⁷⁶

U izbornom kotaru Vuka ponovno je u Sabor izabran Stjepan Barlović. Koalirana oporba suprotstavila je Barloviću đakovačkoga župnika Cepelića, ali ni on nije uspio ozbiljnije ugroziti dugogodišnjega vučanskog zastupnika: Barloviću je pripalo 629, a Cepeliću tek 187 glasova.⁴⁷⁷ Težak izborni poraz, uz neskrivenu i grubu činovničku podršku Barloviću, predstavljali su veliko razočaranje za Cepelića i utjecali na njegovo postupno povlačenje s političke scene do kojega će doći narednih godina.

U izbornomu kotaru Đakovo za zastupnika izabran đakovački načelnik dr. Antun Švarcmajer. Isprva se kao kandidat oporbe spominjao dr. Marijan Derenčin koji je četiri godine ranije uspio osvojiti đakovački mandat, ali Švarcmajeru se naposljetku suprotstavio semeljačkoga župnik Matija Pavić. Velika većina izbornika (738:152) izgovorila je na biralištu ime đakovačkoga načelnika.⁴⁷⁸

U izbornomu kotaru Dalj, koji je bio neupitna domena Srpskoga kluba, po drugi je puta, nakon 1897., za zastupnika izabran dr. Milan Maksimović. Njegova je kandidatura proglašena na velikom sastanku izbornika održanom u Dalju u nedjelju 27. listopada. Prema režimskim *Narodnim novinama*, sastanku je nazočilo oko 300 izbornika.⁴⁷⁹ Pristaše Samostalne srpske stranke, mahom one iz Osijeka, pokušale su još jednom ugroziti dominaciju Srpskoga kluba u Dalju, a 1901. godine pokušali su to učiniti s barunom Jovanom Živkovićem kao svojim kandidatom. Uoči spomenutoga sastanka, u noći s 26. na 27. listopada, po daljskim su ulicama bili oblijepljeni plakati s porukom “Živio daljski kandidat baron Joca Živković”, a potom su Živkovićeve pristaše 27. listopada u Dalju održali i vlastiti sastanak izbornika koji je, navodno, završio fijaskom. Prema dopisu Maksimovićeve pristaše, navodno su već ishodi dvaju predizbornih skupova jasno pokazali da su Živkovićeви izgledi na uspjeh zanemarivi.⁴⁸⁰ Da rečeni dopis nije bio tek uobičajeno predizborno pretjerivanje, pokazao je i ishod izbora: Živković je naposljetku odustao od kandidature, i Maksimović je izabran jednoglasno, s 535 glasova. Na kandidaturu je pred izbore pomišljao i Ivan Becić, župnik iz Aljmaša i “obzoraš” po opredjeljenju, ali navodno nije uspio sakupiti pet izbornika koji bi podržali njegovu kandidaturu.⁴⁸¹

⁴⁷⁵ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 257, 8. XI. 1901., 3.

⁴⁷⁶ “Naši dopisi”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 230, 7. X. 1901., 3.

⁴⁷⁷ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 257, 8. XI. 1901., 3.

⁴⁷⁸ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 256, 7. XI. 1901., 5.

⁴⁷⁹ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 248, 28. X. 1901., 3.

⁴⁸⁰ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 249, 29. X. 1901., 3.

⁴⁸¹ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 257, 8. XI. 1901., 3.

Na vukovarskom biralištu ponovila se slika iz 1892. i 1897.: bez protukandidata izabran je za zastupnika Aleksandar pl. Krajčović. Ovoga puta svoje izborničko pravo ostvarilo je 649 od ukupno 946 upisanih izbornika. “Vukovarci ponovno pružaju dokaz svoje vazda zasvjedočene privrženosti narodnoj stranci”, slavodobitno je izvješćivao dopisnik *Narodnih novina* po okončanju izbora.⁴⁸²

Na biralištu u Nuštru sučelila su se dva svećenika, domaći župnik Florijan Činček kao kandidat Narodne stranke, te upravitelj župe u Nijemcima Stjepan Dunđerović kao kandidat Koalirane oporbe. Većina izbornika nuštarskoga izbornog kotara još se jednom, po treći puta, odlučila za “mađarona” Činčeka.

U šidskom izbornom kotaru izbori su održani 6. studenoga, i tom je prigodom po treći put uzastopce izabran dr. Svetislav Šumanović, dok oporba nije postavila kandidata. Za Šumanovića je glasovalo 547 izbornika.⁴⁸³

U izbornom kotaru Morović, na posljednjim izborima u Khuenovoj eri ishod je bio identičan kao i u prethodnih pet prigoda (1883., 1884., 1887., 1892., 1897.): ponovno je izabran Vladin kandidat Stevan Popović Vacki. Na biralištu se 7. studenoga pojavilo 443 izbornika od ukupno 698, i Popović je dobio 360, a srpski samostalski protukandidat, paroh Vladimir Obradović iz Adaševaca, tek 83 glasa.⁴⁸⁴

U Iloku su izbori održani 20. svibnja, a u predigri izbora, prema nekim navodima, na nalog bana Khuen-Héderváryja došlo je do brisanja oko stotinu neovisnih izbornika s izbornih popisa. Tako su u iločkom izbornom kotaru 1901. izborno pravo imala tek 762 izbornika (četiri godine ranije njih 857), od kojih se na biralištu pojavilo 457. Narodna stranka je ponovno ostvarila uvjerljivu pobjedu: njezin kandidat, Teodor Georgijević, dobio je 439 glasova, a protukandidat, Stevan Molović, tek 18.⁴⁸⁵

U Mitrovici je ponovno za zastupnika izabran Ćiro pl. Milekić, “mađaronski” prvak i mitrovački gradonačelnik. Novosadska *Zastava* najavila je dr. Đorđa Krasojevića kao kandidata Srpske narodne radikalne stranke u mitrovačkom kotaru,⁴⁸⁶ a zagrebački *Srbobran* je kao kandidata srpskih samostalaca najavljuvao liječnika dr. Miloša Mojića.⁴⁸⁷ Naposljetku

⁴⁸² “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 255, 6. XI. 1901., 5.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništva*, 289.

⁴⁸³ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 255, 6. XI. 1901., 5.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 220.

⁴⁸⁴ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 147.

⁴⁸⁵ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 96.

⁴⁸⁶ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 249, 29. X. 1901., 3.

⁴⁸⁷ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 253, 4. XI. 1901., 3.

je radikal Krasojević odustao od kandidature, a dr. Mojić je bio uvjerljivo poražen od Milekića. Milekić je pripao 391, a Mojiću tek 78 izborničkih glasova.⁴⁸⁸

U izbornomu kotaru Martinci izbori saborskog zastupnika obavljani su 6. studenoga, a na biralištu su se sučelili “mađaron” dr. Teodor Nedeljković kao dotadašnji zastupnik martinačkoga kotara, te dr. Antonije Bogdanović kao kandidat Srpske narodne radikalne stranke. U srazu dvojice odvjetnika pobjeda člana Srpskoga kluba niti jednoga trenutka nije dolazila u pitanje: Nedeljkoviću je pripao 471, a Bogdanoviću tek 40 glasova.⁴⁸⁹

Za zastupnika kotara Ruma po drugi je put izabran član Narodne stranke Vaso Maksimović, posjednik iz Rume. Njegov protukandidat s programom Srpske narodne radikalne stranke bio je Jovan Tatić, mjernik iz Rume.⁴⁹⁰

Srpska narodna radikalna stranka postavila je svoga kandidata i u kotaru Hrtkovci, a bio je to dr. Žarko Miladinović, odvjetnik iz Rume. On, međutim, nije uspio privoljeti više od 25 izbornika da glasaju za njega, dok je, s druge strane, kandidatu Narodne stranke dr. Jovanu Ševiću pripalo je 359 glasova. Na taj je način Šević, također rumski odvjetnik, po treći puta (nakon izbora 1887. i 1897.) izabran za zastupnika u hrvatskom Saboru.⁴⁹¹

Izbori u izbornom kotaru Irig održani su 7. studenoga, i dotadašnjemu iriškome zastupniku Vasi Đurđeviću suprotstavio se odvjetnik, kandidat Srpske narodne radikalne stranke, dr. Mladen Lisavac. *Zastava* je uoči izvijestila o uzdrmanom položaju Vase Đurđevića u Irigu, što je s režimske strane bilo opovrgnuto.⁴⁹² Đurđević u kotar pristigao nekoliko dana ranije, te vrijeme do izbora iskoristio za obilazak većega broja mjesta (Maradić, Krušedol, Vrdnik i Neradin). U Irigu je odsjeo kod svoga kuma, odvjetnika Josima Popovića, a pri dolasku u Irig dočekalo je posebno izaslanstvo predvođeno kotarskim predstojnikom dr. Nikolom Maleševićem. Od upisanih 1005 biračkih glasova, pristupilo je izboru 656, od njih 488 za Đurđevića i 168 za Lisavca.⁴⁹³ Bilo je to i posljednji put da je Đurđević izabran u Irigu; na idućim izborima, u svibnju 1906., izborna će pobjeda pripasti Lisavcu.

Za zastupnika izbornoga kotara Srijemski Karlovci po prvi je put bio izabran kandidat Narodne stranke dr. Lazar Sekulić, koji je kao patrijaršijski tajnik bio još jedna od osoba iz najužega kruga karlovačkoga patrijarha Georgija Brankovića. Sekulićev protukandidat bio je

⁴⁸⁸ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 257, 8. XI. 1901., 3.

⁴⁸⁹ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 258, 9. XI. 1901., 2.

⁴⁹⁰ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 249, 29. X. 1901., 3.; “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 255, 6. XI. 1901., 5.

⁴⁹¹ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 256, 7. XI. 1901., 5.

⁴⁹² “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 253, 4. XI. 1901., 2.

⁴⁹³ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 260, 12. XI. 1901., 3.

Hrvat dr. Franko Potočnjak, kojega je podržala udružena hrvatska i srpska oporba,⁴⁹⁴ ali niti to nije bilo dovoljno za ozbiljnije suprotstavljanje patrijarhovu kandidatu. Iz novinskih izvješća poznato nam je da je Sekulić na izborima dobio većinu od 258 glasova. Njegov izborni uspjeh bio je proslavljen na svečanom objedu kojega je priredio patrijarh Georgije Branković, koji je također pri istom objedu “oduševljeno podigao čašu u zdravlje zemaljskog poglavice preuzvišenoga gosp. bana i njegovih doglavnika”.⁴⁹⁵ Novi saborski zastupnik Lazar Sekulić (uz prezime često pridavan i dodatak “Omladinac”) stekao je akademski stupanj, kao i mnogi drugi Srbi onoga doba, u Budimpešti, gdje je završio studij prava. Po svršetku studija radio je neko vrijeme u Kikindi kao odvjetnički pripravnik kod dr. Đure Ružića, zeta patrijarha Brankovića. Potom je, 1890. godine, postao patrijaršijski podtajnik, a u veljači 1894., nakon smrti dr. I. Ćirića, i tajnik.⁴⁹⁶

U kotaru Stara Pazova izabran je veleposjednik Nikola Petrović, član Narodne stranke koji je i u prethodnom saborskom sazivu predstavljao isti kotar. Staropazovački je kotar u cjelokupnom promatranom razdoblju bilo sigurno biralište članova Srpskoga kluba, a 1901. godine u njemu je Petrović stekao svoj treći saborski mandat.

Kao i u Staroj Pazovi, i u izbornom kotaru Šimanovci ponovio se ishod iz 1897. godine – bez protukandidata bio je izabran član Narodne stranke, ravnatelj budimpeštanskoga zavoda Tekelijanum Stevan Vasin Popović. Namjeru da se kandidira imao je i srpski radikal dr. Jovan Radivojević Vačić, odvjetnik iz Zemuna, no on, navodno, nije uspio prikupiti niti pet izbornika nužnih za isticanje kandidature.⁴⁹⁷

U vinkovačkom izbornom kotaru izbori su održani 6. studenoga, i tada je ponovno izabran dotadašnji zastupnik, član Narodne stranke Slavoljub pl. Nemčić. Oporbeni kandidat je ponovno, kao i 1897. godine, bio upravitelj župe u Nijemcima Stjepan Dunderović, ali je polučio mizeran rezultat: Nemčiću je pripalo 697 glasova, a protukandidatu tek 38. Od 903

⁴⁹⁴ “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 252, 2. XI. 1901., 3.; L. RAKIĆ, *Radikalna stranka*, 260.

⁴⁹⁵ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 256, 7. XI. 1901., 5.

⁴⁹⁶ Lazar (Laza) Sekulić (1861.–1941.), odvjetnik i saborski zastupnik. Publicistički rad započeo je još za studentskih dana u Budimpešti. Tajnik u Patrijaršiji bio je do 1919., nakon čega se posvetio u sudskoj struci. U više mandata bio je biran za zastupnika na hrvatskom Saboru i srpskom Narodno-crkvenom saboru, a bio je također i član ugarskoga kraljevinskoga odbora. (1911.–1913.). Publicistički mu je rad prvenstveno bio posvećen autonomiji srpske narodne pravoslavne crkve. Objavio je i veći broj članaka u raznim političkim i književnim novinama. U jednom svom pismu o Sekuliću je vrlo porazan sud izrekao Jovan Paču, opisavši ga kao “neiskrenog, pritivornog i u najvećoj meri uobraženog čoveka. Kod takovih ljudi isključena je svaka plemenitost, a samo sebičnost, lična korist i sujeta (ali ne Zaharijaševa) je po sredi. Takovih primeraka ima više u srpstvu, pa i u Kikindi, za koje se kao za siromašne učenike zauzimamo. Ti siromašni učenici kada su postali gospoda, s vrlo malim izuzetkom obično su najgori, za koje bi bolje bilo da su ostali govedari i panduri, nego što se trošilo na njih iz zaklade plemenitog Save Tekelije.” A. VLAŠKALIN, *Dr Jovan Paču i njegov krug*, 275., 409.-410., 412.-413., 471., 576.; “Srpski crkveno-narodni tajnik”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 42, 21. II. 1894., 4.

⁴⁹⁷ “Saborski izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 255, 6. XI. 1901., 5.

upisana, svoj glas je dalo 735 izbornika.⁴⁹⁸ Na taj je način Nemčić osvojio i svoj treći saborski mandat, a kasnije će se pokazati da mu je to bio i posljednji: u nadolazećim godinama upleo se u jednu aferu zbog koje ga se Narodna stranka odrekla,⁴⁹⁹ na idućim saborskim izborima (1906.) u vinkovačkom kotaru kandidirala dr. Stjepana Tropscha (Tropša).

Ni u izbornom kotaru Cerna oporba nije uspjela organiziranije pristupiti izborima, i kandidat Narodne stranke Andrija Stojanović, činovnik (bilježnik) iz Babine Greda bio je izabran uvjerljivom većinom. Izbor je održan 7. studenoga, Stojanović je dobio 370 glasova, a protukandidat Stjepan Kutuzović samo 154.⁵⁰⁰

U Bošnjacima su izbori obavljani 6. studenoga, i za zastupnika je s uvjerljivom većinom izabran dotadašnji zastupnik Josip Šilović, član Narodne stranke. Kao i na prethodnim izborima, od strane oporbe suprotstavio mu se đakovački odvjetnik Đuro Kovačević. Od 732 izbornika upisanih u izborni popis, na biralištu se pojavilo njih 502, od kojih je 394 glasalo za Šilovića, a 108 za Kovačevića.⁵⁰¹

4.1.5.2 Naknadni izbori

Naknadni izbor bio je održan i u iločkom izbornom kotaru, i to nakon što je zastupnik Teodor Georgijević uslijed imenovanja velikim županom Bjelovarske županije bio prinuđen položiti mandat. Na novim je izborima za zastupnika izabran bivši radikal, a sada kandidat Narodne stranke dr. Giga Avakumović, odvjetnik iz Zemuna. Srpska radikalna stranka neuspješno mu je suprotstavila dr. Žarka Miladinovića, odvjetnika iz Rume, dok je treći kandidat bio župnik Mihovil Meštrović. Od 505 izbornika koji su se pojavili na biralištu, 389 je glasovalo za Avakumovića, 62 za Miladinovića, a 54 za Meštrovića.⁵⁰²

Naknadni izbori bili su održani i u izbornom kotaru Daruvar, nakon što je 18. travnja 1903. preminuo je tamošnji vlastelin Vjekoslav pl. Tüköry d'Algyest koji je u šest saborskih saziva predstavljao ovaj kotar. Novi izbori održani su 21. kolovoza iste godine, a za novoga zastupnika je ponovno izabran član Narodne stranke, požeški odvjetnik i kasniji dugogodišnji požeški gradonačelnik dr. Slavoljub Kürschner. Kürschner je dobio 238 glasova, kandidat

⁴⁹⁸ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 252.-253.

⁴⁹⁹ "Magjaronski kandidat u vinkovačkom kotaru", *Pokret* (Zagreb), god. III., br. 27, 3. II. 1906., 3.

⁵⁰⁰ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 61.

⁵⁰¹ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 52.

⁵⁰² R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 96.-97.

sjedinjene oporbe, daruvarski odvjetnik dr. Mirko Grahovac⁵⁰³ dobio je 134, a treći, neovisni protukandidat Jovanović⁵⁰⁴, dobio je tek 20 glasova.⁵⁰⁵

Dugogodišnji vukovarski saborski zastupnik Aleksandar Krajčović preminuo je u Zagrebu 3. travnja 1905., i naknadni su izbori održani u studenom iste godine. Za novoga je zastupnika izabran bivši podban i odjelni predstojnik, Krajčovićev šurjak Oton (Otto) Krajčović Iločki. Njemu je pripalo 527 glasova, a protukandidatu, vukovarskom odvjetniku dr. Ivanu Palečeku, 121 glas.⁵⁰⁶

4.2 Gradski i općinski izbori

Khuenova vlada nastojala je uspostaviti što izravniji nadzor nad gradskim i općinskim središtima i pri tomu se osobito oslanjala na niže organe uprave, prvenstveno kotarske predstojnike i podžupane (odnosno velikih župana, nakon upravne reforme 1886. godine).

U trenutku Khuenova stupanja na bansku čast, prilike u gradskim i općinskim zastupstvima i poglavarstvima bile su razmjerno nesređene i Khuen je u svrhu efikasnije uprave ali zasigurno i izravnijega političkoga utjecaja ubrzo odlučio zavesti red u upravama gradova i općina. Početkom 1884. godine, 18. veljače, Khuen je uputio naredbu na sve velike župane, podžupane i upravitelje podžupanija te zatražio da se u “u neprekoračivom roku” od tri dana dostave podatci o tomu kada u područnim općinama istječu izborne periode općinskim zastupstvima, odnosno općinskim načelnicima.⁵⁰⁷ Iz izvješća koja su potom podnesena bilo je razvidno da su prilike u znatnom broju općina nesređene; u mnogim općinama nije bilo načelnika – dužnost su obnašali privremeno postavljeni načelnici ili općinski bilježnici, a u mnogim općinama nisu u predviđenom roku obavljene obnove općinskih zastupstava, a u drugima su izborni ciklusi, uslijed neredovnog obavljanja izbora, bili narušeni.

To potvrđuje i slikovito dokazuje izvješće podžupana Rumske podžupanije Josipa Muzlera, u komu je on bio primoran ustvrditi da je na osnovi priloženih podataka vidljivo “da je izborna razdoblje vrlo poremećeno, prema to nebi smjelo biti obzirom na okolnost da su općine godine 1875. od nova zaokružene, te su se godine 1876. imali prema tomu provesti novi izbori

⁵⁰³ Ime Mirka Grahovca bilo je spominjano i pri saborskim izborima 1901. godine u istom, daruvarskom kotaru, i tada se u nekim kombinacijama spominjao kao oporbeni kandidat s programom Stranke prava (domovinaša). “Iz Daruvarskog kotara, dne 29. listopada 1901.”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 251, 31. X. 1901., 2.

⁵⁰⁴ KOJI JOVANOVIĆ?

⁵⁰⁵ “U Daruvaru, 21. kolovoza”, *NN* (Zagreb), god. LXIX, br. 189, 21. VIII. 1903., 5.; “U Daruvaru, 21. kolovoza”, *NN* (Zagreb), god. LXIX, br. 190, 22. VIII. 1903., 4.

⁵⁰⁶ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 289.

⁵⁰⁷ HDA, PRZV, kut. 249, 715-1884.

općinskoga zastupstva”. U svoju obranu, podžupan je naveo da je takve prilike i sâm zatekao kada je preuzeo podžupansku dužnost u siječnju 1882. godine.⁵⁰⁸

U potonjemu razdoblju ubrzano se uklanjaju sve nepravilnosti u radu lokalne uprave, a usporedno s tim u većem se broju mjesta odvijao i proces slamanja oporbe koja u tim sredinama imala većinu u upravi. Rečeno se najbolje potvrđuje na primjeru Virovitice, u kojoj je upravo u prvoj polovici osamdesetih godina pravaška ideja uhvatila snažan korijen, mnogo više nego u drugim gradskim središtima u istočnijim dijelovima Slavonije i Srijemu. Virovitički pravaši uspjeli su osvojiti većinu u zastupstvu te izabrati načelnika iz svoje sredine (Danijel Pogačnig), a njihovu snagu potvrdili su i saborski izbori 1881. i 1884. na kojima je izabran pravaš, zagrebački odvjetnik dr. Mijo Tkalčić. Zadaću slamanja pravaškoga utjecaja u Virovitici, naročito kada je riječ o pitanju većine u mjesnom zastupstvu te izborima saborskog zastupnika bila je u nadležnosti virovitičkoga podžupana Jovana Mladenovića koji je svrgnuo Pogačniga, a potom nastojao ne samo spriječiti njegov ponovni izbor, već i kandidaturu uopće.⁵⁰⁹ Upravnom reformom 1886. pritisak upravnih organa postao je još čvršći, a provodili su ga u prvom redu kotarski predstojnici. Za kotarskoga predstojnika u Virovitici bio je 1886. imenovan dotad razmjerno nepoznati podžupanijski perovođa Levin Chavrak,⁵¹⁰ koji se prethodno, obnašajući dužnost upravitelja Pakračke podžupanije, pokazao kao vrlo sposoban činovnik. Duskora je pravaški duh u Virovitici bio posve ugušen, i pri saborskim izborima 1892. godine nije bilo niti dovoljno izbornika koji bi podržali kandidaturu dr. M. Tkalčića.⁵¹¹ S druge strane, na ovom se slučaju pokazuje da je za Khuena tek nastavljena praksa koja je bila prisutna i ranije, za bana Pejačevića.

I gradsko zastupstvo trgovišta Vukovar bio je sredinom osamdesetih godina XIX. stoljeća izvan utjecaja Vlade i Narodne stranke. Dužnost načelnika obnašao je Josip Rukavina, blizak oporbi. Nakon prvoga njegova mandata (1884.-1887.), za načelnika je izabran ponovno ujesen 1887., nakon obnove zastupstva. Kotarska je oblast, međutim, svojim rješenjem od 10. prosinca 1887. odbila potvrditi njegov izbor, uz izliku da je za mjesto načelnika potrebno raspisati natječaj. Kotar je za privremenoga upravitelja, a kasnije i za načelnika, imenovao privrženika Khuenova režima, također bez natječaja, čime je potvrđena da je oblast u svom postupanju bila vođena političkim motivima.⁵¹²

⁵⁰⁸ HDA, PRZV, kut. 249, 836-1884.

⁵⁰⁹ HDA, PRZV, kut. 249, 721-1884.

⁵¹⁰ “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 159, 15. VII. 1886., 1.

⁵¹¹ “Izborna gibanje”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 123, 30. V. 1892., 2.

⁵¹² Vlado HORVAT, “Prilog za povijest privrede i građanskog društva u Vukovaru u drugoj polovici 19. stoljeća na temelju životopisa načelnika Josipa Rukavine”, *Slavonski povijesni zbornik*, 23/1986, br. 1-2, 12.-13.

Na razini gradova, trgovišta i općina oporba je, po svemu sudeći, najslabije bila organizirana i najmanje uspjeha ostvarivala na području Virovitičke županije. Tomu u prilog dovoljno govori i podatak za osječka županijska oblast tijekom razdoblja od gotovo punih deset godina nije niti jednom pribjegli raspuštanju općinskoga, trgovišnog ili gradskog zastupstva, te da se na taj potez nakon tako dugog razdoblja odlučila ponovno 1902. godine, kada je raspušteno općinsko zastupstvo u Donjem Miholjcu. Kao povod raspuštanju bili su navedeni stanoviti izgredi koji su se zbili u Donjem Miholjcu, te nezadovoljstvo Županije radom općinskoga zastupstva. Za povjerenika je postavljen kotarski pristav dr. Rudolf Jambrišak.⁵¹³ Nakon višemjesečnoga razdoblja u kojemu se nastojalo primiriti uzavrele strasti, novi izbori kojima je obnovljeno općinsko zastupstvo provedeni su 19. travnja.⁵¹⁴ Niti u miholjačkom slučaju, međutim, prvenstveni motivi nezadovoljstva i posljedičnoga raspuštanja općinskoga zastupstva nisu bili prvenstveno politički, već je bilo riječ o nezadovoljstvu stanovništva s aktivnostima vezanima uz regulaciju Karašice, Vučice i njezinih pritoka. Prinudna uplata prinosa za troškove regulacije izazvala je bunt u Miholjcu, a nešto kasnije urodila i nasilnom pobunom seljaštva. Iz prorežimskih redova čule su se tad optužbe na račun dvojice osječkih oporbenih odvjetnika, dr. Dragutina Neumanna i dr. Vladimira Kovačevića, te su oni bili sumnjičeni da su iz političkih razloga potaknuli nezadovoljstvo i pobunu seljaka.⁵¹⁵

Gradsko zastupstvo bilo je raspušteno i u Petrovaradinu 1890. godine, a razlog je bio sukob gradonačelnika s većinom gradskih zastupnika koji su svoje nezadovoljstvo izražavali neodazivanjem na sjednice. Gradonačelnik Franjo Jukić bio je suspendiran, a Vlada je za svoga povjerenika imenovala dr. Vladimira Nikolića-Podrinskog koji je potom proveo nove izbore za zastupstvo.

U proljeće 1888. godine Upravni odbor Virovitičke županije raspustio je novoizabrano trgovišno zastupstvo u Đakovu. Razlozi su bili čisto političke naravi, i to se nije niti pokušavalo prikriti. *Narodne novine* su se upustile u polemiku s *Obzorom* i uzele u zaštitu upravne organe. Otvoreno su pisale su da je đakovačko zastupstvo “birano pod pokroviteljstvom i blagoslovom Njeg. preuzvišenosti, te je imalo služiti političkim ciljevom ‘Obzorove’ stranke”. S obzirom na elemente od kojih je bilo sastavljeno novo zastupstvo – rečeno je u istom članku – “nije se moglo drugačije postupati, nego odmah raspustiti već od kotarske oblasti nepotvrđeno zastupstvo”. Uporište za raspuštanje zastupstva bio je §. 56. z. čl. XVI. od g. 1870., točka 3. koja kaže da je “vlastna [...] županija (upravni odbor) ako iz

⁵¹³ “Raspust opć. zastupstva u D. Miholjcu”, *VŽV* (Osijek), god. XI., br. 2, 15. I. 1902., 18.

⁵¹⁴ o [Martin Polić], “Izbor občinskog zastupstva”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 8, 21. IV. 1902., 4.

⁵¹⁵ K., “Seljački otpor u D. Miholjcu”, *VŽV* (Osijek), god. XI., br. 16, 15. VIII. 1902., 134.-137

raznih uzroka za shodno pronadje razpustiti obč. odbor i po njem izabrane obč. činovnike”.⁵¹⁶ U Đakovu su 1892. izbori za zastupstvo trgovišta bili ponavljani, a oporba je razlog za poništenje prvih izbora vidjela u tomu što na njima u zastupstvo nije bio izabran Mirko Hrvat.⁵¹⁷

Iste te, 1892., godine bilo je raspušteno i gradsko poglavarstvo u Rumi. Odluku o raspuštanju donijela je Zemaljska vlada, a proveo ju je srijemski veliki župan Ervin pl. Cseh. Cseh je tim povodom posjetio Rumu i ujedno upravu magistrata povjerio vladinom povjereniku kotarskom predstojniku Aleksandru Škoriću.⁵¹⁸

Punih godinu i pol županijska oblast u Požegi oklijevala je s potvrdom općinskoga vijeća u općini Bebrina, u brodskom kotaru.⁵¹⁹

Na novogradiškoga kotarskog predstojnika Dragana Trnskoga prituživao se i pravaš Ladislav Seitz iz Nove Kapele, koji je u svojim javnim očitovanjima optuživao Trnskoga da mu svojim uplivom zaprječuje kao pravašu ulazak u novokapelsko općinsko vijeće.⁵²⁰ Nova Gradiška predstavlja pozornosti vrijedan primjer kao jedna od slavonskih sredina u kojima sredinom devedestih godina došlo do uspješnijega organiziranja i istupa pravaške oporbe, u dobroj mjeri zahvaljujući impulsima iz Broda na Savi. Krunu organiziranja predstavljalo je osnivanje novogradiškoga Kluba Stranke prava do čega je došlo u srpnju 1895. godine. I ovaj je poduhvat ostvaren uz pomoć brodskih pravaša, konkretno uz pomoć agilnoga Milana Kerdića, novinara i tajnika brodske Kluba Stranke prava.⁵²¹ Već 1893. godine oporba je stekla većinu u općinskom zastupstvu, ali je nadležna kotarska oblast priječila slobodan izbor načelnika. Oblast je zastupstvu ponudila u izbor tri osobe koje bi bile prihvatljive kao novi načelnik, no većina zastupstva nije pristajala na kompromis. Tada je kotarska oblast upraviteljem općine imenovala Josipa Matzeka,⁵²² predsjednika mjesnoga Dobrovoljnoga vatrogasnog društva i ranijega podnačelnika. U kasnu jesenu 1895., 28. studenoga, bili su održani novi izbori za općinsko zastupstvo. Mjesni pravaški klub – koji je, poput brodskih pravaša, pri pravaškom raskolu ostao uz maticu stranke – istupio je po prvi puta organizirano na izborima, ali bez uspjeha. Pravaško je organiziranje potaknulo okupljanje svih

⁵¹⁶ “O razpustu djakovačkoga zastupstva”, *NN* (Zagreb), god. LIV., br. 63, 16. III. 1888., 2. Usp. “Obćinski izbori u Djakovu. Djakovo, 10. ožujka.”, *Obzor* (Zagreb), br. 62, 15. III. 1888., 1.-2.; “I opet o razpustu djakovačkoga zastupstva”, *Obzor* (Zagreb), br. 64, 17. III. 1888., 1.-2.

⁵¹⁷ Milko Cepelić – Šimi Mazzuri, Đakovo 16. X. 1892., Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zbirka starih i rijetkih knjiga i zbirka rukopisa, Ostavština Šime Mazzure R6491b.

⁵¹⁸ “Razpušteno gradsko zastupstvo”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 266, 21. XI. 1892., 3.

⁵¹⁹ “Izbor u Bebrini”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 246, 30. X. 1894., 3.

⁵²⁰ Lavoslav SEITZ, “Priposlano”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 160, 15. VII. 1895., 3.; Lavoslav SEITZ, “Priposlano”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 184, 12. VIII. 1895., 3.

⁵²¹ “Novogradiška, 8. srpnja”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 154, 8. VII. 1895., 3.

⁵²² “U Novoigradiški, 5. travnja.”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 80, 8. IV. 1893., 3.

prorežimskih elemenata, zasigurno uz presudnu ulogu kotarskih vlasti, i kandidati Narodne stranke bili su izabrani u zastupstvo.⁵²³ Na prvoj sjednici novoizabranoga zastupstva, održanoj 23. prosinca 1895., za načelnika je ponovno izabran Josip Matzek.⁵²⁴

4.3 Izbori za županijske skupštine

Još jedan od svakako važnih političkih procesa ovoga doba bila je djelatnost županijskih skupština, te izbori ovih skupština. Ova je problematika do sada u historiografiji bila gotovo posve zanemarena, i ne postoji niti jedan znanstveni rad koji bi se bavio ovim pitanjem.

Zakonom o ustroju županija i uređenju uprave u županijama i kotarima od 5. veljače 1886. bilo je određeno da županije svoje samoupravne poslove vrše preko skupština. Polovicu članova ovih skupština činili su veleporeznici, tj. oni koji su u području županije plaćali najviši iznos poreza, a drugu polovicu činili su birani zastupnici (§. 5.).⁵²⁵

Imenik najjačih poreznih davatelja sastavljao je krajem svake godine županijski verifikacijski odbor (§. 8.). Pri tom sastavljanju dvostruko se računao uplaćeni porez članovima Akademije, svećenicima svih zakonom priznatih vjeroispovijesti, aktivnim, rezervnim (raspoloživim) i umirovljenim činovnicima i umirovljenim vojnim časnicima, urednicima, profesorima i javnim učiteljima, diplomiranim doktorima, odvjetnicima, mjernicima, ljekarnicima i ranarnicima, pomorskim kapetanima, šumarskim i gospodarskim činovnicima (§. 9.).⁵²⁶

Izborni kotari za županijske skupštinae bili su upravni kotari (§. 11.), a broj biranih skupštinae po upravnom kotaru bio je razmjernan broju stanovnika (§. 12.)

Županijske skupštinae imali su pravo birati isti oni koji su imali pravo glasa i pri saborskim izborima, s tima da Zakon o ustroju županija, za razliku od Zakona o izborom redu za Sabor, nije poznao razliku između neposrednih i biranih izbornika, pa su i posredni birači iz stalnih izbornih popisa za saborske izbore dobili pravo neposrednog biranja.⁵²⁷ Svake treće godine biralo se polovicu skupštinae na period od šest godina. Po isteku skupštinskoga mandata

⁵²³ Na popisu kandidata Narodne stranke bilo je 11 Hrvata, 5 Srba i 2 Židova. Prema *Narodnim novinama*, svi su kandidati Narodne stranke dobili više od 109 glasova, dok je među pravašima najviše glasova dobio predsjednik njihova Kluba – “tek” 54. U *Novoj Gradiški*, *NV* (Zagreb), god. LXI., br. 279, 4. XII. 1895., 3.

⁵²⁴ “Izbor načelnika i podnačelnika u Novoj Gradiški”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVII., br. 4, 7. I. 1896., 3.

⁵²⁵ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga prva, Zagreb 1899., 133.

⁵²⁶ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga prva, Zagreb 1899., 134.

⁵²⁷ Ovo je bilo pojašnjeno naredbom Zemaljske vlade od 29. kolovoza 1886. Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga prva, Zagreb 1899., 135.

zastupnici su mogli biti ponovno birani. Od skupštinaru izabranih prvi puta, nakon tri godine ždrijebom se određuju oni kojima završava mandat, a kasnije se izabiralo nove zastupnike po isteku šestogodišnjega mandata (§. 14.).⁵²⁸

Županijske su skupštine imale pravo rješavati sve upravne poslove koji su se odnosile na područje županija, pa i donositi određene propise za prostor županija. Međutim, o zaključcima županijskih skupština konačnu odluku donosila je Zemaljska vlada, a stvarni vršitelj županijske izvršne vlasti bio je veliki župan kojega je na prijedlog bana imenovao kralj i koji je uz pomoć podžupana vršio “nadzor nad samoupravom i nad cjelokupnom političkom upravom županije i kotara” (§. 58.).⁵²⁹

U takvim prilikama, kada oporba zapravo nije imala realnih izgleda steći većinu, pa niti znatniju manjinu u skupštinama, odnosno kada je zakonskim rješenjima značaj skupština bio uvelike ograničen, nije nimalo začudno da su izbori skupštinaru protjecali uz vrlo slab interes izbornika, te ponajčešće uz potpunu nezainteresiranost i apstinenciju političke oporbe. Za primjer, na izborima županijskih skupštinaru u Virovitičkoj županiji, održanim krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, prosječan odaziv izbornika iznosio je tek oko 5%. Prvi “življi” odaziv zabilježen je 1905. godine, no i tada je odaziv po upravnim kotarima iznosio tek 10-25%. Veći broj izašlih izbornika ima se pripisati organiziranjem istupu oporbe, no taj je istup ponovno ostao bez uspjeha, i u skupštinu su mahom izabrani kandidati Narodne stranke.⁵³⁰

Više istaknutih članova Narodne stranke bili su također i članovi skupština Virovitičke, Požeške i Srijemske županije, i nerijetko su svojom aktivnošću radu davali ton radu tih skupština. Uglavnom je bila riječ o biranim zastupnicima, no dio njih ulazio je u skupštinu na osnovi uplaćenoga poreza.

Članovi skupštine Virovitičke županije iz redova Narodne stranke bili su, između ostalih, saborski predsjednik Mirko Hrvat, koji je ujedno bio i član Upravnoga odbora Županije,⁵³¹ zatim saborski zastupnici stranke Svetozar Kušević, Aladar Janković, Stjepan Barlović, Dragutin Kreppe, Antun Švarcmajer. Značajan broj skupštinskih stolica zauzimali su i niži činovnici i javni službenici koji nisu bili osobito aktivni, ali su odreda bili lojalni podanici županijske uprave. Svojim oporbenim djelovanjem u skupštini Virovitičke županije isticao se tek jedan skupštinar – đakovački odvjetnik i javni bilježnik, dr. Vladimir Prebeg. Ovaj

⁵²⁸ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga prva, Zagreb 1899., 135.

⁵²⁹ Ferdo ČULINOVIĆ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina)*, Zagreb 1956., 139.

⁵³⁰ “Izbori žup. skupštinaru za županiju virovitičku”, *NN* (Zagreb), god. LXXI., br. 112, 16. V. 1905., 3.

⁵³¹ M. Hrvat je bio član skupštine Virovitičke županije i na samom početku šezdesetih godina, u to vrijeme kao blizak suradnik velikog župana J. J. Strossmayera.

političar, u kasnijem razdoblju istaknuti pravaški prvak, bio je član županijske skupštine na osnovi uplaćenoga poreza, a u svojim je političkim istupima iskazivao bliskost nazora i poštovanje prema đakovačkom biskupu Strossmayeru. Jedan od karakterističnih njegovih prijedloga iznesenih u skupštini bio je onaj iz 1895. kojim je tražio da se županijsku dvoranu uredi i portretom biskupa Strossmayera. Taj Prebegov prijedlog podržala su tek tri druga skupštinarina, dok ga je golema većina zabacila.⁵³² I u drugim sličnim prigodama Prebeg nije uspijevaio okupiti veći broj skupštinarina uz svoje zamisli. Pa premda su oporbeni glasovi u skupštini bili tako malobrojni, osječka je županijska uprava imala mogućnosti da ih dodatno potisne: godine 1887. Verifikacijski odbor skupštine nije verificirao izbor mladoga odvjetnika oporbenih nazora dr. Dragutina Neumana.⁵³³

Početkom XX. stoljeća izabrani članovi skupštine Srijemske županije, od poznatijih predstavnika i pristaša Narodne stranke, bili su nuštarski vlastelin Hinko Khuen Belasi, hrvatsko-slavonski ministar Ervin pl. Cseh, narodni zastupnici Aleksander pl. Krajčović, Florijan Činček, dr. Svetislav Šumanović, Stevan Vacki Popović, Stevan Vasin Popović, Andrija Stojanović, te sotinski župnik Robert Thurmayer.⁵³⁴ Među skupštinarima virilistima, koji su ulazili u skupštinu na osnovi poreznog cenzusa, bilo je također više istaknutih "mađarona": vlastelini grof Jakob Eltz te Dragutin i Hinko Khuen, javni bilježnici dr. Jovan Šević i dr. Dragutin Grčić, odvjetnik dr. Aleksandar Peičić, veleposjednici Imbro pl. Hideghéthy, Nikola Petrović i Vasa Maksimović.⁵³⁵ I u skupštini Srijemske županije kao birani zastupnici sudjeluju tek vrlo rijetki pojedinci oporbenoga osvjedochenja. Jedan od rijetkih od početka devedesetih godina bio je iriški paroh Stevan Molović koji se iskazivao kao pristaša Srpske radikalne stranke.⁵³⁶

Prvi put hrvatska je oporba ozbiljnije pokušala izboriti mandate u skupštini Srijemske županije u Vinkovcima tek u jesen 1895. godine. Biralala su se četiri zastupnika, izborni kandidati nisu bili istaknuti kao kandidati pojedinih kandidata, već su tek nastupili kao kandidati oporbe s jedne, odnosno kao kandidati kotara, dakle kao prorežimski ljudi s druge strane. Na oporbenoj strani svojim predizbornim radom napose se istaknuo upravitelj župe u Nijemcima Stjepan Dunderović, koji je i sâm bio kandidat, a za izbor kotarskih kandidata

⁵³² Protiv Prebegova prijedloga izjasnila su se trideset i dva skupštinarina, a s njihove strane mogla su se čuti i i obrazloženja da biskupu Strossmayeru ne pripadaju nikakve zasluge za Virovitičku županiju i grad Osijek. "Skupština županije virovitičke", *VŽV* (Osijek), god. IV., br. 19, 1. X. 1895., 147.

⁵³³ *Izvešće kr. podžupana županije virovitičke ob uredovnom djelovanju kr. županijske oblasti virovitičke i područnih joj kr. kotarskih oblastih, za vrijeme od 1. siečnja 1887. do 31. prosinca 1887.*, Osijek, 1888., 8.

⁵³⁴ *Izveštaj o poslovanju upravnog odbora i o stanju uprave Županije srijemske za upravnu godinu 1902. podnesen slavnoj skupštini Županije srijemske dne 17. lipnja 1903.*, Vukovar 1903., 120.-121.

⁵³⁵ *Isto*, 118.-119.

⁵³⁶ "Biračima iriškog sreza za žup. skupštinu", *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 37, 12. (24.) V. 1893., 3.

naročito je radio okružni liječnik dr. Hugo Blum. Usprkos velikomu uloženom trudu, oporba niti tom prigodom nije uspjela prodrijeti u srijemsku županijsku skupštinu; njezini su kandidati dobili tek trećinu glasova.⁵³⁷

5. NARODNA STRANKA I NARODNI POKRET 1903. U SLAVONIJI I SRIJEMU

Rezultati saborskih izbora iz 1901., nikada dublji hrvatsko-srpski jaz te očigledne slabosti hrvatske oporbe mogle su upućivati na zaključak da je vladavina Khuen-Héderváryja iznimno stabilna, da je (sub)dualizam učvršćen, a banska Hrvatska umirena. U proljeće 1903. pokazalo se, međutim, da je taj dojam bio tek prividan, te da je nezadovoljstvo stanovništva bilo tek privremeno prigušeno. Iz naizgled bezpasnih prosvjeda izrodili su se žestoki, obimni i dugotrajni protumađarski nemiri koji su pokazali da Khuen-Héderváry nije uspio u svojoj

⁵³⁷ "Izbor za županijsku skupštinu u Vinkovcima", *Hrvatska* (Zagreb), br. 219, 24. IX. 1895., 3.

misiji te potvrdili da Narodna stranka i ideja hrvatsko-mađarskoga jedinstva nemaju uporišta u širim slojevima stanovništva.⁵³⁸

Izravan povod izbijanju narodnoga pokreta bila je blokada u pregovorima Hrvatskoga i Ugarskoga kraljevinskog odbora. Pregovori oko produljenja, odnosno sklapanja nove financijske nagodbe bili su već godinama u zastoju, hrvatski autonomni proračun nije se gotovo uopće povećavao punih šest godina i Hrvatski je kraljevinski odbor zahtijevao da se financijski odnosi uredi na ravnopravnoj osnovi. Mađarski kraljevinski odbor bio je nepopustljiv, uvredljivim je odgovorom na nuncij Hrvatskoga kraljevinskog odbora dao prvi povod buđenju nezadovoljstva u Hrvatskoj, a što će u konačnici rezultirati nemirima širokih razmjera, u historiografiji najčešće označavanih nazivom narodni pokret.

U mađarskomu odgovoru na hrvatska traženja bilo je ustvrđeno da “Hrvatska ne može svojim novčanim doprinosom za zajedničke poslove udovoljavati svojim dužnostima”, te da ju “Ugarska iz milostinje uzdržava, plaćajući za nju dugove i deficite”.⁵³⁹ Takav odgovor bio je shvaćen kao uvreda preko koje se ne može prijeći, i prvi su prosvjedima reagirali zagrebački sveučilištarci, što je, kako se kasnije pokazalo, bio tek prvi impuls nemirima. Nešto kasnije, početkom travnja, postavljanje mađarske zastave na željezničkom kolodvoru isprovociralo je reakciju hrvatskih seljaka koji su zastavu skinuli i zapalili, a u potonjem sukobu s oružnicima (Zaprešić) pala je i prva seljačka žrtva.

Pored predstavnika Napredne omladine, na čelu pokreta nisu stali drugi istaknutiji članovi oporbene političke scene. Pokret je započeo stihijski, i stihijski je naposljetku i zamro, s pojedinačnim nemirima trajujući sve do kolovoza. Kao svojevrsni nastavak pokreta možemo promatrati skupštinski pokret koji je uslijedio nakon prve, nasilne faze pokreta, i odvijao se

⁵³⁸ Razmjerno cjelovit, pregledan i znanstveno utemeljen prikaz zbivanja u Hrvatskoj 1903. godine pružen je u tematskom bloku “Bilo je to godine devetsto i treće” objavljenom u *Časopisu za suvremenu povijest*, 37/2005, br. 3. Od starijih publicističkih i historiografskih monografskih prikaza vrijedni su izdavanja sljedeći: Milan MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda g. 1903.*, sv. I-II, Dubrovnik 1903.-1904.; Janko IBLER, *Hrvatska politika 1903.*, knj. I., Zagreb 1914.; Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, Zagreb 1961. Odrazi narodnoga pokreta na tlu Slavonije i Srijema nedostatan su istraženi, i izravno se tom temom bavi tek članak Milenka Patkovića (“Skupštinski pokret 1903. u Slavoniji”, *Osječki zbornik*, XI/1967, 185.-216.)

⁵³⁹ Zlatko MATIJEVIĆ – Stjepan MATKOVIĆ – Dinko ŠOKČEVIĆ – Stjepan LALJAK, “Bilo je to godine devetsto i treće...”, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005, br. 3, 586.

tijekom 1903. i 1904. godine. Tijekom proljeća i ljeta 1903. godine meta nezadovoljnih masa bili su prije svega članovi i pristaše Narodne stranke, kotarski i općinski službenici te drugi činovnici, i uništavani su svi omraženi simboli mađarizacije (mađarske zastave, željeznice, natpisi na mađarskom jeziku, telegrafski stupovi i zgrade...).

Khuenov režim reagirao je nepripremljeno i počinio niz pogrešaka uslijed kojih se dugo nakupljano i potiskivano nezadovoljstvo i ogorčenje samo jače razbuktavalo: odluka o zabrani održavanja narodnih skupština nije mogla ukloniti nezadovoljstvo koje se negdje moralo kanalizirati, a stanovite neodmjerene i nedovoljno promišljene izjave predstavnika režima, uključujući i sâmoga bana, bile su doživljene kao dodatne provokacije.

Svojim opsegom, žestinom trajanja i brojem žrtava pokret iz 1903. nadmašio je onaj iz 1883. godine, a razlikovao se i po mnogo širem odjeku kojeg je zadobio u hrvatskom iseljeništvu i inozemnoj javnosti uopće. Ono u čemu je pokret iz 1903. u osnovi bio vrlo nalik pokretu iz 1883., bila je okolnost da su ponovno najviše bili zahvaćeni predjeli Hrvatskoga primorja, Gorskoga kotara, Hrvatskoga zagorja, križevačko-bjelovarskoga kraja, a da je ponovno najmanje nemira zabilježeno u istočnoj Hrvatskoj. Ta se činjenica svakako barem u jednoj mjeri može protumačiti kao odraz dominacije Narodne stranke na hrvatskom istoku.

Velika prosvjedna skupština održana u Zagrebu 11. ožujka i njezini zaključci imali su snažnoga odjeka u Slavoniji, a napose u Osijeku gdje je hrvatska oporba okupljena oko lista *Narodna obrana* i predvođena odvjetnikom dr. Dragutinom Neumanom odmah prihvatila ideju o sazivanju pučkih skupština. Prva je bila sazvana u Osijeku za 22. ožujka, a potom su do 10. travnja sazvane javne pučke skupštine u drugim mjestima Slavonije i Srijema (Nova Gradiška, Brod, Požega, Đakovo i Ilok), ali su sve bile zabranjene.⁵⁴⁰

Na udaru pobunjenoga slavonskoga seljaštva osobito su se našli mađarski naseljenici i službenici na željeznici. Glavara željezničke postaje u Ivankovu pored Vinkovaca, Mađara Ignaca Szabadku, pobunjeni seljaci prisilili su da pri prolasku zagrebačkoga vlaka viče “Živili Hrvati”.⁵⁴¹ I u Brodu je meta nezadovoljnika bio željeznički kolodvor: 10. svibnja polupani su svi prozori na kolodvoru i na poštanskim vagonima, a na prostorije uprave demonstranti su ispalili nekih 60 hitaca. Bilo je također i napada ili pokušaja napada i na neke druge kolodvore i željezničke postaje (Našice, Vukovar, Bizovac, Habjanovci), a najčešća su meta pritom bili poštanski sandučići i mađarski natpisi.⁵⁴²

⁵⁴⁰ M. PATKOVIĆ, “Skupštinski pokret”, 196.

⁵⁴¹ Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1961., 356.

⁵⁴² M. PATKOVIĆ, “Skupštinski pokret”, 197.

Široka uključenost seljaštva u skupštinski pokret posebno je zabrinjavala upravne oblasti u Slavoniji i Srijemu. O tomu zorno svjedoči izvješće kotarskoga predstojnika u Donjem Miholjcu Viktora Vukovića, koji je predlagao da se ne dopusti održavanje daljnjih skupština, napose stoga što ih masovno posjećuju buntovni seljaci: “[...] jerbo su miholjački seljaci oni, koji su pogibeljni, a ne gospoda iz Osijeka”.⁵⁴³

Najznačajniji izgređ u Đakovu zbio se u noći s 4. na 5. travnja kada je nekolicina mladića uništila njemačke natpise na radnjama nekih Đakovčana, u velikoj većini Nijemaca i Židova. Na sudskom procesu održanom u Osijeku pokazalo se da su počinitelji bili iziritirani njemačkim natpisima, te da su ih stoga išli uništavati.⁵⁴⁴ I đakovački je izgređ, kao i neki drugi koji su se zbili u ostalih hrvatskim mjestima, pokazao da se početno protumađarsko nezadovoljstvo usmjerilo na mnogo šire ciljeve i zapravo proti svakoga stranoga utjecaja i protiv svih stranih natpisa.

Seoski starješina u Trnavi kod Đakova Joza Bengez, te vijećnik u istoj općini Šimunčić, inače su pouzdani pristaše Narodne stranke, i pobunjeno seljaštvo u općini zahtijevalo je od njih da se povuku sa svojih dužnosti. Naposlijetku su oba, očito u strahu pred prijetnjama, doista i položila svoje mandate.⁵⁴⁵

Za vrijeme narodnoga pokreta, a i kasnije, za skupštinskoga pokreta, pristaše Narodne stranke, a nerijetko i pojedinci koji su se držali pasivno, bili su često izvrgnuti pritiscima i progonima. U Oriovcu su, prema dopisu objavljenom u *Narodnim novinama*, ljudi prisiljavani ići na skupštinu, a mjesnomu je ljekarniku, koji se nije odazvao na skupštinu, kuća u dva navrata noću bila umrljana tintom.⁵⁴⁶

Nakon poduzetoga oklijevanja, zastupnici Narodne stranke okupili su se 5. lipnja u Zagrebu na sastanku na kojemu se stranka imala odrediti spram nemira koji su trajali već dva mjeseca. Konferencija je bila brojno posjećena, a sudjelovali su, pored ostalih, i ban Khuen-Héderváry

⁵⁴³ Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1961., 85. U Donjem Miholjcu narodni se pokret iz 1903./4. nadovezao na već postojeće nezadovoljstvo seljaštva uzrokovano djelatnošću Zadruga za regulaciju Karašice i Vuke. Upravo je osječki oporbenjak, odvjetnik Kovačević, uz manji udio drugih osječkih oporbeno opredijeljenih odvjetnika, zastupao seljaštvo donjomiholjačkoga kraja u sporu s rečenom Zadrugom, a posljedica svega bio je otvoreni bunt donjomiholjačkoga seljaštva koji je izbio 1902. godine. K., “Seljački otpor u D. Miholjcu”, *VŽV* (Osijek), god. XI., br. 16, 15. VIII. 1902., 134.-137.; B. OSTAJMER, “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, 170.-171.

⁵⁴⁴ Vladimir GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001., 84.-85.; Milenko PATKOVIĆ, “Skupštinski pokret 1903. u Slavoniji”, *Osječki zbornik*, XI/1967, 196.; Ljiljana DOBROVŠAK, “Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005, br. 3, 645.; ISTA, “Demografski prikaz Židova u Đakovu od početaka naseljavanja do Prvog svjetskog rata”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 9/2009, 198.-199.

⁵⁴⁵ Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1961., 169.-170.

⁵⁴⁶ “U Oriovcu, 5. prosinca”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 282, 10. XII. 1903., 3.

te hrvatski ministar Ervin pl. Cseh. Rezultat vijećanja bila su dva dokumenta: rezolucija te proglas.

Još istoga dana, 5. lipnja, u službenomu listu objavljena je rezolucija Narodne stranke u kojoj su bili sažeti pogledi stranke na Narodni pokret. Jezgra rezolucije bilo je ponovno pozivanje na Nagodbu kao državnopravni temelj, pa je izraženo uvjerenje da će Narodna stranka i ubuduće odbijati “najodrešitije svaki pokušaj, koji smjera na uzdrmanje državnopravne sveze zemalja krune sv. Stjepana, dolazio on iz tuzemstva, ili iz inozemstva.” Izraženo je povjerenje hrvatskim zastupnicima u zajedničkom saboru, Hrvatskom kraljevinskom odboru, te banu Khuen-Héderváryju, a požaljeno je što je “izvrćanjem činjenica i bezprimjernom agitacijom uspjelo zavesti i poslanike naroda izvan okvira naše državne zajednice na korake, koji taj odnos [državne veze s mađarskim narodom – op. B. O.] samo pomutiti mogu”, pri čemu se mislio na odjeke pokreta u Carevinskom vijeću. Naposljetku je izrečena osuda na račun tiska i “drugih izvora” uslijed čijih su “bezdušnih izopačivanja nastali u nekim dijelovima zemlje i među seljačkim pučanstvom nemiri, koji su se vojnom silom i vanrednim sredstvima ugušiti morali, čime su uz ostale nesreće i nevolje silni troškovi svaljeni na i na onako siromašni i dosta opterećeni narod”.⁵⁴⁷

Pored rezolucije, koja je još istoga dana objavljena u *Narodnim novinama*, na istom je sastanku usvojen još jedan dokument, zapravo proglas koji je bio upućen na nemirima zahvaćeno stanovništvo. Taj proglas bio je naslovljen s “Hrvatskom narodu!”, datiran je s 5. lipnjem 1903., a u potpisu je stajalo posve neodređeno “Zastupnici hrvatskog naroda”. Proglas je otisnut u velikoj nakladi, a ispod teksta bila je naznačena i tiskara u kojoj je tiskan: “Tisak kralj. zemaljske tiskare”. Tiskanjem i razaslanjem proglašenja Narodna se stranka nadala da bi mogla utjecati na umirenje stanovništva i prekid nemira. U proglasu je u prvi plan stavljena velika materijalna šteta koja je učinjena, te naglašeno da će i goleme troškove vojne intervencije također morati snostiti stanovništvo Hrvatske i Slavonije. Upozoreno je i na vanjske odjeke nereda, te rečeno da Hrvati u svijetu biti prikazani kao divljaci. Na identičan način kao i dvadeset godina ranije, Narodna je stranka u ovom proglasu ponovno lišila pobunjeno stanovništvo odgovornosti za njegove nasilne postupke, te ponovno svu odgovornost pripisala oporbi. Ta “oporbena gospoda” zavodi siromašni puk, pušta ga da stradava, a sami se “kukavno skrivaju”. Onaj “koji se skriva, a puk na zlodjela upućuje, nije puku prijatelj, nego je njegov zlotvor, koga se valja čuvati”, poručeno je u istom proglasu

⁵⁴⁷ “U Zagrebu, 5. lipnja”, *MN* (Zagreb), god. LXIX., br. 127, 5. VI. 1903., 1.-2. Rezolucija je pretisnuta i u sljedećim izdanjima: Janko IBLER, *Hrvatska politika 1903.-1913.*, Zagreb 1914., 70.-71.; T. CIPEK – S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 443.-444.

kojega je stranka imala namjeru u što većim količinama raširiti u široke slojeve stanovništva, a upravo će optužbe poput gore navedene izazvati bijes i ogorčenje u oporbenim redovima. Pri kraju proglašenja pozivalo se “sve prijatelje hrvatskog naroda, da naše hrvatsko pučanstvo od svakog daljnog izgreda odvraćaju”, narod je pozvan da se ne dozvoli “dalje na zlo zavadjati”, a nije se propustilo napomenuti da se izgredima također “otežčuje djelovanje onih, koji za hrvatski narod koristno raditi žele, – koji hrvatska prava braniti nastoje”.⁵⁴⁸ Pod posljednjim se, dakako, podrazumijevalo Zemaljsku vladu i Narodnu stranku.

Po svemu sudeći, vrh Narodne stranke nije imao namjeru objavljivati manifest ili barem ne odmah. Poruke iznesene u njemu bile su namijenjene u prvom redu, ako ne i isključivo, seljaštvu. Međutim, već dva dana kasnije manifest je dospio u oporbene ruke, a tri dana kasnije, 8. lipnja, objavio ga je dr. Marijan Derenčin u *Obzoru*. Derenčin je zbog sadržaja proglašenja oštro napao njegove potpisnike, a naročito je zamjerio teške optužbe iznesene na račun oporbe. Ustvrdio je da se u ustavnim zemljama ne može naći sličan primjer napada saborske većine na oporbene kolege, te dodao: “Ovake pogrde, ovake potvore otvaraju između članova saborske većine i opozicije jaz, koji članovi opozicije ne mogu premostiti, ako drže do svoje časti.”⁵⁴⁹ Tek nakon Derenčinova objavljivanja manifesta, isti je dan kasnije bio objavljen i na naslovnici *Narodnih novina*.⁵⁵⁰

Uredništvo službenih *Narodnih novina* odlučilo se još jednom za već više puta okušanu taktiku prešućivanja. Skroz do konca travnja iz *Narodnih novina* nije se moglo saznati gotovo ništa o pokretu koji se sve više širio zemljom i već uvelike plijenio pozornost i inozemne javnosti. Čak i o zaprešićkom izgredu *Narodne novine* izvijestile su tek kratkom vijješću⁵⁵¹ i suzdržale se od bilo kakvih komentara; tih se dana iz pisanja službenoga lista moglo doslovno doznati više o političkim prilikama u Makedoniji, negoli o onima u Hrvatskoj.⁵⁵²

Hrvatski sabor nastavio je svoje zasjedanje 17. lipnja, i tada je povedena i rasprava o nemirima koji su uvijek mjestimično tinjali. Sa strane većine upirano je ponovno na oporbu i krivnja zbog svih nemilih događaja bila je svaljivana na nju i njezine listove. Odmah po otvorenju Saboru pročitana je prijedlog vladinoveca Stjepana Kovačevića u kojem je on

⁵⁴⁸ [Marijan DERENČIN], “Proklamacije Khuenovaca”, *Obzor* (Zagreb), god. XLIV., br. 129, 8. VI. 1903., 1.; “Hrvatskom narodu!”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 130, 9. VI. 1903., 1. Proglas je dva tjedna kasnije, 19. lipnja 1903., u Saboru pročitao Stjepan Kovačević. *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1901.-1906., sv. III., dio I., Zagreb 1903., 54.-55.

⁵⁴⁹ [Marijan DERENČIN], “Proklamacije Khuenovaca”, *Obzor* (Zagreb), god. XLIV., br. 129, 8. VI. 1903., 1.

⁵⁵⁰ “Hrvatskom narodu!”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 130, 9. VI. 1903., 1.

⁵⁵¹ “Izgred u Zaprešiću”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 84, 14. IV. 1903., 3.

⁵⁵² “Iz prvine mislilo se, da su ti izgredi sporadičke naravi i mislili smo, da će skoro i prestati. Ali smo se prevarili”, izjavit će kasnije u Saboru jedan od prvaka Narodne stranke Stjepan Kovačević. *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1901.-1906., sv. III., dio I., Zagreb 1903., 54.

predložio da Sabor pošalje peteročlano povjerenstvo kojemu bi zadaća bilo “izpitati, tko je i kakovimi sredstvi pučanstvo na izgrede naveo”. U obrazloženju prijedloga Kovačević je naveo da se kroz izgrede Hrvatskoj nanosi sramota u inozemstvu “jer se pušća, da neuko i zavedeno seljačstvo od oružane sile stradava”, ustvrdio je da se zemlji nanosi gospodarska šteta i za sve izravno optužio oporbu. O oporbenom tisku bilo je rečeno da “naprama tim događajima ne zauzima otvoreno i iskreno stanovište, jer dogodivše se izgrede otvoreno i skreno ne osudjuje, nego nasuprot iste prozirnomo zloradošću publicira”.⁵⁵³

S osobitom žestinom oborio se 19. lipnja na Vladu u sabornici Derenčin, koji je proglas Narodne stranke, tiskan u Zemaljskoj tiskari, ocijenio sramotnim, naročito zbog optužbi koje su u njemu iznesene na račun oporbe, te zbog izravnoga sudjelovanja Vlade u tisku i razaslanju toga “infamnoga”, odnosno “političkog pamfleta”. “Ovo najnovije nakladno djelo gosp. grofa Khuena najnovija je i dolična karika u dugom lancu njegovih ženijalnih i ustavnih djela za dvadesetgodišnje vladavine”, bila je jedna od ocjena koje je iznio Derenčin u svomu govoru isprekidanom upadicama i prosvjedima s desnice.⁵⁵⁴

Jednakom žestinom Derenčinu je uzvratio osobno Khuen. Ban je uzeo u zaštitu čin tiskanja proglasa Narodne stranke kao i sadržaj istoga, ponovivši optužbu o prikrivenim agitacijama oporbe.⁵⁵⁵ Odbacio je optužbu o tiskanju proglasa na trošak države, optuživši Derenčina da “znalice neistinu kaže” dok to tvrdi: “Jer trošak je podmiren po stranci, koja znade i žrtve nositi za načela, koja zastupa.”⁵⁵⁶

U lipnju, kada je pokret već započeo jenjavati, Khuen-Héderváry je iznenada napustio Hrvatsku: napokon je bio imenovan mađarskim ministrom predsjednikom i tako je preuzeo

⁵⁵³ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1901.-1906., sv. III., dio I., Zagreb 1903., 6. Oporbeni zastupnici Bresztyenszky i Derenčin su također pokušali pred Sabor staviti prijedlog, ali ga je predsjednik Vaso Đurđević odbio primiti, pod obrazloženjem da je prekasno predan. Njihov je prijedlog potom primljen na sjednici od 18. lipnja.

⁵⁵⁴ Derenčin je ustvrdio da je letak tiskan na državni trošak, a da je Vlada pošla i dalje te se “snizila do kolportera istoga”. Konkretno, Derenčin je izjavio da su kotarske i općinske oblasti distribuirale letak, na što mu je odjelni predstojnik za unutarnje poslove Krajčović višekratno dobacio da je to “infamna laž”. *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1901.-1906., sv. III., dio I., Zagreb 1903., 47.-49. (cijeli Derenčinov govor na 46.-52.). Usp. “Iz sabora”, *Obzor* (Zagreb), god. XLIV., br. 145, 27. VI. 1903., 1.-2.

⁵⁵⁵ “Nijedan od vas nije imao kuraže, da izadje pred rulju, koja je bučila i raznu štetu činila. (Prigovaranje na ljevici.) I vi hoćete da se prisposobljate s ugarskom opozicijom! Čitajte novine, kako su opozicionalni zastupnici išli na ulicu i vodili rulju.”

⁵⁵⁶ *SZ*, 1901.-1906., sv. III., dio I., 53.

dužnost kojoj je već godinama težio. Njegov odlazak nije bio posljedica pokreta, koji je ranije te godine potresao Hrvatsku, već je u prvom redu bio izraz nadanja kralja Franje Josipa da bi Khuen, kao osoba od osobnoga careva povjerenja, mogao razriješiti mađarsku krizu, odnosno krizu dualizma.

U anonimno objavljenom uvodniku na Khuenov se nagli odlazak osvrnuo Derenčin, iznijevši pritom niz točnih opažanja i predviđanja:

“[...] Nu tim, što je grof Khuen prestao biti banom hrvatskim, nije se on raskrstio sa sudbinom ove zemlje. On je sam nedavno izjavio, da kao ban hrvatski ne mogaše biti pozvan, da stvara u Hrvatskoj smjerove mađarske politike, nego da ih stvorene provadja. [...] Valja nam dakle računati s istinom, koja je jasna svakomu, da će se sistem grofa Khuena nastaviti u Hrvatskoj, ma tko bio hrvatskim banom. [...] Biva mnijenje, jamačno opravdano, da će Hedervarijeva era u Ugarskoj biti prolazna, era kratka života. Biva to mnijenje, baš u onim krugovima, gdje se porodio dualizam, u njegovom današnjem obliku, - i ugarskim i austrijskim, - da su njegovi temelji uzdrmani, a njegova zgrada, da se počima rušiti. [...]”⁵⁵⁷

U Hrvatskoj ga je naslijedio još jedan “šlavoniter”, grof dr. Teodor Pejačević, a preko njega Khuen i dalje zadržava ključan utjecaj na prilike u Hrvatskoj. Pejačević, sin Khuenova prethodnika Ladislava Pejačevića, obnašao je punih petnaest godina dužnost virovitičkoga velikog župana (1886.-1901.), a na dužnosti bana zadržat će se naredne četiri godine (1. VII. 1903. – 26. VI. 1907.), odnosno opstat će na čelu uprave u Hrvatskoj i nakon sloma Narodne stranke (1906.).

Novi je ban po imenovanju posjetio i klub Narodne stranke, te tom prigodom izjavio da ne dolazi kao stranac, već kao član stranke kojoj pripada gotovo tri desetljeća. Osvrnuo se na prošlost stranke, te ocijenio da je ona “tekar počela živjeti, kad su iz nje oni izstupili, koji sada spadaju t. zv. obzoraškoj stranci”, i posebne zasluge za njezin potonji razvitak pripisao je banu Khuenu. Osvrnuvši se naposljetku na određene bojazni prema kojima će odlazak Khuena iz Hrvatske pogubno odraziti i na Narodnu stranku, Pejačević je zaključio da je Narodna stranka “pozvana, da živi i da se što krepče razvije, jer ona imade svoj korjen u samom narodu”.⁵⁵⁸

U Budimpešti je Khuen-Héderváry dočekan s valom negodovanja. Za posljednjih godina svoga banovanja bile su napose učestale kritike na njegov račun, a u Ugarskom je saboru nazivan čak i “graničarem”. Mađarska oporba, kao i velik dio mađarske javnosti, vidjeli su u

⁵⁵⁷ [Marijan DERENČIN], “I on – ode!”, *Obzor* (Zagreb), god. XLIV., br. 144, 26. VI. 1903., 1.-2.

⁵⁵⁸ “Ban grof Teodor Pejacsevich”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 161, 17. VII. 1903., 1.-2.

njemu potencijalni instrument carske vlasti, a mnogi su mu zamjerali i tobožnje zauzimanje za hrvatske interese nauštrb učvršćenja mađarske državne ideje u Hrvatskoj.

Težinu Khuenova položaja ponajbolje mogu dočarati izabrane izjave nekih istaknutih pripadnika mađarske političke scene. Oporbeni zastupnik A. Beóthy rekao je kako je za Khuena “loša preporuka, što je prije bio hrvatski ban”, dometnuvši da su od 1671., kada je smaknut Petar Zrinski, svi hrvatski banovi bili eksponenti austrijske politike.⁵⁵⁹ József Vészi, bivši član Liberalne stranke koji je u međuvremenu istupio iz njezinih redova, nije bio ništa manje oštar prema Khuenu i njegovoj baštini u Hrvatskoj. Ustvrdio je da je Khuen pred dvadeset godina preuzeo Hrvatsku kao uzavrelu austrijsku provinciju, a da ju 1903. ostavlja kao “otpornu jugoslavensku državu”.⁵⁶⁰

Khuenovo preuzimanje mađarske vlade barun Dezső Bánffy iskoristio je kao novu priliku da se iskaže kao jedan od najnepomirljivijih protivnika dugogodišnjega hrvatskog bana u kojemu je najveći dio hrvatske javnosti – ondašnje kao i današnje – gledao mađarskoga eksponenta. U svojoj izjavi za bečki list *Zeit*, bivši mađarski premijer rekao je i sljedeće:

“[...] Uostalom već držim da je designiranje Khuena bilo malo sretno – jer će se rješenje financijalne nagode između Hrvatske i Ugarske zamrsiti. Grof Khuen zastupao je dosad hrvatske interese. – Što će sad, kad postane ugarski ministar, uraditi? Da li će napustiti svoje dosadanje stanovište? Kad bi to učinio – u što ne vjerujemo – izdao bi Hrvatsku, a ako ne napusti, izdat će Ugarsku i napustiti će pravedne zahtjeve Ugarske. Što se tiče politike, to on neće tjerati nacionalnu mađarsku politiku, nego će pogodovati narodnostima na štetu jedinstvene mađarske narodne države.”⁵⁶¹

Khuen je i kao mađarski ministar predsjednik pokušao primijeniti u Hrvatskoj prokušan metode, ali nije imao uspjeha; ne uspjevši slomiti oporbenu opstrukciju u budimpeštanskom parlamentu, odstupio je tri mjeseca po imenovanju.

Hrvatska je s olakšanjem dočekala odlazak Khuena 1903. godine. Khuen je iz Zagreba otišao naglo, ne oprostivši se niti od vladinog činovništva koje mu je vjerno služilo. Nije razumijevao nezadovoljstvo koje je prema njemu iskazivano, držeći da bi mu narod zbog svega što je činio trebao biti zahvalan.

Jednom prigodom, početkom 1910., Khuen se osvrnuo na dva desetljeća provedena u Zagrebu i svoje banstvo ukratko sažeo: “Proživio sam u Hrvatskoj cijelih dvadeset godina [...] radio

⁵⁵⁹ “Ugarska”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 159, 15. VII. 1903., 1.

⁵⁶⁰ “Budimpešta, 14. srpnja”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 160, 16. VII. 1903., 3.

⁵⁶¹ “Kriza u Ugarskoj”, *Obzor* (Zagreb), god. XLIV., br. 143, 25. VI. 1903., 2.

sam o svom uvjerenju za narod, nisu me uvijek razumjeli, ali nisam izgubio nade, da će već doći vrijeme, kad će me razumjeti.”⁵⁶²

Prema nekim navodima, početkom lipnja bio je ugrožen i Khuenov život, a jedan od pokušaja atentata bio je planiran, ali ne i izveden, za 5. lipnja. Nekoliko dana kasnije, 11. lipnja, Khuen je tradicionalno sudjelovao u tijelovskoj procesiji, a tom se prigodom napadno osjećala pojačana nazočnost vojske. I sâm ban je, navodno, djelovao vrlo prestrašeno; nakon što je na Zrinjercu došlo do praskanja nekoliko žabica, odlučio je vratiti se u banske dvore i ne ići u crkvu.⁵⁶³

Naposljetku su hrvatski zastupnici na zajedničkom Ugarsko-hrvatskom saboru 10. prosinca 1903., točno na dvadesetu obljetnicu njegova nastupa banske časti, u Budimpešti priredili svojevrsnu oproštajnu večer na kojoj su uz brojne prigodne govore oprostili s Khuenom. Jedan od govornika te večeri bio je i dr. Josip Pliverić koji je, između ostaloga, rekao da u Khuenovu srcu “srcu vazda plamtela ljubav za narod, kojim je 20 godina upravljao, a na čelu njegovu počivala je briga, da tome narodu od kolibe pa do palače bude dobro. [...] Jedini mu je priekor to: što je iz pretjerane skromnosti uvijek prikrio svoj rad – pa i to, da je on bio vazda najveći zagovaratelj sloge između Srba i Hrvata.”⁵⁶⁴ Bivši hrvatski ban izrazio je zadovoljstvo zbog Pliverićevih riječi, te svoju “pretjeranu skromnost” opravdao time “što je bio dužan čuvati uredovne tajne, - nadajući se, da će doći vrijeme, da se i te tajne izkopaju. Kad bude trud i nastojanje njegovo donosili ploda zemlji i narodu – oprostit će mu se, što je bio možda i odviše skroman.”⁵⁶⁵ Mitrovački gradonačelnik Ćiro Milekić zahvalio je banu “ne samo kao član narodne stranke, nego i kao Srbin, jer je ban znao sve želje srpskoga naroda, u koliko su bile u skladu s interesima domovine, voljno ispuniti”.⁵⁶⁶

Nakon 1903. Khuenove veze s Hrvatskom i Slavonijom postupno su ipak slabjele, a ni on se nije osobito trudio usporiti taj proces. Oba sina odgojio je kao Mađare; stariji Sándor posvetio

⁵⁶² “Intervju sa ministrom predsjednikom grofom Khuen-Hédervary-em. Budimpešta, 27. siečnja”. *Obzor* (Zagreb), god. LI., br. 28, 29. I. 1910., 2. Usp. Stjepan RADIĆ, “Mjesto Raucha i Franka, – Khuen, magjaroni i koalicija...”, *Dom* (Zagreb), god. IV., br. 5, 2. II. 1910., 1.

⁵⁶³ Na povratku u svoju rezidenciju Khuen je brzopjavom bio obaviješten da su u Beogradu ubijeni kralj Aleksandar Obrenović i supruga mu, kraljica Draga. Krešimir KOVAČIĆ, *Clochmerle u Zagrebu. Humoristički zapisi iz vremena prošlog*, odabrao i uredio Miodrag Ašanin, Zagreb 1963., 90.-91. Pokušaje i planove atentata na Khuena spominju i: M. MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret*, sv. II., 113.; V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, 323.; Zlatko MATIJEVIĆ – Stjepan MATKOVIĆ – Dinko ŠOKČEVIĆ – Stjepan LALJAK, “Bilo je to godine devetsto i treće...”, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005, br. 3, 592.

⁵⁶⁴ S. V. P. [Stevan Vasin POPOVIĆ], “Grof Dragutin Khuen-Hédervary među hrvatskim zastupnicima”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 285, 14. XII. 1903., 2.; Janko IBLER, *Hrvatska politika 1903.*, Zagreb 1914., 207.; V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, 193.

⁵⁶⁵ S. V. P. [Stevan Vasin POPOVIĆ], “Grof Dragutin Khuen-Hédervary među hrvatskim zastupnicima”, 2.

⁵⁶⁶ S. V. P. [Stevan Vasin POPOVIĆ], “Grof Dragutin Khuen-Hédervary među hrvatskim zastupnicima”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 285, 14. XII. 1903., 2.-3.; Janko IBLER, *Hrvatska politika 1903.*, Zagreb 1914., 207.; V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, 296.

se vanjskoj politici, obnašajući razne diplomatske službe za vrijeme Monarhije i poslijeratne Mađarske, a mlađi Károly zanimalo se ponajprije za gospodarstvo, postavši kasnije i predsjednikom mađarske Državne poljoprivredne komore.

Po slomu Monarhije pristupilo se uklanjanju gotovo svakog spomena na Khuena. Dotad je, primjerice, u gotovo svim hrvatskim gradovima postojala ulica ili trg – pretežno je, dakako, riječ bila o ljepšim i važnijim ulicama i trgovima – s njegovim imenom, a znakovito je da je postojalo čak i naselje s njegovim imenom: današnje Ploštine, nedaleko od Pakraca, zvale su se svojedobno Khuenovo Selo.

6. ORGANIZACIJA NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU

Bez stvarno razrađenoga i službeno objavljenoga stranačkoga programa, prvaci stranke, pa i sâm ban Khuen, najčešće su se pozivali na Hrvatsko-ugarsku nagodbu kao osnovicu stranačkoga programa, i Nagodbu se predstavljalo kao jamstvo razvitka Hrvatske unutar mađarsko-hrvatske državne zajednice. U tom smislu, u Nagodbi se vidjelo hrvatsku *magna charta libertatum*, kako ju je svojedobno nazvao Jovan Živković. Pored toga, vrlo su česta bila pozivanja na “pozitivan rad” unutar nagodbenoga okvira, suprotstavljen – kako su je “mađaroni” vidjeli – jalovoj, neostvarivoj i frazerskoj politici oporbe, napose one pravaške. U travnju 1897., pri zaključenju saborskoga saziva, Khuen je u klupskim prostorijama Narodne stranke održao pozdravni govor u kojemu je, između ostaloga, rekao i sljedeće: “Ako nisu bile sve želje izpunjene i ako nismo postigli svega onoga, što smo željeli, krivi su tome razni odnošaji i okolnosti, s kojima se mora računati. A donekle je kriva tome i ta okolnost, što sav pozitivan rad kod nas otpada samo na jednu, i to na narodnu stranku [spac. NN], dočim se druge stranke zabavljaju posve drugim pitanjima.”⁵⁶⁷ Službene *Narodne novine* uspoređivale su položaj hrvatske vlade s položajem one mađarske, a povlačile su i paralelu između djelovanja hrvatske i mađarske oporbe. Godine 1895., prigodom rasprave u zajedničkom parlamentu, u okviru koje je mađarska oporba vladu izvrgla oštrim pritiscima zbog navodne popustljivosti spram Hrvatske, nepotpisani uvodničar službenoga lista pisao je: “Ne samo obični ljudi već i parlamentarni svuda su jednaki. Skrajnjim elementom umjerena je vlada kukavna, slaba, koji put i izdajnička; triezni ljudi ni za čas nemogu da odpočinu u radu, koji je jedini koristan redu i zdravu razvitku, ali je slabo gdje popularan.”⁵⁶⁸

U programatskom članku objavljenom u službenim novinama uoči saborskih izbora 1901. možda je najkraće i najbolje sažeto ono što je Narodna stranka podrazumijevala pod svojim programom: “Program dakle narodne stranke pod vodstvom našeg velezaslužnog bana: to je zakon, to su djela, to je neprekidan rad za promicanje svih grana našeg autonomnog života, a nijesu tek liepe rieči i neostvariva obećanja [misli se na oporbu – op. B. O.]. Taj program je realan, jer mu je uporište u zakonu, a svrha u neprestanom narodnom razvitku prema silama našeg malog naroda; a ne sastoji se od fantoma patriotične mašte i neostvarivih težnja, za koje nema uporišta u zbiljnom životu naroda i u prilikama, koje ga obkoljuju. I za to može samo

⁵⁶⁷ “Narodna stranka kod bana”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 97, 29. IV. 1897., 2.

⁵⁶⁸ “O stanju”, *NN* (Zagreb), god. LXI., br. 247, 26. X. 1895., 2.

stranka, kojoj je program u uztrajnom naprednom radu, t. j. narodna stranka, sa garancijom uspjeha preuzeti zastupanje naroda.”⁵⁶⁹

Iako, naravno, formalno nije bio niti dužnosnik niti član Narodne stranke, Khuen će se kroz kratko vrijeme prometnuti u stvarnoga i posve neupitnoga vođu stranke, te tu ulogu i značaj zadržati do svog odlaska iz Hrvatske, a u značajnoj mjeri i u potonjem razdoblju. Khuenovu odlučnu ulogu u stranačkoj strukturi predočava i više prigoda u kojima je od strane stranačkih prvaka nazivan vođom stranke. Ljudevit Vukotinović javno je ispred Narodne stranke naglašavao da Narodna stranka Khuena priznaje i cijeni kao “prvoga vođu političkoga njezina djelovanja”.⁵⁷⁰ Pakrački episkop Miron Nikolić pozdravio je pri jednoj svečanosti Khuena kao “vodju naše narodne stranke”,⁵⁷¹ a na isti ga je način 1901. godine oslovio i predsjednik Kluba Narodne stranke Stjepan grof Erdödy.⁵⁷² U *Narodnim novinama* naziva ga se “veleumnim vodjom” Narodne stranke,⁵⁷³ i tomu slično. I sâm Khuen u nebrojenim je prilikama otvoreno istupao kao stranački čelnik, no napose je to bilo primjetno pri njegovim predizbornim istupima. Takvi njegovi istupi izazivali su proteste iz oporbenih redova, a naročito je često na neprimjerenost Khuenova držanja upozoravao *Obzor*. Prema tomu oporbenom listu, poglavar zemlje ne smije istupati kao vođa jedne od stranaka, i ne smije na taj način utjecati na ishod izbora. Riječju: Khuenovo držanje nije “u skladu s ustavnim načelima”.⁵⁷⁴

Dok uživa podršku monarhijskih središta moći – u prvom redu Dvora, u drugom vlade u Pešti – Khuen-Héderváry zadržava apsolutno pravo kadroviranja u Banskoj Hrvatskoj, bilo da je riječ o sastavljanju listi kandidata za saborske izbore, bilo da je riječ o prijemu u javne službe.⁵⁷⁵

Prema novinskim vijestima, Khuen je osobito utjecao na sastavljanje popisa kandidata Narodne stranke za izbore 1887. godine, kada je bilo odlučeno da dio dotadašnjih saborskih

⁵⁶⁹ “Novi izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 245, 24. X. 1901., 4.

⁵⁷⁰ “Kod bana”, *Obzor* (Zagreb), br. 120, 27. V. 1887., 2.

⁵⁷¹ “Njegova preuzvišenost”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 100, 2. V. 1893., 2.

⁵⁷² “U Zagrebu, 23. listopada”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 244, 23. X. 1901., 2.

⁵⁷³ “Novi izbori”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 245, 24. X. 1901., 4.

⁵⁷⁴ “Banov govor”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 99, 1. V. 1897., 1.-2.; “Izborni pabirci”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 246, 25. X. 1901., 6.

⁵⁷⁵ Prema Josipu Horvatu, izborne kandidacijske liste Narodne stranke bile su slane na odobrenje ugarskoj vladi

u Budimpeštu (Josip Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965., 182.) no ta se tvrdnja čini posve neosnovanom: u arhivskom gradivu ne nalazimo joj potvrde, a izravno joj proturječe neka kasnija zbivanja.

Primjerice, vrlo je upitno jesu li kasnije candidature Josipa Pliverića i Nikole Tomašića bile posve po volji budimpeštanske vlade.

zastupnika više neće biti kandidiran, i kada je ban, na sjednici stranačkoga Središnjeg izbornog odbora, naglasio kako želi da se bira dio novih pojedinaca.⁵⁷⁶

Jedan od osobito zanimljivih slučajeva koji potvrđuju Khuenovu neupitnu ovlast pri krojenju kandidatske liste Narodne stranke, odnosno odlučan utjecaj pri propuštanju pojedinaca među kandidate i zastupnike Narodne stranke, jest slučaj grofa Viktora Oršića. Po svemu sudeći, Oršić je uoči saborskih izbora 1887. godine posjetio Khuena u Banskim dvorima, i dobio obećanje da će biti kandidiran i izabran u Sabor. Kasnije je, međutim, bio ispušten s popisa kandidata, te je, povrijeđen, najprije pozvao bana na dvoboj, a potom ga, putem dvjestotinjak umnoženih pisama odaslanih na adrese uglednika, prozivao vjerolomnikom i kukavicom. Epilog je bio sudski proces na kojem je Oršić zbog uvrede bana bio osuđen na 6 mjeseci zatvora.⁵⁷⁷

Uskraćivanje “sigurnoga” izbornoga kotara, te uskraćivanje podrške upravnoga aparata pri kandidaturi na saborskim izborima mogli su Khuenu poslužiti i kao elegantan način isključivanja iz Narodne stranke i političkoga života uopće, a što se najbolje pokazalo 1901. godine kada je ban Đuri Đurkoviću, nakon njihova sukoba, zatvorio put u Sabor. Liječnik i političar, prvak Srpske samostalne stranke Jovan Paču, točno je opazio da Đurković “može biti kandidovan, ako ban hoće, a isto tako može biti i izabran, ako ban hoće. Izbori ovde ne mogu se nazvati izborima, nego naimenovanjima, jer se upotrebljavaju svakojaka nasilja i smicalice”.⁵⁷⁸

U saborskome zastupničkom klubu Narodne stranke prevladavali su pojedinci koji su se prethodno dokazali u svojoj struci, bili uspješni gospodarstvenici ili ugledni članovi svojih izbornih sredina, no više primjera ujedno pokazuje da je put do saborskih klupa nerijetko ovisio (i) o osobnoj banovoj naklonosti, odnosno da je saborski mandat ponekad predstavljao nagradu za vjernost ili bio odraz prijateljskih i/li rodbinskih odnosa. Često je kandidiranje bilo i način da se financijski pomogne bliskim pojedincima koje bi zapale u financijske poteškoće, napose kroz izdašno honoriran mandat u peštanskom parlamentu (“peštanski stipendisti”). Takav je, primjerice, bio slučaj Bele Adamovića, potomka čepinske plemićke i vlastelinske

⁵⁷⁶ “Izborne priprave vladine stranke”, *Obzor* (Zagreb), 66, 22. III. 1887., 3.

⁵⁷⁷ Khuen je, dakako, na sudu odbacio mogućnost da je ikada Oršiću jamčio kako će biti izabran za zastupnika. Oršić je odslužio tek dva mjeseca od izrečene kazne, nakon što ga je kralj pomilovao. “Parnica proti Viktoru grofu Orssichu sbog prestupka proti javnomu miru i redu”, *NN* (Zagreb), god. LIV., br. 245, 24. X. 1888., 5.; “Pomilovanje”, *NN* (Zagreb), god. LV., br. 142, 22. VI. 1889., 3. Ovaj slučaj spominje i Kršnjavi u svojim memoarima, no vjerojatno je taj spomen pribilježio naknadno, budući da u njegovom prikazu događaja postoje određene nejasnoće i netočnosti. Kršnjavi se poziva na izjavu bivšega bana Levina Raucha, koji je bio uvjeren da je Khuen doista prekršio riječ zadanu Oršiću. I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 11.

⁵⁷⁸ Aleksandar VLAŠKALIN, *Dr Jovan Paču i njegov krug*, Beograd 1996., 664.

obitelji, kojemu je mandat u hrvatskom Saboru, a još i više onaj u Ugarskom parlamentu, nakon obiteljskoga bankrota i rasprodaje čepinskoga dobra, predstavljao izvor životnih prihoda.⁵⁷⁹

U nekoliko navrata spominjala se i mogućnost da bi i Khuen nastupio kao kandidat na izborima za Sabor,⁵⁸⁰ no do toga naposljetku nikada nije došlo.⁵⁸¹ Nasuprot Khuenu, Kálmán Tisza bio je za obnašanja dužnosti ministra predsjednika biran i za zastupnika Liberalne stranke u parlamentu. I Khuenov nasljednik na banskoj stolici, grof Teodor Pejačević, također je bio kao član Narodne stranke na izborima 1906. izabran za saborskoga zastupnika.

Analiza odgovarajućih arhivskih izvora te novinstva koje je podržavalo Narodnu stranku i njezinu politiku pokazuje da Narodna stranka, kao ni ostale hrvatske političke stranke toga vremena, nije imala posve razvijenu stranačku organizaciju i strukturu, te da je i u tom pogledu – uz ranije spomenuto nepostojanje službenoga stranačkog glasila i nepostojanje precizno formuliranoga i proklamiranoga stranačkog programa – još uvijek bila daleko od organizacije političke stranke u suvremenom značenju toga pojma. Pa ipak, Narodna je stranka prigodom saborskih izbora uspijevala svoje kandidate postaviti u gotovo svim izbornim kotarima, i tek u iznimnim slučajevima oporbenjaci su imali priliku bez borbe steći saborski mandat. Slabašne, a ponegdje i nikakve oblike stranačke organizacije nadomještali su u slučaju Narodne stranke organi upravnoga aparata koji su u političkom pogledu djelovali kao eksponenti Zemaljske vlade i korteši Narodne stranke, i koji su s polugama moći što su im bile na raspolaganju krojili tijek i ishod saborskih izbora, kao i drugih političkih procesa. Iz tog je razloga Khuenu bilo vrlo stalo do dobre, pouzdane, organizirane i učinkovite uprave, i nije slučajno da je on po stupanju na čast hrvatskoga bana kao jedan od svojih ciljeva istaknuo upravo dobru upravu. Prema općeprihvaćenoj ocjeni hrvatske historiografije, Khuen

⁵⁷⁹ Ljerka PERČI, “Bela Adamović”, *Analiza Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 20, Osijek 2004., 59.

⁵⁸⁰ Primjerice, godine 1884. bilo je najava da bi izbornici (naravno, mađaronski) kutjevačkoga izbornog kotara ponudili kandidaturu Khuenu. Iduće se godine, također, spominjala i mogućnost da bi Khuen bio kandidat na naknadnim saborskim izborima u I. zagrebačkom kotaru, nakon što je svoj mandat za isti kotar položio Nikola Krestić. “Zagreb, 11. veljače”, *Sloboda* (Zagreb), god. VII., br. 34, 11. II. 1884., 2.; “K izboru u prvom kotaru grada Zagreba”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 241, 23. X. 1885., 3.

⁵⁸¹ Na osnovi nedovoljno pozornog iščitavanja novinstva, N. Rumenjak pogrešno je zaključila da se Nikola Krestić 1885. godine “predomislio”, pristao se ponovno kandidirati u I. zagrebačkom izbornom kotaru, te da se uskoro “zbog bolesti sasvim povukao iz politike”. Isto tako, pogrešan je i navod da je od “Krestića [...] kandidaturu za ovaj izborni kotar preuzeo podobniji i viši ‘poslušni’ činovnik, sam ban K. Khuen Héderváry, no, nije imao uspjeha na izborima”. N. RUMENJAK, *Društvena i politička elita Srba*, 122. Kako je rečeno, Khuen nije ni tada, niti bilo kojom drugom prigodom nastupio kao kandidat za saborskog zastupnika. Uostalom, prema svomu što dosad znamo o karakteru saborskih izbora u prvom zagrebačkom kotaru, mogućnost da bi ban mogao biti poražen na saborskim izborima u Zagrebu čini se malo vjerojatnom.

je “dobru upravu” shvaćao kao administrativni sustav koji će podupirati njegov režim, i izgradnju tog sustava proveo je u prvim godinama svoga banovanja.⁵⁸²

Upravnom reformom od 5. veljače 1886. uređen je unutarnji ustroj banske Hrvatske, i tada uspostavljeno uređenje potrajat će do rasapa Monarhije. Zakonom od 5. veljače 1886. banska Hrvatska bila je kao i dotad podijeljena na osam županija, potom na kotare kao prvostupanjske (“prvomolbene”) političko-upravne oblasti, te na gradove i općine kao mjesne samoupravne jedinice. Osobito velike ovlasti bile su u rukama velikoga župana koji je stvarno bio najviši čimbenik vlasti u županiji. Prema rečenom Zakonu, veliki je župan bio “pouzdanik vlade” i kao takav je vršio nadzor nad cjelokupnom upravom županije i kotarâ (§. 58.).⁵⁸³ Kotari su kao prvostupanjski političko-upravni organi bili nadređeni općinama i podređeni županijskoj upravi.⁵⁸⁴ Reformom političke uprave iz 1886. godine zadržana je i ranije prisutna izrazita centraliziranost uprave, a ona je, uklanjanjem institucija podžupanija, učinjena učinkovitijom. Naročito važna uloga pripala je velikim županima te njima podređenima kotarskim predstojnicima koji će biti produžene ruke Khuenove vlade te u najvećoj mjeri utjecati na cjelokupni život Hrvatske, uključujući, dakako, i politički život.

Iz jednoga izvješća požeškoga velikog župana Gvozdanića saznajemo da su početkom srpnja 1886. u Zagrebu pod predsjedanjem bana Khuen-Héderváryja održavane konferencije na kojima su sudjelovali veliki župani, i na kojima je bilo odlučivano o popunjenju mjesta županijskih i kotarskih činovnika. Županima je očito bila dana prilika da iznesu prijedloge za područje svojih županija, i zatim su na konferencijama usuglašene odluke objavljene u *Narodnim novinama* nekoliko dana kasnije (15. srpnja 1886.).⁵⁸⁵ U predstojećem razdoblju napose važnu ulogu na političkom i upravnom polju odigrat će kotarski predstojnici, pa se čini važnim upozoriti na te pojedince od kojih će mnogi tijekom kasnijih svojih karijera dosegnuti značajne dužnosti. Tom banovom naredbom kotarskim predstojnicima, odnosno kotarskim upraviteljima u području Slavonije i Srijema bili su imenovani sljedeći činovnici:

Kotar Daruvar – podžupan Adolf pl. Mračić

Kotar Pakrac – podžupan Teodor pl. Rogulić

Kotar Požega – podžupanijski tajnik Đoko Janković

Kotar Novska – kotarski predstojnik Josipa Balley

⁵⁸² J. ŠIDAK-M. GROSS-I. KARAMAN-D. ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda*, 123.

⁵⁸³ Usp. Ferdo ČULINOVIĆ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina)*, Zagreb 1956., 139.

⁵⁸⁴ Usp. Ferdo ČULINOVIĆ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina)*, Zagreb 1956., 139.

⁵⁸⁵ HDA, PRZV, kut. 268, 3690-1886.

Kotar Nova Gradiška – kotarski tajnik Aleksandar Škorić
Kotar Brod – kotarski tajnik Pavao Kuhn
Kotar Virovitica – podžupanijski perovođa Levin Chavrak
Kotar Slatina – podžupanijski perovođa Josip Kopun
Kotar Donji Miholjac – podžupanijski tajnik Ivan pl. Dellimanić
Kotar Osijek – podžupan Josip Franić
Kotar Đakovo – podžupanijski perovođa Dragutin Kršnjavi
Kotar Našice – kotarski pristav Branko Cvijanović
Kotar Vukovar – podžupanijski tajnik dr. Josip Laudенbach
Kotar Šid – kotarski tajnik Milan Mrkšić
Kotar Ruma – podžupanijski tajnik Teodor Georgijevića
Kotar Irig – financijski tajnik Danilo Bogunović
Kotar Vinkovci – kotarski predstojnik Franjo Becić
Kotar Županja – kotarski tajnik Aleksandar Kathrein
Kotar Mitrovica – kotarski predstojnik Emanuel Žakula
Kotar Zemun – kotarski predstojnik Emil Tropper
Kotar Stara Pazova – sudbeni pristav I. razreda Konstantin Nikolić⁵⁸⁶

I u oporbenim su redovima ispravno nazrijevali da će upravna reforma, osim učinkovitije uprave, pridonijeti i učvršćenju Khuenove vlasti.⁵⁸⁷ Pri reformi iz 1886. te tijekom narednih godina izvršene su i brojne osobne promjene u upravnom aparatu banske Hrvatske: velik broj činovnika naslijeđenih iz Mažuranićeva i Pejačevićeva sustava bio je umirovljen ili premješten na manje bitne položaje, novi pojedinci od Khuenova i Vladina povjerenja naglo su se izdizali unutar sustava, a bila je česta i praksa međusobnih premještanja činovnikâ. Gotovo svim velikim županima i kotarskim predstojnicima u Slavoniji i Srijemu bila je zajednička jedna odlika: bili su ljudi od potpunoga povjerenja bana Khuena i vrlo sposobni pojedinci koji su bili dorasli ulozi što ju im je svojom reformom uprave ban namijenio.

Jedan od visokih upravnih činovnika u kojega je Khuen imao posebno povjerenje i koji je u mnogim slučajevima to povjerenje i opravdao bio je Teodor Georgijević. Dugi niz godina obnašao je zahtjevnu službu kotarskoga predstojnika u rumskom kotaru gdje je bio suočen sa snažnom samostalskom i radikalskom oporbom. Georgijević je, primjerice, imao važnoga udjela u pripremi uspješnoga hrvatskog nastupa na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885. godine, i upravo zahvaljujući njegovu predanom zalaganju na Izložbi je sudjelovao iznimno

⁵⁸⁶ “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 159, 15. VII. 1886., 1.

⁵⁸⁷ “Nova vojska”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 135, 16. VII. 1886., 2.

velik broj izlagača s rumskog područja.⁵⁸⁸ I važnija od ove bila je njegova uloga u političkom životu Srijema. Godine 1891. Vlada ga je imenovala svojim povjerenikom za provođenje gradskih izbora u Zemunu,⁵⁸⁹ a u rumskom izbornom kotaru pobjede kandidata Narodne stranke nisu dolazile u pitanje. Godine 1885., primjerice, odlučno je utjecao na ishod naknadnih saborskih izbora u izbornom kotar Šimanovci. Najprije je proputovao izborni kotar, ponekad čak i usred noći, te uvjeravao izbornike da glasaju da Vladi naklona kandidata, a potom je na sâm dan izbora, u trenutku kada je postalo posve očito da će najviše glasova dobiti pristaša Srpske samostalne stranke, seljak Lovro Putinčanin, praktički primorao potonjega da odustane od svoje kandidature. Putinčanin je to i učinio, nakon čega je za zastupnika izabran javni bilježnik Konstantin Šumanović, pristaša Narodne stranke.⁵⁹⁰ Sačuvano je više sličnih Georgijevićevih izvješća koja zorno svjedoče kako su njegovim osobnim zalaganjem bili odlučeni i neki drugi saborski izbori u rumskom kotaru.⁵⁹¹ I na njegovu se slučaju potvrdilo da je Khuen znao nagraditi one koji bi ga zadužili svojim predanim radom: Georgijević je bio umirovljen u zvanju podžupana, ali to je umirovljenje, po svemu sudeći, bilo tek preduvjet nužan za Georgijevićevu kandidaturu za hrvatski Sabor. Za zastupnika je biran u dva navrata, oba puta u iločkome izbornom kotaru (na naknadnim izborima 1900. i redovnim 1901.). Drugi saborski mandat nije odradio do kraja, budući da je bio imenovan velikim županom Bjelovarsko-križevačke županije. Ujedno, Georgijević je bio jedan od činovnika kojima je i sa strane oporbe bilo priznavano da su u svojoj službi nastupali pravedno i pošteno.⁵⁹²

⁵⁸⁸ HDA, PRZV, kut. 255, 1668-1884, 102-1885.

⁵⁸⁹ "Ka gradskim izborom u Zemunu", *Sriemske novine* (Vukovar), god. IV., br. 13, 28. III. 1891., 5.; HDA, PRZV, kut. 398, 1673-1891, 2444-1891.

⁵⁹⁰ HDA, PRZV, kut. 245, 1788-1885. Uz ovakav sadržaj Georgijevićeva izvješća iz 1885. godine, posve je očividno da nije govorio istinu kada se u hrvatskoj sabornici 21. prosinca 1903. godine gotovo kleo da za svih godina svoje službe nije zloupotrebjavao svoj položaj u korist Narodne stranke i njezinih izbornih kandidata: "Za vrijeme mnogogodišnjeg mog aktivnog službovanja imao sam dosta posla i sa saborskim izborima, te sam uslied toga dolazio kadšto u bliži doticaj sa bivšim banom, ali nikada mi ovaj nije dao ni iz daleka naslutiti, da bi pogodio sa strane uprave ma kakovo nezakonje, da s njim izvojšti koji saborski mandat u korist narodne stranke, a ipak je prama meni mogao biti posve povjerljiv, jer je znao, da medj one činovnike spadam, koji, što im se povjeri, nikada odati ne će [...]" *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Petogodište 1901.-1906.*, sv. III., dio II., Zagreb 1904., 393. Usp. Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1961., 295.

⁵⁹¹ Iste te 1885. godine, primjerice, Georgijević je osigurao i izbor arhimandrita Ilariona Ruvarca u izbornom kotaru Dobrinici. Jedno od svojih izvješća Khuenu Georgijević je završio sljedećim riječima: "Slobodan sam uvjeravati Vašu Preuzvišenost, da ću i ovom sгодom nastojati intencijam Vlade Vaše Preuzvišenosti postupati punom odanosti." HDA, PRZV, kut. 245, 1789-1885; HDA, PRZV, kut. 246, 4090-1885; HDA, PRZV, kut. 266, 4186-1885.

⁵⁹² Tako je, primjerice, Mile Starčević u hrvatskom Saboru 1903., osvrnuvši se na Georgijevićev govor, rekao: "I

ja priznajem i od prije sam čuo, da je g. zastupnik iločki bio pravedan i pošten činovnik." *Stenografički zapisnici i*

Kako bi se potpuno shvatilo utjecaj i ulogu kotarskih predstojnika, ne smije se smetnuti s uma niti činjenicu da mnogi među njima nisu bili jednodimenzionalne osobe, odnosno da se ne smije sve kotarske predstojnike poopćeno predstavljati isključivo kao slijepe provoditelje Khuenove politike. Jedan dio upravnih činovnika, a naročito se to odnosi na kotarske predstojnike, ostvarili su razmjerno bogatu i rezultatima plodnu djelatnost u kulturnom i gospodarskom životu sredina u kojima su službovali, pa se s osnovom može pretpostaviti da su kod pučanstva uživali i značaj ugled i poštovanje. Više je primjera koji to potvrđuju, a vrijedno je radi ilustracije navesti neke od njih.

Svojim gospodarskim, kulturnim i društvenim radom duboka traga u radnim sredinama ostavio je i Josip Zulechner. Zagrebačku klasičnu gimnaziju završio je 1876.,⁵⁹³ a potom i studij prava u istom gradu. Perovodnim vježbenikom imenovan je 27. rujna 1882.⁵⁹⁴ Dugi niz godina službovao je kao kotarski pristav u Pakracu, zatim kao kotarski upravitelj u Slatini te kao kotarski predstojnik u Našicama i Brodu. Bio je aktivan član pakračke Gospodarske podružnice, te je kao takav 1888. godine umnogome pridonio organizaciji Regionalne izložbe gospodarske podružnice pakračke.⁵⁹⁵ Za službovanja u Pakracu bio je i među inicijatorima osnutka Narodne čitaonice, a po osnutku njezin tajnik i pokretač njezina rada.⁵⁹⁶ Za službovanja u Slatini osnovao je podružnicu Slavenskoga gospodarskog društva i bio joj prvim predsjednikom.⁵⁹⁷ Kao potpredsjednik našičke Gospodarske podružnice potaknuo je 1894. i održavanje regionalne izložbe, promičući istodobno ranije zanemarivane gospodarske grane.⁵⁹⁸ I u Našicama se Zulechner također aktivno uključio u rad mjesne čitaonice, a od 1894. bio i njezin predsjednik. Kao činovnik, podržavao je sustav vlasti i pri izborima

prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Petogodište 1901.-1906., sv. III., dio II., Zagreb 1904., 418.

Usp. Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1961., 295.

⁵⁹³ *Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora Zagrebačke klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607.-1957.*, ur. Andrija-Ljubomir Lisac, Zagreb 1957., 1034.

⁵⁹⁴ HDA, PRZV, kut. 324, 1163-1889.

⁵⁹⁵ Zulechner je bio i tajnik izložbenoga odbora. "U Pakracu, 14. veljače", *NN* (Zagreb), god. LIV., br. 63, 16. III. 1888., 4.

⁵⁹⁶ Čitaonica je, prema jednom novinskom dopisu, već u prvih godinu i pol dana svoga postojanja kod svih slojeva građanstva i cjelokupnoga činovništva uspjela steći znatan ugled, te bila gotovo jedino stjecište društvenog života u Pakracu. U okviru čitaonice bila je osnovana i knjižnica čiji je knjižni fond većim dijelom stvaran darovima uglednih Pakračana. "U Pakracu, 27. travnja", *NN* (Zagreb), god. LV., br. 99, 30. IV. 1889., 4.

⁵⁹⁷ Već u samom početku djelovanja Podružnica je brojila oko 300 članova. "Nova gospodarska podružnica", *VŽV* (Osijek), god. I., br. 2, 15. I. 1892., 15.

⁵⁹⁸ Josip WALLER, "Gospodarsko društvo Kotara Našice", *Našički zbornik*, 4/1999, 236. O napretku našičke Podružnice dovoljno svjedoči podatak da je 1900. godine imala čak 800 članova, a da se godišnjoj skupštini odazvalo njih 400. *Isto*, 237.

djelovao u korist članova Narodne stranke, ali i iz oporbenih su se redova mogle čuti pohvalne riječi o njegovu uredovanju.⁵⁹⁹ Preminuo je u Zagrebu 15. ožujka 1908.

Veći dio svoga činovničkoga radnog vijeka u slavonskim je i srijemskim mjestima proveo i hrvatski književnik Ferdo Becić. Rođen je kao Fedor Brestov u Przemyslu, 15. travnja 1844. Sin časnika, i sâm se isprva okreće vojnoj službi, no 1872. prelazi u civilnu. Školovao se na bečkom zavodu za krajiške upravitelje i bio činovnik u Novoj Gradišci, Vukovaru i Zagrebu. Pisao je pjesme i prozu, pretežno o krajiškoj tematici i vojničkom životu.⁶⁰⁰ Danas gotovo posve zaboravljen, u svoje je vrijeme bio jedan od najpopularnijih hrvatskih pisaca, njegova *Kletva nevjere* je, prema sudu Krešimira Nemeca, naš “prvi romaneskni *bestseller*”, a od kritičara je nazivan “našim Victorom Hugom”.⁶⁰¹ Pored književnoga rada, mnogo je radio i na polju izumiteljstva, patentiravši niz tehničkih naprava od kojih su neke, poput mikrotelefona, ušle u široku uporabu.⁶⁰² Bio je također zainteresiran i za rad u gospodarstvu: istaknuo se kao agilni predsjednik gospodarske podružnice u Novoj Gradišci, a zabilježeno je da je kao kotarski predstojnik u Vukovaru nastojao potaknuti slavonske veleposjednike na uzgoj jegulja.⁶⁰³

6.1 Promjene u strukturi i ideologiji Narodne stranke u posljednjem desetljeću XIX. stoljeća

Na iznenađenje mnogih, u proljeće 1893. u redove Narodne stranke stupio je sveučilišni profesor dr. Josip Pliverić. Prvi glasovi o Pliverićevoj političkoj aktivaciji na strani saborske većine pojavili su se u novinstvu 27. ožujka, kada je spomenut kao kandidat na nadolazećim naknadnim saborskim izborima u III. zagrebačkom izbornom kotaru (po smrti kanonika dr. Marka Lončarića). U tim je najavama bilo rečeno da će Pliverić kandidirati kao “divljak”, ali uz potporu Narodne stranke.⁶⁰⁴

⁵⁹⁹ *Obzorov* dopisnik iz Pakraca žalio se 1892. na prevlast Srba u upravnim službama pakračkoga kraja, na promicanje Srba u raznim vidovima javnoga života, kao i na bliskost kotarskoga predstojnika i drugih mjesnih srpskih radikala s Pavlom Jovanovićem: “Dok je bio g. Zulechner u ovom kotaru, svega toga nismo se marili bojati, jer je bio strog i pravedan. Tako vrstan činovnik morao bi i danas i može samo paralizirati bahatost usijanih glava.” “U Pakracu”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXIII., br. 260, 14. XI. 1892., 2.

⁶⁰⁰ Đuro ŠURMIN, *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, Zagreb 1898., 204.

⁶⁰¹ Krešimir NEMEC, *Mogućnosti tumačenja*, Zagreb 2000., 33., 40.

⁶⁰² *Isto*, 39. U novije vrijeme na Becića i njegovo djelo ukazao je svojim radovima Krešimir Nemeč, koji je priredio i njegova *Izabrana djela*, objavljena 2002. godine.

⁶⁰³ “Gospodarstvo”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 109, 13. V. 1893., 2.

⁶⁰⁴ “***”, *Agramer Tagblatt* (Zagreb), Jg. VIII., Nr. 70, 27. III. 1893., 2.

Nakon što je vijest o Pliverićevoj kandidaturi očekivano izazvala veliko zanimanje i brojne komentare – kako u hrvatskoj, tako i u mađarskoj javnosti – i sâm Pliverić se osjetio ponukanim da javnim očitovanjem pojasni svoje političko stanovište i odluku o stupanju u sabornicu i u aktivnu politiku. U osnovi, Pliverić je oporbenu borbu ocijenio jalovom, a u Nagodbi i provođenju njezinih odredbi osnovu za rad na napretku Hrvatske.⁶⁰⁵

Izbori u trećemu zagrebačkom izbornom kotaru održani su 18. travnja 1893., i Pliveriću nisu pomogli ni brojni činovnički glasovi niti pojačana cenzura oporbenog tiska uoči izbora koji nisu uspjeli nadvladati složan i vrlo angažiran istup zagrebačke oporbe – za zastupnika je s nevelikom većinom (177:168) izabran oporbenjak Milan Amruš.⁶⁰⁶ Ono što nije uspjelo u trećem, uspjelo je mjesec dana kasnije (19. svibnja) na naknadnim saborskim izborima u prvome zagrebačkom kotaru, kada je Pliverić porazio oporbenog kandidata Tadiju Smičiklasa. Poučen negativnim travanjskim iskustvom, vrh Narodne stranke ovim je izborima pristupio mnogo ozbiljnije, ne prepuštajući ništa slučaju. Pliverić je dobio 361, s Smičiklas 191 glas.⁶⁰⁷

Uz Pliverića, u isto vrijeme sve je zamjetnija i uloga dr. Nikole Tomašića u Narodnoj stranci, i ovaj učeni, ambiciozni profesor u to vrijeme postaje banov intimus. Dva razmjerno mlada, vrsno obrazovana pravna stručnjaka i sveučilišna profesora prometnula su se u prvake i vodeće ideologe stranke, i te su osobne promjene, uz obračun s Nikolom Crnkovićem i Pavlom Rauchom, te nadolazeću postupnu marginalizaciju Đure Đurkovića, označili jasno uočljiv zaokret u razvoju Narodne stranke.⁶⁰⁸

Krajem iste, 1893., godine saborski klub Narodne stranke bio je ojačan još jednom značajnom prinovom, još jednim mladim i obrazovanim pravnikom: na naknadnim saborskim izborima u Zemunu, na mjesto preminuloga Mirka Hrvata, izabran je mladi zagrebački Srbin, potomak ugledne obitelji dr. Vladimir Nikolić-Podrinski. Za razliku od bezbojnih, šutljivih i neprimjetnih zastupnika kakvih nije bilo malo na saborskoj desnici, Nikolić će se i u kratkom

⁶⁰⁵ “Die Kandidatur des Professors Dr. Josef Pliverić”, *Agramer Tagblatt* (Zagreb), Jg. VIII., br. 78, 6. IV. 1893., 2.-3.; “Dr. J. Pliverić o svojoj saborskoj kandidaturi”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 79, 7. IV. 1893., 2.-3.

⁶⁰⁶ “Izbor u III. kotaru grada Zagreba”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 90, 20. IV. 1893., 3.; “Čast građanstvu Zagreba!”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 91, 21. IV. 1893., 1.

⁶⁰⁷ “Izbor u prvom izbornom kotaru grada Zagreba”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 114, 19. V. 1893., 2.

⁶⁰⁸ Ove promjene u Narodnoj stranci svrnule su naravno i pozornost oporbe i njezina tiska. *Hrvatska* je pisala o novoj struji u Narodnoj stranci koja se zalagala za saniranje povreda Nagodbe, a istaknuto je da je Tomašić sudjelovao u osmišljavanju politike kojoj je cilj bilo uklanjanje krivih tumačenja i nedosljednosti u provođenju nagodbenog zakona. Također, *Hrvatska* je spekulirala i o određenom nezadovoljstvu unutar Narodne stranke s uređivačkom politikom *Narodnih novina*, konkretno s navodnim protuhrvatskim duhom za kojega je bio odgovoran urednik Miloš Zec. “Zagreb 7. travnja”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 79, 7. IV. 1893., 1.; “Pravac ‘Narodnih Novinah’”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 78, 6. IV. 1893., 1.

razdoblju (nepune dvije godine) koje će provesti kao saborski zastupnik iskazati kao vrlo obrazovan stručnjak s vlastitim stavom i pogledima.⁶⁰⁹

U idućem desetljeću, do Khuenova odlaska iz Hrvatske, Josip Pliverić i Nikola Tomašić bit će najistaknutiji prvaci Narodne stranke, njezina dva člana koja će uobličavati program i ton politike Narodne stranke u Saboru i prema Mađarskoj. Njihove državopravne postavke, njihovo inzistiranje na vjernom tumačenju Nagodbe, i iskreno zalaganje za očuvanje ravnopravne zajednice s Mađarima učinit će ih naročito omraženim osobama u Mađarskoj.⁶¹⁰ Mađarska oporba, kao i dijelovi vladajuće Liberalne stranke koji su bili pod utjecajem nacionalističkih ideja, obarali su se na ovaj dvojac ništa manjom žestinom negoli su to činili kada je bila riječ o prvacima hrvatske oporbe. Nekoliko Tomašićevih rečenica, izgovorenih u Ugarsko-hrvatskom saboru na sjednici od 19. studenoga 1902., u govoru kojim je branio sebe osobno, bana i prilike u Hrvatskoj uopće od nasrtaja mađarskih zastupnika, pružaju sjajan uvid u gotovo neizdrživ položaj u kojemu su se nalazili iskreni pobornici hrvatsko-mađarske državne zajednice:

“Moj je otac bio proganjan a Jelačić ga je htio dati ustrijeliti, ja s toga imam pravo, kao svaki patriotski zastupnik, služiti hrvatskim i mađarskim probitcima. (Živo odobravanje.) Nesmatrajte dakle Hrvate neprijateljima ugarske države, ta zajedno smo trpjeli, zajedno se želimo boriti i živjeti, jer mi moramo zajedno živjeti. (Odobravanje.) Moje je najsvetije uvjerenje, da onaj, koji u Hrvatskoj slabi banovu političku poziciju, razklimava temeljni kamen sgrade, kojoj je ban čitavi svoj život posvetio. Razklimavanje toga temeljnoga kamena, nemože pako biti zadatak ni Magjara, ni Hrvata, nego njihovih zajedničkih neprijatelja. A ovi neprestano povlače u kal banov patriotizam, njegovu političku prošlost, njegov liberalni pravac, pače i njegovu privatno poštenje.”⁶¹¹

Još dramatičnije zazvonile su u budimpeštanskom saboru riječi ministra Geze Josipovića kada je on krajem 1895. godine završio svoj govor “moleći članove kuće i mađarsku štampu, da nikada ne prikraćuju hrvatski narod i hrvatske institucije, da nikada ne pokušaju na takov način dokazati svoju veličinu, već neka ih štiju, te ljubavljaju i pravednošću, mora li biti, i uz

⁶⁰⁹ Prvi saborski nastup Nikolić je zabilježio 15. siječnja 1894., i već je tom prigodom, prema službenim *Narodnim novinama*, dokazao da je mlad, ali da je puno starih knjiga čitao, te da je zreo svojim razborom i političkim sudom. “Svaka njegova rieč odiše živim patriotizmom, a svaka je nikla iz svestrana izučavanja naše prošlosti. Samo neznalica može da je fanatičan; za to zastupnik zemunski nema u sebi ni atoma fanatizma, kojim hoće danas da se iztichu skrajnji borci ekskluzivnoga hrvatstva i srbstva [...]” “Specijalna rasprava proračuna”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 12, 16. I. 1894., 1.

⁶¹⁰ I paljenje mađarske trobojnice u jesen 1895. mnogi su u Mađarskoj pripisali Josipu Pliveriću i njegovu utjecaju na sveučilišnu mladež, pa su se i u zajedničkom Ugarsko-hrvatskom saboru mogli čuti prijedlozi da treba sa zagrebačkoga sveučilišta ukloniti “učitelje krivih nauka”. U Zagrebu, 4. prosinca”, *NN* (Zagreb), god. LXI., br. 279, 4. XII. 1895., 2.

⁶¹¹ “Razprave u ugarskom saboru o Hrvatskoj”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 98, 22. XI. 1902., 3.

cienu žrtava, oko njih svežu bratsku svezu, jer da se samo tako može polučiti cilj, za kojim ide zak. čl. XXX. g. 1868.”⁶¹²

Dio spomenutoga nezadovoljstva mađarske javnosti i politike prema Pliveriću i Tomašiću prenosio se, naravno, i na osobu bana Khuen-Héderváryja u kojemu je prepoznavan isključivi krivac za promjenu pravca u politici Narodne stranke. Rečeno će najbolje doći do izražaja 1903. godine kada Khuen bude preuzeo dužnost mađarskoga ministra predsjednika, a Tomašić položaj hrvatskoga ministra u mađarskoj vladi. Mađari nisu mogli imati nedoumica oko toga da su Pliverić i Tomašić mogli postati saborskim zastupnicima i prvacima Narodne stranke isključivo Khuenovom voljom i izborom. Bila je poznata i Khuenova osobita bliskost s Tomašićem, koja će potrajati desetljećima, a povrh svega Khuen je i javno, za razliku od nekih drugih “mađarona”, pristajao uz Mađarima zazorna Pliverićeva državnopravna tumačenja.

Navedenim osobnim promjenama u užem krugu najistaknutijih prvaka stranke valja, nadalje, pribrojiti i fizički odlazak nekolicine utjecajnih veterana koji su umrli početkom devedesetih godina (Miškatović 1890., M. Hrvat 1893., Lj. Vukotinović 1893.), a sve te promjene u svojoj ukupnosti pružaju dovoljno osnove za zaključak da se tada, u prvoj polovici devedesetih, a ponajprije oko 1893. godine, zbiva svojevrsna mijena generacija koja će sa sobom donijeti i sadržajne novine u ideologiji i radu stranke.

Gotovo istodobno s Pliverićevim izborom u Sabor, na sjednici delegacija zbio se vrlo zamijećen istup Nikole Crnkovića, dotad jednog od istaknutijih prvaka Narodne stranke. Početkom lipnja, Crnković je progovorio o hrvatskom pitanju, odnosno ustvrdio da to pitanje, nakon usvajanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, zapravo niti ne postoji. Dotaknuo se potom i hrvatske oporbe koja je upravo u to vrijeme privremeno uspjela izgladiti međusobne razmirice, te govorio o hrvatskome državnom pravu na koje se pozivala ista oporba. Ustvrdio je da bi temeljem toga prava, prema tumačenju oporbe, “hrvatske zemlje bile vlastne samostalno i neodvisno sve svoje poslove razpraviti s vladarom”, no on, Crnković, kao “dobar Hrvat” odbacuje takve nazore i na taj način tumačeno hrvatsko državno pravo drži “praznom i šupljom frazom, koja služi samo tomu, da zavede puk i da ga huška (spac. *NN*)”. Jedino državno pravo koje on priznaje jest Ugarsko-hrvatska nagodba i kojom je priznata i zakonski artikulirana nerazdjeljivost sv. Stjepanove krune.⁶¹³ Dakako, tako izrečeni stavovi od

⁶¹² “Hrvatska u ugarskom saboru”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 268, 21. XI. 1895., 1.

⁶¹³ “Iz delegacijah”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 126, 5. VI. 1893., 2.-3.; Josip FRANK, “Nema hrvatskoga pitanja”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 126, 5. VI. 1893., 1. Opisani Crnkovićev istup naišao je, dakako, na odobravanje zagrebačkoga *Srbobrana*. “Veliko-hrvatski švindl”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 40, 26. V. (7. VI.) 1893., 2.

strane Crnkovića nisu mogli nikoga iznenaditi, budući da Crnković nije nikada ni iskazivao drukčije nazore o državnom položaju Hrvatske.⁶¹⁴ Pliverićevim prilaskom Narodnoj stranci izmijenila su se, pak, političke okolnosti, i bilo je sasvim izvjesno da se ovakvi i slični Crnkovićevi nazori ne mogu izmiriti s ranije iskazanim pogledima daleko stručnijega Pliverića.

U intervjuu mađarskom listu *Jövendő*, u ljeto 1903., Nikola Crnković se osvrnuo na svoj sukob s Khuenom, a svojim odgovorima na dopisnikova pitanja neskriveno je nastojao sebe predstaviti mađarskoj politici kao osobu s kojom bi se u budućnosti moglo računati. Crnković je, naime, ocijenio da je Khuenova politika kao hrvatskoga bana bila isprva pod utjecajem Kálmána Tisze, te da je kao takva bila vrlo dobra i uspješna. Prema Crnkoviću, Khuen nakon Tiszina pada (1890.) više nije ozbiljno radio na učvršćenju mađarske državne ideje, i to je bio osnovni razlog zbog kojega je on, Crnković, raskrstio s banom. Konkretni povod racjepu bila je zakonska osnova kojom je Khuen promovirao – “stvorio”, kaže Crnković – ugarsko-hrvatsko državljanstvo.⁶¹⁵

U siječnju 1894. na dnevnomu redu hrvatskoga Sabora bila je specijalna rasprava proračuna, tijekom koje je duži govor održao i Crnković. U to vrijeme je u javnosti bilo sve više govora o Crnkovićevu sukobu s banom i većim dijelom stranke, i on je u svom govoru na neuvjerljiv način pokušao opovrgnuti takve, sve učestalije glasine. Izrazio je svoje povjerenje Vladi i banu, i ujedno je pokušao naglasiti jedinstvenost stavova unutar stranke:

“Mene ljudi običavaju nazivati starim unionistom. Je li sada to izpravno ili nije, ja neznam, ali moram izjaviti sa svoje strane, da u stranci narodnoj nepoznajem niti starih niti mladih unionistah, nego poznajem same unioniste.

Ako sam ja g. 1884. došao u stranku, a g. Tomašić ljetos, to je on svakako mlađji unionista od mene, jer je za deset godina kasnije u javni život stupio. Ali tečajem svijuh deset godina, što se borimo sa

⁶¹⁴ Nikola Crnković se u negativnom smislu istaknuo i 1891. kada je serijalom članaka objavljenim u *Pravom prijatelju naroda*, a kasnije izdanim i u knjižnom obliku pod naslovom *Osvrti na zagrebačku izložbu*, vrlo kritički pisao o velikoj Gospodarsko-šumarskoj izložbi Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva u Zagrebu. Karakter Crnkovićeve kritike bio je manje stručno gospodarski, a pretežno politički: u srži kritike bio je stav da izložba nije baš toliko značajna koliko bi se moglo suditi prema pažnji koja joj se – posve bespotrebno, prema Crnkoviću – pridaje u javnim glasilima i raznim posebnim izdanjima. Miroslava DESPOT, “Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918. (Prilog gospodarskoj povijesti iz fondova zagrebačkih biblioteka)”, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb 1967., 280.

⁶¹⁵ U istom razgovoru Crnković je svakom riječju nastojao diskreditirati Khuena pred mađarskom javnošću i već u samom početku otežati njegovu misiju kao mađarskoga ministra predsjednika: opisao ga je kao čovjeka nasilja, ne osobito iskrena, te kao čovjeka koji iskorištava a potom odbacuje ljude. Zanimjeko mu je, nadalje, državničke sposobnosti potrebne za vođenje Ugarske, “predviđao” da će Khuen povesti politiku u interesu Beča a ne Budimpešte, a nije propustio izraziti uvjerenje da će Khuen u svojoj politici slušati svog “alter ega” Nikolu Tomašića, koji je u to vrijeme u mađarskoj politici i javnosti doživljavao kao hrvatski nacionalist. “Nikola pl. Czernkovich, dr. Iso Kršnjavi i dr. Švartz”, *Obzor* (Zagreb), god. XLIV., br. 153, 8. VII. 1903., 2.

poštovanom opozicijom, nije se nikada mogao opaziti niti najmanji znak, da u ovoj stranci ma u kom pogledu, a najpače pogledom na stanovište državopravno, na kom stoji narodna stranka, ima ikakvih razlikah.”⁶¹⁶

Međutim, već je saborska rasprava od istoga dana, zajedno s novinskim komentarima koji su je popratili, i više nego očito pokazala vrlo izražene razlike u pogledima na određena, ponajprije državopravna pitanja. Istoga dana, nakon Crnkovića, govor je održao i Josip Pliverić. Neuobičajeno za specijalnu raspravu proračuna, Pliverić je u prvom redu govorio o državopravnim pitanjima, obrazložio svoje nazore i pojasnio svoju odluku da se priključi Narodnoj stranci. Dotaknuo se i početaka svoje znanstvene i političke djelatnosti, odnosno godina kada je stajao uz skupinu okupljenu u tzv. Centrumu, te nastojao dokazati da je u svojim nazorima bio i ostao dosljedan. Pliverić je iznio i svoje shvaćanje realne politike, i njegov je nazor bio sličan tumačenju koje se često moglo čuti iz redova Narodne stranke, i koje se ujedno moglo iščitati kao kritiku oporbene politike, napose one pravaške: “Stoga držim, da pravi političar neće i nesmiye nikada izticati ciljeve i zahtjeve, koji nadilaze snagu njegova naroda, i voditi ga u boj za zahtjeve i ciljeve, za koje može, ako mirno promišlja, matematičkom sigurnošću izračunati, da jih njegov narod neće nikada polučiti.”⁶¹⁷ Prvo pravilo politike, dometnuo je, jest “da se luči moguće od nemogućega”, a on je još 1886. pisao “da ako obje stranke [Stranka prava i Neodvisna narodna stranka – op. B. O.] ostaju kod svoga programa, onda se to može zvati konsekvencijom i odaje viernost osvjedočenja itd. pa možda odgovara i popularnoj struji, ali nikako nije politično”.⁶¹⁸ U uvodniku *Narodnih novina*, posvećenom raspravi od 15. siječnja, vrlo je pohvalno pisano o Pliveriću, rečeno je da on po svom zvanju kompetantan da bude autoritet za državopravni položaj zemlje, i uzelo ga se u obranu od oporbenih napada. U istomu se uvodniku, međutim, nije ni pokušalo zatajiti ono što je svima bilo razvidno – da je Pliverić također “otkrio neke svoje posebne nazore, u kojih se možda dieli od gdje kojih članovah svoje stranke”.⁶¹⁹

Netrpeljivost između sukobljenih struja unutar Narodne stranke poprimala je sve veće razmjere, i s vremenom je te animozitete bilo sve teže prikrivati pred javnošću. Nikola Crnković je jednom prigodom na javnom mjestu izvjesnim pogrdnim povikom uvrijedio dr. Nikolu Tomašića, a potonji mu je uzvratio zahtjevom za pružanjem viteške zadovoljštine, tj. pozvao Crnkovića na dvoboj. Dva političara su se 15. lipnja 1895. doista i sučelila, a kako bi

⁶¹⁶ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1892.-1897.*, sv. III., Zagreb 1895., 912.

⁶¹⁷ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1892.-1897.*, sv. III., Zagreb 1895., 917.

⁶¹⁸ *Isto.*

⁶¹⁹ “Specijalna rasprava proračuna”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 12, 16. I. 1894., 1.

se izbjeglo kazneni progon i crkvene sankcije (niti država niti Crkva nisu dozvoljavale sudjelovanje u dvoboju), dvoboj se zbio onkraj Drave, kod Kaniže.⁶²⁰ Kako je to u većini slučajeva – ne i uvijek – bilo i u Mađarskoj, u kojoj je tih godina zavladała prava pošast branjenja časti kroz dvoboje, niti u ovom slučaju nije bilo povrijeđenih.

Očekivana kulminacija dugo tinjajućeg sukoba zbilja se tek potkraj listopada 1895. godine kada su Nikola Crnković, grof Julijo Jelačić i barun Pavao Rauch i formalno istupili iz Narodne stranke. Tada je postalo posve razvidno da Khuen-Héderváry i dalje uživa nepokolebljivo povjerenje kralja Franje Josipa i sva nadanja stranačkih nezadovoljnika da bi oni namjesto Khuena mogli steći povjerenje i mandat za sastavljanje nove vlade pokazala su se promašenima. Više članova Kluba Narodne stranke uputilo je 27. listopada službeni pismeni zahtjev za sazivanjem klupske sjednice na kojoj bi predložili isključivanje Nikole Crnkovića iz stranke, te svoj prijedlog obrazložili. Odmah potom Klubu se obratio i Nikola Crnković, obavijestivši vrh stranke da je odlučio sâm istupiti. Istodobno sa Crnkovićem, iz stranke je istupio i grof Julijo Jelačić.⁶²¹ Isključivanje Crnkovića i njegovih sumišljenika bilo je posve izvjesno, i oni su svojim činom zapravo preduhitrili neminovno. Konačno izbacivanje iz stranke mogli su tek ubrzati glasovi mađarskoga novinstva (*Magyarország*) prema kojima je Crnković uoči kraljeva posjeta Zagrebu pismom upozorio Sándora Wekerlea da se u Zagrebu pripremaju demonstracije.⁶²² Nekoliko dana kasnije Nikola Crnković i Julijo Jelačić položili su i svoje mandate u zajedničkom saboru u Budimpešti. Ovim političkim porazom Crnković je za duže vrijeme istisnut s hrvatske političke pozornice i politički će ponovno uskrsnuti tek trinaest godina kasnije kad Pavao Rauch bude imenovan hrvatskim banom.⁶²³ Stanoviti novinski napisi i najave o Crnkovićevu osnivanju nove, protukuenovske stranke,⁶²⁴ odnosno o protukhuenovskom savezu Izidora Kršnjavoga i Nikole Crnkovića i njihovu pokretanju *ultramađaronskog* lista koji bi na hrvatskom jeziku izlazio u Budimpešti te tako bio zaštićen od Khuenove cenzure,⁶²⁵ pokazale su se posve neutemeljenima. U kasnijim osvrtima režimskih *Narodnih novina* na ovu skupinu stranačkih disidenata, oni su

⁶²⁰ “Magjaroni medju sobom”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 137, 17. VI. 1895., 2.

⁶²¹ “Iz saborskoga kluba narodne stranke”, *NN* (Zagreb), god. LXI., br. 248, 28. X. 1895., 3.; “Izstup g. Nikole pl. Czernkovicha iz vladine većine”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 3, 29. X. 1895., 2.; “Razdor u vladinoj stranci”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 250, 30. X. 1895., 2.-3.

⁶²² Prema istoj vijesti, Wekerle je Crnkovićevu pismo prosljedio ministru predsjedniku Dezsőu Bánffyju, no ovaj ga nije uzeo ozbiljno, držeći da je riječ tek o denuncijaciji od strane Khuenova osobnog protivnika. “Novinski glasovi o zagrebačkim događajima”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 242, 21. X. 1895., 3.

⁶²³ Od 9. siječnja 1908. do 9. lipnja 1909. obnašao je dužnost predstojnika Odjela za unutarnje poslove. *Strossmayer. Koledar za god 1910*, knj. IV., Zagreb s. a., 82.

⁶²⁴ “Nova stranka”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 266, 19. XI. 1895., 2.-3.

⁶²⁵ “Novi list”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVII., br. 114, 18. V. 1896., 3.

ponekad negativno označavani kao “ultraunionisti”.⁶²⁶ Kršnjavi je, pak, istisnutu Crnkovićevu skupinu označio kao “starounionističku”.⁶²⁷

Usko povezane u sukobu sa Crnkovićem bile su i Khuenove kandidature za mjesto mađarskoga ministra predsjednika. U proljeće 1894., te krajem iste godine odnosno početkom 1895., Khuen-Héderváry bio je spominjan kao najizgledniji kandidat za mjesto mađarskoga ministra predsjednika, no obje su se kombinacije izjalovile zbog neprihvatanja sa strane mađarske oporbe, kao i protivljenja unutar Liberalne stranke. Mađarska javnost osobito je Khuenu zamjerala posve očito nepokolebljivo povjerenje koje je on uživao kod Franje Josipa, i u mađarskim je krugovima bilo prisutno uvjerenje da je Khuenu predoređen za zadaću kroćenja Mađarske. Uglavnom, Khuen je bio ozloglašen kao dvorski čovjek, a prema Kršnjavom, čak i kao – drugi Jelačić.⁶²⁸

Dana 10. siječnja 1895. Khuen je otišao u audijenciju kod Franje Josipa kako bi pripopćio da nije u stanju preuzeti kabinet mađarskoga premijera i zadanu misiju.⁶²⁹ Pet dana kasnije, 15. siječnja 1895., premijerom je imenovan Dezső Bánffy.

6.2 Odnos Narodne stranke prema Liberalnoj stranci

Jedno od osnovnih obilježja Narodne stranke nakon 1883. godine bila je uska povezanost s mađarskom Liberalnom strankom, a ta se povezanost uvelike ostvaruje putem osobe bana Khuena koji je ranije, kako je već rečeno, bio među viđenijim članovima ove stranke, te koji je, što je svakako i važnije, vrlo blizak – uključujući i rodbinske veze – Kálmánu Tiszi, neprikosnovenom vođi mađarskih liberala. Odnosi dviju stranaka nisu uvijek bili idilični, česta su bila razmimoilaženja, trzavice i različiti pogledi na određene točke hrvatsko-mađarskih odnosa, i nerijetko su ti sukobi bili usredotočeni i na osobu bana Khuena, napose nakon 1894. godine i pokušaja da se Khuena bez znanja Liberalne stranke imenuje ministrom-predsjednikom.⁶³⁰ Odnos između partnera nije bio posve uzajaman budući da je Narodna stranka u više obzira bila podređeni subjekt. U zadanom dualističkom ustroju održanje Narodne stranke na vlasti potpuno je ovisilo o položaju Liberalne stranke: sve dok su mađarski liberali na vladi u Budimpešti i dok pružaju podršku Khuenu i Narodnoj stranci,

⁶²⁶ Pri saborskim izborima 1897. godine *Narodne novine* su izvijestile da u kotaru Ludbreg uz potporu obzoraško-domovinaške koalicije kandidira “ultra unionistički oporbenjak” grof Pavao Rauch. “Izborni pokret”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 106, 10. V. 1897., 2. Rauch je tada u i bio izabran u Sabor, službeno kao kandidat izvan stranaka (“divljak”).

⁶²⁷ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 149.

⁶²⁸ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 149.

⁶²⁹ “Khuen – Hedervary ostaje u – Hrvatskoj”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 9, 11. I. 1895., 1.

⁶³⁰ O tomu više: I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 149.

pobjede “mađarona” na saborskim izborima jedva da mogu doći u pitanje, koliko god oporba snažna i organizirana bila. Prijelom će se dogoditi 26. siječnja 1905., kad su na mađarskim parlamentarnim izborima poraženi Liberalna stranka i njezina politika, nakon čega je uslijedilo i rasulo te stranke. Mađarska zbivanja jasno su naznačila i najavila neizbježan scenarij po kojem će godinu dana kasnije – domino-efektom – s političke scene nestati i Narodna stranka.

Iako su Liberalna stranka i vlade kojima je bila na čelu gotovo neprestano bile pod udarom kritika mađarske oporbe zbog svog odnosa prema Hrvatskoj, pri čemu se prvenstveno zamjeralo popustljivost i tražilo oštrije postupanje i zaštitu mađarske nacionalne ideje, s vremenom, napose kako se bližio kraj stoljeća, i iz redova Liberalne stranke bili su sve češći protuhrvatski, nacionalistički, pa čak i šovinistički ispadi u kojima su se pojedini članovi Liberalne stranke gotovo natjecali s liderima nacionalističke oporbe. Takva retorika, često posve neupućena, zaslijepljena nacionalizmom i lišena svakoga razumijevanja za stvarne prilike u banskoj Hrvatskoj, ali i Rijeci i Dalmaciji, predstavljala je novu kušnju ionako skromnoj mogućnosti očuvanja dobrih hrvatsko-mađarskih odnosa, pojačavala nezadovoljstvo i protumađarsko raspoloženje u Hrvatskoj. Uglavnom su uzaludni ostajali vapaji i upozorenja *Narodnih novina* i predstavnika Narodne stranke u kojima se upućivalo na odmjerene nastupe i ukazivalo na dugoročnu štetnost agresivne protuhrvatske retorike. Kao najbolji primjer rečenih pojava unutar Liberalne stranke nameće se osoba Gusztáva Beksicsa,⁶³¹ mađarskog nacionalista koji je u svojim saborskim govorima, kao i u bogatoj novinarskoj i publicističkoj djelatnosti, često istupao na pretjerano negativan i oštar način protiv Hrvata i prilika u Hrvatskoj.⁶³²

Slični istupi mogli su se čuti, primjerice, u Budimpešti i u siječnju 1894., pri raspravi zakonske osnove u pravnom sudu. U raspravi je sudjelovao i Đuro Đurković, te je izrazio žaljenje zbog pojedinih govora u kojima su se govornici od strane Vlade “kao veće šoviniste pokazali nego govornici opozicionalni”. Ne spomenuvši mu ime, dotaknuo se i Gusztáva Beksicsa koji je upravo tog dana – 11. siječnja – u *Pesti Hírlapu*⁶³³ objavio jedan od svojih

⁶³¹ Gusztáv Beksics (Gamás, 9. III. 1846. – Budimpešta, 7. V. 1906.), Mađarski novinar, publicist, političar slavenskih korijena (prema *Slobodi*, srpskih), parlamentarni zastupnik Liberalne stranke.

⁶³² Jedan od tipičnih Beksicsevih istupa bio je predizborni govor održan u Pečuhu 1885. godine. Središnja tema Beksicseva govora bile su prilike u Slavoniji, problemi mađarskih naseljenika u Slavoniji, i njihovo pohrvaćivanje. U svom se govoru založio za zaštitu slavonskih Mađara kroz osnivanje kulturnoga društva (Kulturverein), a navodno je govorio i potrebi širenja mađarske kulture preko Pečuha na jug, te pritom izjavio sljedeće: “Pečuh mora biti [...] svjetionik mađarske naobrazbe prema jugo-zapadnom polubarbarstvu.” Svjetionik u Pečuhu”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 139, 20. VI. 1885., 2.

⁶³³ *Pesti Hírlap* je nekada bio vodeći list mađarskih liberala, no krajem XIX. i početkom XX. stoljeća prometnuo se u organ najekstremnijega mađarskog nacionalizma, i odlikovao se osobito žestokim napadima na nemađare.

članaka u kojemu je, kako je rekao Đurković, pozvao na “boj proti Hrvatima i to bez svakoga povoda i potrebe”. Nastojeći djelovati pomirljivo, hrvatski je predstavnik istaknuo da on osobno svakom zgodom, kad je to potrebno, naglašava i zastupa ideju državne zajednice zemalja krune Sv. Stjepana, te da stoga nema potrebe da se njemu, Đurkoviću, stalno spominje tu ideju. Time se samo sije nepovjerenje u Hrvatskoj i bespotrebno se iznova potiču državnopravne rasprave. Svoj je osvrt, prema izvješću *Narodnih novina*, Đurković završio sljedećim riječima: “Upliv te ideje, kao i mir među narodnostmi u državi neučvršćuje se sa casuističkim ili šovinističkim enuncijacijama, nego mnogo više putem strogog poštovanja postojećeg zakona – naročito nagodbe – i putem dobre i pravedne uprave i takvog pravosudja.”⁶³⁴

U izvorima, novinstvu i literaturi vidljivi su brojni slučajevi, gdje su nastojanja Khuena, Narodne stranke i Zemaljske vlade bila prilično mukotrpa da obrane hrvatska prava ozakonjena Nagodbom, odnosno izbore se za pojedine političke, gospodarske i kulturne probitke Hrvatske. Prema Kršnjavom, Khuen je bio mišljenja da se u Hrvatskoj može mirno vladati na temelju državnopravnih načela koja je stvorio Deák. Ta je načela Khuen, nastavlja Kršnjavi, “branio protiv svih napada odozdo, ali i protiv povreda odozgo, a ovo potonje mnogo energičnije nego itko od njegovih prethodnika. [...] Da su svi njegovi koraci bili poznati, on bi mogao po volji, bilo u Hrvatskoj, bilo u Mađarskoj, postati najpopularniji čovjek.”⁶³⁵ O banovu zauzimanju za hrvatske interese te nesklonosti da se ti potezi iznose na javnost, u više je navrata posvjedočio i Josip Pliverić. U prosincu 1903., primjerice, Pliverić je rekao sljedeće: “Ja sam o tom i njemu [Khuenu – op. B. O.] govorio i predbacivao mu, da je doista prečedan, kad nije dopustio, da se govori javno o njegovu djelovanju, za koje se u javnosti nezna. Ali on je rekao, da će biti možda jedan put sгода, da se progovori, pa kad bude nužda, možda će i sam zazvoniti u to zvono.”⁶³⁶

I Julije Pfeiffer, koji je bio vrlo blizak Khuenu te kao urednik Khuenu odana lista *Die Drau* iznimno dobro informiran, posvjedočio je mnogo godina kasnije da je vrijeme Khuenova banovanja bilo ispunjeno čestim i teškim borbama s Budimpeštom, u okviru kojih je hrvatska vlada nastojala spriječiti daljnje povrede Nagodbe. Khuenovo suprotstavljanje peštanskoj vladi dovelo je u jednom trenutku čak i do toga da se mađarski ministar predsjednik Dezső Bánffy požalio Franji Josipu na Khuena i njegov “prehrvatski” stav, o čemu je potom, preko

Dinko ŠOKČEVIĆ, “Odjek narodnog pokreta u Hrvatskoj u mađarskoj javnosti (1903. god.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005, br. 3, 675.

⁶³⁴ “U Budimpešti, 11. siječnja”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 9, 12. I. 1894., 2.

⁶³⁵ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 149.

⁶³⁶ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Petogodište 1901.-1906.*, sv. III., dio II., Zagreb 1904., 430.-431.

bečke Dvorske kancelarije, posebno obaviješten i hrvatski ban.⁶³⁷ Pfeiffer je, također, ustvrdio da je Hrvatsko-srpska koalicija po preuzimanju vlasti proučila zatečene prezidijalne spise te pronašla niz dokumenata koji su svjedočili o Khuenovu otporu nasrtajima iz Budimpešte.⁶³⁸

Čini se poštenim istaknuti da ni u pitanju položaja grada Rijeke Khuenova vlada i Narodna stranka nisu popuštali pred mađarskim pritiscima koji su išli za rješavanjem provizornoga rješenja uspostavljena Nagodbom iz 1868. godine. I javno, i u pregovorima vođenima oko tog pitanja, Khuen i Narodna stranka ustrajali su na stanovištu da su Rijeka i njezin kotar sastavni dio kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, i da se rješenje može postići tek sporazumom.⁶³⁹ U godinama 1883.-1884. s mađarske su strane pojačani pritisci kojima je cilj bilo da se i s pravne strane, pored već ostvarene stvarne kontrole, riječko pitanje razriješi u mađarsku korist. Uz nepopustljivost Hrvatskoga kraljevinskog odbora, predvođenoga saborskim zastupnicima Narodne stranke, te zasigurno zahvaljujući bliskosti Liberalne stranke i Narodne stranke, Mađari su odustali od svojih zahtjeva i nije postignuto nikakvo rješenje. Liberalna stranka bila je pod snažnim pritiskom mađarske oporbe i mađarske javnosti, kritizirana zbog popustljivosti i odolijevala je zahtjevima da se pitanje Rijeke jednostrano riješi u korist Mađarske. Obraćajući se u proljeće 1884. izbornicima aradskoga kotara, novinar i jedan od prvaka Liberalne stranke Miksa Falk govorio je pomirljivo, branio mađarsku vladu i njezine postupke. Ključno je pitanje hoće li se poštivati zakonski uređen odnos s Hrvatskom (Nagodbu iz 1868.) ili neće, poručio je Falk izbornicima, jasno im dajući do znanja da bi eventualno kršenje zakona otvorilo mogućnost da i drugi (Beč) idu jednostranim kršenjem mađarskih zakonskih prava. Braneći vladu pred konkretnim optužbama, urednik *Pester Lloyd*a odbacio je prigovore prema kojima je Mađarska pripojenje Vojne krajine trebala iskoristiti kako bi prisilila Hrvate na popuštanje u nekim drugim pitanjima,⁶⁴⁰ a o riječkomu je pitanju rekao da se “nije moglo konačno riješiti, jer su se tomu

⁶³⁷ Julius PFEIFFER, “Sechzig Jahre ‘Die Drau’”, *Die Drau* (Osijek), Jg. LIX., Nr. 202 (8832), 8. IX. 1927., 2. Po svemu sudeći, Pfeiffer na ovom mjestu podrazumijeva isti slučaj koji spominje i Izidor Kršnjavi u svojim Zapisima. Prema Kršnjavom, Bánffy je “kod kralja učinio jedan nespretan napad na bana, što je – kako je sam priznao – potreslo njegov vlastiti položaj.” I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 149.

⁶³⁸ Julius PFEIFFER, “Sechzig Jahre ‘Die Drau’”, *Die Drau* (Osijek), Jg. LIX., Nr. 202 (8832), 8. IX. 1927., 2.

⁶³⁹ U okviru jedne saborske polemike mnogo kasnije, i Stjepan Zagorac je naglasio da ni svi dotadašnji sabori, pa tako niti “oni najmagjaronskiji nisu napustili našega prava glede Rijeke” i točno primijetio da su se svi kraljevinski odbori, koji su vijećali o riječkom pitanju, razišli *re infecta*. Konkretno, Zagorac je za primjer naveo i držanje Hrvatskoga kraljevinskog odbora za vrijeme Khuenova banovanja. *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1913.-1918. od CXXXII. do uključivo CLXIII. saborske sjednice od 14 prosinca 1916. do 9. ožujka 1917.* (četvrto ratno saborisanje), sv. IV., godina 1916. i 1917., Zagreb 1917., 951.

⁶⁴⁰ Falk je podsjetio na §. 65. Hrvatsko-ugarske nagodbe koji je Hrvatskoj bezuvjetno obećavao da će Ugarska požurivati i provesti sjedinjenje Vojne krajine; što je na tom mjestu “tada bezuvjetno i najsvetčanije obećano,

oprli Hrvati”.⁶⁴¹ Osvrnuvši se na optužbe o popustljivosti mađarske vlade i u slučaju afere s grbovima, Falk je tumačio da je vlada zaštitila autoritet ugarske države, ali da se nije “nipošto ponizila, što nije Hrvatskoj hotjela jednostrano nametnuti svoga mnijenja, već je zašla na put zakona”.⁶⁴²

Stvarni i pravni položaj Rijeke nije se mijenjao niti u narednim godinama, odnosno ostao je identičan onomu kakav je bio i u razdoblju 1868.-1883. I sâm Khuen-Héderváry iskazivao je isti stav spram riječkoga pitanja, pa čak i sa saborske govornice, s koje je jasno ustvrdio da je status Rijeke, temeljem Nagodbe, provizorij koji je u danom trenutku može promijeniti, već prema dinamici političkih snaga. Pojednostavljeno, Khuen je poručio da Rijeka za Hrvatsku nije izgubljena.⁶⁴³

I u kasnijim godinama, uključujući i svoj drugi mandat proveden na dužnosti mađarskoga ministra predsjednika (1910.-1912.), Khuen-Héderváry nije dozvoljavao zadiranja u položaj Rijeke, i konkretno se suprotstavljao mađarskim presizanjima koji su tražila odcjepljenje riječke župe i osnutak zasebne riječke biskupije, izdvojene iz hrvatske crkvene organizacije.⁶⁴⁴

Neopravdanost starijih optužbi i ocjena o Narodnoj stranci, poput one o “unutrašnjim neprijateljima hrvatske slobode i samostalnosti” (Vaso Bogdanov), postaje očigledna kada se pažljivo i bez unaprijed stvorenih sudova pročitaju neki važni izvori kojima do sada nije pridavana zaslužena pažnja. Jedno od važnijih pitanja vezanih uz proces mađarizacije, koji je jedan od krimena najčešće pripisivanih Khuen-Héderváryju i Narodnoj stranci, jest pitanje mađarskoga jezika na željeznicama u Hrvatskoj. Mađarski stav bio je da su Ugarske državne željeznice (Magyar Államvasutak) javno poduzeće, a ne državna ustanova, te da ne podliježu pod nagodbene zakone. Međutim, manje je poznato da su i ban Khuen-Héderváry i hrvatski ministar Josipović prosvjedovali kod premijera Kálmána Tisze zbog planiranog uvođenja mađarskog jezika kao službenog na željeznicama u Hrvatskoj.⁶⁴⁵ Khuen je i u kasnijim godinama zadržao stav o štetnosti mađarskoga inzistiranja na mađarskom jeziku na željeznicama, pa se usprotivio i Željezničkoj pragmatici te isključivoj uporabi mađarskog

nije se smjelo naknadno vezati uz uvjete”, ali ipak je dobiveno da su Hrvati odustali od reciprocitnoga povećanja broja svojih zastupnika u zajedničkom saboru.

⁶⁴¹ Falk je pritom dometnuo “da predloži, koje je kraljevska deputacija podniela, dotječu, da se utjelovljenje Rieke pomakne napried i bez povriede zakona”.

⁶⁴² “Glasovi o Hrvatskoj”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 122, 27. V. 1884., 3.

⁶⁴³ Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911.-1914.*, prir. Branko Matan, Zagreb 2006., 38.-39.

⁶⁴⁴ Zoran GRIJAK, “Problem odvajanja riječke župe od Senjsko-modruške biskupije (1891.-1913.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 28/1996, br. 3, 316.

⁶⁴⁵ Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*, Zagreb 2006., 254.

jezika. Godine 1907. izjavio je da mađarsku javnost treba makar i silom uvjeriti da se u jezičnom pitanju mora popustiti, budući da bez toga nije moguće doći do poštene unionističke stranke u Hrvatskoj.⁶⁴⁶

Vlada i saborska većina nastojale su se za hrvatske interese izboriti i kroz vijećanja Ugarskoga i Hrvatskoga kraljevinskoga odbora, i u tim su pregovorima katkada imali više uspjeha, a katkada, suočeni s nepopustljivošću Mađara, manje. Naročito brojne pritužbe zbog brojnih nekorektnosti, nedosljednosti i nedorečenosti u provođenju Hrvatsko-ugarske nagodbe, proizašlih iz samovoljnoga mađarskoga tumačenja često ne posve jasnih nagodbenih odredbi, iznio je Hrvatski kraljevinski odbor početkom 1887. godine. Načelno, s mađarske je strane izraženo razumijevanje za hrvatske zahtjeve, izražena je spremnost da se svim opravdanim traženjima, no ključni je problem ipak ležao u posve suprotstavljenim tumačenjima nagodbenih odredbi, iz čega je proizlazilo odlučno mađarsko odbijanje da se o pojedinim prijedlozima hrvatskoga Odbora uopće raspravlja.⁶⁴⁷

Slučaj putovnica izdavanih za Hrvatsku također upozorava da je ranije ocjene o mađarizaciji potrebno uzeti sa izvjesnom zadržkom. Putovnice su svakako bile važan izraz državnosti, a putovnice u Hrvatskoj su i 1903. godine još uvijek izdavane dvojezično, na hrvatskom i francuskom jeziku. Takvo zakonsko rješenje podržala je i Liberalna stranka u Ugarsko-hrvatskom saboru, i ponovno se zbog toga našla na kritici mađarske oporbe. Osobito oštar bio je bivši član stranke i bivši ministar predsjednik Dezső Bánffy. Napao je saborsku većinu, ustvrdio da on sâm kao ministar predsjednik nikada ne bi dozvolio da se zakonska osnova s takvim rješenjem nađe pred Saborom, te izrazio zabrinutost za državne interese s obzirom na zakone što ih “diktira ban”. Iz redova Liberalne stranke ponovno se reagiralo na pomirljiv način, i pokušalo se ne pridavati preveliku važnost pitanju putovnica. To pitanje nije vrijedno da se zbog njega zametne konflikt s Hrvatskom, stav Liberalne stranke bio je utemeljen na zakonu i Bánffyjevo je ogorčenje bezrazložno – obrazlagao je jedan od liberala na stranicama *Pester Lloyd*a.⁶⁴⁸

U svjetlu nekoliko navedenih primjera teze o posvemašnjoj podložnosti budimpeštanskoj vladi, o službi interesima mađarizacije, o svjesnomu krnjenju državnopravnoga položaja Hrvatske, odnosno teze poput one Bogdanovljeve o Narodnoj stranci i njezinim članovima kao “unutrašnjim neprijateljima hrvatske slobode i samostalnosti” pokazuju se suviše pojednostavljenima, ako već ne i posve neodrživima.

⁶⁴⁶ J. HORVAT, *Pobuna omladine*, 38.

⁶⁴⁷ “Predlozi hrvatske regnikolarne deputacije”, *Obzor* (Zagreb), br. 34, 12. II. 1887., 1.

⁶⁴⁸ “Barun Bánffy i putnice u Hrvatskoj”, *Dan* (Osijek), god. II., br. 7, 17. I. 1903., 1.

6.3 Socijalna struktura Narodne stranke u Slavoniji i Srijemu

Vrlo velik broj pripadnika slobodnih zanimanja bio je dio elite Narodne stranke u Slavoniji i Srijemu. Napose je velik broj odvjetnika i javnih bilježnika. Najistaknutiji stranački prvaci i stvarni vođe stranke u ovom dijelu Hrvatske, poput Vase Đurđevića i Mirka Hrvata, bili su pripadnici odvjetničkoga staleža. Đurđević je, uz odvjetničku, u kasnijim godinama svog života vršio i javnobilježničku praksu.

U organizaciji Narodne stranke u gradu Osijeku Vaso Đurđević je bio tek jedan od niza odvjetnika i javnih bilježnika. Osječke izborne kotare u hrvatskom Saboru zastupali su osječki odvjetnici Dragutin Riffer i Lavoslav Ittlinger. Odvjetnici su bili i Židovi dr. Hugo Spitzer i dr. Julio Springer, od kojih je naročito prvi na razmeđu stoljećâ igrao važnu ulogu u organizaciji i djelovanju stranke u osječkim okvirima.

Odvjetnik je, također, bio i Požežanin dr. Petar Gavranić, koji je isprva bio odvjetnički perovođa u rodnom gradu, da bi 1893. dobio odvjetničko mjesto u Zagrebu. Jedan od istaknutijih članova Narodne stranke u Požegi, dr. Eduard Kürschner, također je bio odvjetnik i javni bilježnik. Đakovački načelnik i saborski zastupnik dr. Antun Švarcmajer bio je odvjetnik i javni bilježnik, a Virovitići se kao jedan od mjesnih vođa Narodne stranke isticao odvjetnik dr. Milovan Gavrančić.

Iako su srpski samostalci optuživali Zemaljsku vladu da pri dodjeli odvjetničkih i javnobilježničkih mjesta prednost imaju Hrvati nad Srbima, te za isto krivili popustljivost Srpskoga kluba, konkretni podatci na primjeru Srijema pokazuju da je udjel Srba u ovim zvanjima nadmašivao njihov udjel u ukupnom stanovništvu. Nasuprot optužbama srpske oporbe, pravaši su 1894. donijeli statistiku koja pokazuje da je u to vrijeme u Srijemu bilo 28 odvjetnika Srba i tek 8 odvjetnika Hrvata, odnosno od ukupno 9 javnih bilježnika tek su 2 bili Hrvati.⁶⁴⁹ Značajan dio ovih odvjetnika Srba bili su istaknuti predstavnici i pristaše Narodne stranke.

Jedan od najistaknutijih članova Narodne stranke u Zemunu i Srijemu uopće bio je odvjetnik dr. Vladimir Nikolić-Zemunski, a slična važna u Vukovaru pripadala je dr. Aleksandru Peičiću, eksakatoru vlastelinstva grofa Eltza.⁶⁵⁰ Vukovarski odvjetnik dr. Aleksandar pl.

⁶⁴⁹ “Kako nadri-Srbi shvaćaju ravnopravnost”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 221, 1. X. 1894., 2.; “‘Srbstvo’ Srijema”, *Posavska Hrvatska* (Slavonski Brod), god. I., br. 39, 6. X. 1894., 4.

⁶⁵⁰ “Vukovar, 15. studenoga”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 266, 20. XI. 1893., 1.-2.

Rogulić također se iskazivao kao pristaša Narodne stranke. Član Srpskoga kluba bio je i rumski odvjetnik i javni bilježnik dr. Stevan Dimitrijević, a odvjetničku i javnobilježničku praksu u Šidu vršio je Kosta Šumanović, koji je također u jednom razdoblju bio saborski zastupnik iz redova Narodne stranke. Od 1888. godine u Srijemskim Karlovcima živi i djeluje odvjetnik i javni bilježnik Vaso Pauković, koji se dotad bavio odvjetništvom u Senju, te kao član Narodne stranke zastupao izborni kotar Brlog. Do 1886. godine, kada je stupio u upravnu službu, odvjetništvom se u Mitrovici bavio i dr. Jovan Đurić.

Aktivan pristaša Narodne stranke bio je i odvjetnik zemunski dr. Miša Popović, a isto vrijedi i za Josima Popovića, odvjetnika u Irigu, te ujedno kuma dugogodišnjega irškog saborskog zastupnika Vase Đurđevića.

Naprednjački je *Pokret* i dr. Vjekoslava Hengla, mladoga odvjetnika koji će u kasnijem, poslijeratnom razdoblju steći brojne zasluge kao dugogodišnji i uspješni osječki gradonačelnik, u jednom napisu iz 1906. usko povezo s Narodnom strankom, i spominjao ga kao mogućega kandidata na saborskim izborima u valpovačkom kotaru.⁶⁵¹

I slavonskobrodski javni bilježnik, Srbin Paja Štefanović, bio je aktivni član Narodne stranke i jedan od vođa brodskih Srba. Bio je također i tajnik mjesnoga Srpskog pjevačkog društva.⁶⁵²

Dr. Dragutin Benak, upravni činovnik te kasniji saborski zastupnik Narodne stranke, bio je od 1884. godine javni bilježnik. Dr. Nikola Šobat bio je javni bilježnik u Požegi, a kasnije je dobio i *stallum agendi* u istom gradu. Javnobilježničku praksu u Šidu obavljao je i dr. Dragutin Grčić. Njima treba pridodati i dr. Jovana Ševića koji je bio isprva javni bilježnik sa sjedištem u Rumi, čemu je kasnije pridružio i odvjetničku praksu.

Khuen je nastojao osigurati potporu i iz redova različitih profesionalnih grupa, pa tako i iz redova svećenstva i sveučilišnih profesora.⁶⁵³ S obzirom na to da je onodobna oporba – a napose se to odnosi na Neodvisnu narodnu stranku – tvrdila da okuplja većinu hrvatske inteligencije, te s obzirom na činjenicu da sličnu ocjenu nalazimo i kod većega broja povjesničara, prilično začuđuje podatak da je krajem XIX. stoljeća u Saboru bilo više sveučilišnih profesora u redovima Narodne stranke, negoli u oporbenim. Toga su bili itekako svjesni i u redovima hrvatske oporbe, i nisu bile rijetke osude sveučilišnih profesora i njihova političkoga rada. U jednom od karakterističnih osvrtu na stranicama pravaške *Hrvatske* bilo je rečeno: “Nesumnjivo je, da su se upravo proti hrvatskomu narodu sve vlade najuspješnije

⁶⁵¹ Moguća Henglova kandidatura – do koje kasnije ipak nije došlo – dovodila se u vezu s pravom odvjetovanja (*stallum agendi*) koje mu je netom prije, uz sjedište u Osijeku, dodijelila Zemaljska vlada. “Izborni pokret”, *Pokret* (Zagreb), god. III., br. 31, 8. II. 1906., 1.

⁶⁵² “Koncert Stevana Deskaševa”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 62, 11. (23.) VIII. 1893., 3.

⁶⁵³ Mirjana GROSS, “O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća”, *Historijski zbornik*, XXXI-XXXII/1978-1979, 132.

služile profesori. Ima častnih iznimakah, to mi znademo i te vrlo cienimo, ali žalibože, te su u manjini. [...] Ukočeno profesorstvo zaboravlja na kipući život naroda i ne gleda na njegove težnje i potrebe. [...]”⁶⁵⁴

Sveučilišni profesori, a naročito pravni stručnjaci i profesori zagrebačkoga Pravoslovnoga i državoslovnoga fakulteta – Josip Pliverić, Nikola Tomašić, Aleksander Egersdorfer, Franjo Spevec, Josip Šilović – nisu bili samo članovi i saborski zastupnici Narodne stranke, već su u velikoj mjeri činili njezinu intelektualnu jezgru, te doista predstavljali njezine najistaknutije prvake koji su usmjeravali stranačku politiku. Svojim političkim izborom ovi su profesori sâmi sebe svjesno izvrgnuli ogorčenju i javnim napadima zagrebačke sveučilišne mladeži koja je, kako je znano, većim dijelom bila nadahnuta pravaškim duhom.

Nakon njegova prilaska Khuen-Héderváryju, Josipa Pliverića pred oporbenom mladeži više nisu mogle iskupiti njegove negdašnje rasprave s Georgom Jellinekom niti njegove državopravne studije, a 1903. godine bili su mu porazbijani i prozori na kući.⁶⁵⁵ Isti oblik izražavanja nezadovoljstva, vrlo popularan na razmeđu stoljećâ, iskusio je i Nikola Tomašić.⁶⁵⁶ Sveučilišnomu profesoru na Filozofskom fakultetu Tomi Maretiću njegovi studenti nisu poricali stručnost i znanje, ali zbog njegova saborskoga zastupanja Narodne stranke “toplijega strujanja između njega i njegovih slušača nije na žalost bilo” (S. Ivšić).⁶⁵⁷

Sudjelovanje seljaštva u političkom životu banske Hrvatske prije osnutka Hrvatske pučke seljačke stranke vrlo je slabo istraženo i poznato. Zanimljiv i vrijedan osvrt nalazimo u tekstu seljaka i kasnijega “haesesovskog” pristaše Andrije Adrića, koji je, opisujući politički život (saborske izbore) u Novim Perkovcima na razmeđu stoljećâ, naveo sljedeće:

“Prije se Perkovčani nijesu bavili politikom, niti su o njoj imali pojma, jer su bili nepismeni. Ali na izbore su išli, glasovali su sve do svjetskoga rata za spajiju ne pitajući niti kako je ime njihovom kandidatu. A kandidat nije nikada u izbornu vrijeme dolazio u Nove Perkovce. Korteš mu je bio nekada netko pa i lugar, koje je tada kao pustinjač stanovao usred šume Mačkovca. On bi naime jednoga dana pred izbore praćen čoporom svojih lovačkih pasa došao u selo, odsjeo bi kod jednoga od prijatelja, gdje bi se sastali svi ljudi iz sela, i lugar bi otvorio svoju političku besjedu. ‘Ljudi, jeste čuli da će biti sabor? (saborski izbori op. pisca). Pa ako hoćete glasovati za spajinsku stranu, dobit ćete spahiske Matijevce (veliku livadu) kad se pokose za pašu. Onoga dana kad se bude glasovalo dobit

⁶⁵⁴ “Razprava o gradskom redu”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 41, 19. II. 1895., 1.

⁶⁵⁵ V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, 321.

⁶⁵⁶ Ferdo ČULINOVIĆ, “Pola vijeka rada na pravnoj historiji”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 12/1962, 3-4, 157.-158.

⁶⁵⁷ Stjepan IVŠIĆ, “Moj posljednji oproštaj s drom. T. Maretićem”, *Savremenik* (Zagreb), XXVII/1938, br. 3, 273.

ćete tanjur paprikaša, peći će se volovi na ražnju, a dobit ćete vina, a sigurno će biti i cigareta.’ I time je cijeli program bio protumačen, koji je dakako prihvaćen jednoglasno. Nakon toga nastao bi dogovor tko će koga voziti na kolima u Djakovo na glasovanje, kako će i na kojem kraju Matijevaca napraviti kolibu za noćivanje. Ali da, događalo se nekada, da ih je spajja odmah poslije izbora izgonio iz Matijevaca, a to bi bilo onda kad bi pojeli paprikaš, a glasovali za obratnu stranu!”⁶⁵⁸

Narodna stranka je u svojim vrhovima okupljala plemstvo i veleposjed, srednje i više obrazovano građanstvo, sveučilišne profesore, jedan dio svećenstva (napose u Zagrebačkoj nadbiskupiji), odvjetnika i javnih bilježnika, bogatijih trgovaca, činovništva i drugih zavisnih službi, pa stoga jedva da čudi da je bila posve udaljena od seljaštva koje je u na razmeđu XIX. i XX. još uvijek činilo ogromnu većinu stanovništva u banskoj Hrvatskoj. Tek u rijetkim prigodama i posve uzgredno u političkom govoru predstavnika Narodne stranke bilo bi spominjano seljaštvo i njihove tegobe. Stranka, kako je već rečeno, tek u gradskim središtima djeluje u nekim organizacijskim oblicima, no i to počesto putem aktivnosti upravnih činovnika ili gradskih vlasti naklonih Vladi i Narodnoj stranci, i u seoskim sredinama ne nalazimo slične oblike organiziranosti.

U svomu odnosu prema seljačkom pitanju, Narodna stranka nije se bitno razlikovala od drugih političkih stranaka toga vremena. Neodvisna narodna stranka, koja je prvenstveno okupljala štrosmajerovski usmjerenu inteligenciju i svećenstvo, nije imala sposobnosti niti je pokazivala volje da svoj otpor mađarskom pritisku poveže s borbom najširih slojeva. Tu je težnju, poslije svoje obnove u g. 1878., ispoljavala tada samo Stranka prava, iako je i njezin program bio izrazito državopravan.⁶⁵⁹

Sve do pojave Stjepana Radića u Slavoniji i Srijemu zapravo niti jedna politička stranka ili skupina nije se u značajnijoj mjeri osvrtna na seljaštvo. I dok je kod nekih drugih stranaka, poput srpskih radikala, prisutno poneko ime iz seljačkih slojeva, pa čak i kao kandidati na saborskim izborima, kod Narodne stranke to nije bio slučaj.

Ideja održavanja stoljetnoga saveza s Mađarskom nikada nije nalazila mnogo pobornika među gimnazijskom i sveučilišnom mladeži, a još manje ih imala u promatranom razdoblju. Niti u Požegi, koja je – barem ako je suditi prema rezultatima gradskih i saborskih izbora – važila za sigurnu mađaronsku utvrdu, situacija glede školske mladeži nije se bitno razlikovala od situacije u zapadnoj Hrvatskoj: i u *zlatnoj dolini* gimnazijska je mladež, primjerice, bila oporbno orijentirana. Odličan uvid u političko raspoloženje požeške gimnazijske mladeži

⁶⁵⁸ Andrija ADRIĆ, “Crtice iz života i običaja sela Novih Perkovaca. III.”, *Hrvatska Djakovština* (Đakovo), god. I., br. 31, 11. IX. 1937., 2.

⁶⁵⁹ J. ŠIDAK-M. GROSS-I. KARAMAN-D. ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda*, 99.

pružaju nam memoarski zapisi, poput onih Tome Matića,⁶⁶⁰ a oporbeni duh požeške mladeži potvrđuje nam se, na primjer, i na slučaju noćnoga skidanja štita sa zgrade brzojavnog ureda u Požegi, za što je sumnja pala za gimnazijsku mladež.⁶⁶¹

Među zagrebačkim sveučilištarcima prevladavala je još od sedamdesetih godina pravaška misao Ante Starčevića, i tako će ostati i za Khuenova dva desetljeća. Literatura, memoaristika i novinstvo ne pružaju niti jedan primjer organiziranja grupe mladeži ili pojedinca, u gimnaziji ili na Sveučilištu, a koji bi bio pristaša bana Khuena, zagrebačke vlade i Narodne stranke. “[M]ladi ljudi obično pripadaju” Stranci prava,⁶⁶² izjavio je jednom prigodom Josip Pliverić, koji je kao sveučilišni profesor bio dobro upoznat s političkim usmjerenjem mladeži. Ili, riječima Josipa Horvata: “Mađaronska grupa među đaštvom nije postojala. Uglavnom su sveučilištarcu bili pravaši; ‘strossmayerovci’ su bili deklarirana manjina; jaka je bila grupa bezbojnih, neutralaca, koji su uživali ili tražili protekcije i stipendije.”⁶⁶³ Politička opredijeljenost zagrebačkih sveučilištaraca, a pogotovo školske mladeži na prostoru Srijema i Slavonije, još uvijek nije znanstveno analizirana, ali brojni su primjeri i podatci koji osnažuju gornju Horvatovu misao. Godine 1902. na zagrebačkom Sveučilištu biran je novi predsjednik Hrvatskoga akademskoga potpornog društva, a u burnomu ozračju sučelili su se student filozofije Ante Kobačić kao kandidat pravaške mladeži i Oto (Oton) Gavrančić kao kandidat naprednjačke omladine. Kobačić, Hrvat iz Bosne i Hercegovine, porazio je Gavrančića omjerom glasova 218:130. U takvim okolnostima, kada je većina mladeži bila prožeta protuvladinim duhom, karakterističan je komentar Martina Polića, glavnoga urednika osječkoga *Dana*, službenoga organa Narodne stranke: “Bilo bi najpametnije da se mladež okani svake politike, dok za nju po znanju i položaju ne dozrije, pa da prione uz knjigu i nauku i da sluša mudar i patriočan savjet ovogodišnjega rektora, koji joj je preporučio, da u znanosti i životu traži istinu.”⁶⁶⁴

Slavonski i srijemski sveučilištarcu, bilo da je riječ o onima zagrebačkim, ili onima bečkim i gradačkim, u pravilu su bili nadahnuti oporbenim duhom, a taj je duh od sredine osamdesetih godina bio u podjednakoj mjeri starčevićanski i štrosmajerovski, pa i bio neka osječka

⁶⁶⁰ Tomo MATIĆ, “Moje đačke uspomene iz požeške gimnazije (1883.-1891.)”, u: *Zbornik znanstvenih, stručnih i književno-umjetničkih radova bivših učenika i profesora požeške Gimnazije. O njezinoj 300. godišnjici (1699.-1999.)*, gl. ur. Filip Potrebica, Jastrebarsko 2003., 1525.-1537.

⁶⁶¹ Štit je bio skinut u noći s 27. na 28. ožujka 1887., a naknadno je pronađen prljav i u posve neuporabljivom stanju. HDA, PRZV, kut. 279, 978-1887.

⁶⁶² *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1892.-1897.*, sv. III., Zagreb 1895., 918.

⁶⁶³ Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965., 179.

⁶⁶⁴ “Izborna borba na sveučilištu”, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), br. 2103, 12. XI. 1902., 2.; “Burna skupština na hrvatskomu sveučilištu”, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), br. 2104, 13. XI. 1902., 2.-3.; o [Martin Polić], “Djačka borba na sveučilištu”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 95, 15. XI. 1902., 5.

specifična mješavina ovih dvaju inače vrlo rijetko pomirljivih idejnih strujanja. Upravo u ljetnim mjesecima, kada bi u velikim sveučilišnim i gradskim središtima utihnula politička i društvena previranja, u Osijeku bio nacionalno svjesno hrvatska sveučilišna mladež bacila iskru u kulturni, društveni i politički život grada.

Već u kasno ljeto 1885., 13. rujna, u Osijeku je, u donjogradskoj Kasini, priređen koncert kojim je obilježena uspomena na Zrinskoga i Frankopana, što je do tada bilo jedva zamislivo u Osijeku, i pretežno je taj kult bio njegovan od strane pravaša. Priredbu je organizirala omladina, proslav je održao pravnik Matija Križović, a udjela su imali i već poznati oporbeni političari kakvi su bili Matija Štefinović i Vaso Muačević, ali i nekih mlađi čije je doba bilo tek na obzoru, poput Dragutina Neumana. Ovo podizanje zastave “pravoga i neoskrvnjenoga hrvatstva” bila je svjesna politička demonstracija tim prije ima li se na umu da se upravo u to vrijeme odvijao i posjet kralja Franje Josipa Slavoniji.⁶⁶⁵

Najupečatljiviji slučaj zbilo se početkom kolovoza 1895. kada je Osijek ugostio mađarsku kazališnu skupinu Lajosa Szalkaya. Skupina je trebala održati nekoliko predstava, no već prve večeri, u nedjelju 4. kolovoza, izbili su žestoki protumađarski izgredi koji su onemogućili održavanje predstave, a u kojima je prednjačila gimnazijska mladež. Sve je započelo po podizanju zastora kada je nekolicina mladića podigla buku zviždanjem i povicima, a po njihovu izbacivanju rasplamsale su se velike demonstracije u gradu. Pri drugoj predstavi, izvedenoj 6. kolovoza, pred kazalištem se okupilo već nekoliko tisuća demonstranata koji su pjevali hrvatske budnice i klicali Hrvatskoj.⁶⁶⁶

U želji da izbjegne daljnje rasplamsavanje prosvjeda i teže izgrede, gradonačelnik Antun Rotter donio je odluku o privremenom odgađanju daljnjega izvođenja mađarskih predstava,⁶⁶⁷ no njegovu je odluku suspendirao veliki župan grof Teodor Pejačević koji se tom prigodom pokazao nepopustljivim, te inzistirao na nastavku održavanja predstava. Nimalo neočekivano,

⁶⁶⁵ “Osiek, 15. rujna”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 211, 17. IX. 1885., 3. Prihod koncerta (78 forinti) bio je poslan u Zagreb u korist prijenosa kostiju Zrinskoga i Frankopana. “Za prijenos kostih Zrinsko-Frankopanskih”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 213, 19. IX. 1885., 3.

⁶⁶⁶ “Demonstracije u Osieku”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 181, 8. VIII. 1895., 3. Zanimljivo, čak se i dio Osječana koji su se redovno iskazivali kao režimski ljudi, poput vlasnika tiskare i izdavača lista *Slavonische Presse* Dragutina Laubnera, isprva usprotivili zatvaranju te se založili da se izgrednike, kao akademske građane i rođene Osječane, pusti na slobodu. “Dogadjaji u Osieku”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 183, 10. VIII. 1895., 1.

⁶⁶⁷ Usporedno s ovom odlukom, poglavarstvo je 8. kolovoza izdalo proglas kojim je nastojalo primiriti duhove: “Sugradjani! Naš grad bio je zadnjih danah pozorištem nemilih izgredah, koji se tim više žaliti moraju, što iz njih proviruje podpuno nepriznavanje državopravnih naših odnošajah, i ujedno vriedjaju gostoljublje. Naš narodnostni individualitet zajamčen nam je zakonom, te ne treba bezrazložnih bučnih izgredah za očuvanje narodnosti. Dočim sve miroljubive građane umoljavam, da me u mojoj dužnosti uzdržavanja mira i reda popupiru, opominjem građane najozbiljnije, da se ne dadu sklonuti na daljnje demonstracije, jer će se takove svimi zakonitim sredstvi zapriečiti i strogoj kazni podvrći morati.” “Osiek, 8. kolovoza”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 182, 9. VIII. 1895., 1.

župan je tim činom dolio ulje na ionako uzavrelo ozračje, i u 8. kolovoza odigrali su naročito žestoki izgredi koji su za posljedicu, nakon vojne intervencije, imali i više ozlijeđenih.⁶⁶⁸

Gradsko zastupstvo održalo je 9. kolovoza sjednicu i odlučilo poslati izaslanstvo Pejačeviću i zamoliti ga se do daljnjega odgodi izvođenje mađarskih predstava,⁶⁶⁹ no veliki je župan ostao neumoljiv. Pejačevićev pritisak prema gradonačelniku Antunu Rotteru, kao i fizički izgredi do kojih je došlo 8. kolovoza, učinili su Rotterov položaj neodrživim i bili, po svemu sudeći, od odlučnoga utjecaja na Rotterovo povlačenje s gradonačelničke časti, do čega će doći krajem listopada iste godine.

Protumađarskim demonstracijama posebnu je političku težinu pridavala okolnost što su se zbile nedugo uoči redovnih izbora za popunu osječkoga gradskog zastupstva. Prema nekim izvorima, župan T. Pejačević nastojao je utjecati na ishod izbora, a poglavito je želio spriječiti ponovni izbor Dragutina Neumana, kojega je označio glavnim inicijatorom protumađarskih izgreda.⁶⁷⁰

6.4 Ekonomska osnova Narodne stranke u Slavoniji i Srijemu

Svoju ekonomsku snagu Narodna je strana na prostoru istočne Hrvatske u prvom redu dugovala plemstvu i veleposjedu, ali i svojoj povezanosti s bankarsko-novčarskim ustanovama. Povrh toga, vodeći slojevi stranke ostvarivali su i dominantan utjecaj u gospodarstvu i industriji, te raznim gospodarskim društvima i udruženjima.

Kada je riječ o najjačem gospodarskom i novčarskom središtu Slavonije, Osijeku, saborski zastupnici i drugi prvaci bili su tijekom promatranoga razdoblja povezani s više važnih bankarsko-novčarskih zavoda.

Potpredsjednik Gornjogradskoga založnog zavoda bio je Dragutin Laubner.⁶⁷¹ Laubner je također bio i član Nadzornoga odbora osječke Slavonske zemaljske sredotočne štedionice,⁶⁷² čija je uprava bila sačinjena pretežno od Osječana koji nisu igrali značajnije uloge u političkom životu grada.

Osnovana 1867. godine zalaganjem slavonskih veleposjednika, Osječka štedionica (Essegger Sparkassa), bila je do svoje likvidacije uoči početka Prvoga svjetskog rata, uz podružnicu

⁶⁶⁸ "Dogadjaji u Osieku", *Hrvatska* (Zagreb), br. 182, 9. VIII. 1895., 1.

⁶⁶⁹ "Osječke demonstracije", *Hrvatska* (Zagreb), br. 184, 12. VIII. 1895., 3.

⁶⁷⁰ "Osiek, 6. rujna", *Hrvatska* (Zagreb), br. 205, 7. IX. 1895., 2.

⁶⁷¹ *Imenik 1895.*, 349.; *Imenik 1899.*, 362.; *Imenik 1903.*, 325.

⁶⁷² *Imenik 1895.*, 348.; *Imenik 1899.*, 376.; *Imenik 1903.*, 338.; *Hrvatski kompas 1900*, 129.

Austro-Ugarske banke, najjači novčani zavod u Slavoniji. Početna dionička glavnica iznosila je 40.000 forinti, no s vremenom se glavnica višestruko uvećava: godine 1912. iznosi 600.000 kruna, a 1913. je povišena na milijun kruna. Godine 1881. štedionica je prikupila već 1,360.000 forinti štednih uloga. Štedionica je snažno pridonijela privrednom jačanju Osijeka i okolice, a u svom poslovanju nije nikada tražila financijske veze sa Zagrebom, već je bila usmjerena prema Budimpešti ili čak Pragu.⁶⁷³

Predsjednik Osječke štedionice bio je barun Gustav Prandau, a nakon njegove smrti naslijedio ga je nećak Ervin pl. Cseh.⁶⁷⁴ Nakon dugog niza godina Cseh je mjesto predsjednika prepustio Teodoru Pejačeviću (ranije član ravnateljstva), a sâm bio izabran za počasnoga predsjednika.⁶⁷⁵ Nakon Teodora Pejačevića predsjednik Štedionice bio je Ivan pl. Adamović, a nakon njegova povlačenja 1906. godine za predsjednika je bio izabran Antun pl. Mihalović, kasniji posljednji nagodbenjački ban.⁶⁷⁶ Primjer Osječke štedionice sjajno pokazuje kako su na čelna mjesta često birani nositelji izvršne vlasti, i da su njihov moćni zagovor i bliskost s banom često pogodovali napretku novčarskih zavoda, odnosno spašavali ih od propasti. Naime, Osječka je štedionica 1888. godine zapala u tešku krizu koju je prebrodila tek zahvaljujući pomoći bana Khuen-Héderváryja, o čemu svjedoči i zaključak štedioničke glavne skupštine od 4. veljače 1895., kojim se banu izriče “najdublja i najpokornija hvala glavne skupštine, za moćnu i izdašnu podporu, koju je Vaša Preuzvišenost našem zavodu prigodom godine 1888. nastale, sada konačno sretno minule krize, a i kasnije uvijek milostivo pružiti udostojala, te time spasila ovu štedionicu od sigurne propasti na sreću našega grada i cijele zemlje”.⁶⁷⁷

Nešto kasnije, 1905. godine, u Osijeku se osniva i Trgovačka i obrtna banka d. d. u Osijeku, i u njezinu ravnateljstvu nalazimo više članova i pristaša Narodne stranke. Prvi ravnatelj ovoga zavoda bio je Josip Kunetz, ugledni osječki trgovac i vijećnik Trgovačke i obrtničke komore u Osijeku. U ravnateljstvu se, pored njegova, ističu i imena dr. Huga Spitzera, Julija Pfeiffera i Bele Springera.⁶⁷⁸ Sva četvorica navedenih – Kunetz, Spitzer, Pfeiffer i Springer – pojavljuju se u izvorima kao manje ili više aktivni pristaše Narodne stranke. Trgovačka i obrtna banka d.

⁶⁷³ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Državne i zemaljske (banske) banke u Hrvatskoj do 1945.”, *Historijski zbornik*, LIII/2000, 160.

⁶⁷⁴ “O novom velikom županu sriemskom g. Ervinu pl. Csehu”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 152, 7. VII. 1886., 2.

⁶⁷⁵ *Imenik 1895.*, 348.; *Imenik 1899.*, 376.; *Imenik 1903.*, 338.

⁶⁷⁶ “Predsjednik osječke štedionice”, *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 2, 19. II. 1906., 4.; “Novi predsjednik osječke štedionice”, *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 3, 26. II. 1906., 6.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Državne i zemaljske (banske) banke”, 161.

⁶⁷⁷ HDA, PRZV, kut. 491, 598-1895.

⁶⁷⁸ Ostali članovi ravnateljstva bili su Adolf Krausz stariji, Emil Rosenfeld, Philipp Spitzer, I. N. Schulhof, Stjepan Steiger, Karl Spiller i Salamon Schwarz.

d. bila je upisana u sudski registar 1. travnja 1905. godine, i imala je temeljnu glavnica od 500.000 kruna razdijeljenih na 2500 dionica po nominalnih 200 kruna. U prvom polugodištu svoga poslovanja ostvarila je čisti dobitak od 27.208,92 kruna.⁶⁷⁹

U upravi Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke u Zagrebu bilo je više istaknutih članova Narodne stranke iz Slavonije i Srijema. Član ravnateljstva bio i Mirko (Imbro) pl. Hideghéthy,⁶⁸⁰ a jedan od članova tročlana Nadzornoga odbora bio je dr. Svetislav Šumanović.⁶⁸¹ Šumanović je, pored toga, jedno vrijeme bio i član ravnateljstva Zagrebačke štedione,⁶⁸² u kojoj su gotovo sva vodeća mjesta popunjavali prvaci Narodne stranke (Nikola Crnković, Nikola Tomašić, Milan Stanković...).

Slavoljub pl. Nemčić bio od 1886. godine član Upravnoga vijeća,⁶⁸³ a kasnije i potpredsjednik Prve vinkovačke veresijske banke.⁶⁸⁴

Uprava Srijemskoga štednoga i pripomoćnoga društva sa sjedištem u Vukovaru bila je gotovo bez iznimke popunjena nosiocima Khuenove politike ili manje istaknutim privrženicima Narodne stranke. Od godišnje skupštine održane u proljeće 1885. ravnatelj ovoga zavoda bio Vjekoslav (Alois) Wertheimer, ugledni gospodarstvenik koji se u nekoliko navrata potvrdio kao pristaša Narodne stranke, a zamjenik ravnatelja dr. Aleksandar Peičić, istaknuti srijemski “mađaron”.⁶⁸⁵ Nadalje, članovi ravnateljstva bili su, između ostalih, i grof Dragutin Eltz, Mirko (Imbro) pl. Hideghéthy, Aleksandar pl. Krajčović,⁶⁸⁶ dakle tri saborska zastupnika Narodne stranke, odnosno vukovarski vlastelin (Eltz) i dva gradonačelnika (Hideghéthy, Krajčović). Treći “mađaronski” gradonačelnik Vukovara u promatranom razdoblju, Felix (Srećko) Streim, bio je član Nadzornoga odbora.⁶⁸⁷

Srpsko eskontno dioničko društvo u Mitrovici osnovano je kao zadruga 1875. godine, te preustrojeno 1882. godine. Godine 1900. glavnica društva iznosila je 120 000 kruna razdijeljenih u 600 dionica po 200 kruna. Ravnatelj Srpskoga eskontnoga dioničkog društva u Mitrovici bio je do 1899. godine Adam V. Dragutinović, trgovac i gradski zastupnik. Član ravnateljstva bio je, nadalje, i dr. Aleksandar Roknić, a također i gradski zastupnik Jovan Sekulić. Njih su dvojica od 1900. godine preuzeli ravnateljstvo zavoda, Sekulić kao ravnatelj,

⁶⁷⁹ “Upisi tvrdka”, *NN* (Zagreb), god. XXI., br. 79, 6. IV. 1905., 10.; “Trgovačka i obrtna banka d. d. u Osijeku”, *Osječki tjednik* (Zagreb), god. I., br. 1, 12. II. 1906., 6.

⁶⁸⁰ *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije. 1899.* [dalje: *Imenik 1899.*], [Zagreb, 1899.], 357.; *Imenik 1903.*, 320.

⁶⁸¹ *Imenik 1895.*, 339.; *Imenik 1899.*, 537.

⁶⁸² *Imenik 1895.*, 355.

⁶⁸³ “Upisi tvrdkah”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 173, 31. VII. 1886., 8.

⁶⁸⁴ *Imenik 1895.*, 339.; *Imenik 1899.*, 364.; *Imenik 1903.*, 326.

⁶⁸⁵ “Upisi tvrdkah”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 115, 21. V. 1885., 8.

⁶⁸⁶ *Imenik 1895.*, 340.; *Imenik 1899.*, 364.; *Imenik 1903.*, 327.

⁶⁸⁷ *Imenik 1895.*, 340.

a Roknić kao njegov zamjenik. Član Nadzornoga odbora bio je gradonačelnik, prvak mitrovačkih “mađarona” Ćiro pl. Milekić.⁶⁸⁸ Milekić je jedno vrijeme imao utjecaja i u drugome mitrovačkom novčarskom zavodu, Mitrovačkoj štedionici: na godišnjoj skupštini početkom 1888. godine bio je izabran za zamjenika upravitelja,⁶⁸⁹ no kasnije ga više ne nalazimo na tom položaju.

Daruvarska štedionica bila je osnovana 1871. godine, a početkom XX. stoljeća temeljna glavnica iznosila joj je 120 000 kruna. Kao i gotovo sav društveni i gospodarski život Daruvara, i štedionica je stajala pod pokroviteljstvom i nadzorom obitelji Tüköry, pa joj je i predsjednik bio vlastelin Vjekoslav pl. Tüköry,⁶⁹⁰ koji je kao pripadnik Narodne stranke zastupao daruvar u hrvatskom Saboru.

Više dužnosti u vodstvu Đakovačke štedionice obnašao je dr. Antun Švarcmajer; bio je najprije ravnatelj, kasnije član ravnateljstva, a naposljetku i član Nadzornoga odbora.⁶⁹¹ Između drugih poznatih pristaša Narodne stranke valja još izdvojiti Stjepana Barlovića koji je u prvoj polovici devedesetih godina XIX. stoljeća bio član Nadzornoga odbora iste štedionice,⁶⁹² da bi kasnije, po svemu sudeći, bio istisnut.⁶⁹³ Početkom XX. stoljeća Švarcmajera nalazimo i u tročlanom Nadzornom odboru Štedne zadruge u Đakovu,⁶⁹⁴ zavoda u čijoj su upravi također većinu ključnih položaja zauzimali iskazani oporbenjaci (odvjetnik Mato Šabarić, te pravaški orijentirani Dragutin Nanicini i dr. Vladimir Prebeg).

Kotarska štedionica u Donjem Miholjcu osnovana je početkom 1885. godine, i bila je najuže vezana uz miholjačko vlastelinstvo grofa Gustava Prandaua, odnosno grofa Mailátha. Štedionica je utemeljena na inicijativu kot. pristava dr. Antuna Szalaya, u to vrijeme upravitelja miholjačkoga Kotarskog suda, sa ciljem suzbijanja lihvarjenja. Temeljna glavnica ovoga dioničkoga društva iznosila je 20 000 forinti i bila podijeljena u 400 dionica nominalne vrijednosti 50 forinti. Ravnateljstvo društva biralo se na tri godine, a članovi prvoga ravnateljstva bili su: predsjednik grof Ladislav. Mailáth, potpredsjednik Matija Bošnjak,

⁶⁸⁸ *Imenik 1895.*, 340.; *Imenik 1899.*, 362.; *Imenik 1903.*, 325.; *Hrvatski kompas 1900*, 116.

⁶⁸⁹ “Upisi tvrdkah”, *NN* (Zagreb), god. LIV., br. 63, 16. III. 1888., 8.

⁶⁹⁰ *Finacijalni ljetopis Hrvatski kompas za Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu / Finanzielles Jahrbuch Croatischer Compass für Croatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien und Hercegovina* [dalje: *Hrvatski kompas*], Požega 1900., 99.

⁶⁹¹ *Imenik 1895.*, 342.; *Imenik 1899.*, 366.; *Imenik 1903.*, 329.

⁶⁹² *Imenik 1895.*, 342.

⁶⁹³ Izuzevši Švarcmajera, od sredine devedesetih nadalje uprava Štedionice sastojala se u izrazitoj većini od predstavnika Kaptola i građana oporbenoga opredjeljenja. Naoko neobična mogućnost da je Švarcmajer u cjelokupnom razdoblju ostao član uprave, a Barlović bio potisnut, razumljiva je ako se ima na umu da je Barlović, za razliku od stranačkoga kolege, vrlo često i razmjerno oštro istupao protiv đakovačkoga svećenstva, pa i sâмога biskupa Strossmayera. Osim toga, postoje naznake da su i međusobni odnosi ove dvojice đakovačkih “mađaronskih” prvaka povremeno znali biti narušeni.

⁶⁹⁴ *Imenik 1903.*, 329.

ravnatelj Emil Kramberger, te članovi ravnateljstva Vladoje Čačinović, Josip Kuba, Dragutin Kreppe, M. Roscher, Antun Zindl, Leopold Kohn i Mirko Unger.⁶⁹⁵ U prvom ravnateljstvu nalazimo više službenika vlastelinstva te dvojicu saborskih zastupnika Narodne stranke: Antuna Zindla (zastupnik 1875.-1890.) i Dragutina Kreppea (zastupnik 1897.-1901.), upravitelja grofova vlastelinstva. U donjomiholjačkoj Kotarskoj štedionici čelnu dužnost predsjednika neprekinuto je obnašao grof Ladislav Mailáth.⁶⁹⁶ Temeljna glavnica nije se povećavala, i 1900. godine, nakon izmjene forinti u krune, iznosila je 40 000 kruna.⁶⁹⁷

U Našičkoj štedionici, osnovanoj 1873. godine, dužnost predsjednika obnašao je najprije grof Ladislav Pejačević, a po njegovoj smrti naslijedio ga je brat, grof dr. Teodor Pejačević.⁶⁹⁸ Potpredsjednik štedionice bio je devedesetih godina odvjetnik dr. Ivan Janson,⁶⁹⁹ koji se je također iskazivao kao pobornik Khuenova režima.⁷⁰⁰ Nakon Jansona potpredsjednik je niz godina bio Franjo Schlegel, koji je početkom XX. stoljeća, u vrijeme kada je Štedionica udvostručila svoj kapital sa 60.000 na 120.000 kruna, postao i predsjednik zavoda. Schlegel je bio osoba iz najužega kruga grofova Pejačević – bio je tajnik njihova vlastelinstva.⁷⁰¹

Štedionica u Novoj Gradišci (kasnije Pučka dionička štediona) bila je do razmeđa dvaju stoljeća posve u rukama pristaša Narodne stranke, i solidno je poslovala. U izvješću kotarskoga predstojnika Dragana Trnskoga iz 1896., koje je on podnio u svojstvu zamjenika Vladina povjerenika za krajišku imovnu općinu u Novoj Gradišci, kaže se, između ostaloga, da je stanje “novogradiške štedione tako [...] povoljno da povoljnije nemože biti”, da je ravnatelj poznati ugledni žitelj novogradiški Ivan Belcsak (Belčak), te da se ravnateljsko vijeće “sastoji [...] od najimučtvenih i najuglednijih žitelja, svi osim Dragutina i Janka Schnajdera, članovi narodne stranke”.⁷⁰² Ovako sročene ocjene imale su poslužiti kao opravdanje odluke da se glavnica gradiške imovne općine položi u ovu štedionicu. Pored spomenutoga Belčaka, za kojega znamo da je najkasnije od 1889., kao Vladin pristaša, bio

⁶⁹⁵ Osnutak donjomiholjačke štedionice protekao je uz bojkot okolnoga svećenstva koje nije uplatilo niti jednu dionicu. Razlozi su zasigurno bili politički, konkretno privrženost većine članova uprave Khuenovu režimu. “Upisi tvrdkah”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 206, 11. IX. 1885., 6.; “U dolnjem Miholjcu, 15. svibnja.”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 115, 20. V. 1886., 3.

⁶⁹⁶ *Imenik 1895.*, 346.; *Imenik 1899.*, 367.; *Imenik 1903.*, 329.

⁶⁹⁷ *Hrvatski kompas 1900*, 103.

⁶⁹⁸ *Imenik 1895.*, 347.; *Imenik 1899.*, 374.; *Imenik 1903.*, 336.

⁶⁹⁹ *Imenik 1895.*, 347.

⁷⁰⁰ Bio je, primjerice, zastupnik u općinskom zastupstvu Našica, i na njegov je prijedlog u kolovozu 1886. našičko općinsko zastupstvo izrazilo pouzdanicu podžupanu Slavku Cuvaju. “Podžupanu Slavku Cuvaju”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 182, 11. VIII. 1886., 3.

⁷⁰¹ *Imenik 1899.*, 374.; *Imenik 1903.*, 336.; “Našička štedionica”, *NN* (Zagreb), god. LXXI., br. 259, 11. XI. 1905., 5.

⁷⁰² HDA, PRZV, kut. 499, 3745-1896.

zastupnik u skupštini Požeške županije,⁷⁰³ među članovima uprave ističu se još i imena uglednoga i imućnoga ljekarnika Danijela (Dane) pl. Dienes, kao člana ravnateljstva, zatim kotarskoga predstojnika Dragana Trnskoga, te već spomenutoga Ljudevita Steina kao člana Nadzornoga odbora.⁷⁰⁴

U Pakračkoj štedionici nalazimo tek jedno poznatije ime mjesnoga političkoga života, ono dr. Nikole Šobata, požeškoga odvjetnika i javnoga bilježnika, koji će u dva navrata (1897., 1901.) u pakračkome izbornom kotaru biti biran za saborskoga zastupnika s programom Narodne stranke. U upravi Pakračke štedionice tijekom niza godina bio je član Nadzornoga odbora.⁷⁰⁵

Dominantan utjecaj Narodna stranka imala je kroz svoje pristaše i u Štedionici u Staroj Pazovi. Na čelnom mjestu zavodskoga ravnatelja godinama je bio staropazovački veleposjednik Nikola Petrović, istaknuti član Narodne stranke, a od 1897. i njezin zastupnik u hrvatskom Saboru, biran u izbornom kotaru Stara Pazova. Drugo poznato ime Narodne stranke u upravi jest ono dr. Jovana Ševića, koji je bio član Nadzornoga odbora.⁷⁰⁶

I Prva požeška štedionica osnovana je u godini kraha bečke burze – 1873. – i imala je temeljni kapital od 60 000 kruna, podijeljen u 1000 dionica po 60 kruna (1900. godine). U prvoj polovici osamdesetih godina predsjednik Štedionice bio je Petar pl. Maljevac, bivši veliki župan koji je u ožujku 1884. bio izabran i za saborskoga zastupnika Narodne stranke u izbornom kotaru Kutjevo.⁷⁰⁷ Predsjedničku čast u Prvoj požeškoj štedionici dugi je niz godina nakon Maljevčeve smrti obnašao požeški veliki župan Dragutin pl. Gvozdanović, a zadržao ju je i nakon umirovljenja (1893.), odnosno do pred samu smrt (1901.). Na čast predsjednika bio je nakon njega izabran dr. Napoleon Špun Stričić, ugledno pravničko i političko ime, u to vrijeme već pri kraju životnoga puta. Uz njega, vrijedna je pozornosti i prisutnost gradonačelnika i “mađaronskoga” saborskog zastupnika Franje Cirakija, koji je u neprekinutom nizu bio član štedioničkoga ravnateljstva. Od utemeljenja Štedionice 1873.

⁷⁰³ “Brzjavne vesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LV., br. 203, četvrtak, 5. IX. 1889., 3.

⁷⁰⁴ *Imenik 1895.*, 347.; *Imenik 1899.*, 374.; *Imenik 1903.*, 336.; *Hrvatski kompas 1900*, 121. Paralelno s “mađaronskom” Štedionicom, od sredine devedesetih godina u Novoj je Gradišci djelovala i Pučka dionička štediona u kojoj su nadzor imali mjesni “čisti” pravaši prevođeni Ivanom Zatlukom, višegodišnjim ravnateljem ovoga zavoda. *Imenik 1899.*, 374.-375.; *Imenik 1903.*, 336.-337.; *Hrvatski kompas 1900*, 122.-123.

⁷⁰⁵ *Imenik 1895.*, 349.; *Imenik 1899.*, 377.

⁷⁰⁶ *Imenik 1895.*, 350.; *Imenik 1899.*, 379.-380.; *Imenik 1903.*, 341.

⁷⁰⁷ Petar pl. Maljevac (Požega, 24. XII. 1821. – Požega, 16. VII. 1884.), upravni činovnik. Školovao se u Požegi i Pečuhu, a pravo završio u Budimpešti. Od 1870. do 1872. bio je veliki župan Požeške županije. U kutjevačkom kotaru bio je biran nakon smrti dotadašnjega zastupnika Benjamina pl. Kraljevića, a na kandidaturu ga je privolio podžupan Bude Budisavljević. Bio je zastupnik u hrvatskom Saboru šezdesetih godina, te je bio među zastupnicima koji su izglasali i Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Umro je 17. srpnja 1884. “Oglas”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 66, 19. III. 1884., 8.; “U požeškom polju, 10. ožujka”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 64, 17. III. 1884., 4.; Emilij LASZOWSKI, *Matica plemstva požeške, srijemske i virovitičke 1745.–1902.*, Zagreb 1903., 55.; HDA, PRZV, kut. 242, 458-1884.; Goran HRUŠKA, “Veliki župani Požeške županije”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001., 86.-87.; J. KEMPF, *Požega*, 309.

godine dužnost ravnatelja obnašao je Koloman Hecht, jedan od najuglednijih požeških građana, također blizak Narodnoj stranci.⁷⁰⁸ Između ostalih poznatijih članova uprave, za koje je poznato da su bili pristaše ili bliski Narodnoj stranci, valja izdvojiti još i Antuna pl. Hegeduša (Hegedüs),⁷⁰⁹ člana ravnateljstva, te dr. Ladislava Viraga,⁷¹⁰ također člana ravnateljstva. Kraće vrijeme član ravnateljstva bio je i dr. Ignjat Vatroslav Thaller,⁷¹¹ ugledni liječnik koji inače nije bio osobito prisutan u političkom životu, ali je kao pristaša Vlade bio biran u požeško gradsko zastupstvo.⁷¹² Do početka devedesetih godina u ravnateljstvu je bio i već spominjani dr. Nikola Šobat.⁷¹³

Godine 1894. osnovan je i drugi požeški novčarski zavod – Pučka dionička štedionica u Požegi, s kapitalom od 50 000 kruna, podijeljenih na 500 dionica nominalne vrijednosti po 100 kruna. Predsjednik zavoda bio je dr. Mijo Reiner, posjednik i jedan od najimućnijih Požežana, a ravnatelj glasoviti Dragutin Lehrman. U vrhu uprave, kao podravnatelj, bio je dr. Eduard Kürschner, koji se u prvim godinama XX. stoljeća prometnuo među prvake mjesnih “mađarona”.

Predsjednik Štedionice u Rumi bio je u neprekinutom nizu odvjetnik dr. Antonije Bogdanović, istaknuti prvak Srpske radikalne stranke. Čini se da je njegov utjecaj bio i ključan u Štedionici, i od istaknutijih imena Narodne stranke u upravi nalazimo tek dr. Jovana Ševića, koji je najprije, od 1893. pa tijekom nekoliko narednih godina bio potpredsjednik, a kasnije tek član Nadzornoga odbora.⁷¹⁴

Prva vinkovačka kreditna banka osnovana je 1882. godine. Godine 1900. dionička glavica iznosila je 60 000 kruna, razdijeljenih na 300 dionica pojedinačne nominalne vrijednosti 200 kruna. Godine 1886. za članove Upravnoga odbora imenovani su Stjepan Henn te Slavoljub (Eduard) Nemčić. Njih će dvojica kasnije preuzeti i čelne dužnosti, Henn kao predsjednik, a Nemčić kao ravnatelj.⁷¹⁵

⁷⁰⁸ Koloman Hecht (26. IX. 1836. – 7. XII. 1910.) ostao je na dužnosti ravnatelja do svoje smrti. Alen BUDAJ, *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007., 129.

⁷⁰⁹ Antun Hegeduš je kao kandidat Narodne stranke bio biran za zastupnika u požeškome gradskom zastupstvu. “U Požegi, 24. srpnja”, *NN* (Zagreb), god. LV., br. 170, 26. VII. 1889., 2.

⁷¹⁰ Ladislav Virag (Požega, 1834.? – Osijek, 13. VIII. 1886.), odvjetnik, sudski činovnik. Nije se osobito isticao na političkom polju. Pri izborima 1884. godine željeli ga je kandidirati skupina izbornika iz Dalja, no Virag je zahvalio na ponudi i preporučio Đuru pl. Đurkovića, kandidata Narodne stranke. “† Ladislav pl. Virag”, *Obzor* (Zagreb), br. 187, 26. VI. 1886., 2.; “U Osijeku, 17. rujna 1884.”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 216, 18. IX. 1884., 3.

⁷¹¹ *Imenik 1895.*, 350.; *Imenik 1899.*, 377.; *Imenik 1903.*, 339.; *Hrvatski kompas 1900*, 137.

⁷¹² “U Požegi, 24. srpnja”, *NN* (Zagreb), god. LV., br. 170, 26. VII. 1889., 2.

⁷¹³ “Upisi tvrdkah”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 37, 9. II. 1892., 5.

⁷¹⁴ “Upisi tvrdkah”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 88, 14. IV. 1893., 4.; *Imenik 1895.*, 351.; *Imenik 1899.*, 378.; *Imenik 1903.*, 340.

⁷¹⁵ “Upisi tvrdkah”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 173, 31. VII. 1886., 8.; *Hrvatski kompas 1900*, 151.

Štedionica u Staroj Pazovi utemeljena je 1886. godine, a 1900. godina dionička joj je glavnica iznosila 72 000 kruna, podijeljenih u 720 dionica s pojedinačnom nominalnom vrijednošću od 100 kruna. Na čelu zavoda kao ravnatelj stajao je Nikola Petrović,⁷¹⁶ imućni staropazovački veleposjednik, zastupnik na srpskom Narodno-crkvenom kongresu, te zastupnik Narodne stranke na hrvatskom Saboru, biran u četiri navrata (1895., 1897., 1901., 1906.). U Nadzornom odboru istog zavoda bio je i dr. Jovan Šević,⁷¹⁷ odvjetnik, i također dugogodišnji zastupnik Narodne stranke u hrvatskom Saboru.

U Virovitičkoj štedionici dužnost predsjednika neprekinuto je obnašao grof Aladar (Vladimir) Janković, a predsjedavajući član ravnateljstva bio je odvjetnik dr. Milovan Gavrančić,⁷¹⁸ jedan od vođa virovitičkih “narodnjaka”.⁷¹⁹ Grof Aladar Janković bio je, osim toga, predsjednik i Slatinske štedionice.⁷²⁰

Srijemsko štedno i eskontno dioničko društvo u Vukovaru osnovano je 1876. godine. Početna je glavnica Društva iznosila 80 000 forinti razdijeljenih u 800 dionica po 100 forinti, a na razmeđu stoljeća raspolagalo je s razmjerno velikom dioničkom glavnicom od 160 000 kruna, podijeljenom na 800 poimeničnih dionica, pojedinačne nominalne vrijednosti 200 kruna. Uprava društva bila je sastavljena od najuglednijih imena vukovarskoga javnog života, s vidljivim utjecajem zapaženih pristaša Khuenova vlade i Narodne stranke. Prije svih drugih, predsjednik društva bio je Aleksander pl. Krajčović, “mađaronski” zastupnik Vukovara u hrvatskom Saboru i svojedobni vukovarski načelnik, dok je potpredsjednik, ujedno i ravnatelj, bio Vjekoslav (Alois) Wertheimer. Wertheimer, stvarni voditelj zavoda, bio je najprominentnije ime vukovarskoga gospodarskog života, a u političkom životu grada podržavao je Narodnu stranku i njezine prvake. Za ravnatelja je bio izabran 1885. godine, a tada je za njegova zamjenika izabran odvjetnik dr. Aleksandar Peičić, koji će dugi niz godina zadržati tu dužnost, i u političkom pogledu biti iskazani pristaša Narodne stranke, između ostalog i kao županijski skupštinar i višekratno birani član Upravnoga odbora Srijemske županije.⁷²¹ U Upravnom odboru bio je također i Imbro (Emerich) pl. Hideghéthy.⁷²²

⁷¹⁶ *Hrvatski kompas 1900*, 146.

⁷¹⁷ *Isto*.

⁷¹⁸ Gavrančić je, između ostaloga, dugi niz godina bio i član skupštine Virovitičke županije kao pristaša Narodne stranke. “Izbor županijskih skupštinarâ”, *VŽV* (Osijek), god. I., 18, 15. IX. 1892., 141.; “Izbori žup. skupštinarâ za županiju virovitičku”, *NN* (Zagreb), god. LXXI., br. 112, 16. V. 1905., 3.

⁷¹⁹ *Imenik 1895.*, 353.; *Imenik 1899.*, 383.; *Imenik 1903.*, 344.; *Hrvatski kompas 1900*, 155.

⁷²⁰ *Hrvatski kompas 1900*, 142.

⁷²¹ “Jesenska skupština županije srijemske”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 284, 12. XII. 1894., 2.

⁷²² “Upisi tvrdkah”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 115, 21. V. 1885., 8.; *Hrvatski kompas 1900*, 160.-161.; R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 291.

Šidska štedionica utemeljena je 1884. godine, a nastala je na osnovi ranijega Štedne i pripomoćne zadruge. Utemeljena je na rok od 40 godina uz temeljnu dioničku glavnica od 35.000 forinti razdijeljena na 700 dionica po 50 forinti, a za ravnatelja je izabran veleposjednik Svetožar Šumanović.⁷²³ Šumanovića je dužnosti ravnatelja naslijedio Panta Spajić,⁷²⁴ a od 1. rujna 1891. mjesto ravnatelja preuzeo je javni bilježnik dr. Dragutin Grčić.⁷²⁵ Pod njegovom upravom Štedionica je posluje kao vrlo solidan novčarski zavod: godine 1892. raspolagala je i pričuvnom glavnicom od 10.000 forinti, a iste je godine ostvarila čistu dobit od 9413,80 forinti.⁷²⁶ Šidska štedionica i njezina uprava, uključujući i dr. Grčića, bili su optuživani zbog upuštanja u politička zbivanja šidskom kotaru i pružanje potpore režimski opredijeljenim sudionicima političkog života.⁷²⁷

Zemunska štedionica dioničko društvo osnovana je 1867., a dionička glavnica društva iznosila je 1900. godine 80 000 kruna, razdijeljenih na 200 dionica pojedinačne nominalne vrijednosti od 400 kruna.

Među članovima Zemunske štedionice bilo je više pojedinaca koji su se u političkom životu grada, a ponekad i u širim okvirima, iskazivali kao pristaše Narodne stranke. Najpoznatiji je svakako dr. Vladimir Nikolić-Zemunski, odvjetnik, saborski zastupnik Narodne stranke, koji je bio član ravnateljstva, dok je dr. Giga Avakumović, također odvjetnik i u kasnijem razdoblju saborski zastupnik Narodne stranke, bio član Nadzornoga odbora. U prvim godinama XX. stoljeća dužnost predsjednika obnašao je Franjo pl. Benko, ljekarnik i gradski zastupnik, a poput njega, još su neki članovi ravnateljstva (Panta Barjaktarović, kotarski predstojnik Dragutin Brnić) bili pristaše ili važni oslonci Narodne stranke u Zemunu.⁷²⁸ Krajem 1893. i početkom 1894. Štedionica je upala u znatne poteškoće uslijed stanovitih malverzacija i financijskih gubitaka koje je skrivio njezin ravnatelj Petar Petrović. Povjerenje ulagača dodatno je bilo uzdrmano kada je Petrović pokušao počiniti samoubojstvo, i tada je bilo otkazano čak 400.000 forinti uloga. Štedionicu je od sloma spasio ban Khuen-Héderváry koji je od Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke ishodio neophodan zajam.⁷²⁹ Već

⁷²³ "Upisi tvrdkah", *NN* (Zagreb), god. LI., br. 13, 17. I. 1885., 8.; *Compass. Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn 1886.*, Wien 1886., 851.

⁷²⁴ *Compass. Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn 1890.*, Wien 1890., 861.

⁷²⁵ "Iz srpskoga općinstva", *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 44, 9. (21.) V. 1893., 2.-3.

⁷²⁶ "Novčani zavodi u Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1892. I. (Dionička društva)", *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 89, 19. IV. 1893., 6.

⁷²⁷ O tomu v. potpoglavlje 4.1.3, str. 95.

⁷²⁸ *Imenik 1895.*, 355.-356.; *Imenik 1899.*, 385.; *Imenik 1903.*, 347.; *Hrvatski kompas 1900.*, 162.-163.; "Upisi tvrdka", *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 192, 25. VIII. 1903., 8.

⁷²⁹ "U Zemunu, 25. siečnja", *NN* (Zagreb), god. LX., br. 23, 29. I. 1894., 4.

spomenuti Avakumović bio je određeno vrijeme također i član ravnateljstva Trgovačke i zanatlijske banke d. d. u Zemunu.⁷³⁰

Mlađi zemunski novčarski zavod, Zemunska pučka štedionica dioničko društvo, osnovana je 1888. godine, i imala je nešto veću dioničku glavnicu od Zemunske štedionice: 100 000 kruna, odnosno 500 dionica nominalne vrijednosti 200 kruna. U upravi zavoda ističu se imena Dragutina Zveržine, gradskoga zastupnika i jednoga od najbližih pristaša gradonačelnika Panajota Morphyja, koji je bio čelnik zavoda i neprekidno obnašao dužnost ravnatelja. Dragutin Kappus, gradski inženjer, gradski zastupnik i također svojedobni Morphyjev pristaša, bio je godinama član Nadzornoga odbora, a Tomo Čmelik, popredsjednik i blagajnik Štedionice, također je bio biran u zastupstvo kao pouzdanik Morphyjeve struje.⁷³¹

U paromlinskom dioničkom društvu Union iz Osijeka, utemeljenom 1892. godine, te s razmjerno velikom dioničkom glavnicom koja je 1901. godine iznosila 800 000 kruna razdijeljenih u 2000 dionica pojedinačne nominalne vrijednosti 400 kruna. Strukturu uprave društva činila su sve dobro poznata imena gospodarskoga i društvenoga života grada Osijeka, a osnovne značajke strukture uprave jesu da su gotovo svi članovi bili Židovi, te da je veći dio njih, manje ili više izravno odnosno manje ili više aktivno, iskazivao naklonost Khuenovu režimu i Narodnoj stranci. Bili su to: potpredsjednik Oskar Weismayer, članovi ravnateljstva Samuel Kästenbaum i Julius Miskolczy, članovi Nadzornoga vijeća Julius Pfeiffer i Julius Sorger.⁷³² I u Prvom slavonskom dioničkom društvu za tvornicu stakla, osnovanom 1899. sa skromnijom glavnicom od 124 000 kruna, nalazimo ponovno Oskara Weismayera kao predsjednika, te Juliusa Miskolczyja i Juliusa Pfeiffera kao članove ravnateljstva.⁷³³

U Barč-pakračkoj željeznici dioničkom društvu mjesto potpredsjednika pripadalo je grofu Aladaru Jankoviću, a članovi ravnateljstva bili su Vjekoslav pl. Tüköry te Isidor Gutmann de Gelse. Ovo dioničko društvo osnovano je 1884., sjedište mu je bilo u Budimpešti, a dionička glavica iznosila mu je 22,000.000 kruna, podijeljenih u 25 000 temeljnih i 30 000 prvenstvenih dionica.⁷³⁴

Slavonska lokalna željeznica dioničko društvo, koje je izgradilo prugu Osijek – Batrina, bilo je osnovano 1892. godine, također sa sjedištem u Budimpešti, te s dioničkom glavnicom od 13,280.000 kruna, podijeljenih u 9275 temeljnih i prvenstvenih dionica. Veći dio mjesta u upravi popunjavali su istaknuti nositelji politike Narodne stranke u Slavoniji, pa je tako grof

⁷³⁰ *Imenik 1899.*, 365.

⁷³¹ *Imenik 1895.*, 356.; *Imenik 1899.*, 386.; *Imenik 1903.*, 347.; *Hrvatski kompas 1900*, 165.; HDA, PRZV, kut. 324, 226-1889; HDA, PRZV, kut. 398, 953-1891; HDA, PRZV, kut. 398, 1008-1891

⁷³² *Hrvatski kompas 1901*, 254.-255.

⁷³³ *Hrvatski kompas 1901*, 262.

⁷³⁴ *Hrvatski kompas 1901*, 287.

Ladislav Pejačević do svoje smrti uživao čast predsjednika, Svetozar Kušević bio je potpredsjednik, dok članovi ravnateljstva, između ostalih, bili i Levin pl. Chavrak, Slavko pl. Cuvaj, Đuro Dedović, Nikola Atanasijev Plavšić, te osječki gradonačelnik Konstantin Graff.⁷³⁵

Upravu Slavonskoga gospodarskog društva sačinjavali su ugledni posjednici i gospodarstvenici, gotovo bez iznimke iz grada Osijeka. Po političkom uvjerenju i djelovanju, bili su u najvećoj mjeri pobornici trenutnoga državnog uređenja i vlade bana Khuena, no bilo je i onih koji su u političkom smislu bili “bezbojni”, odnosno onih koji se nisu aktivno isticali u političkom sukobljavanjima. Iznimka u tom pravilu bio je jedan izraziti oporbenjak, koji je neprekinuto obnašao dužnost prvoga potpredsjednika društva – Vaso Muačević. Muačević je u političkom životu nastupao kao član Srpske samostalne stranke, ali su u njegovoj političkoj djelatnosti zamjetne neke osobitosti, kao što je u pravilu – ne i uvijek – dobra suradnja s osječkom hrvatskom oporbom, te izrazito pozitivan stav spram biskupa Strossmayera.

Tijekom promatranoga razdoblja nije bilo promjena na predsjedničkoj stolici Slavonskoga gospodarskoga društva: tu je čast tijekom svih godina obnašao Ervin pl. Cseh, kojega nije omeo ni njegov politički uspon koji ga je najprije odveo u Vukovar, a zatim i u Budimpeštu.

Mjesto drugoga potpredsjednika bilo je namijenjeno osječkomu gradonačelniku, a Upravni odbor društva činilo je do dvadeset članova. Od poznatijih imena koja su se isticala kao “mađaroni” ili njihovi pristaše, može se izdvojiti grofa dr. Teodora Pejačevića, Levina Chavraka, Antuna pl. Mihalovića, Šandora Sorgera, visoke upravne činovnike Dragutina Kršnjavoga i Zvonimira Žepića, te sveprisutnoga Oskara Weismayera.⁷³⁶

Ne treba podcijeniti niti utjecaj koji su nositelji politike mogli ostvarivati kao čelni ljudi gospodarskih podružnica. Podružnice Slavonskoga gospodarskog društva su vrlo često bile vrlo važan činitelj gospodarskoga života u manjim gradovima ili općinama, sredstva kojima su raspolagale nisu bila zanemariva, i vrlo su često svojom aktivnošću pripomogle pridizanju gospodarskih kultura i poljoprivrede, te gospodarstva uopće.

Tijekom cjelokupnoga promatranog razdoblja na predsjednik Gospodarske podružnice u Đakovu bio je Stjepan Barlović, a jedan od odbornika bio je dr. Antun Švarcmajer. U Našicama je predsjednik Podružnice bio grof Ladislav Pejačević, a potpredsjednik Josip Zulechner, dok je u Virovitici predsjednik tamošnje Podružnice bio grof Aladar Janković. Predsjednik Podružnice u Surčinu bio je jedno vrijeme kotarski predstojnik Dragutin Brnić, u Vinkovcima je istu dužnost obnašao Josip Balley, također kotarski predstojnik. Kotarski

⁷³⁵ *Hrvatski kompas* 1901, 290.

⁷³⁶ *Imenik* 1895., 314.; *Imenik* 1903., 303.-304.

predstojnik Dragutin Šilhabl bio je jedno vrijeme predsjednik Podružnice u Županji. Predsjednik Podružnice u Vukovaru bio je jedno vrijeme Mirko pl. Hideghéthy, a na čelu Podružnice u Nuštru bili su grof Hinko Khuen Belasi kao predsjednik, te Florijan Činček kao potpredsjednik. Predsjednik Podružnice u Zemunu bio je gradonačelnik i saborski zastupnik Narodne stranke Fridolin Kosovac.⁷³⁷

Našički grofovi Pejačević pružali su obilatu pomoć našičkoj Gospodarskoj podružnici, osnovanoj 1889. godine u okrilju osječkoga Slavonskoga gospodarskog društva. Ladislav Pejačević bio je predsjednik Podružnice od njezina osnutka do svoje smrti, a kasnije je istu čast obnašao i Marko Pejačević. Pored toga, djelatnost Podružnice podržavali su financijskim sredstvima, te ustupanjem zemljišta.⁷³⁸

6.5 Narodna stranka i pripadnici slavonsko-srijemskoga plemstva i veleposjeda

Većemu dijelu slavonsko-srijemskoga plemstva, kao i najkrupnijim industrijalcima, rijeka Drava ni u kojem pogledu nije predstavljala granicu; njihove poveznice s mađarskim zemljama bile su višestruke, raznovrsne i vrlo snažne. Kod određenih obitelji bila je riječ o obiteljskim korijenima (Janković, Pejačević, Mailáth, Tüköry, Gutmann...), kod drugih uključenost u mađarski gospodarski, društveni, gospodarski i vjerski život (Khuen, Pejačević, Mailáth, Adamović), treći su u mađarskim gimnazijama i na mađarskim sveučilištima stekli naobrazbu (Ladislav i Teodor Pejačević, Dragutin Khuen-Héderváry, ...).⁷³⁹ Dodamo li tomu da je slavonsko-srijemsko plemstvo i ženidbenim vezama vrlo često stvaralo nove poveznice s mađarskim društvom, može se slobodno reći da je slavonska aristokracija još uvijek – možda kao i posljednja društvena skupina u Hrvatskoj – dobrim dijelom živjela u duhu srednjovjekovne krilatice prema kojoj *extra Hungariam non est vitae*.

Prema Josipu Horvatu, izborni fond Narodne stranke popunjavali su u pretežnoj mjeri svojim sredstvima slavonska aristokracija te visoko svećenstvo obiju crkava,⁷⁴⁰ no zasad u izvorima nemamo potvrdu te tvrdnje. Od istoga novinara i publicista potječu i navodi o novčanoj

⁷³⁷ *Imenik 1895.*, 315.-316.; *Imenik 1899.*, 385.; *Imenik 1903.*, 304.-308.

⁷³⁸ Josip WALLER, "Gospodarsko društvo Kotara Našice", *Našički zbornik*, 4/1999, 235., 237.

⁷³⁹ Nepotpisani člankopisac "mađaronskoga" *Osječkog tjednika* – vrlo vjerojatno dr. H. Spitzer – usporedit će, u okviru polemike s nazorima Dalmatinca Kerubina Šegvića, povezanost Slavonije, odnosno slavonskoga plemstva i Mađarske s povezanošću Dalmacije i Italije: "[...] nas vežu prometne nužde, pa i mnogi politički interesi s Mađarima. Kao što su dalmatinski boljari vezani kulturnim i obiteljskim interesima s Italijom, tako je naša uplivna aristokracija, koja je u Slavoniji gospodarica ogromnih latifundija, u tijesnom savezu s Mađarskom." "Otkaz nagodbe", *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 2, 19. II. 1906., 1.

⁷⁴⁰ Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965., 62.

potpori kojom su isti krugovi omogućili pokretanje i izlaženje “mađaronskoga” organa *Dnevni list* 1905. godine,⁷⁴¹ no ni u tom slučaju ponovno nemamo potvrdu iz drugoga izvora.

Obitelj Pejačević

U prošlosti unionizma na području Slavonije i Srijema naročito istaknuto mjesto tijekom više naraštaja pripadalo je plemićkoj obitelji Pejačević i svima trima njezinim granama – virovitičkoj, našičkoj i rumskoj. Iz redova ove obitelji potekli su brojni pojedinci koji su se zauzimali važne položaje u politici, upravi i gospodarstvu Hrvatske.

Nakon odstupanja s banske časti, grof Ladislav Pejačević povukao se u najvećoj mjeri iz javnoga i političkoga života. Posvetio se u više gospodarstvu i upravi svoga vlastelinstva, a formalno je i nadalje ostao član Narodne stranke. Na saborskim izborima 1884. godine izabran je u Našicama kao član Narodne stranke. Prvi znatniji znaci udaljavanja od stranke i Khuenova režima bili su vidljivi u proljeće 1885. godine kada je hrvatski Sabor raspravljao o troškovima vojne intervencije u vrijeme narodnoga pokreta iz 1883. godine. Tada je Ladislav Pejačević napustio Zagreb, i *Narodne novine* su se upinjale da uvjere javnost kako razlog njegov odlasku nije težnja da izbjegne glasovanje o snošenju dotičnih troškova, već da je tobože zbog gospodarskih poslova morao otputovati u Beč.⁷⁴²

U svibnju 1887., nedugo uoči redovnih saborskih izbora, Pejačević je i formalno istupio iz redova Narodne stranke, te najavio kandidaturu na izborima izvan stranaka. Ne pridruživši se niti jednoj od oporbenih stranaka (kao “divljak”), bilo je najavljeno da će na izbore izaći s programom Narodne stranke, što je dalo osnove za tumačenja da time želi poručiti kako je Narodna stranka napustila vlastiti program.⁷⁴³ Do svoje smrti bio je biran u našičkom izbornom kotaru kao kandidat izvan svih stranaka, ne stupivši nikad u otvorenu oporbu protiv Khuena.

Početkom 1892., uoči nadolazećih saborskih izbora, Ladislav Pejačević je ponovno aktivnije politički istupio te nastojao okupiti Khuenove protivnike među slavonskom aristokracijom te neke dio drugih pasiviziranih političara, koji su, poput Jovana Živkovića, mahom bili članovi ili pristaše upokojenog Centruma. Pejačević je računao da bi mogao privući Franju Račkoga i biskupa Strossmayera, te druge prvake Neodvisne narodne stranke, no njegova inicijativa nije

⁷⁴¹ J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 94.

⁷⁴² Vrlo je vjerojatno da je ipak u pravu bio Pozor koji je pisao da se Pejačević ne slaže sa stavom Vlade, te da je sklonio iz Zagreba uvažavajući molbu prijatelja da ne glasa protiv Vladina prijedloga. “Pozor”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 110, 15. V. 1885., 4.

⁷⁴³ “Grof Ladislav Pejacsevich”, *Obzor* (Zagreb), br. 117, 24. V. 1887., 3.

našla na plodno tlo, čak nije ni shvaćena suviše ozbiljno.⁷⁴⁴ Na rečenim izborima Pejačević je ponovno izabran u Sabor, ali u narednim se godinama nije isticao svojim radom. Prema poslijeizbornomu uvodniku oporbenoga *Obzora*, Pejačević se, suočen s poraznim rezultatom izbora na kojima je izabrano čak 77 “mađaronskih” zastupnika (od 88), odlučio približiti Narodnoj stranci te na taj način pokušati djelovati na smjer njezine politike. Obzoraši, međutim, nisu polagali osobite nade u uspjeh Pejačevićeve taktike: “Uz organizaciju većine i gvozdenu njezinu privrženost i poslušnost svome vodji – ljudi svojstva nešto odličnijih od onih g. grofa, nebi mogli u dobrom smislu na nju djelovati, a kamo li će g. prof.”⁷⁴⁵ Kasniji slijed događaja dao je autoru uvodnika posve za pravo.

Svi kontakti s drugim politički nezadovoljnim velikašima u Slavoniji nisu urodili konkretnijim povezivanjem i zajedničkim političkim istupom,⁷⁴⁶ ali se nije nikada službeno vratio u redove Narodne stranke.

Od Ladislavovih potomaka, najvažniju političku ulogu igrao je sin Teodor (Našice, 24. IX. 1855. – Beč, 22. VII. 1928.). On je doktorsku titulu stekao na budimpeštanskom sveučilištu, a zarana se uključio u politički život Hrvatske. Grof dr. Teodor Pejačević bio je biran za zastupnika Narodne stranke u hrvatskom Saboru još za banovanja svoga oca Ladislava, pa ponovno na izborima 1884. godine. Bio je delegiran i u zajednički Sabor, gdje je bio zapažen kao jedan od rijetkih aktivnih hrvatskih zastupnika. Pri saborskim izborima 1884. bio je izabran u dva izborna kotara, nakon čega se zahvalio na mandatu virovitičkoga kotara te virovitičkim izbornicima preporučio svoga strica, virovitičkoga vlastelina grofa Ferdinanda Pejačevića. Nakon Khuenova provođenja upravne reforme, Pejačević je imenovan velikim županom Virovitičke županije, i na toj je dužnosti ostao punih petnaest godina (25. VI. 1886. – 29. X. 1901.). Kao potomak obitelji Pejačević, Ladislavov sin i kao školovani i sposobni član visokoga plemstva bio je predodređen za visoke dužnosti, i županska je čast bila tek jedna od nižih.⁷⁴⁷

Kao veliki župan u Osijeku nerijetko je iskazivao krutost i sklonost samovolji, na vrlo se bezobziran način obračunavao s oporbom i pri tome se počesto vrlo nehajno odnosio prema zakonskim propisima. To je, primjerice, došlo do izražaja u proljeće 1896. kada se Pejačević obratio izravno banu Khuenu i zatražio da državno nadodvjetništvo u Zagrebu uzme u

⁷⁴⁴ Pejačevićev istup u *Agramer Tagblattu* i njegovu inicijativu uopće Rački je nazvao “komedijom”, a Strossmayer “velikom budalaštinom”. Vidi Račkijevo pismo od 22. siječnja te Strossmayerovo od 24. siječnja: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, ur. Ferdo Šišić, knj. IV., Zagreb 1931., 298.-299.

⁷⁴⁵ “Poslie izbora”, *Obzor* (Zagreb), br. 127, 3. VI. 1892., 1.

⁷⁴⁶ “Izborne vijesti”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 7, 28. IV. 1892., 2.

⁷⁴⁷ *Obzor* je još 1892. u jednom kritički intoniranom dopisu pisao da je Teodor Pejačević “predestiniran za hrvatskoga ministra, - a nekogji smatrali su ga dapače i budućim banom”. “Veliki župan grof Pejačević”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXIII., br. 271, 26. XI. 1892., 2.

razmatranje dva sudska predmeta koja su bila raspravljena pred osječkim Kotarskim sudom. Pejačević se u svom dopisu požalio na navodnu pristranost osječkog suda u ovim slučajevima, odnosno tvrdio je da je sud uzimao u zaštitu oporbenu opredijeljenu optuženike.⁷⁴⁸

U jesen 1901. godine iznenada se povukao s dužnosti virovitičkoga velikog župana, opravdavajući taj čin isključivo zauzetošću vođenjem obiteljskoga posjeda u Našicama, kojega je preuzeo nakon smrti oca Ladislava (preminuo 7. travnja 1901.). U svom odstupnom govoru od 16. studenoga Pejačević je još jednom istaknuo da je jedini razlog odlaska upravljanje veleposjedom, te obećao da će i ubuduće kao saborski zastupnik i županijski skupštinar raditi za interese Virovitičke županije.⁷⁴⁹ Tek nekoliko dana po povlačenju ponovno je izabran za narodnoga zastupnika Narodne stranke u našičkom izbornom kotaru. Preminuo je u sanatoriju Cottage u Beču 22. srpnja 1928.

Obitelj Khuen Belasi

Na prijelomu stoljećâ nuštarsko je vlastelinstvo obuhvaćalo površinu od 5.819,57 hektara (10.121 jutro), od čega su najveću većinu činile oranice (2.338 ha) i šume (2.635,80 ha).⁷⁵⁰ Od kraja XVIII. stoljeća vlastelinstvo Nuštar bilo je u posjedu grofova Khuen Belasi. Otac bana Dragutin Khuen-Héderváryja, grof Antun (III.) Khuen Belasi (Bratislava, 25. II. 1817. – Monostor, 21. V. 1886.) objedinio je posjed nakon u svojim rukama nakon što smrti brata Hinka (Heinricha) († 1880.).⁷⁵¹ Bio je zastupnik na hrvatskom Saboru od 1861. do 1870., a potom se posvetio upravi svojih posjeda i s obitelji živio naimjениčno u Bratislavi, Monostoru, Nuštru, Temišvarskom Banatu i u Šleskoj. Nakon sinovljeva stupanja na čelo uprave u Hrvatskoj i Slavoniji, ponovno se politički aktivira i biva 1884. izabran za zastupnika vinkovačkoga izbornog kotara.⁷⁵²

Nakon smrti Antuna Khuen Belasija, posjed je naslijedio njegov sin, a banov brat grof Hinko (Heinrich) Khuen Belasi (Nuštar, 17. XI. 1860. – Nuštar, 12. X. 1928.). Nakon kraće vojne službe, preuzeo je upravu nad nuštarskim, a kasnije vukovarskim vlastelinstvom. Oženio je

⁷⁴⁸ HDA, PRZV, kut. 499, 2573-1896.

⁷⁴⁹ "Ostavka velikog župana grofa Teodora Pejačevića", *Hrvatska* (Zagreb), br. 248, 28. X. 1901., 1.; "Počast odstupajućemu velikomu županu", *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 265, 18. XI. 1901., 3.; "Odstup velikoga župana, presv. g. dra. Teodora grofa Pejacsevicha", *VŽV* (Osijek), god. X., br. 24, 1. XII. 1901., 209.-212.

⁷⁵⁰ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 226.

⁷⁵¹ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 385.

⁷⁵² M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 385.; "† Antun grof Khuen-Belassy", *NN* (Zagreb), god. LII., br. 118, 24. V. 1886., 1.

1890. Johannu groficu Eltz.⁷⁵³ On je bio u više navrata biran u općinsko zastupstvo Nuštra, te je čak obnašao i dužnost načelnika općine.⁷⁵⁴ Za načelnika je prvi put izabran 1. ožujka 1894., i izbor je bio jednoglasan. Grof je rado prihvatio ponuđenu službu, i obavljao ju je bez naknade.⁷⁵⁵

Brojnim stradanjima bio je tijekom XX. stoljeća izložen i stari veleposjed Khuenovih u Nuštru; znatno oštećen, dvorac svojim žalosnim izgledom daje tek naslutiti negdašnji sjaj. Krajem Drugoga svjetskog rata (uslijed vojnog djelovanja) i u neposrednom poraću (hotimično spaljivanje i uništavanje) gotovo u cijelosti nepovratno su nestale pokretne vrijednosti koje su od XVIII. stoljeća prikupljala brojna pokoljenja. Od obiteljskog arhiva, bogate biblioteke i drugih dragocjenosti, poput obiteljskih portreta, ostalo je tek nekoliko knjiga u vinkovačkom Arhivskom centru Državnoga arhiva u Osijeku, a i tu je riječ o manje vrijednim primjercima.⁷⁵⁶

Obitelj Eltz

Od 1737. godine vukovarsko vlastelinstvo bilo je u posjedu grofovske obitelji Eltz koja je pripadala staronjemačkome praplemstvu. Plemići Eltz postali su 1486. vitezovima, a 1646. dobili su od cara barunski naslov. Vukovarski posjed kupio je Filip Karlo Eltz, nadbiskup u Mainzu i izborni knez njemačkog carstva, za djecu svoga pokojnog brata Karla Antuna Eltza koji je 1733. polučio grofovski naslov. Prvi upravitelj dobra postao je Anselmo Kazimir Franjo Eltz. On je u Vukovaru podigao dvorac, polučio Ugarsko-hrvatsko državljanstvo (indigenat), a 1771. kraljica Marija Terezija izdala je donaciju (darovnicu) kojom njemu i svim potomcima osigurava vukovarsko imanje i nasljednu čast velikoga župana Srijemske županije.⁷⁵⁷ Vukovarsko vlastelinstvo obsezalo je do 1848. godine 87.708 jutara zemljišta, a nakon prve agrarne reforme i podjele zemlje seljacima nakon ukidanja kmetstva, vlastelinstvu je ostalo oko 32.000 jutara zemljišta. Gospodarska snaga vlastelinstva je s vremenom rasla, i

⁷⁵³ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 385.

⁷⁵⁴ “U Nuštru, 5. prosinca”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 285, 13. XII. 1893., 5.; “U Nuštru”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 265, 18. XI. 1901., 5.

⁷⁵⁵ “Grof – občinski načelnik”, *VŽV* (Osijek), god. III., br. 6, 15. III. 1894., 46.

⁷⁵⁶ Zlatko VIRC, “Sudbina knjižnice nuštarskih grofova Khuen-Belasi”, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / VDG Jahrbuch 2001*, ur. Renata Trišler i Nikola Mak, Osijek 2001., 153.-156.

⁷⁵⁷ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 271.; M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 349., 409.

bilo je to jedno od najjačih vlastelinstava u Hrvatskoj, poznato po vinogradarstvu, svilarstvu, pčelarstvu, poljodjelstvu, ali i po razmjerno ranim industrijskim postrojenjima.⁷⁵⁸

Za revolucionarnih previranja 1848. žrtvom je na strašan način postao i tadašnji vukovarski vlastelin grof Hugo Eltz. Uslijed uznemirenosti i straha od mađarskih špijuna bio je od strane okolnih seljaka osumnjičen da je mađarski špijun i zatvoren u svoj dvorac. Uzalud je uvjeravao narod u svoj nevinost, dana 26. listopada 1848. bio je izveden iz dvorca i ubijen udarcem kamena u glavu.⁷⁵⁹

Njegov nećak, grof Dragutin (Karlo) Eltz (Aschaffenburg, Njemačka, 29. I. 1823. – Vukovar, 26. V. 1900.) bio je gospodar imanja za banovanja Dragutina Khuen-Héderváryja. Dodatno je povećao i unaprijedio vukovarsko vlastelinstvo.⁷⁶⁰ Godine 1892. grof Dragutin Eltz uplatio je 47.092 forinti poreza, što bio golem iznos u to vrijeme (drugi najveći veleporeznik u Srijemskoj županiji bio je te godine srpski patrijarh Georgije Branković koji je uplatio tri puta manji iznos).⁷⁶¹

Kao vukovarski vlastelin, bio je virilni član hrvatskog Sabora, no nije se isticao u njegovu radu, niti je osobno aktivno istupao u političkom životu uopće. Podržavao je Khuenovu vladavinu i većina viših službenika s njegova vlastelinstva (Imbro Hideghéthy, dr. Aleksandar Peičić) bili su istaknuti predstavnici Narodne stranke, a vlastelinsko činovništvo u brojnim je prilikama istupalo kao glasačko tijelo za “mađaronske” kandidate, bilo na saborskim, bilo na izborima za vukovarsko gradsko zastupstvo. Položaj Narodne stranke i njezinih predstavnika, barem kada je riječ o rezultatima izbora za zastupnike u Saboru i gradsku vukovarsku vlast, bio je neprikosnoven, i nesumnjivo je bio zasluga (i) grofa Dragutina Eltza. Eltz je također bio i patron pojedinih župa na svom vlastelinstvu (primjerice, Sotin), što pojašnjava prorežimsko ili barem neupadljivo držanje župnika tih župa.

Eltzovi su rodbinskim vezama gotovo bez iznimke bili povezani s članovima ostaloga domaćeg ili stranog plemstva, pa tako i s nuštarskim Khuenima: kći grofa Dragutina Eltza, Ivana (Johanna), bila je udana za grofa Hinka (Heinricha) Khuen Belasija koji je bio brat bana D. Khuen-Héderváryja,⁷⁶² pa i u toj okolnosti možda treba tražiti objašnjenje političkog opredjeljenja grofova Eltz.

Gospodarska snaga Eltzova vlastelinstva u bitnome je određivala cjelokopni gospodarski, ali i društveni i politički život vukovarskoga kraja. I sâm grof Dragutin Eltz bio je veoma uključen

⁷⁵⁸ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 343.

⁷⁵⁹ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 278.

⁷⁶⁰ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 409.

⁷⁶¹ “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 109, 13. V. 1893., 1.

⁷⁶² M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 385., 409.

u društveni život, nerijetko se zauzimajući za probitke grada u kojemu je bilo sjedište njegova posjeda. Već je ranije rečeno da je bio član ravnateljstva Srijemskoga štednoga i pripomoćnoga društva, a dotična je ustanova zasigurno stajala pod njegovim izravnim nadzorom. Eltz je poklonio zemljište i 4000 forinti za izgradnju gimnazije u Vukovaru,⁷⁶³ ali je također i osobno predvodio osobno izaslanstvo koje je 1889. putovalo u Zagreb i nastojalo ishoditi otvorenje realne gimnazije u Vukovaru.⁷⁶⁴ Godine 1896. odlikovan je i visokim odlikovanjem, Redom željezne krune I. razreda.⁷⁶⁵

Dragutinov sin, grof Jakob Eltz (Vukovar 13. II. 1860. – Vukovar, 22. VI. 1906.), naslijedio je oca ali je vlastelinstvom upravljao tek šest godina, do smrti 1906. godine. Gimnaziju je završio u Osijeku, a studij prava u Beču. Po svršetku studija posvetio se gospodarstvu na obiteljskom vlastelinstvu. Bio je također i član skupštine Srijemske županije.⁷⁶⁶ Kao i otac, u političkom životu pristajao je uz režim svog rođaka Khuen-Héderváryja, a u jednom jednom sazivu sabora (1887.-1892.) bio je i izabrani zastupnik Narodne stranke u hrvatskom Saboru. Pri kasnijim izborima više nije kandidirao, a nakon očeve smrti bio je virilni član Sabora. U povodu smrti Jakoba Eltza, *Narodne novine* su pisale da je pokojnik Narodnoj stranci “ostao [...] vjeran član, dok je godj postojala, te je rado žrtvovao za nju, kad godj se od njega tražila kakva žrtva”. Istaknuto je, također, da je bio “iskren i neuzkolebiv pristaša ugarsko-hrvatske državne zajednice”.⁷⁶⁷ Godine 1896. na vlastiti je trošak u Vukovaru utemeljio pučku kuhinju u kojoj se svaki dan prehranjivalo oko šezdeset siromaha raznih vjeroispovijesti.⁷⁶⁸

O bliskosti Jakoba Eltza i Khuena svjedoči i podatak da ga je Khuen posjećivao u Vukovaru i nakon svog odlaska iz Hrvatske,⁷⁶⁹ zacijelo u trenutku kada je Eltz već bio na samrti. Bivši je ban također doputovao i na J. Eltzov pokop.⁷⁷⁰

Obitelj Prandau

⁷⁶³ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 409.

⁷⁶⁴ “Pitanje o realci u Vukovaru”, *NN* (Zagreb), god. LV., br. 208, 11. IX. 1889., 2.-3.

⁷⁶⁵ “Previšnja odlikovanja”, *NN* (Zagreb), god. LXXII., br. 131, 2.

⁷⁶⁶ “† Jakob grof Eltz”, *NN* (Zagreb), god. LXXII., br. 146, 25. VI. 1906., 2.; “† Grof Jakob Eltz”, *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 24, 25. VI. 1906., 3.; “Graf Jakob Eltz †”, *Slavonische Presse* (Osijek), Jg. XXII., Nr. 144, 26. VI. 1906., 3.

⁷⁶⁷ “† Jakob grof Eltz”, *NN* (Zagreb), god. LXXII., br. 146, 25. VI. 1906., 3.

⁷⁶⁸ “Grof dobrotvor”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVII., br. 6, 9. I. 1896., 3.

⁷⁶⁹ “Personalnachricht”, *Slavonische Presse* (Osijek), Jg. XXII., Nr. 130, 8. VI. 1906., 2.

⁷⁷⁰ “† Jakob grof Eltz”, *NN* (Zagreb), god. LXXII., br. 147, 26. VI. 1906., 2.

U vrijeme narodnoga pokreta 1883. i stupanja Dragutina Khuen-Héderváryja na bansku čast, na zalasku života bio je valpovački i donjomiholjački vlastelin barun Gustav Hilleprand Prandau, jedan od najbogatijih slavonskih veleposjednika i nekoć istaknuti unionist. U političkom životu sudjelovao je od 1861. godine, pa premda je rijetko javno istupao, bio je vrlo utjecajan. Istaknuo se naročito 1872. godine kada je njegovim i posredovanjem zagrebačkoga nadbiskupa Mihalovića, a navodno po osobnoj želji Franje Josipa, došlo do stapanja dijela unionista s Narodnom strankom, što je bilo preduvjet dolaska Narodne stranke na vlast i Ivana Mažuranića na bansku čast. U isto vrijeme zauzeo se i za reviziju Nagodbe, te aktivno sudjelovao u radnjama koje su vodile do revizije provedene 1873. godine. Iz tog je razloga u nekrologu objavljenom u *Narodnim novinama* nazvan “začetnikom revidirane nagodbe i duhovnim ocem današnje narodne stranke; njemu pripada velika zasluga i slava, što je od godine 1873. pa sve do godine 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo političkoga strančarstva nestalo, što su se elementi nekadašnje unionističke ili ‘magjaronske’ stranke pretočili i slili u stranku narodnu” (spac. NN).⁷⁷¹

Posljednjih godina života Prandau je pobolijevao i živio je povučeno. Na banske pozive da kao virilist sudjeluje na saborskim sjednicama, ispričavao se svojim zdravstvenim tegobama,⁷⁷² a iz istih razloga nije dolazio ni na sjednice osječkoga gradskog zastupstva, čiji je član bio.⁷⁷³ Preminuo je 23. svibnja 1885., ostavivši posjed koji je prema nekim procjenama vrijedio više od 30 milijuna forinti. Nije imao muških potomaka,⁷⁷⁴

Obitelj Mailáth

Od iznimnog, gotovo presudnog utjecaja na politički, društveni, gospodarski pa i vjerski život donjomiholjačkog kraja bila je prisutnost barunske obitelji Prandau, odnosno grofovske obitelji Mailáth u potonjem razdoblju.

⁷⁷¹ “† Baron Gustav Prandau”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 118, 26. V. 1885., 2. O tomu više: Vera CILIGA, *Slom politike Narodne stranke*, Zagreb 1970., 133.-135.

⁷⁷² HDA, PRZV, kut. 244, 4605-1884.

⁷⁷³ “Izbor gradskoga načelnika u Osieku”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 6, 8. I. 1884., 2.

⁷⁷⁴ Gustav Hilleprand Prandau (Valpovo, 13. V. 1807. – Valpovo, 23. V. 1885.). Gimnaziju pohađao u Pečuhu i Požunu (Bratislavi), potom pohađao Terezijanum u Beču, i 1826. godine završio Pravoslavnu akademiju u Zagrebu. Nakon očeve smrti Gustav je naslijedio Valpovo, a brat Karlo Donji Miholjac, no nakon što je Karlo 1849. preminuo bez potomaka, Gustav je ponovno objedinio posjed. U više navrata darovao je znatne svote u kulturne i dobrotvorne svrhe, pa tako i 10 000 forinti za osnutak Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnost. U Valpovu je 1874. godine dao podići spomenik Matiji Petru Katančiću. “† Baron Gustav Prandau”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 118, 26. V. 1885., 2.

Povijest Miholjca je kroz dugo razdoblje bila vezana uz Valpovo budući da je bio u sastavu valpovačke gospoštije. Donji Miholjac se kao posjed osamostaljuje 1885. godine kada se valpovačko vlastelinstvo nakon smrti posljednjeg Prandaua – Gustava – dijeli na dva dijela između Gustavovih kćeri Marijane i Stefanije. Stefanija je bila udana za grofa Georga Mailátha i tako je donjomiholjački posjed pripao grofovima Mailáth von Székhely. Posljednji vlasnik posjeda bio je grof Ladislav Mailáth (1862.-1927.), sin Stefanije i Georga.⁷⁷⁵ Obitelj Mailáth je stara plemićka mađarska obitelj, a rodonačelnik loze bio je József Mailáth (1735.-1810.) koji je 1783. postigao naslov grofa.⁷⁷⁶

Vlastelinstvo je bilo dominantan čimbenik gospodarskoga života u donjomiholjačkom kraju. Početkom XX. stoljeća zauzimalo je površinu od 26.335 hektara (45.180 jutara), dijelilo se na sedamnaest majura i pet šumskih područja.⁷⁷⁷ Na razmeđu XIX. i XX. stoljeća grof Ladislav Mailáth zauzima prvo mjesto na popisu “veleporezovnika” u Virovitičkoj županiji: godine 1898. uplatio je, primjerice, 35.201 forintu i 34 novčića izravnog poreza, a pet godina kasnije, 1903., uplatio je 71,073.40 kruna izravnog poreza.⁷⁷⁸

Za razliku od političkog života u kojemu nikada nije javno aktivno djelovao,⁷⁷⁹ grof Ladislav Mailáth često je bio predvodnik inicijativa na gospodarskom planu. Bio je, između ostalog, od osnutka 1896. godine pa sve do 1918. predsjednik Zadruga za regulaciju potoka Karašice i Vučice,⁷⁸⁰ a za potrebe gradnje velikoga željezničko-cestovnog mosta darovao je zemljište na obje obale Drave.⁷⁸¹ Mailáthovi su se – bili su, kao i Prandaui ranije, patroni škole i župe⁷⁸² – iskazivali i kao pokrovitelji kulture i prosvjete u Donjem Miholjcu. Uz podređenost pečuškom

⁷⁷⁵ Posjed je ostao u vlasništvu obitelji Mailáth do 1923. godine. Sažeto, ali najpreglednije o obitelji Mailáth i donjomiholjačkom vlastelinstvu vidi: Mladen OBAD ŠĆITAROCI – Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji. Od Zagreba do Iloka*, Zagreb 1998., 132.-139. Temeljno djelo za povijest vlastelinstva još uvijek predstavlja knjiga gospodarskog stručnjaka Adolfa Danhelowskog *Domänen Valpo und Donji Miholjac in Slavonien*, Beč 1885.

⁷⁷⁶ Član ove obitelji grof Kalman Josip Mailáth bio je veliki župan Virovitičke županije između 1825. i 1827. godine. Stjepan SRŠAN, “Župani i arhivsko gradivo Virovitičke županije od 1745. do 1929.”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, 40.

⁷⁷⁷ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji*, 134.

⁷⁷⁸ Usporedbe radi, biskup Josip Juraj Strossmayer uplatio je 1888. godine 22.530 forinti izravnog poreza, a 1903. godine 39,216.31 kruna. *Izješće upravnoga odbora za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898.*, Osijek 1899., 53.; *Izješće upravnoga odbora za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1903.*, Osijek 1904., 56. U međuvremenu je bila izvršena zamjena forinti u krunu u omjeru 2:1.

⁷⁷⁹ Za razliku od, primjerice, baruna Gustava Hillepranda von Prandaua koji je bio virilni član hrvatskog Sabora, grof Ladislav Mailáth nije nikada, ni kao virilni ni kao izabrani zastupnik, bio član Sabora, a nije obnašao niti druge javne dužnosti. Mailáthovi su potjecali iz Erdelja, a bili su ne samo porijeklom i posjedima vezani za prekodravsko područje.

⁷⁸⁰ Ilija ČOSIĆ, *Karašica – Vučica Donji Miholjac. 1896.-1996.*, Osijek 1996., 28.

⁷⁸¹ Josip HAM, “Povijesni pregled razvoja, korištenja i uloge Slavonsko-podravске željeznice”, *Godišnjak*, 2/1993, 55.

⁷⁸² S. MAROSLAVAC, *Donji Miholjac*, 173., 205.

biskupu, i patronat Mailáthovih je zasigurno značajno utjecao na političko opredjeljenje i djelovanje miholjačkog svećenstva.

Premda osobno udaljen od hrvatskoga političkog života, grof Ladislav Mailáth podržavao je bana Khuen-Héderváryja i njegovu vladu. Donjomiholjački izborni kotar u razmatranom razdoblju predstavlja jedan od mirnijih izbornih kotara u kojima izbor kandidata Narodne stranke nije dolazio u pitanje. Od 1883. do 1903. u Donjem Miholjcu održano je pet redovnih i jedni izvanredni naknadni izbori, i u svih su šest navrata uvjerljivo, tri puta i bez protukandidata, pobijedili Vladini kandidati. Svi su izabrani zastupnici bili usko povezani s grofom Mailáthom i nema sumnje da je on značajno utjecao na odabir kandidata, te da je stoga i brojno vlastelinsko činovništvo vršilo agitacije za dotične kandidate. Ulogu vlastelinstva potvrđuje, pored ostaloga, i kotarski predstojnik Dellimanić koji je posvjedočio da “mađaronski” kandidat pobjedu na izborima 1887. “[...] postigao ne bi nikada da nisam ja i vlastelinstvo D. Miholjačko za njega radilo što mu sigurno u pameti jošte sada biti mora [...]”.⁷⁸³

Obitelj Normann-Ehrenfels

Rodonačelnik obitelji Normann-Ehrenfels bio je grof Konstantin Normann koji je kao mladi pomeranski grof došao u Slavoniju za upravitelja valpovačkoga posjeda grof Prandaua. Iako stranac, svojim je ponašanjem potvrđivao da Slavoniju doživljava svojom domovinom. Godine 1856. bio je izabran za predsjednika novoosnovane Gospodarske podružnice za područje kotarâ Našice, Valpovo i Donji Miholjac.⁷⁸⁴ Konstantin Normann oženio je Marijanu, kći Gustava Prandaua, i bio joj je drugi suprug (nakon smrti grofa Zichyja).⁷⁸⁵ Budući da Gustav Prandau nije imao muške djece, njegov veleposjed naslijedile su njegove kćeri, odnosno prešao je u ruke grofovskih obitelji Mailáth i Normann-Ehrenfels.

Konstantin Normann i njegova supruga Marijana imali su dva sina: Gustava i Rudolfa Normann-Ehrenfelskog. Nakon smrti majke Marijane, braća su posjed razdijelila tako da je Gustav Normann-Ehrenfels postao vlasnik trećine ostavinskih nekretnina pod nazivom

⁷⁸³ Hrvatski državni arhiv, fond Predsjedništvo zemaljske vlade (dalje: HDA, PrZV), kut. 341, 182-1889.

⁷⁸⁴ Josip WALLER, “Gospodarsko društvo Kotara Našice”, *Našički zbornik*, 4/1999, 233., 243.; Vilko ČURŽIK, *Novi gospodari Valpovštine*, Valpovo 1989., 38.

⁷⁸⁵ “† Baron Gustav Prandau”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 118, 26. V. 1885., 2.

“Plemićko dobro Bizovac”,⁷⁸⁶ dok je grof Rudolf Normann-Ehrenfels postao vlasnik ostalih nekretnina kojima je službeni naziv bio “Plemićko dobro Valpovo”.⁷⁸⁷

Politički aktivniji brat bio je Gustav Normann koji je uz jedan duži prekid aktivno podupirao Khuena i njegovu vladu. On je u više navrata bio biran i za saborskoga zastupnika s programom Narodne stranke, i svaki put u istomu izbornom kotaru – Valpovu.

Prvo nezadovoljstvo kod braće Normann Khuen je izazvao već 1885. svojim činom prebacivanja komorskih spisa u Budimpeštu. Grofovi su se tim povodom ujese približili aristokratskoj oporbi okupljenoj oko grofova Drašković.⁷⁸⁸ Grof Gustav Normann tada nije javno izrazio svoje nezadovoljstvo, ali je u srpnju 1886. iznenada položio svoj saborski mandat za kotar Valpovo. Predsjedništvu Sabora šturo je obrazložio da ga na taj čin sile “raznovrstne okolnosti”. Osječka *Die Drau* je njegovo povlačenje dovodila u vezu s novim sudbenim preustrojem, odnosno ukidanjem dotadašnjega Kotarskog suda u Valpovu, a pravaška *Hrvatska* je spekulirala o navodnim, skorašnjim promjenama iniciranim iz Beča, a u kojima bi važnu ulogu dobio i Gustav Normann.⁷⁸⁹ Potonje su glasine vjerojatno bile netočne, i vrlo je vjerojatno da je razlog privremenoga povlačenja Gustava Normanna s političke pozornice doista bilo nezadovoljstvo sudbenim reformama u okviru kojih je ukinut Kotarski sud u Valpovu, a njegove ingerencije prenesene na Kotarski sud u Osijeku u Gornjem gradu.⁷⁹⁰

Krajem svibnja 1887., nakon raspisivanja novih saborskih izbora, biskup Strossmayer osobno se obratio Gustavu Normannu i pokušao ga privoljeti da se kandidira kao oporbeni kandidat. Grof je biskupu odgovorio pismom od 2. lipnja, i uvijenim se načinom zahvalio i ispričao što ne može prihvatiti kandidaturu. Odgovor je predstavljao prilično razočaranje za biskupa i ponukao ga da na poleđini pribilježi sljedeću opasku: “Ovo je vrlo znamenit odgovor grofa Normanna. Siromaški naš narod još nije toliko dozrio da se sam brani, a oni koji bi po Bogu i

⁷⁸⁶ Sjedište dobra bilo je u Bizovcu, a dobro je obuhvaćalo i pravo patronato nad župnim crkvama u Petrijevcima i Brođancima te školama u Bizovcu, Petrijevcima, Josipovcu i Brođancima, zatim regalno pravo ribolova na vodama u okviru dobra. Unutar bizovačkoga posjeda ležale su 1893. godine općine Bizovac, Josipovac, Petrijevcima, Martinci, Brođanci, Satnica, Poganovci te jedan dio Habjanovaca i Budimaca.

⁷⁸⁷ Sjedište dobra bilo je u Valpovu, obuhvaćalo je i pravo patronata nad župnim crkvama u Valpovu, Harkanovcima i Veliškovcima te školama Valpovu, Ladimirevcima, Veliškovcima, Harkanovcima i Koški. Nadalje, vlasnik dobra raspolagao je i regalnim pravom ribolova na vodama u okviru dobra, regalnim pravom vašara u Valpovu i regalnim pravom prevažanja preko Drave. Unutar bizovačkoga posjeda ležale su 1893. godine općine Valpovo, Šag, Nard, Bistrinci, Gat, Veliškovci, Tiborjanci, Vinogradci, Bocanjevci, Koška, Harkanovci, Ivanovci, Zelčin, Marijančaci, Ladimirevci te jedan dio Habjanovaca i Budimaca. “Promjene u vlastelinstvu valpovačkom”, *VŽV* (Osijek), god. II., br. 1, 1. I. 1893., 7.-8.

⁷⁸⁸ *Korespondencija Rački – Strossmayer*, ur. Ferdo Šišić, knj. IV., Zagreb 1931., 434.

⁷⁸⁹ “Položio mandat”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 143, 26. VII. 1886., 3.

⁷⁹⁰ *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljeviniu Hrvatsku i Slavoniju*, komad IX, 1886.; Melita RONČEVIĆ, “Pregled organa pravosuđa od 1850. do 1914. godine za područja pod nadležnošću Državnog arhiva u Osijeku”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 8/2005, 46.

svomu položaju braniti imali, il nemare mlogo za njega, il se njegovom sramotom i njegovim jarmom ponose, i u svoje sebične i gadne svrhe služe. Bog neka mu bude na pomoći; ja ću ga dok sam živ, po mogućnosti svojoj braniti i od zla odvrćati.”⁷⁹¹

Kada je Dragutin Neuman 1901. pristao biti oporbeni kandidat u našičkom izbornom kotaru i na biralištu se suprotstaviti grofu Teodoru Pejačeviću, grof Gustav Normann otkazao mu je dugogodišnju službu ravnatelja bizovačkoga vlastelinskog dobra.⁷⁹²

Bio je član brojne skupine zastupnika Narodne stranke koji su ubrzo poslije izbornoga kraha na svibanjskim izborima 1906. godine položili svoj netom stečeni saborski mandat,⁷⁹³ a u njegovu slučaju taj je čin predstavljao i kraj aktivnoga bavljenja politikom. Na Normannovu odluku o polaganju saborskoga mandata 1906. utjecao je žestok pritisak mjesnih naprednjaka kojemu je bio izložen u danima nakon svibanjskih izbora.⁷⁹⁴

Obitelj Tüköry

Daruvarsko vlastelinstvo bilo je 115 godina (1763.-1878.) u posjedu plemićke obitelji Janković koja je na vlastelinstvo naselila strane i domaće obrtnike i trgovce te tako obnovljenom gradu dala mađarsko ime Daruvár (“ždralov grad”, prema liku ždrala u obiteljskom grbu). Između 1771. i 1777. nepoznati bečki arhitekti sagradili su za grofa Antuna Jankovića raskošan jednokatni dvorac s tri krila. Inače dosta kritički nastrojen putopisac, carski savjetnik Friedrich Wilhelm von Taube pohvalno je opisao ovaj dvorac.⁷⁹⁵

Daruvarski dvorac i vlastelinstvo kupili su 1879. godine pomađareni Židovi Vjekoslav (Alois, Alojz) i Antun Tüköry (ranijeg prezimena Spiegel),⁷⁹⁶ u čijem će posjedu vlastelinstvo ostati do 1905. godine.⁷⁹⁷

Obitelj Tüköry bili su najveći zemljoposjednici u Požeškoj županiji, i 1902. godine površina njihova vlastelinstva iznosila je 21.620 hektara.⁷⁹⁸ O bogatstvu Tüköryjevih svjedoči i

⁷⁹¹ Središnji nadbiskupijski arhiv u Đakovu, Fond Duhovni stol, 541/1887.

⁷⁹² S tom je posljedicom, navodno, i sâm Neuman računao kada je odlučio prihvatiti ponudu našičkih oporbenjaka. “† Dr. Dragutin Neuman”, *NV* (Zagreb), god. LXXVII., br. 84, 11. IV. 1911., 1.

⁷⁹³ “Grof Norman položio mandat”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 3, 5. VI. 1906., 5.

⁷⁹⁴ “Polaganje mandata”, *Pozor* (Osijek), god. II., br. 5, 12. I. 1909., 3.

⁷⁹⁵ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji*, 118.; Stanko ANDRIĆ, *Slavonija. Sažeti vodič prirodnih i kulturnopovijesnih zanimljivosti*, Zagreb 2004., 88.

⁷⁹⁶ Na mađarskom jeziku, riječ tükör znači ogledalo, kao i Spiegel na njemačkom.

⁷⁹⁷ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji*, 117.

⁷⁹⁸ Josip KRŠKA, *Statistika i shematizam veleposjednika u Hrvatskoj i Slavoniji*, 124.; M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji*, 37.

podatak da su bili na vrhu popisa poreznih obveznika Požeške županije, bez obzira jesu li navođeni kao jedan skupni vlasnik, ili su navođeni pojedinačno sa svojim udjelima.⁷⁹⁹

Alojz pl. Tüköry dao je početkom XX. stoljeća pored sela Končanice, sedam kilometara sjeverno od Daruvara, podići za svoju kćer pseudogotički dvorac, prozvan Marijin Dvor. Za dvorac i malo naselje oko njega prevladalo je ipak mađarsko ime Dioš (zbog mnogih orahovih stabala u okolici).⁸⁰⁰

Svojom političkom aktivnošću istaknuo se napose Vjekoslav Tüköry koji je već za bana Ladislava Pejačevića kao član Narodne stranke bio biran u hrvatski Sabor, a potom i u ugarski Sabor. Na pet održanih saborskih izbora za Khuen-Héderváryja bio je uvijek iznova biran za zastupnika daruvarskoga izbornoga kotara, i to uglavnom bez protukandidata.

Vjekoslavu i drugim članovima obitelji Tüköry pripadaju i neizmjerne zasluge za ukupan napredak i poljepšanje Daruvara, pri čemu se osobito istaknuo Vjekoslav Tüköry koji je osobitu osobnu pozornost posvećivao uređenju dotad razmjerno neuglednoga trgovišta. Veliki zahvati učinjeni su na uređenju i unaprjeđenju kupališta te perivoja što ga je okruživao.⁸⁰¹ I sâmo trgovište Daruvar dugovalo je svoje uređenje Tüköryjevima i njihovoj skrbi. Već za prvih nekoliko godina svoje prisutnosti Tüköryjevi su poduzeli izgradnju novih zgrada, postavljanje ulične rasvjete, popločavanje ulica, i drugo.⁸⁰² Vlastelini su aktivno sudjelovali i u mjesnom društvenom životu te pružali potporu raznim društvima, pa je Vjekoslav, primjerice, bio i predsjednik Odbora daruvarskoga Dobrovoljnog vatrogasnog društva.⁸⁰³ Vjekoslav Tüköry nije zazirao ni od sudjelovanja u političkom životu na nižim razinama, pa je bio čak i odbornik upravne općine Bastaji.⁸⁰⁴

Osobna zalaganja Vjekoslava Tüköryja, uključujući i ona pri posjetima odlučujućim krugovima u Budimpešti, pripomogla su ishodu i građenju pruge Barč – Pakrac. Tüköry je posebnu zahvalnost zbog odobrenja izgradnje ove pruge iskazivao banu Khuen-Héderváryju i

⁷⁹⁹ Godine 1885. Aleksander pl. Tüköry d' Algyest bio je prvi na popisu veleporeznika Požeške županije, Anton pl. Tüköry d' Algyest na trećem, a Alois pl. Tüköry d' Algyest na četvrtom. "Oglas", *NN* (Zagreb), god. LII., br. 231, 9. X. 1886., 3. U popisu za 1892. četvorica Tüköryja bila su iskazana skupno, i uplatili su te godine 12.154 forinte poreza (na drugomu su mjestu bili kutjevački vlastelini Turković koji su uplatili 8793 forinte). "Oglas", *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 63, 17. III. 1893., 1.

⁸⁰⁰ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji*, 122.-125; S. ANDRIĆ, *Slavonija. Sažeti vodič*, 89.

⁸⁰¹ Daruvarsko je kupalište slovalo kao osobito ljekovito za oslabjele živce i za razne bolesti ženskoga spola. "Iz pakračke podžupanije", *NN* (Zagreb), god. LI., br. 135, 16. VI. 1885., 2.

⁸⁰² "Iz Daruvara", *NN* (Zagreb), god. LII., br. 224, 1. X. 1886., 5.

⁸⁰³ "U Daruvaru, 4. svibnja", *NN* (Zagreb), god. LXII., br. 109, 12. V. 1896., 2.

⁸⁰⁴ U ljeto 1885. bio je, kao odbornik, potpisnik "pouzdanice" koju je upravna općina Bastaji uputila banu Khuen-Héderváryju. Bila je riječ o izrazito političkom činu u trenutku kada je banov položaj uslijed izbivanja arhivske afere bio znatno uzdrman. "Brzobjavne vesti 'Narodnim Novinam'", *NN* (Zagreb), god. LI., br. 182, 11. VIII. 1885., 4.

ministru Kolomanu Bedekoviću.⁸⁰⁵ Pruga je do svibnja naredne godine bila i sagrađena, 30. svibnja 1885. prvi je vlak ušao u Pakrac, i sve se ponovno odvijalo uz nadzor i prisutnost V. Tüköryja.⁸⁰⁶ Nepuna tri mjeseca kasnije dovršena je i pruga Suhopolje – Daruvar, povjerenstvo ju je pregledalo 14. kolovoza, a sutradan su Tüköryjevi u kupališnom perivoju priredili veliku proslavu uspješno dovršenoga projekta. U svom putopisu iz 1897. godine književnik Josip Eugen Tomić ustvrdio je da Daruvar “spada bezuvjetno među najljepša trgovišta Slavonije” i opisao ga kao središte gospodarskog i obrtničkog prometa između trgovišta Virovitice i Pakraca. Napose je istaknuo blagotvoran utjecaj željeznice koja je povezivala Daruvar, Viroviticu i Pakrac, te usvrđio da ta komunikacija odlučno djeluje i na razvitak Daruvara i okolice.⁸⁰⁷ Izvan je svake sumnje da je izgradnja željezničke mreže predstavljala snažan poticaj razvoju daruvarskoga vlastelinstva i gospodarskom uzletu Tüköryjevih,⁸⁰⁸ ali i Tomićeve riječi potvrđuju da je pozitivne učinke osjećao čitav daruvarski kraj, odnosno da su kritički napisi oporbenoga tiska bili plod političke zaslijepljenosti te kao takvi u velikoj mjeri neobjektivni i nepravedni.⁸⁰⁹

Obitelj Turković

Godine 1882. na javnoj dražbi obitelj Turković – otac Vjenceslav, te njegovi sinovi Petar Dragutin (1855.-1916.) i Milan (1857.-1938.) – kupili su dobro Kutjevo, dotad u državnom vlasništvu. Posjed su vodili i razvijali braća Milan i Petar Dragutin (od 1894. preselio u Zagreb), i njih su dvojica bili jedni od rijetkih krupnih slavonskih veleposjednika koji su stajali u oporbi banu Khuenu i njegovom režimu, premda se nisu aktivno uključivali u političku borbu.⁸¹⁰ Ban je poglavito nastojao Petra Dragutina privoljeti da pristupi u “mađaronski” politički tabor, no stariji brat Turković ostao je ustrajan i aktivniju političku

⁸⁰⁵ “Željeznica Barč-Pakrac”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 61, 13. III. 1884., 2.; “Iz pakračke podžupanije”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 63, 15. III. 1884., 3.

⁸⁰⁶ “Željeznica iz Barča u Pakrac”, *NN* (Zagreb), god. L., br. LI., br. 129, 9. VI. 1885., 3.

⁸⁰⁷ J.[osip] E.[ugen] T.[OMIĆ], “Daruvar”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 104, 7. V. 1897., 1.-2.

⁸⁰⁸ Nije slučajno Vjekoslav Tüköry bio član dioničkoga društva Barč-pakračke željeznice kojemu je sjedište bilo u Budimpešti.

⁸⁰⁹ *Pozor* je, za primjer, komentirao projekt pruge Pakrac – Barč te pisao da je jedina svrha te pruge izvoz slavonskoga drva u korist vlastelina Lippe, Janković, Tüköry i Rendler. “Nova pruga”, *Pozor* (Zagreb), br. 40, II. 1884., 2.

⁸¹⁰ U proljeće 1884. požeški podžupan Bude pl. Budisavljević ponudio je Petru pl. Maljevcu da se kandidira u kutjevačkom izbornom kotaru s programom Narodne stranke, a Maljevac je oklijevao s prihvaćanjem i stoga što je bio svjestan da će mu njegova kandidatura i “njegov politički nazor” navući omrazu mjesnoga svećenstva i uprave kutjevačkoga vlastelinstva. HDA, PRZV, kut. 242, 458-1884.

ulogu preuzeo tek 1906. kada je bio imenovan velikim županom Zagrebačke županije.⁸¹¹ Carskim rješenjem od 5. studenoga 1911. Turkovićima je dodijeljen barunat s pridjevkom “Kutjevski”. Pozivajući se na riječi podbana Vinka Kriškovića, publicist Josip Horvat pisao je da su Turkovići zapravo “kupili” svoj barunat, priloživši 200.000 zlatnih kruna u izborni fond bana Nikole Tomašića i njegovih pristaša.⁸¹²

6.6 Narodna stranka i svećenstvo

6.6.1 Katoličko svećenstvo

Katoličko svećenstvo na tlu istočne Hrvatske dijelilo se na veliku većinu tada prisutnih političkih opcija i svećenici su bili pristaše različitih ideoloških i političkih nazora. Iako bi se moglo očekivati da će broj katoličkih svećenika koji su bili pristaše režima Dragutina Khuen-Héderváryja u Slavoniji, čiji je veći dio prekrivala Đakovačka i Srijemska biskupija kojoj je na čelu stajao biskup Josip Juraj Strossmayer, biti skromniji, njihov broj nije bio zanemariv. Prvenstveno je bila riječ o svećenicima koji su službovali u onim dijelovima Slavonije i Srijema koji su bili u sklopu zagrebačke i pečuške dijeceze ili o onima koji su službovali u župama pod patronatom svjetovnih vlasti ili pojedinaca. Nadalje, može se uočiti da su poklonici bana Khuena uglavnom bili župnici u poznijoj dobi, što je i inače najčešće bila osobina prorežimskoga svećenstva u banskoj Hrvatskoj. Mlađe svećenstvo, napose kapelani, u pravilu su bili radikalnijih političkih opredjeljenja (pravaških), pa se nije slučajno Khuen ujeseo 1895. tijekom rasprave u Proračunskom odboru pozvao na navodnu opasku neimenovane zagorske vlastelinke, koja da je izjavila da su mladi kapelani pravaši, stariji da su obzoraši, a da župnici “prelaze u magjarone”.⁸¹³

Svećenstvo koje je pružalo aktivno podršku nuštarskome grofu, njegovoj vladavini i Narodnoj stranci vrlo je često trpjelo neugodnosti pred vlastitom pastvom, a bilo bi izolirano od drugih svećenika oporbenih nazora. Godine 1881. objavljena je i *Spomenica*, potpisana od “jednoga katoličkoga svećenika” i upućena svećenstvu, u kojoj se poručivalo da niti jedan katolički svećenik ne smije podupirati Narodnu stranku. *Spomenica* je navodno bila potekla iz sredine

⁸¹¹ [Milan TURKOVIĆ], *Autobiografija Milana Turkovića*, Sušak 1938., 151.

⁸¹² Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965., 63.

⁸¹³ “Iz sabora”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 262, 14. XI. 1895., 2.

prozorskoga župnika i saborskog zastupnika Neodvisne narodne stranke Josipa Zorića.⁸¹⁴ S druge strane, niti “mađaronski” nisu ostajali dužni svojoj braći koji su sjedili na saborskoj ljevici: kanonik dr. Stjepan Vučetić čudio se “kako može svećenstvo pristajati uz stranku prava, dok je njezin vodja Ante Starčević napisao, da je nauk Isusov manje čist nego li Muhamedov, a Mazzuri je predbacivao da je godine 1870. demonstrirao proti Josipu Mihaloviću, kad je ovaj kao nadbiskup došao u Zagreb, poslije je pak postao njegovim odvjetnikom”.⁸¹⁵

Većemu dijelu rimokatoličkog svećenstva u Hrvatskoj Khuenova vlada nije bila odbojna tek zbog svoga zalaganja za očuvanje dualističkoga državnog okvira, već i zbog liberalnih ideja koje su u ograničenoj i specifičnoj inačici bile prisutne u Narodnoj stranci, a posebice kod pojedinih nositelja njezine politike.

Svojim liberalnim svjetonazorom i svojim deklariranim ateizmom posebno žestoke reakcije gotovo cjelokupnoga katoličkoga svećenstva u Hrvatskoj izazivao je sveučilišni profesor dr. Franjo Spevec. Iznoseći sa sveučilišne katedre svoja protucrvena i protuvjerska stajališta, Spevec je 1886. prouzročio i aferu koja je snažno odjeknula u Hrvatskoj, ali i izvan nje. Naročito aktivno u aferu se uključio Strossmayer kojemu je bilo nedopustivo da se ideje kakve su bile Spevčeve šire sa Sveučilišta čijemu je osnutku i on, biskup, toliko pridonio. Đakovački biskup potaknuo je i apostolskoga nuncija da se uključi u aferu, a pod njihovim pritiskom reagirao je zagrebački nadbiskup Josip Mihalović. On je pismom izvijestio bana da Spevec “javno sa katedre u svojim predavanjih ‘obće pravne povjesti i prava obiteljskoga’ predaje neke čudne i upravo protuvjerske nazore o religiji u obće, a napose o katoličkoj crkvi, njezinoj nauci i njezinih institucijah, koji smućuju i slušatelje njegove a i druge krugove, koji po njegovih slušateljih za to doznaše”. Opravdavši se da apostolskomu nunciju mora podnijeti službeno izvješće o Spevčevu slučaju, te da Strossmayera želi umiriti (“da se o tom pitanju nezapodjene razprava u javnih glasilih”), Mihalović je Khuena zamolio “da Dra Franju Spevca ozbiljno i pod prijetnjom gubitka profesorske katedre opomenuti blagoizvoli, neka se u buduće budi u privatnom životu budi u predavanjih i pismenih radnjah svojih kani širenja sličnih pogubnih načelah”.⁸¹⁶ Ban se, međutim, zauzeo za Speveca, i sva nastojanja Strossmayera i ostaloga visokog svećenstva da utječu na sadržaj Spevčevih predavanja ostala su bez uspjeha. Afera se potom prelila u stranački tisak, a naročito žestoko po Spevecu udarao

⁸¹⁴ “Izborna gibanje”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 83, 13. IV. 1885., 2.

⁸¹⁵ Ivan PERŠIĆ, *1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi mađarskih grbova*, Zagreb 1933., 138.

⁸¹⁶ HDA, PRZV, kut. 268, 3213-1886.

je, dakako, *Obzor*, koji je profesora krstio nazivom “apostol bezvjerja na sveučilišnoj katedri u Hrvatskoj”. Iako je režim nastojao umanjiti štetu, ona je stranci i Vladi bila nepovratno nanesena, a očitovala se i u pasivizaciji jednoga dijela katoličkoga svećenstva koje je ranije pristajalo uz režim. Svoj dojam cijeloga slučaja zapisao je i Izidor Kršnjavi: “Spevec je ateist. To on otvoreno priznaje u Saboru; i polemizira sa svećenicima na najprostiji način i kriv je da je svećenstvo u tako oštroj opoziciji protiv vlade i Narodne stranke.”⁸¹⁷

Premda u načelu neovisno u svojoj političkoj djelatnosti, sloboda političkoga izražavanja svećenstva ipak je bila u znatnoj mjeri ograničena. Kada je riječ o prostoru Slavonije i Srijema, političko držanje katoličkoga svećenstva bilo je pod paskom zagrebačkoga nadbiskupa, odnosno đakovačkoga i pečuščkoga biskupa. Naročito je zagrebački biskup Mihalović nadzirao svećenstvo svoje nadbiskupije te u brojnim slučajevima i sankcionirao svećenike koji su se isticali aktivnim oporbenim radom, te je često pritom bio potican od strane banske vlasti. Ograničena je bila i politička djelatnost svećenstva pečuške dijeceze, i svaki bi naglašeniji proturežimski istupi svećenika su na drugoj strani Drave bili dočekivani neizostavnim optužbama za panslavizam i nosili rizik sankcija, odnosno premještanja u druge župe.

S druge, pak, strane, ni svećenici prorežimskoga usmjerenja nisu bili izuzeti od pritisaka i posve neovisni u izražavanju svojih društveno-političkih nazora. Veći dio Slavonije i Srijema bio je u sastavu Đakovačko-srijemske biskupije, i biskup Strossmayer na različite je načine pokušavao onemogućiti svoje svećenstvo u aktivnom sudjelovanju ili potpomaganju Khuenove vlasti. Na sličan način kao i zagrebački nadbiskup Mihalović, i Strossmayer je posezao za mjerama kao što su bile premještanje u zabačenije i siromašnije župe, ili uskraćivanje župe uopće (dugotrajno zadržavanje u statusu upravitelja župe). Osim toga, Strossmayer je svojim jakim utjecajem u Vatikanu uspijevaio spriječiti podizanje prorežimskih svećenika na kanonikat ili dodjeljivanje različitih časti istim svećenicima. Strossmayerov utjecaj nije bio ograničen tek na područje njegove biskupije, već je počesto uspijevaio onemogućiti napredovanje svećenika i u drugim dijecezama.

Jedan od takvih primjera jest slučaj Ivana Krapca, župnika u Zagrebu i jednoga od istaknutijih članova Narodne stranke iz redova katoličkoga svećenstva. Krapac je bio i zastupnik u Saboru, od 1890. kanonik, ali njegovo imenovanje pomoćnim biskupom zagrebačkim onemogućavao je Strossmayer. Prema Kršnjavomu, biskup je Krapcu jednom prigodom u Rogaškoj Slatini posve otvoreno rekao: “Carissime, odrecite se vladine stranke i odmah ćete

⁸¹⁷ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 138.

biti posvećeni.”⁸¹⁸ U takvim prilikama, razmjerno nesmetano politički mogli su djelovati tek oni župnici Đakovačke biskupije čije su župe bile pod patronatom slavonsko-srijemskoga plemstva i veleposjeda (Mailáth i župa Donji Miholjac, Khuen Belasi i župa Nuštar, Eltz i župa Sotin...), pod kraljevim patronatom, zatim pod patronatom Zemaljske vlade ili Hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vjerezakonske zaklade (primjerice, župa Bizovac).

Florijan (Cvjetko) Činček (Miletić, 8. IV. 1832. – Nuštar, 17. I. 1907.) bio je dugi niz godina župnik u župi Nuštar koja je stajala pod patronatom obitelji Khuen Belasi. Bio je kućni prijatelj grofa Hinka (Heinricha) Khuen Belasija, te je kao takav uživao i povjerenje bana Khuen-Héderváryja.⁸¹⁹ Mnogi podatci upućuju na zaključak da je njegovo poznanstvo s banom Khuenom bilo mnogo dublje, pa nije slučajno da vinkovački župnik Jakov Stojanović za Činčeka kaže da je bio “najbolji pouzdanik gosp. bana”.⁸²⁰

Uoči saborskih izbora 1892. godine, Činček je o namjeri da se kandidira pisao đakovačkom župniku Anđelku Voršaku, odnosno svjesno izbjegao izravno javiti se Duhovnom stolu, znajući da ne bi dobio blagoslov za svoju politički istup pod okriljem Narodne stranke. Nakon izbora Činček se poniznim tonom obratio biskupu Strossmayeru, u pismu obrazložio da se kandidirao “na ponukanje svoga miloga puka naposeb pako na izričnu želju svojih župljana”, te obećao da će se u svom saborskom radu u “svakoj pravednoj stvari uvijek i uvijek neumorno raditi i djelovati: ‘Sve za vjeru, kralja i domovinu.’” Nuštarski je župnik na taj način Strossmayera stavio pred svršen čin, i biskup nije mogao učiniti ništa drugo doli oštro ga prekoriti i upozoriti na revno vršenje svećeničkih dužnosti, kako u nuštarskoj župi, tako i tijekom boravka na saborskim sjednicama u Zagrebu. U biskupovu otpisu od 25. lipnja kaže se, između ostaloga, i sljedeće: “Gospodine župniče, iz Vašega lista od 18. lipnja t. g. br. 126 čini se ko da ste Vi u misli, da je Ordinariat ovaj odobrio Vašu odluku, da primite mandat u hrvatski Sabor. Ako je tako, onda je dužnost ovoga Ordinariata reći Vam otvoreno: da se varate. [...] Da međjutim znadete, što o tom misli ovaj ordinariat, znajte: da ovaj ordinariat misli i osviedočen je, da Vi u današnjih vrlo težkih okolnosti nemate ni od daleka onih svojstva, koja su nuždna, da u današnjih okolnosti mandat Vaš sa časti, poštenjem i željenim uspjehom vršite.”⁸²¹

⁸¹⁸ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, I, 339. Tek po odlasku papinskoga nuncija Rampolle oslabio je Strossmayerov utjecaj i Krapac je početkom 1904. bio imenovan pomoćnim biskupom. Igrom slučaja, kasnije je naslijedio Strossmayera na biskupskoj stolici u Đakovu.

⁸¹⁹ “† Pfarrer Florian Činček”, *Die Drau* (Osijek), Jg. XXXIX., Nr. 9, 20. I. 1907., 4.

⁸²⁰ Jakov STOJANOVIĆ, “Otkud nehajstvo prema glagolici u našem svećenstvu”, *Obzor* (Zagreb), god. XLIV., br. 38, 17. II. 1903., 1.

⁸²¹ Središnji nadbiskupijski arhiv u Đakovu, Fond Duhovni stol, 780/1892.

Pored navedenoga, Činček je bio biran i u nuštarsko općinsko zastupstvo.⁸²² Suprotno biskupu Strossmayeru i njegovu izričitom stavu, Činček je bio blagonaklon prema mađarskim naseljenicima u Srijemu i znao je održavati i propovijedi na mađarskom jeziku. Ta njegova samovolja bila je povod osobito žučnim napadima neodvišnjačkoga *Pozora*.⁸²³

Pred svibanjske izbore 1906. godine ponovno je bila najavljena Činčkova saborska kandidatura, no od nje je u posljednji čas odustao, opravdavajući odustajanja zdravstvenim problemima.⁸²⁴ Taj njegov čin označio je ujedno i konačno povlačenje s političke scene. Preminuo je nekoliko mjeseci kasnije, u siječnju 1907. godine.

Među istaknutim članovima Narodne stranke bio je i Krunoslav Bešlić, svećenik Zagrebačke biskupije. Isprva je bio župnik u Čagliću, da bi ga 1878. godine kardinal Mihalović postavio ga za župnika u Staroj Gradišci.⁸²⁵ U Gradišci je župnikovao dugi niz godina, a u kasnijoj životnoj dobi bio je i župnik u Oriovcu. U politički život aktivnije je stupio 1883. godine pri krajiškim izborima za hrvatski Sabor, neuspješno kandidirajući kao kandidat oporbene Neodvisne narodne stranke.⁸²⁶ Dvije godine kasnije, 1885., kandidirao je već kao kandidat Narodne stranke na naknadnim izborima u Novoj Gradišci, i ponovno bez uspjeha.⁸²⁷ Za saborskoga zastupnika Narodne stranke izabran je napokon 1896. godine na naknadnim izborima u Garčinu, no već naredne godine, pri redovnim izborima, nije u istom kotaru uspio ponoviti taj uspjeh. U iduća dva navrata, na izborima 1901. i 1906., pobijedio je na izborima u kotaru Garčin.

Bio je također u više navrata biran za člana skupštine Požeške županije. Od 1888. bio je i predsjednik čitaonice u Staroj Gradišci.⁸²⁸ Dugi niz godina bio je i predsjednik gospodarske podružnice u, te je bio imenovan i kulturnim vijećnikom za prostor Požeške županije.

Još jedan katolički svećenik koji je otvoreno pristajao uz Narodnu stranku i u mnogim prigodama javno iskazivao naklonost Khuenovu režimu bio je Robert Thurmayer (Šikloš, Mađarska, 7. I. 1836. – Sotin, 12. X. 1904.). Za svećenika Đakovačke biskupije zaređen je 16. V. 1858. u Đakovu.⁸²⁹ Za župnika župe u Sotinu došao je 1867. godine, a prije toga je

⁸²² "U Nuštru, 5. prosinca", *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 285, 13. XII. 1893., 5.

⁸²³ "Propovied", *Pozor* (Zagreb), br. 175, 23. VIII. 1885., 2.

⁸²⁴ "Promijenjene candidature", *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 12, 30. IV. 1906., 7.

⁸²⁵ "Iz Stare Gradiške, 29. listopada", *NN* (Zagreb), god. XLVII., br. 251, 3. XI. 1881., 4.

⁸²⁶ "U Novoj Gradiški, 20. travnja", *NN* (Zagreb), god. XLVII., br. 95, 25. IV. 1883., 3.; I. SCHWARTZ, "U Novojgradiški, 19. travnja", *NN* (Zagreb), god. XLVII., br. 98, 28. IV. 1883., 2.

⁸²⁷ "Brzobjavne vesti 'Narodnim Novinam'", *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 88, 18. IV. 1885., 4. Bešlićev politički zaokret *Pozor* je komentirao na sljedeći način: "On je u stanju u tri dana biti i vladinovac i neodvišnjak i Starčevićijanac. To je posebna vrst političkih karaktera." "Novagradiška, 18. travnja", *Pozor* (Zagreb), br. 92, 22. IV. 1885., 2.

⁸²⁸ Stojan UGRINIĆ, "Priposlano", *NN* (Zagreb), god. LIV., br. 63, 16. III. 1888., 4.-5.

⁸²⁹ A. JARM, *Dijecezanski svećenici*, 144.

službovao kao dvorski kapelan srpske kneginje Julije Obrenović i dušobrižnik pri austrougarskom konzulatu u Beogradu.⁸³⁰

Početkom 1887. godine Thurmayerovo se ime spominjalo kao mogućega novoga biskupa ili apostolskog vikara u Beogradu, i Strossmayer je požurio osujetiti i sâmu mogućnost. U pismu apostolskom nunciju Serafinu Vannutelliju predstavio je sotinskoga župnika kao moralno i politički nepodobnu osobu, svećenika koji ne živi čestitim i neporočnim životom. Dvadesetak godina ranije, dodaje biskup, Thurmayer je služio u Beogradu te uživao osobitu naklonost kneza Mihajla Obrenovića i njegove supruge. Ako bi se Thurmayera premjestilo u raskolničku sredinu kakva je Beograd, on bi, opterećen sablažnjivim životom, mogao postati “kamen spoticanja i stijena sablazni svima, na ruglo i zbunjenost Crkve te svećeničkog zvanja”. Kao dodatni, iako ne i najvažniji razlog svoga protivljenja, Strossmayer je istaknuo Thurmayerovo mađarstvo.⁸³¹

Ni Thurmayer nije ostao dužan Strossmayeru, i u svećeničkom je djelovanju pokazivao sve manje obzira i poštovanja prema svomu ordinariju. Početkom lipnja 1887. tovarnički župnik i prepošt Antun Matić pisao je u Đakovo i izvijestio da Thurmayer širi glasine da će Strossmayer biti umirovljen te da će ga naslijediti svećenik iz Kaloče, kao i da je sve češće počeo držati propovijedi na njemačkom jeziku u svojoj sotinskoj župi u kojoj je bila brojna njemačka manjina.⁸³² Duhovni stol, a zapravo Strossmayer, odgovorio je Matiću 11. lipnja. U odgovoru je bilo rečeno da se raspolaže pouzdanim podacima da Thurmayer “svakoga izobraženoga čovjeka osobito svećenika nedostojnim” načinom agitira za svog kanidata (Mirko Hrvat), te da pritom buni njemačko pučanstvo, obećava mu propovijedi i službe božje na njemačkom, te javno govori protiv svog biskupa. Stoga je od Matića zatraženo da pođe u Sotin, upozori Thurmayera na njegovo svećeničko i političko držanje, te na moguće posljedice koje bi ga mogle zadesiti.⁸³³

⁸³⁰ Središnji nadbiskupijski arhiv u Đakovu, Fond Duhovni stol, 1551/1892.

⁸³¹ Žestinu biskupova protivljenja slikovito predočava sljedeća rečenica: “Ego adminus relate ad hunc sacerdotem ad Belgradensem episcopatum quandoquando demum promovendum dico: Nunquam! Nunquam!! Nunquam!!! / Glede promaknuća tog svećenika za biogradskog biskupa bilo kad, što se mene tiče, velim: Nunquam! Nunquam!! Nunquam!!!” *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli / Correspondentia Josephi Georgii Strossmayer cum Seraphino Vannutelli. 1881-1887*, prir. Josip Balabanić i Josip Kolanović, Zagreb 1999., 669.-671.

⁸³² Pitanje mogućnosti služenja propovijedi na njemačkom, odnosno mađarskom jeziku bilo je jedna od točki na kojima je Strossmayer kao biskup bio neumoljivo nepopustljiv. Suočen sa sve većim brojem njemačkih i mađarskih naseljenika na tlu svoje biskupije, širenje njemačkog ili mađarskog jezika u crkvama i školama shvaćao je prvenstveno kao političko pitanje, odnosno kao još jedan od vidova germanizacije / mađarizacije. O tomu najuputnije vidjeti biskupovu korespondenciju s Franjom Račkim. V. također Vladimir GEIGER, “Biskup Josip Juraj Strossmayer u produnavskošvapskoj historiografiji i publicistici”, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / VDG Jahrbuch 1996*, Zagreb 1996., 85.-96.

⁸³³ “[...] Usljed svega ovoga nalaže se Preč. Vašoj, da odmah i bez ikakve odvlače u Sotin odete i da vlač. g. Thurmayeru rečete, da se doduše i on kao i svaki ostali u granicah zakona i zakonite slobode pravom svojim

Robert Thurmayer navršio je 1892. dvadeset i pet godina župnikovanja u Sotinu, i tom je prigodom na prijedlog srijemskoga velikog župana odlikovan viteškim križem Reda Franje Josipa. U obrazloženju prijedloga bile su navedene Thurmayerove svećeničke vrline, ali i zasluge za sudjelovanje u javnim poslovima, prvenstveno kao dugogodišnjega odbornika u općini Sotin te skupštinaru Srijemske županije. Pored toga, istaknut je i župnikov rad na polju gospodarstva, napose vinogradarstva čime je i mjesni puk podučavao racionalnom gospodarenju. Naposljetku, rečeno je da je Thurmayerovom zaslugom utemeljen novčarski zavod – Štedno i pripomoćno društvo – koje već nekoliko godina uspješno djeluje i kojim Thurmayer bez ikakve naknade upravlja na korist i zadovoljstvo svojih župljana. Ban Khuen-Héderváry izvijestio je o svemu Strossmayera pismom od 4. prosinca 1892., te ga kao Thurmayerova ordinarija upitao postoje li kakve zaprjeke za rečeno odlikovanje. Biskup je banu odgovorio 14. prosinca, i u iscrpnom se pismu izrazio najnepovoljnije izjasnio o Thurmayeru, o njegovim ljudskim i svećeničkim osobinama.⁸³⁴

Thurmayer se bavio i književnim radom, napose pjesništvom, a sudjelovao je i u društvenom životu vukovarskoga kraja. Istaknuo se svojim sudjelovanjem u radu Hrvatskoga pjevačkog društva Dunav u Vukovaru, kojemu je posvetio više pjesama od kojih su neke bile i uglazbljene. Vodio je također i kazališnu sekciju istoga društva, i sekcija je davala predstave na hrvatskom jeziku.⁸³⁵ Roberto Thurmayer bio je također i vrlo značajan numizmatičar, a svoju bogatu i vrlo važnu zbirku prapovijesnih i rimskih nalaza sa sotinskoga područja

poslužiti može da za svoga kandidata agituje, ali bi svećenik kao svećenik uvijek i uvijek pamtiti imao na onaj duh koji se je u saboru s njeke stanovite stranke očitovao, kad se je o Spevcu i njegovom atheizmu i materializmu radilo. Pravom svećeniku nada sve ino na ovom svijetu, hlebđiti ima pred očima svetost i božanstvenost sv. vjere naše, izvora toga jedinoga i vječitoga svake slobode, svakoga prava, svakoga života, svake slobode i svake budućnosti. Svećenik koji je u stanju dar sv. vjere sa pameti svoje smetnuti, griješi i gazi sveto i neumrlo zvanje svoje. Prečastnost Vaša pročitati će ovo g. Thurmayeru i reći će mu: da mu ovo bude ozbiljnom opomenom da se u granicah zakona i svećeničke pristojnosti uzdrži. Bude li pako istina, da su one gornje i grdne osvade o čem će si Prečasnost Vaša već sada po mogućnosti izvjesnost priskrbiti, onda neka znade g. župnik Thurmayer, da će se kada se strasti utalože i umire stroga iztraga provesti i ako bude dokazano, da su se nepodobnosti i gornje grdobe dogodile, tada g. Thurmayer imati će posljedice koje odtale sliedile budu samom sebi pripisati. U ostalom božja milost i božji blagoslov budi s Vami i sa svima nami.” Cijeli slučaj i prepisku biskup je popratio rezigniranom pribilješkom: “Znak je ovo vriemena u komu živimo.” Središnji nadbiskupijski arhiv u Đakovu, Fond Duhovni stol, 530/1887. Uza sve navedeno, čudi da je Rudolf Horvat, inače dobar poznavatelj političke prošlosti Srijema, pisao kako je Thurmayer osigurao pobjedu Tadije Smičiklase na sotinskim izborima 1887. godine. Rudolf HORVAT, “Hrvatski spomendani”, *Hrvatski list* (Osijek), god. XVI., br. 275 (5177), 15. X. 1935., 9.

⁸³⁴ Na poledini svoga koncepta biskup je pridodao i latinsku maksimu: “O tempora! O mores!” Središnji nadbiskupijski arhiv u Đakovu, Fond Duhovni stol, 1551/1892.

⁸³⁵ Vlado HORVAT, *Spomenica o radu Hrvatskog kulturno-glazbenog društva “Dunav” u Vukovaru prigodom*

(gotovo tisuću komada) darovao je 1901. godine Arheološkom odjelu Narodnog muzeja u Zagrebu.⁸³⁶

Jedan od uglednijih svećenika koji su u više prigoda iskazali svoju bliskost s predstavnicima i pristašama Khuenova režima, bio je i radikovački, odnosno od 1889. donjomiholjački župnik Josipa Kuzmić (Kuzmics).⁸³⁷ Privrženost Narodnoj stranci najizravnije je iskazao kada je u prosincu 1888. nastupio kao kandidat te stranke na naknadnim saborskim izborima u izbornom kotaru Valpovu.⁸³⁸

Kao otvoreni pristaša Narodne stranke iskazivao se je i dr. Konrad Heckenberger,⁸³⁹ najprije upravitelj, a potom, od listopada 1901., i župnik župe Bizovac. Bizovačka župa je bila jedna od onih koje su stajale pod pokroviteljstvom hrv.-slav.-zem. vjerozakonske zaklade, te je pravo imenovanja župnika pripadalo banu.⁸⁴⁰ Prigodom predizbornih aktivnosti 1901., uoči izbora saborskog zastupnika u bizovačkom kotaru, Heckenberger se istaknuo kao pristaša Bele pl. Adamovića, održavši afirmativan govor o Adamovićeve radu, i ponudivši mu u ime izbornika ponovnu kandidaturu u bizovačkom izbornom kotaru.⁸⁴¹ Početkom 1906. godine spominjalo ga se i kao mogućega kandidata Narodne stranke u valpovačkom kotaru, na naknadnom izboru saborskog zastupnika.⁸⁴² Političko opredjeljenje vodilo ga je u česte sukobe i polemike s osječkom oporbom, jedan od tih okršaja bio je okončan i sudskom tužbom dr. Dragutina Neumana protiv Heckenbergera i Julija Pfeiffera kao urednika *Die Drau*.⁸⁴³

⁸³⁶ “Dar arheološkom odjelu nar. muzeja”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 153, 12. VI. 1901., 3.; “Darovi arheološkomu muzeju tečajem mjeseca listopada”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 261, 13. XI. 1901., 3.; “Dar arheološkom odjelu nar. muzeja”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 273, 27. XI. 1901., 3.

⁸³⁷ Kuzmić Josip (Sombor, 4. VII. 1844. – Donji Miholjac, 2. VIII. 1919.), svećenik. Zaređen u Pečuhu 1867.

godine, potom kapelan u Valpovu do 1875. godine kada prelazi za župnika u Radikovce. Kasnije, od 1889., dugi

niz godina župnik u Donjem Miholjcu. Bio je i pečuški kanonik. S. MAROSLAVAC, *Donji Miholjac*, 137.-138.; A.

JARM, *Dijecezanski svećenici*, 160.; Josip BRÜSZTLE, *Povijest katoličkih župa*, 104.

⁸³⁸ Tada je za zastupnika izabran njegov protukandidat Franjo Follert, također “mađaron”. Kuzmić, koliko je poznato, više nije javljao kao kandidat.

⁸³⁹ Konrad Heckenberger (Gara, Mađarska, 19. IX. 1871. – Mohač, 4. VI. 1945.), svećenik. Od 1901. do 1909. bio je župnik u Bizovcu. A. JARM, *Dijecezanski svećenici*, 191.

⁸⁴⁰ “Podieljenje župe”, *Obzor* (Zagreb), god. XLII., br. 247, 26. X. 1901., 3.

⁸⁴¹ “Naši dopisi”, *NN* (Zagreb), god. LXVII., br. 228, 4. X. 1901., 4.; “Posjet narodnog zastupnika, vel. g. Bele pl. Adamovića-Čepinskog”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. X., br. 21, 15. X. 1901., 183.

⁸⁴² [Bez naslova], *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 1, 12. II. 1906., 3.

⁸⁴³ Obranu optuženika preuzeo je dr. Hugo Spitzer. “Iz suda”, *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 42, 29. X. 1906., 1.-2., 4.-5.

Prigodom narodnoga pokreta 1903. godine, đakovački kotarski predstojnik Matija Vuksan u svomu je izvješću spomenuo i dvojicu sebi odanih župnika – Stjepana Bunjika⁸⁴⁴ u Levanjskoj Varoši te dr. Josipa Horvata⁸⁴⁵ u Gorjanima, za koje je rekao da ga opskrbljuju pouzdanim podacima o kretanju oporbe, a naročito o aktivnostima jednoga od agilnijih protukhuenovskih svećenika u đakovačkoj biskupiji, đakovačkoga župnika Milka Cepelića.⁸⁴⁶ Društveno i politički djelatnik bio je i Franjo Bató (? , 1883. – Čepin, 17. I. 1904.), svećenik Pečuške biskupije. Bio je kapelan u Valpovu, župnik u Veliškovcima, te naposljetku župnik u Čepinu.⁸⁴⁷ U već spominjanom izvješću iz 1892. godine, njegovo političko ponašanje (tada je bio kapelan u Valpovu), ocijenjeno je korektnim, te je rečeno da je na prethodnim saborskim izborima glasovao za kandidata Narodne stranke.⁸⁴⁸ Župnikom u Čepinu postao je, navodno, zahvaljujući utjecaju Bele pl. Adamoviću. Svoje društveno-politički angažirane članke objavljivao je i u listu *Pécsi Közlöny*. U tim je člancima, pored ostaloga, upozoravao na težak položaj mađarskih naseljenika u Slavoniji. Optuživao je biskupa Strossmayera i ostalo hrvatsko (“panslavističko”) svećenstvo zbog njihova uporna protivljenja služenja bogoslužja na mađarskom jeziku, uslijed kojega da Mađari u Slavoniji prelaze na protestantizam.⁸⁴⁹ F. Bató bio je član čitaonice u Čepinu. Uvelike se bavio i gospodarstvom, pisao je o gospodarskim temama, te bio član Slavonskoga gospodarskog društva.

Novogradiški župnik, kanonik i podarhiđakon Josip Kolarić bio je među katoličkim svećenicima koji su se isticali kao pristaše Narodne stranke i Khuenove vlade, još od početka osamdesetih godina kada je bio župnik u Dubici. Bio je gotovo nezaobilazan u svim javnim prigodama u kojima je iskazivana lojalnost banu, odjelnim predstojnicima, velikim županima, saborskim zastupnicima Narodne stranke i drugim nosiocima režima.⁸⁵⁰ Bio je biran i za skupština Požeške županije. U jednom izvješću iz 1892. njegovo je političko ponašanje ocijenjeno “veoma korektnim”, te je navedeno da je na prethodnim saborskim izborima, održanima iste godine, glasao za kandidata Narodne stranke. Identično političko ponašanje zabilježeno je i za oba njegova kapelana.⁸⁵¹ Godine 1890. bio je odlikovan čašću počasnoga

⁸⁴⁴ Stjepan Bunjik (Đakovo, 21. IV. 1863. – Osijek, 19. VI. 1920.), svećenik. Zaređen 1885. u Đakovu. A. JARM, *Dijecezanski svećenici*, 161.

⁸⁴⁵ Josip Horvat (Srijemski Karlovci, 14. II. 1857. – 4. IX. 1911.), svećenik. Zaređen 1880. u Đakovu, dugo godina župnikovao u Gorjanima. A. JARM, *Dijecezanski svećenici*, 152.

⁸⁴⁶ V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, 263.

⁸⁴⁷ A. JARM, *Dijecezanski svećenici*, 143.

⁸⁴⁸ HDA, PRZV, kut. 411, 2378-1892.

⁸⁴⁹ “Čepinski župnik Bato”, *Narodna obrana* (Osijek), god. I., br. 35, 30. XII. 1902., 2.

⁸⁵⁰ Vidi, primjerice: “Banov posjet”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 96, 27. IV. 1893., 2.

⁸⁵¹ HDA, PRZV, kut. 411, 2378-1892.

kanonika zagrebačkoga Kaptola, zajedno s još nekolicinom, mahom prorežimski opredijeljenih svećenika.⁸⁵²

I u brodskom kotaru, pretežno prožetom pravaškim duhom, bilo je više katoličkih svećenika koji su se u pojedinim prigodama iskazivali kao aktivni pristaše Khuenova režima. Ta je naklonost naročito vidljivo došla do izražaja za saborskih izbora 1892. godine kada je “mađaronski” brodski načelnik Aleksandar Radosavljević, porazio pravaškog kandidata Frana Folnegovića. Bebrinski župnik Josip Smiljanić odvrćao je izbornike od Folnegovića, a i sâm je, premda bolestan, došao na biralište i glasao za Radosavljevića. Župnik Franjo Mihelčić iz Kaniže, a također i župnici Dragutin Šljivarić iz Slobodnice te upravitelj župe u Dubočcu Franjo Žaver Tadić, isto tako su glasali za Radosavljevića, a čak su i agitirali za njega među stanovništvom. Više drugih župnika (brodski župnik Antun Leskovac, upravitelj župe u Odvorcima Stjepan Grginčević, sibirski župnik Luka Đabić, župnik iz Bučja Ivan Širmer, gornjolipovački župnik Stjepan Korajac)⁸⁵³ držalo se posve pasivno za istih izbora, čime su, prema brodskim pravašima, pridonijeli pobjedi “Vlaha” Radosavljevića i tako iznevjerili župljane od kojih žive. Naposljetku, za kandidata Narodne stranke glasovao je čak i gvardijan franjevačkoga samostana u Brodu.⁸⁵⁴

6.6.2 Pravoslavno svećenstvo

Na istoku Srijema, u Srijemskim Karlovcima, bilo je crkveno sjedište Srba Ugarske i banske Hrvatske. U Karlovcima je stolovao mitropolit i patrijarh⁸⁵⁵ Srpske pravoslavne (“grčko-istočne”) crkve, a u istom je gradu bilo i sjedište srpskoga Narodno-crkvenog sabora. Za Khuenova banovanja na patrijaršijskoj stolici sjedili su German Anđelić (1882.–1888.) i Georgije Branković (1890. – 1907.), i oba su bila imenovana protivno volji i izboru

⁸⁵² HDA, PRZV, kut. 329, 2045-1890.

⁸⁵³ Uglavnom je bila riječ o pristašama Neodvisne narodne stranke koji se sukladno odluci vodstva stranke držali pasivno. Župnik Korajac agitirao je za Folnegovića, no nije izašao na biralište, a na pasivizaciju pravaški opredijeljena župnika Ivana Širmera vjerojatno je utjecao sudski proces pod optužbom veleizdaje kojem je bio podvrgnut 1885. godine. O Širmeru i procesu v. Jasna TURKALJ, “Politički proces protiv župnika Ivana Širmera, kandidata Stranke prava na izborima za Hrvatski sabor 1884. godine”, *Croatica Christiana periodica*, 30 (2006), 57, 177.-196.

⁸⁵⁴ HDA, PRZV, kut. 411, 2378-1892; “Izborne refleksije”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 131, 9. VI. 1892., 2.-3.; K. [Milan KERDIĆ], “Šilo za ognjilo! Brod na Savi na Vidovdan”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 138, 18. VI. 1892., 2.

⁸⁵⁵ Titulu patrijarha treba shvatiti uvjetno. Od Josifa Rajačića koji je na Majskoj skupštini izvikao za patrijarha, ta titula je kao počasna ostala za buduće Karlovačke mitropolit. Priznao ju je bečki dvor, ali ne i ostale pravoslavne crkve. Srpska patrijaršija je ukinuta 1766., uspostavljena ponovno 1920., a prvi je patrijarh bio dotadašnji mitropolit Srbije Dimitrije Pavlović. Goran VASIN, “Osvećenje obnovljene srpske crkve u Sremskoj Mitrovici 1891. godine”, *Spomenica Istorijskog arhiva Srem*, 5, Sremska Mitrovica 2006., 165.-166., bilj. 2.

zastupnikâ Narodno-crkvenog kongresa, čime su bečki Dvor i peštanska vlada izravno povrijedili srpsku crkveno-školsku autonomiju.

Karlovački patrijarsi raspolagali su bogatim dobrima i prihodima, i znatan dio tih sredstava utrošili su u humanitarne, karitativne i obrazovne svrhe. Ta je djelatnost sve donedavna bila u sjeni negativne ocjene zbog konzervativnoga, to jest promađarskoga političkoga izbora dvojice patrijarha, no sada im se zasluge za javno dobro ipak priznaju.⁸⁵⁶

U političkom pogledu, Anđelić i Branković djeluju kao pristaše peštanske vlade, odnosno vlade bana Khuena. Njihov se utjecaj snažno osjećao na cijelom području Srijema, a naročito u mjestima gdje su se prostirali patrijaršijski posjedi (Dalj, primjerice). Pri početnom je organiziranju vladinog Srpskog kluba u hrvatskom Saboru osobito važnu ulogu imao patrijarh German Anđelić (1822.-1888.). Držeći patrijarha osobnim prijateljem, ban Khuen-Héderváry ga je u kolovozu 1884. zamolio da kod “predstojećih saborskih izborah izvoli podhvat narodne stranke pod svoje moćno okrilje uzeti, te svojim daleko zasnujućim uplivom u domovini, izbornu akciju podpupreti”.⁸⁵⁷

Svećenici su predstavljali najbrojnije slobodno zanimanje među saborskim zastupnicima Srpskoga kluba. Pogled na teritorijalno podrijetlo tih svećenika – saborskih zastupnika upućuje na zaključak da su “različite strukture Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj podržavale Khuenov režim, a ne samo hijerarhija iz Srijema, odnosno, siromašno svećenstvo iz ‘gornje Krajine’”.⁸⁵⁸ Zbog razmjerno velikoga udjela među saborskim zastupnicima Srpskoga kluba, odnosno Narodne stranke, pravoslavno je svećenstvo, prema ocjeni N. Rumenjak, tijekom 1890-ih godina “utjelovljivalo negativan socijalni, politički i kulturni stereotip o omraženoj vlasti bana Khuena Héderváryja”.⁸⁵⁹

Vukovarski proto i protojerej Ilija Perkačanski (r. 20. VII. 1839.) ubraja se među aktivnije članove Narodne stranke iz redova srijemskoga pravoslavnog svećenstva. Kao kandidat Narodne stranke bio je biran u skupštinu Srijemske županije, a također kanidirao i na izborima za Narodno-crkveni sabor. Perkačanski je gimnaziju u Vinkovcima, a bogosloviju 1861. godine u Srijemskim Karlovcima. Rukopoložio ga 1863. patrijarh Samuilo Maširević, i od iste godine služio je kao paroh u Vukovaru.⁸⁶⁰

⁸⁵⁶ Goran VASIN, “Ktitorska delatnost patrijarha Georgija Brankovića u Sremskim Karlovcima”, *Spomenica istorijskog arhiva Srem*, 7/2008. 46.-62.

⁸⁵⁷ V. Đ. KRESTIĆ, *Građa o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 2., 22. Usp. Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb 2005., 47.-49.

⁸⁵⁸ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 273.

⁸⁵⁹ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 283.

⁸⁶⁰ *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905. god.*, Karlovci 1910., 221.,

Jedan od najbližih i najsposobnijih suradnika patrijarha Georgija Brankovića bio je Jovan Jeremić, pravoslavni svećenik, urednik i publicist, rođenjem Osječanin (Osijek, 17. I. 1860. – Srijemski Karlovci, 23. IX. 1931.). Do 1894. služio je kao paroh u Bačincima, a tada ga patrijarh Branković poziva u Karlovce, te imenuje urednikom *Srpskoga Siona*⁸⁶¹ (1894.-1902.) i upraviteljem Srpske manastirske tiskare.⁸⁶² Od 1889. bio je protoprezbiter Karlovačkoga protoprezbiterata, od 1894. okružni proto u Srijemskim Karlovcima.⁸⁶³ Na jednom se mjestu kaže da je Jeremić po političkom uvjerenju bio radikal,⁸⁶⁴ no taj je podatak i više nego dvojben, barem kad je riječ o razdoblju do 1902., kada je bio Brankovićev pouzdanik i urednik *Srpskoga Siona*. I kasnijih ga se godina povezivalo s Narodnom strankom, a 1906., uoči izbora za hrvatski Sabor, spominjalo ga se i kao mogućega kandidata iste stranke u izbornom kotaru Srijemski Karlovci.⁸⁶⁵ I pravoslavni svećenik iz Dalja Miloš Rajačić bio je pristaša Narodne stranke, i osobito se istaknuo svojim zalaganjem pri saborskim izborima 1892. godine, kada je značajno pripomogao izboru Đure Đurkovića u daljskom izbornom kotaru.⁸⁶⁶

Bliskost pojedinih pravoslavnih svećenika s područja Slavonije i Srijema strukturama Khuenova režima vidljiva je pri posjetima bana Khuena, Vladinih dužnosnika, upravnih činovnika i saborskih zastupnika, kao i prema zahvalama, pouzdanicama i sličnim izrazima podrške. Ovu vrstu podataka nužno je uzeti sa zadržkom, oni mogu biti jedan od pokazatelja koji upućuju na provladinu političku opredijeljenost, no ne smije se isključiti mogućnost da je u pojedinim slučajevima bila riječ o iskazivanju dužne počasti banu, čelnicima Vladinih odjela te drugim, nižim dužnosnicima.

6.7 Narodna stranka i Srbi u Slavoniji i Srijemu

⁸⁶¹ *Srpski Sion* bio je službeno glasilo Srpske patrijaršije. Pokrenuo ga 1891. patrijarh Georgije Branković sa zadaćom da donosi vijesti iz života Crkve i brani stavove koje je Crkva zastupala u obrani crkveno-školske autonomije. List je tiskan u Srpskoj manastirskoj tiskari u Srijemskim Karlovcima, a uzdržavao se, pored ostaloga, i od pretplata (sve crkvene općine bile su pretplaćene). Goran VASIN, "Osvećenje obnovljene srpske crkve u Sremskoj Mitrovici 1891. godine", *Spomenica Istorijskog arhiva Srem*, BR. 5, Sremska Mitrovica 2006., 165.-166.; Vasilije Đ. KRESTIĆ, *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791–1914*, Beograd 1980., 413.

⁸⁶² Gordana PETKOVIĆ, "Jeremić, Jovan", *Srpski biografski rečnik*, Sv. 4, I-Ka, Novi Sad 2009., gl. ur. Čedomir Popov, 388.; R.[adoslav] G.[RUJIĆ], "Jeremić Jovan", *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, ur. Stanoje Stanojević, knj. II, Zagreb [?], 155.

⁸⁶³ *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905. god.*, 279.

⁸⁶⁴ G. PETKOVIĆ, "Jeremić, Jovan", 388.

⁸⁶⁵ "Novosadskoj 'Zastavi'", *Pokret* (Zagreb), god. III., br. 27, 3. II. 1906., 3.

⁸⁶⁶ "Dalj", *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 55, 17. (29.) VII. 1893., 3.

“Makaze su u našoj ruci. Još nikad nebješe srpska rieč u ovoj državi tako značajna, kao danas. [...] ‘srpski samostalni klub’ treba i opet da izrekne rieč: Tko je pobedio u Hrvatskoj. Kud nagne, tamo je većina.”⁸⁶⁷ – pisalo je *Srpsko kolo* po ishodu saborskih izbora 1884. godine. I doista, politička elita Srba suodlučivala je krajem XIX. stoljeća, a naročito osamdesetih godina, o tijeku političkoga života u banskoj Hrvatskoj. Khuenov opstanak na banskoj stolici i eventualni uspjeh njegove misije učvršćenja dualističkoga sustava u Hrvatskoj ovisili su izravno o postizanju sporazuma s hrvatskom Srbima čiji su uloga i utjecaj porasli naročito nakon uključenja bivšega krajiškog prostora u sastav banske Hrvatske. Krajem 1883. godine srpski zastupnici u hrvatskom Saboru osnovali su Samostalni srpski klub (kasnije tek Srpski klub) koji će se u radu Sabora pridružiti Narodnoj stranci i pružiti ključnu podršku Khuen-Héderváryju. Vrlo skoro uslijedilo je i formalno priključenje Narodnoj stranci, i Srpski klub ostao je njezinom sastavnicom do konca svoga kao i postojanja Narodne stranke (1906.).⁸⁶⁸ Program Srpskoga kluba objavljen je u *Narodnim novinama* u prvom broju 1884. godine. Osnovna odrednica programa jest Hrvatsko-ugarska nagodba kao državopravni temelj, i jedini okvir unutar kojega se može s uspjehom raditi na “napredku ove zemlje i blagostanju naroda”. Želja Srpskoga kluba je “na uzajamnosti, medjusobnom štovanju i povjerenju utemeljeni sporazum s narodom hrvatskim”, koji bi bio osnova za ostvarenje boljitka “zajedničke domovine”. U programu su, naposljetku, navedeni i osnovni ciljevi Kluba, a bili su to zakonsko priznanje srpskoga imena, zaštita narodno-crkvene autonomije, izmjene zakona o pučkom školstvu, ravnopravnost ćirilice s latinicom, te “surazmjerna svota” u zemaljskom proračunu za srpske crkvene i prosvjetne potrebe.⁸⁶⁹

Na konačnu odluku o stapanju s Narodnom strankom utjecao je, navodno, izravno ban Khuen, koji je želio da se postigne jedinstvena politička organizacija. Pitanje pristupanja Samostalnoga srpskog kluba Narodnoj stranci bilo je postavljeno u listopadu 1884., kada je na jednom od prvih vijećanja Kluba bilo raspravljeno pitanje mogu li članovi Kluba biti istodobno upisani i kao članovi kluba Narodne stranke. Rasprava je bila vrlo žučna i potrajala je nekoliko dana, da bi naposljetku 16. listopada s tek jednim glasom većine bilo odlučeno da članovi Samostalnoga srpskog kluba mogu istovremeno biti i članovi kluba Narodne stranke. U narednih nekoliko dana svi su se članovi Kluba, s iznimkom dr. Bogana Medakovića, doista

⁸⁶⁷ “Nakon izbora”, *Pozor* (Zagreb), br. 219, 23. IX. 1884., 3.

⁸⁶⁸ O Srbima u Hrvatskoj krajem XIX. i na razmeđu stoljećâ, a napose o Srpskom klubu vidi: Nives RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881.-1892.*, Zagreb 2003.; ISTA, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb 2005.; Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj. Khuenovo doba*, Slavonski Brod 2001.

⁸⁶⁹ Program je objavljen također i u: T. CIPEK – S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 297.-298.

i upisali u klub Narodne stranke, i Samostalni srpski klub je faktički prestao postajati kao neovisna politička organizacija.⁸⁷⁰

Nisu svi članovi Srpskoga kluba imali posve jednake nazore na političku orijentaciju i budućnost Kluba. Dr. Stevan Dimitrijević, jedan od osnivača Srpske samostalne stranke, kao predsjednik privremenoga odbora stranke bio je sazivač osnivačkoga zbora stranke u Rumi 14. kolovoza.⁸⁷¹ Kada su ubrzo potom održani izbori za hrvatski Sabor, Dimitrijević je bio jedan od trojice “samostalaca” koji su izborili mandat (pored njega, bili su to i dr. Milan Đorđević te pravoslavni svećenik Sava Stojšić).⁸⁷² Na rujanskim saborskim izborima 1884. izabran je kao kandidat Narodne stranke za zastupnika dobrinačkoga kotara,⁸⁷³ a nekoliko mjeseci kasnije, u veljači 1884., bio je i sudionik konferencije srpskih zastupnika u Budimpešti, te supotpisnik rezolucije usvojene na istoj konferenciji.⁸⁷⁴ U to je vrijeme već bio bolestan, i preminuo je dva tjedna nakon budimpeštanske konferencije, 19. veljače 1885. U kratkom nekrologu kojega su donijele *Narodne novine* bilo je rečeno da se Dimitrijević “najduže i najjače opirao, da ‘srbski klub’ stupi u savez sa narodnom strankom, ali se je napokon ipak s resignacijom pokorio većini Srbaljah zastupnikah”.⁸⁷⁵

Srbi članovi Srpskoga kluba / Narodne stranke kandidirali su i sudjelovali u radu Narodno-crkvenoga sabora. Narodno-crkveni sabor bio je najviše zastupstvo pravoslavnoga stanovništva na prostoru Karlovačke mitropolije u crkvenoupravnim, prosvjetnim i zakladnim stvarima. Nakon razvojačenja Krajine, prema izbornom redu iz 1871., Sabor se sastojao od 75 zastupnika; 25 bili su svećenici, a 50 svjetovnjaci.⁸⁷⁶ Članovi Srpskoga kluba nastupali su na izborima za “Srpski sabor” kao članovi tzv. autonomne, klerikalne ili umjerene stranke. Ta politička grupacija, koja se zapravo u formalno-organizacijskom smislu nikada nije ni konstituirala kao politička stranka, bila je sastavljena od mađarskoj i hrvatskoj vladi lojalnih elemenata koji su na Saboru pružali podršku patrijarhu i episkopatu.⁸⁷⁷

Na području srpske crkveno-školske autonomije Narodna stranka, odnosno Srpski klub, nije uspijevala ostvariti prevlast, i na izborima za srpski Narodno-crkveni sabor redovno je, za

⁸⁷⁰ “Da se razumijemo! IV.”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 38, 15. V. (27. V.) 1893., 1.-2. Ima mnogo simbolike u okolnosti da je istoga dana, 16. X. 1884., svjetlo dana ugledao prvi broj *Srbobrana*.

⁸⁷¹ Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, Zagreb 1991., 13.

⁸⁷² “Da se razumijemo! III.”, *Srbobran* (Zagreb), god. X., br. 37, 12. V. [24. V.] 1893., 1.

⁸⁷³ “Izabrani narodni zastupnici”, *NN* (Zagreb), god. L., 218, 20. IX. 1884., 1.2.-3.

⁸⁷⁴ “Sa konferencije srpskih zastupnikah u Budimpešti”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 31, 9. II. 1885., 2.

⁸⁷⁵ “Pokojni dr. Stevo Dimitrijević”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 42, 21. II. 1885., 3.

⁸⁷⁶ Posljednji srpski Narodno-crkveni sabor održan je 1911. godine. Ugarska vlada je 11. VII. 1912. ukinula srpsku crkveno-školsku autonomiju, i tom je prigodom ukinuta je i uredba o ustrojstvu srpskog Narodno-crkvenog sabora od 14. V. 1875. Vidi natuknicu Rajka VESELINOVIĆA “Srpski narodno-crkveni sabori”, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Srbija-Ž, Zagreb 1971., 114.

⁸⁷⁷ L. RAKIĆ, *Radikalna stranka*, 209.

razliku od izbora za hrvatski Sabor, bilježila poraze u srazovima sa srpskim oporbenim strankama. Izbori za Narodno-crkveni sabor bili su razmjerno slobodniji i manje izloženi pritiscima organa vlasti, ali daleko od toga da sustav Khuenove vlasti nije nastojao pogodovati Srpskomu klubu i njegovim kandidatima na izborima.

Kako je od ranije poznato, karlovački mitropolit German Anđelić i njegov nasljednik Georgije Branković podržavali su bana Dragutina Khuen-Héderváryja i njegovu vladu, a jedan od vidova te potpore bilo je izravno i neprikriveno potpomaganje kandidata Srpskoga kluba, odnosno Narodne stranke pri izborima za hrvatski Sabor. Na sličan su način Khuen i Zemaljska vlada nastojali uzvratiti Anđeliću te mu pomoći u stjecanju saborske većine pri izborima za karlovački sabor.

Uoči izbora za Narodno-crkveni sabor 1885. Vlada je naložila podžupanu u Virovitici dr. Dragutinu Benaku “shodnim načinom nastoji, da izbor nar. zastupnika Gjura pl. Gjurkovića, poslanikom za srbski crkveni kongres u Slatina-Okučanskom srezu svakako osiguran bude”, a istodobno je petrinjskom kotarskom predstojniku Peregrinu Mlinariću u zadaću stavljeno da osigura izbor saborskog zastupnika Steve Popovića kao svjetovnog zastupnika, odnosno prote Kukića kao svećeničkog zastupnika. U Vladinim uputama Benaku i Mlinariću rečeno je također da se podrazumijeva da će oni “tom prilikom postupak tako udesiti, da nebi dobio oblik neovlaštenog umiešanja u vjerske poslove”. I dok je Benak nakon izbora mogao izvijestiti da o povoljnom rezultatu izbora (izabrani Đurković i paroh Andrija Birač), predstojnik Mlinarić nije uspio “progurati” režimske ljude. Na istim izborima, u izbornom kotaru Kostajnica, nije bio izabrani niti Miloš Zec, urednik *Narodnih novina*, iako je Ante Krasnik, kotarski predstojnik u Dubici, izvijestio Vladu da je “sva moguća upotrebio, da poslanikom na srbski crkveni kongres izabran bude Miloš Zec”, ali isto mu nije pošlo za “jedino s razloga, što je njegova kandidatura odveć kasno došla, jer izbornici, koi su prije toga Pavi Jovanović uredniku ‘Srbobrana’ svoj glas obećali, nehtedoše podnipošto od te svoje rieči odustati, prem ako jednoglasno izjaviše, da bi radostno za prvoga glasovali, da se potonjem već obvezali nisu”.⁸⁷⁸ Srpski “samostalci” burno su proslavili Jovanovićevu pobjedu nad Zecom, napose na stranicama *Srbobrana*. Službene *Narodne novine* reagirale su na “smušeno pisanje radikalnoga srpskog lista” i neuvjerljivo nastojale omalovažiti značaj kostajničkoga izbora, poručivši da bi Miloš Zec, koji se u to vrijeme nalazio na liječenju u Reichenhallu, osvojio dotični mandat da mu je do pobjede doista bilo i stalo.⁸⁷⁹

⁸⁷⁸ HDA, PRZV, kut. 266, 2377-1885.

⁸⁷⁹ “O izboru zastupnikah za srbski kongres u kotaru Kostajničkom”, *NV* (Zagreb), god. LI., br. 199, 2. IX. 1885., 2.

U velikoj većini izbornih kotara tijekom i rezultat izbora bili su slični, te su budimpeštanskoj i zagrebačkoj vladi skloni kandidati bili poraženi, a tzv. autonomna ili umjerena stranka doživjela je težak poraz. Uz takav izborni epilog, vladajući krugovi u Budimpešti odlučili su se niti ne sazivati Sabor, pa to nije ni činjeno narednih pet godina.

U ljeto 1897. ugarska je vlada napokon sazvala srpski Narodno-crkveni sabor. Vladine pristaše, tzv. autonomna stranka, doživjela je težak poraz, dobivši na izborima tek osam zastupničkih mandata. Srpska oporba, sačinjena od radikala, samostalaca i liberala, na ove je izbore izašla udružena u jedan izborni blok, što je također pridonijelo uvjerljivoj pobjedi. Članovi Srpskoga kluba u slavonsko-srijemskim izbornim kotarima nisu uspjeli izboriti niti jedan mandat.⁸⁸⁰ Mađarska vlada je pokušala oporbenu većinu staviti pod pritisak i utjecati na rad Sabora, no u tome nije imala uspjeha, pa je nakon kraćega zasjedanja Sabor bio “odložen” za nekoliko dana.⁸⁸¹ U kontaktu s banom Khuen-Héderváryjem i patrijarhom Brankovićem, mađarski ministar predsjednik Bánffy pokušao je potom u nekoliko navrata ipak postići sporazum s predstavnicima oporbenih stranaka na Saboru, no kada su svi ti naponi završili neuspjehom, Bánffy je jednostavno odlučio da daljnje odložiti Sabor (ne raspustiti).⁸⁸²

Pri izborima za srpski Narodno-crkveni sabor 1902. godine ponovno se upravni aparat izravno uključio u izborne radnje i koristeći raspoložive poluge moći nastojao priskrbiti što više mandata kandidatima Narodne stranke. Primjerice, vinkovački kotarski predstojnik Ljubomir Nagel radio je na izboru dr. Svetislava Šumanovića, o čemu svjedoči i sačuvano Nagelovo pismo bilježniku Vrcibradiću, u kojem potonjem nalaže, između ostaloga, da izbornici iz St. Banovaca na nadolazećem izboru u Erdeviku “moraju bezuvjetno glasovati za dr. Svetislava Šumanovića”.⁸⁸³

6.8 Narodna stranka i Židovi u Slavoniji i Srijemu

Politički život u Slavoniji i Srijemu u velikoj je mjeri bio obilježen razmjerno heterogenom nacionalnom/etničkom strukturom stanovništva. Dostupni izvori i novinski fond upućuju na zaključak da su politika i kandidati Narodne stranke u razmatranom razdoblju uživali podršku

⁸⁸⁰ L. RAKIĆ, *Radikalna stranka*, 211.-213.

⁸⁸¹ L. RAKIĆ, *Radikalna stranka*, 216.

⁸⁸² G. KEMÉNY, *Iratok*, II., 556., II., 568.; L. RAKIĆ, *Radikalna stranka*, 217.-218.

⁸⁸³ Šumanovićeви protukandidati bili su radikal dr. Aleksandar Roknić te dr. Vladimir Čobanić. “Niemci, 14. listopada”, *Narodna obrana* (Osijek), god. VI., 240, 16. X. 1907., 2.

većine Mađara, Srba i Nijemaca, a političko opredjeljenje Mađara i Nijemaca je uvelike uvjetovano činjenicom da se najveći dio njih doseljava iz ugarskog dijela Monarhije.

Među Židovima useljenima u Hrvatsku prevladavali su oni useljeni iz Mađarske, i oni su iznosili čak 76% ukupnoga broja židovskih useljenika. Pri popisima stanovništva 1900. i 1910. godine velika većina Židova nastanjenih u banskoj Hrvatskoj iskazala je kao svoj materinski jezik hrvatski, odnosno njemački, ali bio je znatan broj i onih koji su kao materinski naveli mađarski jezik. Nimalo slučajno, najveći postotak takvih nalazimo u Požeškoj, Virovitičkoj i Srijemskoj županiji (1910. godine takvih je u ovim trima županijama od 25% do 31%).⁸⁸⁴

Liberalizam Narodne stranke očitovao se, između ostaloga, u vjerskoj i socijalnoj snošljivosti, i u tom pogledu također vrlo bliska mađarskoj Liberalnoj stranci.

Jedan nepotpisani uvodnik, objavljen u *Narodnim novinama* povodom značajne propovijedi zagrebačkoga rabina dr. Hosee Jacobija, bavio se položajem hrvatskih Židova te pogledima Narodne stranke na židovsko pitanje. Čitav je članak sročten u izrazito pozitivnom tonu, a autor je prema Židovima bez zadržske iskazivao samo osjećaje poštovanja i uvažavanja: “Hrvatski narod, premda je vazda s najvećom požrtvovnošću branio svoju vjeru, neima smisla za antisemitizam, jer od vjkada štuje svaku tudju vjeru. Njemu je svaki brat mio, makar koje vjere bio, a Izraeličanin mu je brat po tom, jer štuje grudu njegove domovine kao svoju, jer štuje sve njegove svetinje i stečevine kao svoje. U našem narodu nemože s toga doći do antisemitizma, koji bi tobožnju svoju opravdanost osnivao na tom, što izraeličani nijesu voljni da budu logovi na kolima sjedinjene opozicije; pa kad bi opozicija pokušala razviti, iz osvete, takvu agitaciju, naišla bi na djelotvoran odpor ne samo zemaljske vlasti i narodne stranke, nego i samog naroda.”⁸⁸⁵ *Narodne novine* i ostali provladini listovi pisali su i inače na isti ili sličan način o Židovima, a židovsko pitanje postajalo je osobito aktualnim u vrijeme izbornih borbi. Oporbeni je tisak u nebrojeno mnogo navrata kritizirao Židove i njihovu ulogu u političkom životu Hrvatske, optužujući ih da masovno podupiru protunarodni Khuenov režim. *Obzor* se, primjerice, 1887. godine, uoči saborskih izbora, osvrnuo na hrvatske Židove i njihovo sudjelovanje u političkom životu i predizbornim borbama. Povod osvrtu bili su brojni dopisi i izvješća s terena prema kojima su se “sugradjani vjeroizpovjesti izraelitske” ubrajali među “najvatrenije prijatelje vladine stranke a najžešće protivnike opozicije”. Autor osvrta s poštovanjem je govorio o Židovima, sa zadovoljstvom naglasio da se u Hrvatskoj ne šire

⁸⁸⁴ Ljiljana DOBROVŠAK, “Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1914.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2005, br. 3, 648.-649.

⁸⁸⁵ “Izraeličani [!] u Hrvatskoj”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 104, 6. V. 1893., 1.

antisemitske ideje, pohvalio primjer pojedinih zagrebačkih Židova koji iskazuju ljubav prema domovini i narodnim pravima, ali je sa žaljenjem ustvrdio: “Većina naših izraelitskih sugradjana, kako glase izvješća što ih dobivamo iz zemlje, uhvatila se je u složno kolo s onimi, koji u svem i svačem povladuju i podupiru politiku današnje većine saborske.”⁸⁸⁶ U uvodniku *Narodnih novina* prigodom izbora 1897. godine polemiziralo se s *Obzorom* koji je kritički pisao o političkom usmjerenju zagrebačkih Židova: “[...] Ako dakle naši židovi listom prianjaju uz narodnu stranku, kako ‘Obzor’ predpostavlja, nama to može biti samo drago, jer to čine kao slobodni i materijalno neodvisni građani po svojem najboljem uvjerenju, te je sigurno baš ta okolnost ponukala obzorašku družbu, da je zapuhala u antisemitski rog. Kad bi židovi, bar zagrebački, listom pristajali uz dioničarske pseudo-pobožnjake, oni bi jamačno bili: ‘naši dragi, samosvjestni, slobodoljubni, patriotski sugradjani izraelitske vjeroispoviesti’.”⁸⁸⁷

Karakteristična je u tom smislu polemika iz 1902. godine, kada je iz Osijeka odgovoreno na pisanje riječkoga *Novoga lista* na čijim je stranicama kritički pisano o osječkom Nijemcu Adamu Reisneru, te je isti tada pogrešno nazvan “Židov”, što je tada imalo izrazito pogrdno značenja. Anonimni Osječanin upustio se u polemiku s “mađaronskoga” polazišta, pa pisao: “Prem mi ne smatramo, da je pogrdno biti ‘Židov’, to ipak radi toga, jer ga ‘Novi list’ pogrdnim smatra, ističemo: da pl. Reisner nije izraeličanin. Nuzgredno spominjemo, da je gospodi kova ‘Novog lista’ uvijek u ustima ‘Židov’, a kad jih trebaju kod glasovanja itd., onda su jim draga braća. Nama su pako uvijek kao pripadnjici zajedničke nam domovine braća.”⁸⁸⁸

Vrlo često su se iz oporbenih redova, napose onih “obzoraških”, čule pritužbe na političko držanje Židova, odnosno na njihov odlučan utjecaj pri saborskim ili gradskim izborima. Godine 1892. zagrebački *Obzor* je pisao da su Židovi, uz činovnike, odlučili ishod saborskih izbora u Osijeku, jer da je od ukupno 430 glasova koje je dobio gradonačelnik Rotter čak 150 bilo židovskih.⁸⁸⁹ Isti se list kasnije iste godine negativno osvrnuo i na ulogu Židova pri izborima za trgovišno zastupstvo u Đakovu, naglasivši da su “mađaronima” pobjedu donijeli činovnici, panduri i Židovi, kojih da je 26 glasalo za prorežimsku listu.⁸⁹⁰ Zbog promađarskih političkih pogleda (većega) dijela hrvatskih Židova *Obzor* je počesto običavao uopćeno

⁸⁸⁶ “Rieč u sgodno vrieme”, *Obzor* (Zagreb), 120, 27. V. 1887., 2.

⁸⁸⁷ “‘Obzor’ i zagrebačko gradjanstvo”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 107, 11. V. 1897., 1.

⁸⁸⁸ “Riječki ‘Novi list’ u obrani društva sv. Ćirila i Metoda proti tvornici žigica pl. Reisnera u Osijeku”, *VŽV* (Osijek), god. XI., br. 2, 15. I. 1902., 17. Isti je članak, neznatno izmijenjen, objavljen potom i u *Narodnim novinama*: “U Osieku, 13. siečnja”, *NN* (Zagreb), god. LXVIII., br. 15, 20. I. 1902., 2.

⁸⁸⁹ “Izbori”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXIII., br. 128, 4. VI. 1892., 2.

⁸⁹⁰ “Naši dopisi. Đakovo, 28. listopada”, *Obzor*, (Zagreb), god. XXXIII., br. 255, 8. XI. 1892., 2.

negativno pisati o Židovima. Naročito su žestoki bili polemički osvrti i obračuni s Julijem Pfeifferom i njegovim listom *Die Drau*, kojega se nazivalo “reptilskim židovskim ‘šundblatom’”⁸⁹¹ i sličnim pogrđnim imenima.

Julije Pfeiffer je također i javno reagirao i na *Obzoro*ve kritičke napise o Židovima i njihovu političkom držanju, te pozivao hrvatske Židove da zbog toga pisanja, kojega je ocijenio antisemitizmom, otkazu pretplatu na *Obzor*. S druge strane, Pfeiffer je u istoj prigodi i u istom obraćanju pozvao Židove da se učlanjuju i podupiru Maticu hrvatsku, Društvo Sv. Jeronima, Društvo Sv. Josipa Arimatejskoga, Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti i slične ustanove i društva, želeći na taj način dati do znanja da poziv na bojkot neodvišnjačkoga organa nije nikakav izraz protuhrvatskih osjećanja i težnji.⁸⁹²

U prethodnom tekstu već spominjani osječki odvjetnik Hugo Spitzer prometnuo se u posljednjim godinama XIX. stoljeća pa do kraha Narodne stranke 1906. godine u najistaknutiju osobu Narodne stranke u gradu Osijeku, a usporedno s tim i u prvaka cionističkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Hugo Spitzer rođen je u Osijeku 1858. godine u obitelji znamenitoga osječkog rabina Samuela Spitzera (rabin u Osijeku 1853.-1895.). Gimnaziju je pohađao u Osijeku i Vinkovcima, a studij prava završio je 1881. u Beču, gdje je postigao i doktorat. U Osijeku je otvorio 1884. odvjetničku pisarnu. Od 1897. do 1927. bio je predstojnik Židovske bogoštovne općine u Osijeku, i kao takav preobrazio je židovsku osnovnu školu s njemačkim nastavnim jezikom u hrvatsku školu. Isto je u službu Božju uveo hrvatski jezik. Bio je predsjednik Odvjetničkoga odbora u Osijeku te je 1888. i 1889. uređivao *Hrvatski pravnički kalendar*. Kasnije je osnovao je Klub odvjetnika u području osječkog Odvjetničkoga odbora, te do 1914. godine uređivao 1914. stručno glasilo *Pravnik*. Napisao je monografiju o uređenju ubogarstva u gradu Osijeku (1902.) i mnoge stručne i političke članke za novine.⁸⁹³ I nakon Prvoga svjetskog rata bio je član Nadzornoga odbora tvrtke S. H.

⁸⁹¹ “Odlikovanje gosp. dra. Stjepana Miletića”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 264, 16. XI. 1895., 3.

⁸⁹² Odgovarajući na optužbe o antisemitizmu, iz *Obzoro*va uredništva bilo je poručeno sljedeće: “Što se pako tiče našega antisemitizma, mi smo ga jasno definirali. Mi pobijamo i pobijati ćemo u napried one židove, koji su se pod plaštem liberalizma složili sa Niemcem i Magjarom, da spriečavaju napredak slavenskih plemena u obje pole monarkije. Mi pobijamo i pobijati ćemo neustrašivo takove židove i u napried tim odriješiti, što znamo, da ih ima najviše u vojsci, s kojom se bore Slaveni u monarkiji. Naš antisemitizam je čisto politički, a to dobro znade ono malo izraelićana i privrženika neodvisne stranke.” “Krv nije voda”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 160, 15. VII. 1895., 3.

⁸⁹³ Hugo Spitzer (Osijek, 19. XII. 1858. – Zagreb, 14. VIII. 1936.), odvjetnik. Sudionik Prvoga cionističkoga kongresa u Baselu 1897. godine. Nakon 1918. postao je vođa jugoslavenskih cionista. Bio je inicijator osnivanja Saveza židovskih zajednica Jugoslavije, a nakon službene uspostave ove organizacije, godine 1929. postao je njezin prvi predsjednik. Godine 1928. izabran je za počasnog predsjednika Saveza cionista Jugoslavije. Reuben ELDAR, “Osječki nadrabini dr. Samuel Spitzer i njegovi potomci”, *Ha-kol* (Zagreb), br. 88, travanj-svibanj 2005, 46.-47.; R. F. M. [Rudolf Franjin MAGYER], “Spitzer, Hugo”, *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925 sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv. vladara, hercega, banova i biskupa, te 421. slikom u tekstu*, Zagreb 1925., 244.;

Gutmann dioničarsko društvo.⁸⁹⁴ Osim toga, bio je i pravni zastupnik Julija Pfeiffera i njegove tiskare.

U više navrata biran je u osječko Gradsko zastupstvo, a prvi put pri izborima 1901. godine. Prema napisima oporbenoga tiska, u zastupstvo je tada izabran po osobnoj želji i zalaganju velikoga župana Teodora Pejačevića.⁸⁹⁵ Dotični gradski izbori 1901. godine protekli su uz naročito aktivno sudjelovanje osječkih Židova na strani Narodne stranke i njezinih kandidata. Pored Spitzera, za zastupnika je tad izabran i dr. Julio Springer kojega su na kandidaturu, ako je vjerovati *Obzorovu* dopisniku, privoljeli gradonačelnik Konstantin Graff te “Springerovi istovjerci”. U predizborne agitacije na vrlo se izravan način uključila i Židovska bogoštovna općina koja je izdala i poseban predizborni proglas.⁸⁹⁶ Spomenuti Julio Springer bio je također, poput Spitzera, odvjetnik, i od 1886. je u Gornjem gradu imao svoj odvjetnički ured. Kasnije je ponovno u više navrata bio biran za gradskoga zastupnika, i tu je dužnost obnašao do smrti 1915. godine.⁸⁹⁷ Predizborni proglas Židovske općine potpisao je zamjenik predstojnika, Bela Springer, brat Julija Springera. Bela Springer je u više navrata bio biran za zamjenika Huga Spitzera kao predstojnika Židovske općine,⁸⁹⁸ a i pri nekim drugim prigodama isticao se kao aktivan pristaša Narodne stranke.

Ništa manje značajna osoba gospodarskoga života Osijeka i Slavonije nije bio ni Julius (Julije) Miskolczy koji je dijelio Spitzerove i Weiszmayerove političke poglede i predstavljao još jedan važan stup Narodne stranke u Osijeku. Kao i većina slavonskih Židova i Miskolczyjevi su vukli porijeklo iz Mađarske, a Julius je rođen u Mohaču. Najprije je s bratom Aleksandrom (Šandorom) naslijedio očevu trgovinu, a potom se osamostalio i postao generalni zastupnik prvog ugarskog osiguravajućeg društva. Postupno se uspinjao u društvenom životu, pri čemu napose valjda istaknuti da je od 1886. bio vijećnik, a na sjednici održanoj 15. siječnja 1894. izabran je i za predsjednik osječke Trgovačko-obrtničke komore.⁸⁹⁹ Pored toga, bio je i vijećnik ravnateljstva paromlina Union, Slavonske tvornice stakla, Štednoga i pripomoćnog društva, Tramvajskog društva, zatim dugi niz godina član

Mladen BELČIĆ, “Razvoj i djelatnost advokature na području Socijalističke Republike Hrvatske”, *Odvjetnik*, XVIII (XXXIII)/1968, br. 9, 70.; Branko OSTAJMER, “Povijesne bilješke o obitelji Selinger”, *Scrinia Slavonica*, 10/2010, 324.

⁸⁹⁴ “S. H. Gutmann dioničarsko društvo”, *Hrvatski list* (Osijek), god. II., br. 48, 1. III. 1921., 3.

⁸⁹⁵ “Gradski izbori u Osijeku”, *Obzor* (Zagreb), god. XLII., br. 225, 1. X. 1901., 2.

⁸⁹⁶ “Gradski izbori”, *Obzor* (Zagreb), god. XLII., br. 230, 7. X. 1901., 3.; “Gradski izbori u Osijeku”, *Obzor* (Zagreb), god. XLII., br. 225, 1. X. 1901., 2.

⁸⁹⁷ Preminuo je u Osijeku 24. listopada 1915. godine.

⁸⁹⁸ Godine 1906. izabran je po treći put za zamjenika predstojnika. “Novoizabrano predstojništvo izr. bogoštovne općine u gor. Osijeku”, *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 5, 12. III. 1906., 5.

⁸⁹⁹ Stjepan SRŠAN, “Zaslужni osječki građani krajem 19. stoljeća”, *Revija*, XXX/1990, br. 2 (8), 62.; “Brzobjavne vesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 12, 16. I. 1894., 4.

predstojništva, odnosno zamjenik predstojnik Židovske općine, predsjednik židovske škole, tajnik Kasina, te obnašao niz drugih, manje značajnih časti i dužnosti. U političkom djelovanju, bio je iskazani pristaša Narodne stranke, a obnašajući razne dužnosti utjecao je i na političko opredjeljenje osječkih Židova i gospodarskih krugova.⁹⁰⁰ Preminuo je u Osijeku početkom 1907. godine i pokopan je na gornjogradskom židovskom groblju.

Krajem 1903. godine u Osijeku smrću jednoga gradskoga zastupnika bilo je ispražnjeno mjesto u zastupstvu, i oporbena *Narodna obrana* pisala je da je unutar gradske organizacije Narodne stranke došlo do sukoba oko imena osobe koja bi trebala biti izabrana. Prema toj vijesti, jedna struja – židovska (ortodoksna), predvođena dr. Hugom Spitzerom – zalagala se za Josipa Kuneza, osobnog Spitzerova prijatelja, a druga struja – “neka gradska stranka” – kandidirala je Isidora Franka koji je bio “pokršteni židov, te ortodoksni ne će o njem ni da čuju”.⁹⁰¹ Josip Kunez (Subotica, 1855. – ?) bio je od 1894., godine ravnatelj direktora Štednog i pripomoćnog društva. Zavičajno pravo u Osijeku uživao je od 1881. godine.⁹⁰²

Jedan od istaknutijih članova Narodne stranke u Osijeku bio je i donjogradski trgovac Alexander Rottenbücher. Rottenbücher je u više navrata kao član Narodne stranke bio biran u gradsko zastupstvo, a bio je, pored toga, i dugo godina nadzapovjednik donjogradskoga Dobrovoljnog vatrogasnog društva.⁹⁰³ Aktivnu privrženost Narodnoj stranci iskazivao je i ugledni osječki veleposjednik i privrednik te jedan od viđenijih članova osječke židovske zajednice Samuel Kästenbaum (Nagy Géres, županija Zemplén, Mađarska, 1841. – Osijek, 15. X. 1934.).⁹⁰⁴ Bio je vlasnik plemićkoga dobra Dopsin-Rastovac, površine 630 hektara.⁹⁰⁵

Predstojnik Židovske općine u Požegi, Koloman Hecht, bio je jedan od najuglednijih i najutjecajnijih članova “narodnjačke” većine u požeškome gradskom zastupstvu, te ujedno i gradski podnačelnik u dužem vremenskom razdoblju.⁹⁰⁶ Hecht je, između ostaloga, bio i ravnatelj Prve požeške štedionice te vijećnik osječke Trgovačko-obrtničke komore.

Iz pravaških redova čule su se krajem 1893. pritužbe da su se Židovi “iznevjerili” i da su svojim držanjem, a u dogovoru s podžupanom i dr. A. Peičićem, odlučili ishod izbora za

⁹⁰⁰ Konstantin Graff u već spominjanom izvješću iz 1896. o Miskolczyjevu političkom radu, između ostaloga, kaže i sljedeće: “Tom svojom intelektualnom snagom zadobio je veliki upliv ne samo kod svih svojih sugrađana izraelitičke, nego i kod drugih sugrađana, a pri svakom političko-patriotskom pokretu upotrijebio je on taj utjecaj djelotvorno i blagotvorno za svako lojalno političko patriotsko pregnuće. Dakle i u političkom životu pouzdan je faktor.” Stjepan SRŠAN, “Zasluzni osječki građani krajem 19. stoljeća”, *Revija*, XXX/1990, br. 2 (8), 62.

⁹⁰¹ “Razkol u vladinoj grad stranci”, *Narodna obrana* (Osijek), god. II., br. 290, 19. XII. 1903., 6.

⁹⁰² *Zavičajnici grada Osijeka*, 455.

⁹⁰³ “† Šandor Rottenbücher”, *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 7, 26. III. 1906., 4.

⁹⁰⁴ *Zavičajnici grada Osijeka*, 359.

⁹⁰⁵ M. OBAD ŠČITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji*, 36.

⁹⁰⁶ Prema pravaškoj *Hrvatskoj*, bio je “duša cijeloga gradskog zastupstva” o čijoj je volji ovisilo tko će biti izabran u požeško Požege. “Požega, 20. rujna”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 220, 25. IX. 1895., 2.

općinsko zastupstvo. Podžupan i Peičić su uoči izbora posjetili Aloisa (Vjekoslava) Wertheimera, najuglednije ime vukovarske židovske zajednice, i tada je navodno dogovoreno da Židovi – veleporeznici podrže kandidate koji su bili po volji nositeljima upravne vlasti u Vukovaru. U takvim okolnostima za općinske zastupnike nisu bili izabrani bivši načelnici i istaknuti oporbenjaci Josip Rukavina i Ladislav Najpar.⁹⁰⁷

I đakovačka se židovska zajednica, sudeći prema nastupima većinje njenih članova, svrstavala uz redove Narodne stranke. Koliko se može zaključiti na osnovi dostupnih izvora, prije svega novinstva, tek su rijetki đakovački Židovi podržavali oporbu i njezinu borbu, a jedan među njima bio je Adolf Kohn.⁹⁰⁸ On je, naime, prigodom saborskih izbora 1884. godine u *Narodnim novinama* bio napadnut od “mađarona” kao “zabludjela ovčica” i “odmetnik” “vriedne izraelitske općine”, budući da su, navodno, svi ostali “čestiti sugradjani Izraelićani dušom i tielom” bili za Huga Sudarevića, kandidata Narodne stranke.⁹⁰⁹

S druge, pak, strane u političkom životu grada Slavenskog Broda većina tamošnjih Židova svrstala u redove Stranke prava, odnosno, u kasnijem razdoblju, u redove Starčevićeve hrvatske stranke prava. Kada su u studenom 1890. *Narodne novine* objavile brodski dopis u kojemu se, između ostaloga, prozivalo brodske Židove zbog njihova držanje na netom održanim gradskim izborima u Brodu. Oni su, naime, podržali dr. Brlića, a u rečenom dopisu bilo je rečeno da su bili vođeni tek strahom da bi Brlić kao ugledni odvjetnik mogao škoditi svima onima koji su bili uključeni u razne parnice.⁹¹⁰ Dopis je potaknuo sjednicu Židovske bogoštovne općine u Brodu kojoj je predsjednik bio Jakob Kohn, inače istaknuti član brodske pravaškog kruga. Na sjednici su odbačene sve objede i istaknuto da je političko opredjeljenje brodskih Židova izraz njihova unutarnjeg osvjedočenja.⁹¹¹

No, čini se da je brodski slučaj doista bio iznimka kada promatramo slavonsko-srijemski prostor, te da je slavonsko-srijemski Židovi u svojoj velikoj većini bili pristaše Narodne stranke i vlade bana Khuen-Héderváryja.

6.9 Narodna stranka u gradskim središtima Slavonije i Srijema

⁹⁰⁷ “Vukovar, 15. studenoga”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 266, 20. XI. 1893., 1.-2.

⁹⁰⁸ Adolf Kohn (? , 1842. – Đakovo, 1912.), trgovac. Bio je predstojnik židovske bogoštovne općine (“Izraelitske bogoštovne općine”) u Đakovu od 1876. do smrti 1912. godine i za njegova je predstojništva podignuta sinagoga i stan za rabina s vijećnicom. /M. HORVAT/, *Nekoliko podataka*, 2.-3.

⁹⁰⁹ Kohn je u Đakovu stekao značajan imetak, i neimenovani autor teksta u *Narodnim novinama* naglasio je kako je poznato kako je u “mali gradić došao gol kao prst” i “tko ga je podigao do blagostanja i sreće”. Upravo stoga se izražavalo čuđenje zbog Kohnova “vojevanja” protiv vlade “koja pravedno zaštićuje Izraelićane” i njegova iznevjerenja prijatelja i istovjernika, uz opasku da je sve to registrirano “za buduće ravnanje”. “Izborna kretanje”, *Narodne novine*, br. 211, Zagreb, 12. IX. 1884., 2.-3.

⁹¹⁰ “U Brodu na Savi, 16. studenoga”, *NN* (Zagreb), god. LVI., br. 267, 20. XI. 1890., 4.

⁹¹¹ “Priposlano”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 276, 1. XII. 1890., 3.

Primjer Osijeka

“Oni u Agramu bavili su se politikom i zanovijetali; u Slavoniji pak, u Esseggu, vladalo je samo jedno uvjerenje: ‘ljubav prema preuzvišenoj vladarskoj porodici u Beču.’ U tome su se nadmetali hrvatski građani i časnici, Srbi i Nijemci.”⁹¹² Premda predstavlja pojednostavljen i suviše poopćen pogled, i ne može biti uzeta kao neupitan povijesni sud, navedena misao oštroumnoga humorista Roda Rode sjajno nam predočava sliku Osijeka u eri bana Dragutina Khuen-Héderváryja. Isti je književnik drugom zgodom, 1929. godine, Osijek nazvao “najjužnijim njemačkim grad”,⁹¹³ ali ni ocjene hrvatske historiografije o karakteru najvećega gradskog središta istočne Hrvatske nisu se mnogo razlikovale; Mirjana Gross, primjerice, Osijek u Khuenovu dobu naziva “njemačko-mađarskim gradom”.⁹¹⁴

Osijek je bio političko, gospodarsko, prometno i kulturno središte slavonsko-srijemskoga međuriječja. Bio je, naposljetku, i najveći grad na tom prostoru, ali je u ranijem razdoblju, sve do tridesetih godina XIX. stoljeća, bio brojem stanovništva i najveći grad u hrvatskim zemljama uopće.

Tijekom XVIII. i XIX. stoljeća Osijek je grad sa jasno izraženom prevlasti njemačkoga identiteta u različitim vidovima života. To se podjednako odnosi na politički, gospodarski i kulturni život, ali i na etničku strukturu stanovništva. Jedan od zornijih pokazatelja jest stanje u osječkom novinstvu: sve do početka XX. stoljeća u Osijeku ne izlazi politički list na hrvatskom jeziku (*Branislav* je 1878. godine bio pokušaj koji nije potrajao niti godinu dana), dok istovremeno dva lista na njemačkom jeziku – *Die Drau* i *Slavonische Presse* – imaju već višedesetljetnu tradiciju.

Prevlast njemačkoga jezika osobito se osjećala u gospodarskom i društvenom životu grada. Mnogi Osječani, pogotovo stariji, razumjeli su hrvatski jezik, ali su vrlo slabo vladali njim i stoga je njemački ostajao sredstvo komunikacije u društvenom životu. I u Trgovačko-obrtničkoj komori njemački je jezik i do pred početak XX. stoljeća ostao glavni razgovorni jezik. S vremenom je bilo onih kojima ta navada nije bila po volji i koji su podizali glas prosvjeda protiv prevlasti tuđega jezika.⁹¹⁵ Čak je i u donjogradskom Dobrovoljnom

⁹¹² RODA RODA, *Pripovijesti iz Slavonije*, odabrao i s njemačkoga preveo Vlado Obad, Zagreb 1998., 227.

⁹¹³ Velimir PETROVIĆ, “Esekerski – što je to?”, *Književna revija*, 34/1994, br. 1/2, 47.

⁹¹⁴ Mirjana GROSS, “O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća”, *Historijski zbornik*, XXXI-XXXII/1978-1979, 130.

⁹¹⁵ Godine 1893. brodski vijećnik Naum Dimović pokušao je progurati prijedlog prema kojemu bi se u vijeće Komore moglo birati tek one pojedince koji vladaju hrvatskim jezikom. “Hrvatski jezik u osječkoj trgovačkoj komori”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 59, 13. III. 1893., 2.

vatrogasnom društvu, iako je u ovom dijelu grada udio Nijemaca bio manji, prodor hrvatskoga jezika u život društva bio vrlo mukotrpan tako da se njemački zadržao i u prvim godinama XX. stoljeća.⁹¹⁶

Njemački jezik je naročito kod osječkih Židova ostao dugo godina jedini jezik komunikacije, izuzev onih koji su kao trgovci, obrtnici ili na neki drugi način stajali u češćem kontaktu s ostalim osječkim stanovništvom.⁹¹⁷

Kroz cjelokupno promatrano razdoblje, sve do sloma Narodne stranke 1906. godine, Vladi lojalno držanje osječkoga građanstva i prevlast Narodne stranke, uz tek jedno kraće razdoblje početkom devedesetih godina, nisu dovođeni u pitanje. Tek početkom XX. stoljeća u Osijeku bilježimo organiziranije istupe hrvatskim nacionalnim duhom prožete oporbe. Do tada, Osijek je bio važno uporište Khuenova vladavine, i grad u kojemu je Khuen bio najtoplije dočekivan i najviše slavljen. Iz tog je razloga hrvatska oporba običavala vrlo se oštro osvrnuti na Osijek i na njegovo građanstvo. Optužbe o tuđinstvu mogle su se čuti i u sabornici; pravaški zastupnik Ivan Banjavčić iz Karlovca rekao je u Saboru ujesen 1887. da Osijek spada među “najveće slavitelje današnje ere”.⁹¹⁸ Držanje Osijeka i Osječana možda najbolje, međutim, sažimlje sljedeća rečenica, objavljena 1890. godine u *Obzoru* komentaru: “Grad Osiek bio je do sada jedna od najjačih tvrdja današnje vlade i današnjega sustava; u svih prilikah i u svako doba mogli su vlada i njezina stranka za stalno računati na podporu Osieka i njegovog gradjanstva, a opozicija saborska, bilo koje stranke, nije smjela ni pomisliti, da bi joj za rukom pošlo pokrenuti samo jedan dio gradjanstva proti vladajućoj struji.”⁹¹⁹

Ogledni primjer političkoga osvjedočenja osječke gradske elite jest Khuenov posjet Osijeku od 18. listopada 1885., kada je u glavni slavonski grad svratio na izričit poziv gradskoga zastupstva, pri svom povratku iz Vukovara u Zagreb. Ban je od zastupstva dočekan vrlo svečano. Bila mu je priređena bakljada “kakove on još nije u Hrvatskoj doživio”, i taj je čin bio tek jedan u nizu povoda oporbi za oštru kritiku osječkoga poglavarstva i gradskog

⁹¹⁶ Gradsko poglavarstvo je 1903. pozvalo Društvo da pristupi Zajednici vatrogasnih društava u Zagrebu, uz primjedbu da bi u roku od tri trebalo uvesti jezik kao službeni, na što je uprava odgovorila da to nije moguće zbog velikog broja starih vatrogasaca nevjestih hrvatskom jeziku. Tek 1909. godine njemački je jezik ustupio mjesto hrvatskom. “Kako je uvedena hrvatska komanda u vatrogasnom društvu u Donjem gradu”, *Hrvatski list* (Osijek), god. XV, br. 123 (4667), 6. V. 1934., 13.

⁹¹⁷ Kada je 5. travnja 1925. dr. Hugo Spitzer na skupštini Židovske bogoštovne općine hrvatskim jezikom održao predavanje o otvaranju hebrejskoga sveučilišta u Jeruzalemu, novinski je izvjestitelj bio ponukan primijetiti da se efekt žalibože potpuno izgubio, odnosno da bi bilo poželjno da je Spitzer predavao na njemačkom. “Otvorenje hebrejskog sveučilišta u Jeruzalemu”, *Hrvatski list* (Osijek), god. VI., br. 72 (1489), 7. IV. 1925., 4.

⁹¹⁸ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887.-1892., svezak I., godina 1887., Zagreb 1889., 197.*

⁹¹⁹ “Izbor u Osieku”, *Obzor* (Zagreb), br. 270, 24. XI. 1890., 1.

zastupstva.⁹²⁰ Koliko je doista bilo oduševljenje osječkoga građanstva tijekom banova boravka u gradu, nije posve lako utvrditi. Novinska su izvješća, očekivano, proturječna, i oporbeni su listovi pobijali tvrdnje prorežimskih listova o velikoj Khuenovoj popularnosti. Više od svega drugoga, pravaškoj je *Slobodi* zasmetalo isticanje mađarske zastave koja je visjela pored hrvatske na zgradi Kasine, u kojoj je Khuen odsjeo.⁹²¹

Kada je Khuen koncem 1883. pristigao u Zagreb i otpočeo s progonom pravaša u Saboru, i zastupnici vladajuće Narodne stranke su se našli pod udarom nezadovoljnoga dijela Zagrepčana i zagrebačkih sveučilištaraca. U siječnju 1884. akademska mladež je Marka Lončarića, župnika i “mađaronskoga” saborskog zastupnika, na Jelačićevu trgu zasula gnjilim jajima. Do tada rijetko viđen izgred prenerazio je prvake Narodne stranke i oni su, puni ogorčenja, zahtijevali zadovoljštinu na više strana, a tom su se prigodom začule čak i prijetnje da će se Vlada sa Saborom, ako u Zagrebu ne bude sigurnosti, preseliti u Osijek i odonud voditi upravu zemlje. Ove prijetnje o prijenosu glavnog grada u “vladin Osiek” upućivane su zagrebačkoj oporbi tijekom osamdesetih godina, ali su utihnule kada je u Osijeku počela jačati hrvatska oporba.

Zamisao o zamjeni Zagreba kao glavnoga grada kraljevine Hrvatske i Slavonije Osijekom bila je podržavana iz Osijeka, a bila je iznova aktualizirana početkom druge polovice listopada 1885. pri spomenutom Khuenovu posjetu Osijeku. U ozračju dok su cjelokupne političke prilike još uvijek bile obilježene dojmovima nedavnih saborskih rasprava i izgreda (Gržanićev “vritnjak”), u osječkom listu *Slavonische Presse* bila je izrečena nada da će posljedica najnovijih sramotnih zbivanja, kao i oduševljenoga dočeka što ga je najvišem činovniku (“der höchste Beamte”) priredio vazda vjerni i lojalni Osijek, biti premještanje svih zemaljskih oblasti, uključujući i hrvatski Sabor, iz Zagreba u Osijek. Obrazlažući opravdanost ove želje, autor uvodnika – vjerojatno urednik Victor Hahn – ustvrdio je kako je Osijek, isto kao i Zagreb, glavni grad Hrvatske, štoviše, da je Osijek glavni grad Slavonije, odnosno zemlje koja plaća više poreza nego Hrvatska. U takvom će Osijeku, kaže se dalje u članku, zaštititi dostojanstvo bana i neće biti moguće saborske scene kakve su u predrevolucionarnom Zagrebu priredili mahniti pravaši, a samo stoga što se ban u svom službovanju držao zakona (tj. predao komorske spise u Budimpeštu).⁹²² Međutim, ideja o Osijeku kao glavnomu gradu banske Hrvatske nikada se nije izdigla iznad razine sličnih novinskih tekstova ili lokalnih

⁹²⁰ *Sloboda* je prekorila zastupstvo da slave bana a ujedno ne postavljaju nikakve zahtjeve koji bi pomogli da se podigne gospodarsko stanje grada. “Posjet grofa Khuen-Hedervarya”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 238, 20. X. 1885., 3.

⁹²¹ “Osiek, 24. list. 1885. (Dolazak g. grofa Khuena Hédervary-a i magjarske zastave.)”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 244, 27. X. 1885., 4.

⁹²² “Zagreb, 22. listopada”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 241, 23. X. 1885., 1.

osječkih inicijativa, te nikada nije doista ozbiljno razmatrana. Štoviše, izravno će toj ideji proturječiti upravo razvitak grada Zagreba koji ubrzano po svim svojim značajkama izrasta u neupitnu hrvatsku metropolu, o čemu će dalje biti više riječi. Ni navedena centralizacija i izdizanje Zagreba za Khuenove ere nisu pokolebali pojedine povjesničare i publiciste u težnji da zamisao o Osijeku kao glavnom gradu pripišu Khuenu, što se ne može potkrijepiti niti jednim vjerodostojnim argumentom.⁹²³

Što se, pak, tiče osječkih gradskih vlasti, njih uglavnom karakterizira ono što Vilma Vukelić naziva “naša politička odanost”.⁹²⁴ Osječke vlasti i najjači osječki gospodarski krugovi često su se pred Khuen-Héderváryjem, pred drugim tijelima Zemaljske vlade ili u čestim izaslanstvima budimpeštanskim ministarstvima (napose Ministarstvu javnih radova i komunikacija ili Ministarstvu financija) pozivali na svoju lojalnost, nastojeći i na taj način učiniti izglednijim ostvarenje svojih gospodarskih probitaka. Pri jednoj od takvih prigoda, kada je osječko izaslanstvo pristiglo u Zagreb moliti Khuena da se zauzme za poboljšanje željezničkoga položaja Osijeka, zbila se vrlo neugodna situacija: reagirajući na uobičajene riječi jednoga člana osječkoga izaslanstva (Adolf Freund) o lojalnosti Osijeka i Osječana, ban je rekao “da je lojalnost čuvstvo, koje se neda kupiti nikakovom korišću”. Osječanin je potom zamolio bana “da ga nebi krivo shvatio, on je samo mislio da kaže, da je grad Osiek, koji je uz ostale gradove zemlje bio uvijek lojalan i požrtvovan, također i ovlašten zahtijevati, da se s njim dobro postupa”.⁹²⁵

Gradska vlast u Osijeku bila je u cjelokupnom promatranom razdoblju čvrsto u rukama Narodne stranke, odnosno pobornika Khuenova režima, od čega se može izuzeti tek razdoblje početka devedesetih godina kada je oporba na kratko vrijeme ugrozila sigurnu “mađaronsku” većinu u gradskom zastupstvu.

⁹²³ Miroslav Krleža tako u svojim *marginalijama* uz *Enciklopediju Jugoslavije* tvrdi da se Khuen “bavio idejom da uz ‘glavni grad Trojednice’ preseli u Osijek”. Miroslav KRLEŽA, “Khuen i Kurelac”, u: *99 varijacija. Lexicographica. Eseji i zapisi*, Beograd 1972., 252. Oštroumni Senjanin Vinko Krišković osvrnuo se 1925. godine, kada je već stajao daleko od svake politike i javne djelatnosti, na pitanje razvitka Zagreba pod Nagodbom: “Prije sloma imali smo nagodbu i po njoj su se od zemaljskoga proračuna u samom Zagrebu trošile tri osmine, a svoj drugoj zemlji davalo se je tek pet osmina. Ovamo valja još pribrojiti izdatke iz mnogih javnih zaklada i iz zajedničkoga proračuna. Velika čest tih izdataka, osobito u području bogoštovlja i nastave, služila je kulturnim interesima ne samo Hrvatske i Slavonije nego i braće u susjednim pokrajinama, naročito u Istri i Dalmaciji. Dašto s tom namjenom, da im Zagreb bude sredina. Uz političko vodstvo, koje su mu davali sabor i vlada, taj je prosvjetni rad učinio Zagreb narodnim žarištem svega Hrvatstva. Politička i ekonomska sredstva, da bi to postao, dolazila su mu od nagodbe. Danas lje ne treba da budemo njeni slijepi poklonici, ali valjda ne može da bude zamjerke ni s koje strane, kad se kaže, da je baš nagodba stvorila moderni Zagreb sa svim njegovim političkim i kulturnim primatom na jugu bivše monarhije.” V. KRIŠKOVIĆ, *Dokle smo došli*, 18.

⁹²⁴ Vlado OBAD, *Slavonska književnost na njemačkom jeziku*, Osijek 1989., 7.

⁹²⁵ “Deputacije kod preuzvišenoga gospodina bana”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 47, 26. II. 1884., 3.

Prije Khuena, dužnost načelnika punih četrnaest godina obnašao je Nikola Živanović (od 23. VIII. 1869. do 30. XI. 1883.).⁹²⁶ Živanović je bio pristaša Narodne stranke, i premda je oporba bila vrlo kritična prema njegovoj gradonačelničkoj eri, ipak su za njegova mandata ostvareni znatni uspjesi u razvitku grada: podignuta je opća bolnica, sirotište, podignut kolodvor u Donjem gradu, vodovod u Tvrđi, potaracane su ulice i ceste, podignute zgrade velike gimnazije i pučke škole, a za Živanovićeva mandata započete su i radnje vezane uz uvođenje plinske rasvjete i tramvaja.⁹²⁷ Za vrijeme narodnoga pokreta, u kolovozu 1883., Živanović je bio ponovno izabran za gradonačelnika, no ubrzo je, krajem studenoga, odstupio s dužnosti. Do smrti 1906. živio je povučeno.⁹²⁸

Za Živanovićeva je nasljednika početkom 1884. godine izabran sudski činovnik, tajnik Sudbenoga stola i upravitelj državnoga odvjetništva u Osijeku Miroslav (Friedrich) Broschan (Brošan, Brožan). Miroslav Broschan potječe iz stare i ugledne osječke obitelji čija prisutnost u Osijeku seže u početak XVIII. stoljeća. Rodio se 31. kolovoza 1850., a preminuo u Zagrebu 10. studenoga 1924. Po svršetku studija prava stupio je u sudsku službu, obnašajući više dužnosti pri Sudbenom stolu u Osijeku. Bio je biran i za zastupnika u osječkom gradskom zastupstvu, da bi naposljetku 31. siječnja 1884., u vrijeme dok je obnašao dužnost upravitelja Državnog odvjetništva u Osijeku, bio izabran i za gradonačelnika.⁹²⁹

Za gradonačelnika je izabran na sjednici održanoj 3. siječnja 1884., ali je potom, zajedno s podnačelnikom Antom Rukavinom, podnio ostavku. Ponovno je, i po drugi puta jednoglasno, za gradonačelnika izabran na sjednici održanoj nepunih mjesec dana kasnije, 31. siječnja. Kralj Franjo Josip potvrdio je njegovo imenovanje svojim rješenjem od 7. svibnja 1884. Bivši izabran za gradonačelnika, Broschan je zatražio te dobio od Vlade četverogodišnji dopust od vršenja državne službe.⁹³⁰

Miroslav Broschan bio je osječki gradonačelnik do proljeća 1892. kada je bio prisiljen odstupiti zbog krize gradske vlasti. Povod krizi bio je, prema Juliju Pfeifferu, politički motivirani sukob županijskih čelnika – podžupana Slavka Cuvaja i župana grofa Teodora

⁹²⁶ Stjepan SRŠAN, *Osječki ljetopisi 1686-1945*, Osijek 1993., 365.-366.

⁹²⁷ "Iz Osieka, dne 11. kolovoza", *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 188, 17. VIII. 1883., 3.

⁹²⁸ Nikola Živanović (Osijek, 1828. – Osijek, 1906.), gradski činovnik, političar. Potječe iz srpske donjogradske obitelji, od oca Vase, veleposjednika, i majke Zore. Osnovnu školu i gimnaziju Živanović je završio u Osijeku, a studij prava u Budimpešti. Po svršetku studija stupio je u gradsku službu, i do umirovljenja 1869. obnašao je više različitih gradskih službi, uključujući i onu podbilježnika i gradskoga suca. Bio je dugogodišnji predsjednik srpske bogoštovne općine, od 1878. počasni član Slavonskoga gospodarskog društva, a odlikovan je Redom željezne krune III. razreda. "Todesfall", *Agramer Zeitung* (Zagreb), Jg. LXXXI., Nr. 99, 21. IV. 1906., 4.

⁹²⁹ Stjepan SRŠAN, "Gradonačelnici slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1945.", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 10/2009, 95.

⁹³⁰ "Načelnikom u Osieku", *Sloboda* (Zagreb), god. VII., br. 5, 7. I. 1884., 3.; "Službeno", *NN* (Zagreb), god. L., br. 121, 26. V. 1884., 1.

Pejačevića – s inače “politički bezbojnim” osječkim društvom Narodni kasino. Pejačević je čak bio dekretom zabranio državnim činovnicima članstvo u Kasinu, a sve je to u tolikoj mjeri ogorčilo gornjograđane i osječko gradsko vijeće da je za saborskog zastupnika pri naknadnim saborskim izborima bio izabran Dragutin Neuman, a gradonačelnik Broschan bio je prisiljen podnijeti ostavku.⁹³¹

Za vrijeme krize gradonačelnika Broschana podržavao je i ban Khuen-Héderváry, ali bojkot dijela gradskih zastupnika nije se dao slomiti. Oporbeni bojkot izazvao je gradsku skupštinsku i proračunsku krizu, budući da je za usvajanje gradskoga proračuna, prema Zakonu o gradskim općinama, bila nužna prisutnost dvije trećine gradskih zastupnika. Već u siječnju 1892. Pfeifferova je *Drava* donijela vijest da će gradonačelnik Broschan doskora odstupiti, te da će ga naslijediti sudbeni vijećnik i gradski zastupnik Antun Rotter.⁹³² Taj će se scenarij odviti tek dva mjeseca kasnije, a *Die Drau* se i ovom prigodom pokazala kao posve pouzdani vjesnik zbivanja.

Naposljetku je, nakon dugih pregovora koje su vodili vođa skupštinske manjine Vaso Muačević i veliki župan Teodor Pejačević, postignut kompromis: oporbeni će zastupnici doći u gradsku skupštinu i tako omogućiti donošenje proračuna, a zauzvrat im je zajamčeno da će gradonačelnik po usvajanju proračuna podnijeti ostavku. Dogovoreni rasplet zbio se na sjednici zastupstva koja je pod predsjedanjem župana Pejačevića održana 15. ožujka, ali ni tada, iako je tijekom sjednice u osnovi prethodno usuglašen, nisu izostale oštre rasprave.⁹³³ Na taj je način tek sredinom ožujka Osijek dobio proračun za tekuću 1892. godinu, a gradonačelniku je bila pružena mogućnost časnoga odstupa. Ovakvim se postupkom, također, tek u manjoj mjeri uspjelo umanjiti uspjeh osječke oporbe, a istoj je svrsi imalo poslužiti i prethodno – 23. veljače – imenovanje Miroslava Broschana državnim odvjetnikom u Varaždinu.⁹³⁴

Na istoj sjednici osječkoga gradskoga zastupstva na kojoj je Broschan odstupio, za upravitelja gradskoga poglavarstva imenovan je privremeno veliki bilježnik Antun Joanović (Jovanović), koji je i inače mijenjao gradonačelnika u slučajevima njegove odsutnosti. Joanović je bio rođeni Osječanin, pravo je završio u Beču, a potom je cjelokupni radni vijek – od 1861. do 1896. – proveo kao činovnik (vježbenik, podbilježnik, veliki bilježnik) u Osijeku. Po umirovljenju bio je u više navrata biran za gradskoga suca, bio je mnogogodišnji predsjednik osječke srpske pravoslavne (odnosno “grčko-istočne”, prema u to vrijeme službeno

⁹³¹ Julije PFEIFFER, “75-god. osječkog Narodnoga Kasina. Prigodom jubilarne proslave na Silvestrovo”, *Hrvatski list* (Osijek), god. XVII., br. 356 (5550), 25. XII. 1936., 26.

⁹³² “Osobne viesti”, *Narodne novine* (Zagreb), god. LVIII., br. 7, 11. I. 1892., 5.

⁹³³ “U Osijeku, 17. ožujka”, *Narodne novine* (Zagreb), god. LVIII., br. 66, 21. III. 1892., 3.

⁹³⁴ “Službeno”, *Narodne novine* (Zagreb), god. LVIII., br. 49, 1. III. 1892., 1. Usp. S. SRŠAN, “Gradonačelnici slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1945.”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 10/2009, 80.-126.

korištenom nazivu) općine, a od 1900. i gradski zastupnik.⁹³⁵ U K. Graffovu prijedlogu za odlikovanje iz 1896. godine nalazimo slijedeći opis Joanovićeve političkog opredjeljenja: “Njegova lojalnost i politička pouzdanost upravo je tradicionalna i naslijeđena od njegova oca i djeda, koji su kao i on svojim patriotskim mišljenjem i osjećanjem zaslužili da se ubroje u broj najlojalnijih osječkih građana.”⁹³⁶

Nakon kraćega prijelaznog razdoblja tijekom kojega je dužnost gradonačelnika obnašao Joanović, za gradonačelnika je izabran Antun Rotter. Rotter je na čelu gradske vlasti bio tri i pol naredne godine, od 1. V. 1892. do 30. X. 1895.⁹³⁷ Kao njegov prethodnik Broschan, i Rotter je potjecao iz redova sudstva. Tijekom prethodne karijere službovao je kao kotarski sudac u Šidu, a zatim kao sudbeni vijećnik u Osijeku. Godine 1891. biran je u Gornjem gradu za osječkoga gradskog zastupnika.

Kao gradonačelnik, Rotter je 1892. bio biran i za saborskoga zastupnika gornjogradskoga izbornog kotara i za drugoga potpredsjednika Slavenskoga gospodarskog društva. I po odstupu s dužnosti gradonačelnika Rotter je ostao u klupama osječkoga gradskog zastupstva, a jedna od njegovih inicijativa bio je prijedlog o imenovanju bana Khuen-Héderváryja i mađarskoga ministra predsjednika Dezsőa Bánffyja počasnim građanima Osijeka.⁹³⁸ Prijedlog je bio prihvaćen po gradskom zastupstvu, a taj je čin predstavljao političku demonstraciju podrške banu nakon protumađarskih izgređa počinjenih pri otvaranju zgrade Hrvatskoga narodnog kazališta.

Već u proljeće 1897., prije isteka saborskoga saziva, Rotter je najavio svoje povlačenje s političkoga polje i povratak sudačkoj praksi.⁹³⁹ Rečene su se najave doista i obistinile i dana 17. travnja Rotter je na sastanku održanom u svratištu Central izvijestio o svom saborskom

⁹³⁵ Antun (Ante) Joanović (Jovanović) (Osijek, 27. III. 1837. – Osijek, 13./14. XII. 1902.). Gimnaziju u Osijeku završio je ... [v. GIMNAZIJE], a studij prava na sveučilištu u Beču. Kao vježbenik službovao od početka 1861. do 17. III. 1861. kada je imenovan drugim podbilježnikom. Od 1863. je veliki (prvi) bilježnik, a prigodom reorganizacije gradskoga poglavarstva 1868. izabran je za podbilježnika. Od 1869. pa do umirovljenja 1896. neprekinuto obnaša dužnost velikoga bilježnika. Nakon umirovljenja imenovan mjesnim sucem, i posljednji put je na tu dužnost reizabran i potvrđen u u rujnu 1902. Kao predsjednik osječke srpske pravoslavne općine mnogo je radio za korist iste. ** [Martin Polić], “† Ante Joanović”, “Potvrđeni izbor mjestnih sudaca”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 107, 15. XII. 1902., 3.; *Dan* (Osijek), god. I., br. 77, 4. X. 1902., 3.; Stjepan SRŠAN, “Zaslužni osječki građani krajem 19. stoljeća”, *Revija*, XXX/1990, br. 2 (8), 57.-58.

⁹³⁶ Stjepan SRŠAN, “Zaslužni osječki građani krajem 19. stoljeća”, *Revija*, XXX/1990, br. 2 (8), 58.-71.

⁹³⁷ Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi 1686-1945*, Osijek 1993., 365.-366.; Josip Vrbošić, “Osječki gradonačelnici u vremenu od 1848. do 1918.”, u: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek 1996., 134.

⁹³⁸ “Ban grof Khuen-Hedervary i ministar-predsjednik barun Banffy [Bánffy] začastni gradjani grada Osieka”, *NN* (Zagreb), god. LXI., br. 248, 28. X. 1895., 3.-4.

⁹³⁹ “Narodni zastupnik Antun Rotter”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 73, 31. III. 1897., 2.

radu, te se i oprostio od sakupljenih izbornika. Povlačenje iz politike opravdao je brojnim, ponajprije obiteljskim razlozima, a u svomu govoru naveo je i sljedeće:

“Ja sam tada [1892., kad je izabran za saborskoga zastupnika – op. B. O.] prije svega naglasio, da sam pristaša narodne stranke, te sam izjavio uvjerenje, da grad Osiek, čiji su se stanovnici vazda odlikovali svojim lojalitetom i koji su u svojoj velikoj većini vjerni načelom narodne stranke, može birati svoje zastupnike samo iz redova narodne stranke. Političke prilike danas su iste kao i tada. I danas je narodna stranka jedina u zemlji, koja nam, čvrsto stojeći uz nagodbu, sklopljenu s kraljevinom Ugarskom, u svakom pogledu zajamčuje živ i trajan napredak. Ja sam dakle i danas toga mnijenja, da zastupnikom grada Osieka u saboru može biti samo član narodne stranke.”⁹⁴⁰

Po odstupu s dužnosti gradonačelnika Rotter je prešao u Zagreb, gdje je službovao kao vijećnik Banskoga stola i upravitelj Sudbenog stola. Početkom 1902. godine imenovan je predsjednikom Sudbenoga stola.⁹⁴¹

Nakon Broschana i Rottera, i treći je osječki načelnik u nizu bio njemačkoga porijekla: bio je to Konstantin Graff,⁹⁴² koji, za razliku od prethodne dvojice, nije potjecao iz neke od brojnih njemačkih obitelji sa stoljetnim osječkim korijenima, već je bio doseljenik rođen u Pančevu. I on je također dolazio iz redova činovništva, ali je za razliku od Broschana i Rottera, koji su bili suci, službovao u upravnoj službi. Do izbora za osječkoga načelnika službovao je godinama kao županijski tajnik u Osijeku. Za osječkoga gradskog zastupnika izabran je u rujnu 1895.,⁹⁴³ očito sa ciljanom svrhom kako bi mogao zamijeniti Rottera na čelu grada. Za gradonačelnika je izabran na sjednici zastupstva od 1. studenoga 1895., i na dužnosti se zadržao punih osamnaest godina, do 7. studenoga 1913.⁹⁴⁴

Do izminuća promatranoga razdoblja, tj. 1903. godine, Narodna stranka imala je čvrstu većinu u gradskom zastupstvu. Njezini su članovi za zastupnike nerijetko izabirani bez protukandidata, osobito u slučajevima naknadnih izbora kojima su popunjavana ispražnjena zastupnička mjesta. Te izborne pobjede, međutim, ne govore odviše o popularnosti osječke

⁹⁴⁰ “Izviešće o zastupničkom djelovanju”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 91, 22. IV. 1897., 3.; “Izborni pokret. U Osieku, 28. travnja. (Dopis.)”, *NN* (Zagreb), god. LXIII., br. 97, 29. IV. 1897., 3.

⁹⁴¹ “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LXVIII., br. 18, 23. I. 1902., 1.

⁹⁴² Konstantin Graff (Pančevo, 1846. - ?). Tajnik Virovitičke županije i osječki gradonačelnik od 1. 11. 1895. do 7. 11. 1913. godine. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Politički i socijalni pokreti te stranke”, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, (gl. ur. Julijo Martinčić), Osijek 1996., 167.; Stjepan SRŠAN - Vilim MATIĆ (prir.), *Zavičajnici grada Osijeka 1901.-1946.*, Osijek 2003., 263.

⁹⁴³ “Izbor grad. zastupstva u Osijeku”, *VŽV* (Osijek), god. IV., br. 18, 15. IX. 1895., 143.

⁹⁴⁴ Stjepan SRŠAN, *Osječki ljetopisi 1686-1945*, Osijek 1993., 365.-366.; Josip vrbošić, “Osječki gradonačelnici u vremenu od 1848. do 1918.”, u: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek 1996., 134.

Narodne stranke i njezinih predstavnika, između ostaloga i stoga što je odaziv izbornika tim izborima često bio vrlo skroman.⁹⁴⁵

Premda može zvučati paradoksalno, politička i društvena slika Osijeka stubokom se izmijenila pod banom Khuenom: od “njemačko-mađarskog grada” početkom osamdesetih Osijek se do početka novog stoljeća preobrazio u grad sa snažnom hrvatskom oporbom, političkim listom na hrvatskom jeziku i brojnim hrvatskim društvima, a regionalno slavonsstvo potisnuto je na margine.

Primjer Požege

Požega je bila jedno od tradicionalnih središta slavonskoga partikularizma, i brojni izvori potvrđuju da je šezdesetih godina pa nadalje naročito kod požeških “narodnjaka” bila snažna ideja o slavonskoj posebnosti, uključujući i svijest o posebnoj slavonskoj narodnosti.⁹⁴⁶ Jedan od poznatijih primjera kojima se potvrđuje rečena teza jesu Miroslav Kraljević i njegov list *Slavonac* (1863.-1865.).

U razmatranom razdoblju (1883.-1903.) Požega je bila možda i najčvršće uporište bana Dragutina Khuen-Héderváryja i njegova sustava vlasti, barem ako je suditi prema tomu da u Požegi prevlast Narodne stranke nije dolazila u pitanje niti kada je riječ o izborima za gradsko zastupstvo, niti pri izborima saborskih zastupnika, niti pri izborima za skupštinu Požeške županije. Najistaknutiji predstavnik Narodne stranke u gradu Požegi, a ujedno i osoba koja je obilježila razvitak grada kraljem XIX. i na razmeđu stoljećâ bio je Franjo Ciraki (Požega, 10. XI. 1847. – Požega, 13. II. 1912.), koji je od 1881. do 1904. obnašao dužnost gradonačelnika.

Iznimno zanimljiv opis Franje Cirakija sačuvala je u svojim memoarima Vilma Vukelić. Opisala ga je kao vrlo učena intelektualca, gorljiva domoljuba koji je kao gradonačelnik bio podređen vladajućem režimu. Prema Vukelić, Ciraki je, “kao i većina drugih, iz krajnje [...] nužde podržavao vlasti, ozlojeđen što ga je sudbina prisila na tako ponižavajući kompromis”.⁹⁴⁷ Cirakijevo imenovanje za gradonačelnika i njegove prve korake po stupanju na dužnost vrlo je povoljno ocijenio i požeški dopisnik pravaške *Slobode*, koji je pisao da je

⁹⁴⁵ Krajem 1903. zastupstvo je popunjeno izborom dvojice zastupnika. Oporba ponovno nije postavila kandidate, a “mađaronski” su zastupnici izabrani s 39, odnosno s 41 glasom od ukupno 1523 upisana izbornika. “Gradski izbori”, *Narodna obrana* (Osijek), god. II., br. 298, 31. XII. 1903., 6.

⁹⁴⁶ Zoran GRIJAK, “Mladost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera”, *Časopis za suvremenu povijest*, 31/1995, br. 1, 13.

⁹⁴⁷ Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, Zagreb 2003., 246.

novi gradonačelnik u gradu uveo potreban red.⁹⁴⁸ Vrlo sličnim povoljnim sudom Cirakijev je izbor za načelnika dočekao i oporbeni *Obzor*.⁹⁴⁹

Na naknadnim izborima održanima 26. srpnja 1885. ponovno je uvjerljivo izabran u gradsko zastupstvo, dobivši sve glasove na izbore izašlih izbornika,⁹⁵⁰ a ubrzo potom, 22. kolovoza, gradsko ga je zastupstvo ponovno, po drugi put i jednoglasnim izborom, izabralo za gradonačelnika.⁹⁵¹ Dana 9. kolovoza 1886. Ciraki je položio ostavku na mjesto gradonačelnika, nezadovoljan svojim statusom nakon upravne reforme provedene u to vrijeme. Posredovanjem velikoga župana Gvozdanovića, Cirakijeva je ostavka u zastupstvu bila odbijena, a od Vlade je zatraženo da Cirakija imenuje državnim činovnikom extra statum te mu se dodijeli dopust za vrijeme dok obnaša dužnost gradonačelnika. Obrazlažući svoju molbu, Gvozdanović je naglasio “intensivnu i extensivnu popularnost Cirakia u gradu i u okolici Požege”. Dodao je da mu je Cirakijev utjecaj potreban pri nadolazećim saborskim izborima (1887.), “dočim nadalje nebi znao označiti osobu, koja bi mogla bar za sada zamjeniti Ciraki-a u Požegi”. Sličnoga je sadržaja bila i predstavka požeškoga gradskog zastupstva upućena Zemaljskoj vladi. Vlada je zamoljena da Cirakiju podijeli dopust kako “on time ipak nebi ni u rangu niti u službenom promaknuću nikako prikraćen bio”, te je Vlada zamoljena da uvaži molbu požeškoga zastupstva “koje se je vazda odlikovalo lojalnošću i pravo shvaćenim patriotskim domoljubjem”.⁹⁵² Vlada je Cirakija, sukladno njegovim željama, i nadalje zadržala u statusu državnoga činovnika (podžupanijski tajnik u stanju raspoloživosti), pa je Ciraki ostao požeškim gradonačelnikom.

Nakon usvajanja novoga zakona o gradskim općinama, u jesen 1895. obavljani su izbori novih gradskih zastupstava. Sve do te godine oporba nije bilježila uspjeha na gradskih izborima u Požegi. U jesen te godine oporba, po svemu sudeći pravaški opredijeljena, uspjela je organiziranije istupiti i izboriti četiri mandata u drugom izborništvu, dok su u prvom izborništvu ponovno odreda izabrani provladini kandidati. Ovaj uspjeh oporbe nije bio dovoljan da bi se ugrozilo “mađaronsku” većinu u zastupstvu, a nisu se ostvarila niti nadanja da bi taj izborni rezultat mogao biti nagovještaj većih oporbenih uspjeha pri budućim

⁹⁴⁸ “Iz Požege, 20. srpnja”, *Sloboda* (Sušak), god. IV., br. 90, 29. VII. 1881., 3.

⁹⁴⁹ U komentaru kojim je popraćena vijest o izboru Cirakija, rečeno je: “Radovat će nas, ako su se Požežani osviestili te i za glavara svoga izabrali tako sviestna muža.” “Izbori načelnika”, *Obzor* (Zagreb), god. XI., br. 133, 13. VI. 1881., 3.

⁹⁵⁰ “Izbori za gradsko zastupstvo u Požegi”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 172, 30. VII. 1885., 2.

⁹⁵¹ “Gradskim načelnikom u Požegi”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 193, 26. VIII. 1885., 3.

⁹⁵² HDA, PRZV, kut. 268, 3690-1886.

izborima, uključujući i one saborske.⁹⁵³ Na konstituirajućoj sjednici novoga zastupstva, održanoj 26. rujna 1895., Franjo Ciraki bio je jednoglasno izabran za gradonačelnika.⁹⁵⁴

Franjo Ciraki bio je i saborski zastupnik Narodne stranke u sazivu 1881.-1884., no potom nije bio kandidat na narednim dvama izborima, i ponovno je biran u Sabor na izborima 1892., 1897. i 1901. godine.

Jedan od Cirakijevih uspjeha bilo je i otvaranje ratarnice u Požegi do kojega je došlo 1884., čime je okrunjena inicijativa začeta još sredinom sedamdesetih godina. Uspjeh je tim veći imao li se na umu da je i grad Osijek tražio da se ratarnica osnuje u Osijeku, a ne u Požegi. Pored predstave osječkoga gradskoga zastupstva, želju Osječana podržali su javno i Vaso Đurđević, Jovan Subotić i Đorđe Krestić, ali Khuen je prednost dao Požegi.⁹⁵⁵ Škola je naposljetku počela s radom 1. travnja 1885., a zgrada ratarnice dovršena je 1886. troškom od 82 000 forinti.⁹⁵⁶

Na mjestu gradonačelnika Cirakija je naslijedio odvjetnik dr. Eduard (Edo, Slavoljub) Kürschner (Kiršner). Kürschner je za gradonačelnika izabran u listopadu 1904., nakon Cirakijeva odstupanja. Bio je također član Narodne stranke, a od 1903. godine i njezin zastupnik u hrvatskom Saboru (zastupnik daruvarskoga kotara). Kürschner je potjecao iz Vojnoga Križa, gdje je rođen 31. XII. 1863., pučku školu pohađao je u Čazmi i Kloštru Ivaniću, a gimnaziju i Pravni fakultet završio je u Zagrebu. Godine 1894. dobio je mjesto odvjetnika u Požegi, i ubrzo potom aktivno se uključio u politički, društveni i gospodarski život Požege. Bio je biran za požeškoga gradskog zastupnika, a obnašao je i časti predsjednika Hrvatskoga pjevačkog društva "Vijenac", predsjednika Dobrovoljnoga vatrogasnog društva, predsjednika Narodne čitaonice, a bio je također i pravni zastupnik te podravnatelj Štedionice u Požegi (od 1902. Pučke banke). U listopadu 1904., nakon odstupanja Franje Cirakija, bio je izabran i za gradonačelnika.⁹⁵⁷

⁹⁵³ "Požega, 20. rujna", *Hrvatska* (Zagreb), br. 220, 25. IX. 1895., 2.

⁹⁵⁴ "U Požegi, 27. rujna", *NN* (Zagreb), god. LXI., br. 223, 28. IX. 1895., 2.

⁹⁵⁵ "Iz Požege, 20. srpnja", *Sloboda* (Sušak), god. IV., br. 90, 29. VII. 1881., 3.; "Slavonska ratarnica", *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 187, 16. VIII. 1883., 1.; "Osnova zakona ob utemeljenju zemaljske ratarnice u Požegi", *NN* (Zagreb), god. L., br. 135, 13. VI. 1884., 2.; "Iz proračunskoga odbora", *NN* (Zagreb), god. L., br. 135, 13. VI. 1884., 3.

⁹⁵⁶ A. CUVAJ, *Građa za povijest školstva*, sv. VII, Zagreb 1911, 140.-145

⁹⁵⁷ Tomislav Wittenberg, "Nijemci i Austrijanci Požeške doline u hrvatskom kulturnom krugu", *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / Volksdeutsche Gemeinschaft Jahrbuch 2008*, ur. Renata Trišler, Nikola Mak, Osijek 2006., 264., 267., 288., 300.; Julije KEMPF, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i priloge za povijest slob. i kr. grada Požega i Požeške županije*, Požega 1910., 406.; Alen BUDAJ, *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007., 61. Budaj iznosi nekoliko zapažanja o netočnim podatcima koje je u svojim radovima preuzela Mira Kolar, te istodobno i sâm unosi pomutnju navođenjem drugih pogrešnih podataka: da je Kürschner izabran za gradonačelnika 31. X. 1904. (zapravo 3. X.), i da je od 1901. bio zastupnik Požege u hrvatskom Saboru (zapravo od 1903. zastupnik Daruvara).

Kürschner je bio jedan od nekolicine “mađaronskih” gradonačelnika slavonsko-srijemskih gradskih središta koji su prijelomne 1906. godine prišli Hrvatsko-srpskoj koaliciji i zadržali svoje položaje. Kürschner je ostao požeški gradonačelnik sve do 1918.,⁹⁵⁸ a razmjerno zapaženu političku ulogu imao je i u prevratničkim zbivanjima te godine: bio je predsjednik mjesnoga ogranka Narodnoga vijeća u Požegi.⁹⁵⁹

Primjer Vukovara

Rezultati hrvatske historiografije o političkom životu grada Vukovara krajem XIX. i početkom XX. stoljeća vrlo su skromni, pa nisu poznate niti najosnovnije činjenice o Narodnoj stranci, o nositeljima njezine politike, o stranačkoj organizaciji, djelatnosti i utjecaju. Politički život grada bio je uvjetovan trima važnim činjenicama: heterogenim sastavom stanovništva, utjecajem vlastelinstva grofova Eltz, te smještaj županijske oblasti u gradu. Svaki od ova tri čimbenika u određenoj je mjeri išao na ruku Narodnoj stranci, a u svojoj ukupnosti tvorili su okvir za apsolutnu prevlast vladinovaca u vukovarskom kraju. Ogledan primjer jesu izbori vukovarsko općinsko zastupstvo obavljani 8. i 9. studenoga 1893. godine. Na tim izborima birana su 24 zastupnika (maloporeznici su birali 8 zastupnika u Starom Vukovaru i 4 u Novom Vukovaru, a veleoporeznici ukupno 8 zastupnika). Prema nacionalnom sastavu, 10 od 24 novoizabrana zastupnika bili su Hrvati, 8 Židovi, 5 pravoslavni (Srbi), te jedan Nijemac. I dok su *Srijemske novine* bile zadovoljne ishodom izbora i isticale da su protekli u miru i bez ikakve prisile, oporbene reakcije bile su posve oprečne: dopisnik *Hrvatske* pripisao je izbor provladinih pojedinaca izrazitoj uključenosti podžupana Petra pl. Jurkovića, kotarskih predstojnika te utjecaju odvjetnika dr. Aleksandra Peičića. Prema istom izvoru, izbore četvorice zastupnika maloporeznika u Novom Vukovaru, među kojima je izabran i tadašnji načelnik Streim, odlučili su činovnički glasovi, uključujući i one s Eltzova vlastelinstva.⁹⁶⁰

Ljekarnik Aleksandar pl. Krajčović (Krajcsovics), “veteran hrvatskih rodoljuba”, rođen je u Iloku 1832. godine. Potomak je stare plemićke obitelji, a zvanjem je bio ljekarnik i od 1864. godine vodio je ljekarnu u Novom Vukovaru.⁹⁶¹ Dugi niz godina bio je načelnik Vukovara.⁹⁶²

⁹⁵⁸ T. Wittenberg, “Nijemci i Austrijanci Požeške doline”, 267.

⁹⁵⁹ Ivica MIŠKULIN, *Demokratska stranka u Slavoniji i zapadnom Srijemu. 1919.-1924.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2005., 26.

⁹⁶⁰ “Vukovar, 15. studenoga”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 266, 20. XI. 1893., 1.-2.

⁹⁶¹ V. HORVAT, *Spomenica o radu Hrvatskog kulturno-glazbenog društva “Dunav”*, 38.

Kao član Narodne stranke kandidirao je već na saborskim izborima 1884. godine, no prvi put je za zastupnika vukovarskoga kotara izabran 1892. godine. I na redovnim saborskim izborima 1897. i 1902. ponovno je kao “mađaron” biran u hrvatski Sabor gdje se nije isticao osobitom djelatnošću. Bio je jedan od istaknutijih prvaka Narodne stranke u Vukovaru, a od 1895. zajedno s Aleksandrom Peičićem vodio je poluslužbeni list *Sriemske novine*. Bio je, također, dugo godina predsjednik, odnosno potpredsjednik Hrvatskoga pjevačkog društva Dunav,⁹⁶³ zatim član skupštine Srijemske županije i vukovarskoga trgovišnog zastupstva, te obnašao dužnost školskoga nadzornika. Zadnje životne godine proživio je u Zagrebu, gdje je i umro 3. travnja 1905.⁹⁶⁴

U više mandata za vukovarskoga je načelnika biran i Felix (Feliks, Srećko) Streim. On je bio rođeni Vukovarac, obrazovanjem inženjer, zvanjem arhitekt. Bio je sin županijskog fizika Đure Streima i Henriette rođene Buday. Pučku školu završio je u rodnom Vukovaru.⁹⁶⁵ Gimnaziju je završio 1848. godine u Osijeku,⁹⁶⁶ a potom je u Beču završio Politehniku u Beču, te tako vjerojatno postao jedan od prvih slavonskih arhitekata koji je završio ovaj ugledni studij. Po povratku u Srijem radio je najprije u Bačkoj u službi izvjesnog lokalnog graditelja. Školovanjem i službom stekao je najprije naslov graditelja, a nakon utvrđivanja nomenklature nazivlja za inženjerske struke Zemaljska vlada dodijelila mu je titulu civilnog mjernika. Najveći dio života i rada proveo je u Vukovaru, u kojemu je ostvario i najveći dio svoga graditeljskog opusa. U Vukovaru je sagradio županijsku zgradu i mnoge druge stambene objekte, a u Osijeku je sudjelovao u izgradnji bolnice, te projektirao kapelu Uznesenja svetog križa na donjogradskom groblju.⁹⁶⁷

Po isteku mandata, za vukovarskoga je gradonačelnika ponovno izabran krajem 1890. godine, na sjednici zastupstva održanoj 10. prosinca 1890.⁹⁶⁸ Zahvaljujući zalaganju gradonačelnika Streima, pokrenuta je izgradnja pučke škole u tadašnjoj Preradovićevoj ulici u Novom Vukovaru, te realne gimnazije, uz franjevački samostan, u Starom Vukovaru.⁹⁶⁹

Streima je na mjestu vukovarskoga načelnika naslijedio Imbro (Mirko) Hideghéthy kojemu pripada mjesto jednoga od najuglednijih “mađarona” vukovarskoga kraja. Hideghéthy je

⁹⁶² R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, 288.

⁹⁶³ V. HORVAT, *Spomenica o radu Hrvatskog kulturno-glazbenog društva “Dunav”*, 35., 38.

⁹⁶⁴ “† Aleksandar pl. Krajcsovics”, *NN* (Zagreb), god. LXXI., br. 76, 3. IV. 1905., 3.-4.

⁹⁶⁵ Dragan DAMJANOVIĆ, “Tri osječke grobljanske kapele (1)”, *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, CXXXVII/2009, br. 7-8, 726.

⁹⁶⁶ *Gimnazije u Osijeku. Ravnatelji, profesori i maturanti 1729.-2000.*, (gl. ur. Julijo Martinčić), Zagreb – Osijek 2001., 111. Prema nekrologu objavljenom u *Sriemskim novinama*, završio je gimnaziju u Budimu.

⁹⁶⁷ Dragan DAMJANOVIĆ, “Tri osječke grobljanske kapele (1)”, *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, CXXXVII/2009, br. 7-8, 726.

⁹⁶⁸ “Načelnikom mjesta Vukovara”, *Obzor* (Zagreb), br. 287, 15. XII. 1890. 3.

⁹⁶⁹ “Felix Streim”, *Sriemske novine* (Vukovar), god. XVIII., br. 3, 11. I. 1905., 3.

rođen 1. rujna 1860. u Bogdanovcima, mjestu zapadno od Vukovara. Potječe iz stare plemićke obitelji iz Požeške županije koja je plemstvo dobila 1411. godine. Otac mu je službovao kao odsječni savjetnik u ugarskom ministarstvu za poljoprivredu, obrt i trgovinu, a potom je bio “plenipotentiaire” (opunomoćenik) na posjedu grofa Dragutina Eltza, i u tom je svojstvu pridonio podizanju Eltzova veleposjeda. Imbrova majka bila je kći dr. Lumnitzera, jednoga od najglasovitijih liječnika na budimpeštanskom sveučilištu. Imbro Hideghéthy pohađao je gimnaziju u Budimpešti, Osijeku, Bonnu i Leipzigu, potom završio Gospodarsku akademiju u Proskauu (danas Proszkow u Poljskoj) i Pravni fakultet u Budimpešti. Od 1884. preuzeo je upravu obiteljskoga dobra u Bogdanovcima, a potom pridonio i osamostaljenju Bogdanovaca kao samostalne upravne općine, kojoj je bio i prvi načelnik. Od 1888. do 1892. bio je zastupnik Narodne stranke u Saboru, a kroz dugi niz godina bio je i zastupnik u skupštini Srijemske županije te predsjednik vukovarske gospodarske podružnice. Godine 1898. biva pozvan u Ugarsku da uredi upravu vlastelinstva Tata, gdje ostaje do 1903., za koje je vrijeme bio i član županijske skupštine Komoranske županije. U kasnijoj političkoj karijeri Hideghéthy je od 16. kolovoza 1903. do 9. travnja 1910. godine bio veliki župan Srijemske županije, a za vrijeme Prvoga svjetskog rata – od 16. siječnja 1916. do 15. lipnja 1917. – bio je hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ministar.⁹⁷⁰ Preminuo je 19. listopada 1920.

U promatranom razdoblju većinu u gradskom zastupstvu imala je, uz tek jedan kraći prekid, Narodna stranka, odnosno pristaše Khuenove vlade. Iz njihove su sredine, s iznimkom Josipa Rukavine, bili birani i načelnici, i za njihovih sz mandata ostvareni zamjetni pozitivni pomaci u mnogim vidovima gradskoga života – od školstva, preko gospodarstva do urbanističkog razvoja.

Primjer Broda

Najveće gradsko središte na prostoru Slavonije i Srijema u kojemu su Khuenov režim i Narodna stranka bili prisiljeni pokleknuti pred snagom oporbe bio je Brod na Savi (od 1934. godine Slavonski Brod). U prvoj polovici razmatranoga razdoblja (1883.-1893.) mjesna brodska politika bila je obilježena dugim i iscrpljujućim borbama tijekom kojih je Khuenov sustav uz krajnje napore uspijevao zadržati gradsku vlast u rukama Vladi lojalnih elemenata.

⁹⁷⁰ “Imbro pl. Hideghéthy”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 191, 24. VIII. 1903., 3.; “U Vukovaru, 24. kolovoza 1903.”, *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 192, 25. VIII. 1903., 4.; *Magyar politikai lexikon (Politikai Magyarország) 1914-1929*, sv. I., Budapest [1929.], 517.; “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LXIX, br. 189, 21. VIII. 1903., 1.; Zlatko VIRC, “Župani i arhivsko gradivo Srijemske županije”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, 66.

Od 1893. Vlada je morala popustiti pred naraslom popularnošću pravaških pristaša, i od tada je Brod bio čvrsto pravaško uporište.

Od 1881. do 1886. dužnost gradonačelnika obnašao je Vasilj Bratelj kao član Narodne stranke. Brateljovo ime nije bilo nepoznato u hrvatskoj kulturi i politici: po zvanju je bio profesor, bavio se prevodilaštvom, a početkom sedamdesetih godina bio je istaknuti član Narodne stranke. Između ostaloga, godine 1871. izdavao je i uređivao stranačko glasilo *Zatočnik*. U Brod je doselio sredinom sedamdestih godina, preuzeo dužnost tajnika brodske štedionice i zasnovao obitelj. Za gradonačelnika je izabran 29. kolovoza 1881.⁹⁷¹ Kao kandidat Narodne stranke pokušao je u dva navrata izboriti i saborski mandat (1883. u Brodu i 1884. u Oriovcu), ali nije imao uspjeha.

U drugoj polovici svog načelnikovanja Bratelj je bio suočen sa snažnom oporbom koju su predvodila dva imućna brodska trgovca – Aleksandar Radosavljević i Naum Dimović. Radosavljević i njegovi pristaše predstavljali su umjerenu oporbu, u svom su djelovanju izbjegavali isticati političke suprotnosti i pokušaje rušenja Bratelja nastojali su opravdati načelnim razlozima. Bratelj je, s druge strane, u obraćanju na bana nastojao manjinu gradskoga zastupstva prikazati kao radikalnu pravašku oporbu, a sebe i većinu koja ga je stajala iza njega kao skupinu “koja pristaje uz ovaj sistem”:

“Pri ovom izboru pokazala je manjina očevitno, da bi rada u zastupstvo presaditi duh političke naše skrajne opozicije [Stranke prava – op. B. O.]. Pa pošto je tomu tako, nastaje za većinu sveta dužnost, da i na dalje ustraje u stranci, koja jedina domovini našoj osjegurava razvoj, napredak i obstanak.

Vaša Preuzvišenosti! Smjerno podpisani usudjuju se misliti, da će spletkarenje manjine već i samoj visokoj vladi morati dodijati – dodijati tim prije, što ista njoj zadane rieči i uvjerenja nikad nije održala, niti ga može održati, pošto je savladana zloduhom one stranke, koja u domovini našoj zato nevidi ništa dobra, što ona nesjedi na kormilu i što ona sam to dobro neprovdja.”⁹⁷²

Brateljeva je skupina 1886. godine napokon bila poražena na izborima, i na sjednici gradskoga zastupstva održanoj 4. listopada 1886. za gradonačelnika je izabran Aleksandar Radosavljević.⁹⁷³ Službene *Narodne novine* tek su evidentirale vijest o njegovu izboru, jasno na taj način pokazavši nezadovoljstvo raspletom brodskih događanja. Jedna od posljednjih Brateljevih inicijativa kao gradonačelnika bio je prijedlog o imenovanju bana Khuen-

⁹⁷¹ “Brzjavni Obzorovi”, *Obzor* (Zagreb), god. XI., br. 199, 30. VIII. 1881., 3.

⁹⁷² HDA, UOZV, kut. 761, 34.863-1885.

⁹⁷³ Za Radosavljevića je glasao 14 od 20 novoizabranih gradskih zastupnika. “Izbor gradskoga načelnika u Brodu”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 230, 8. X. 1886., 2.

Héderváryja počasnim građaninom Broda, što je i usvojeno na sjednici zastupstva od 17. srpnja 1886.⁹⁷⁴ Zemaljska vlada imenovala je Bratelja u srpnju 1886., dakle nekoliko mjeseci uoči izbora, perovođom pri Vladi,⁹⁷⁵ očito ga na taj način nagradivši za vjerno služenje. Po silasku s načelničke stolice, Bratelj je s obitelji preselio u Zagreb. Do smrti je služio u Zagrebu kao činovnik, podalje od javnoga i političkog života.

U vremenu kada je predvodio borbu protiv gradonačelnika Bratelja, Aleksandar Radosavljević se iskazivao kao umjereni oporbenjak, i kao takav uživao je podršku među brodskim građanstvom. Pri saborskim izborima 1883. godine, prvima po priključenju Vojne krajine banskoj Hrvatskoj, Radosavljević se istaknuo kao jedan od najagilnijih korteša oporbenoga kandidata Đure Pilara.⁹⁷⁶ Svoj odnos spram Khuenova režima mijenja tek nakon izbora na gradonačelničku dužnost. Uskoro je postao vođa brodskih “mađarona”, čvrst oslonac vladajućega sustava, a također i saborski zastupnik s programom Narodne stranke. Navodno je do Radosavljevićeve promjene političkog tabora došlo nakon njegova osobnog sukoba s dugogodišnjim sumišljenikom dr. Ignjatom Brlićem. Ranijih godina ovu dvojicu Brođana nisu vezivali samo isti politički nazori – blisko su surađivali i u drugim sferama javnoga života,⁹⁷⁷ a bili su i osobni prijatelji.

“Tko poznaje g. Radosavljevića od prije kojih 6 godinah, neće vjerovati, da se iz njega izčaurio onako ovejani ‘streber’ magjarske državne misli”, pisao je 1893. godine Milan Kerdić, koji je i sam svojedobno uz bok Radosavljeviću radio protiv Bratelja. Kao i veći broj drugih uglednih Brođana, naročito onih i trgovačkog staleža, i Aleksandar Radosavljević bio je cincarskoga porijekla. Prema Milanu Kerdiću, tek od vremena kad je postao gradonačelnik započeo je iskazivati svoje srpstvo.⁹⁷⁸

Najoštriju oporbu Radosavljeviću za njegova gradonačelničkoga mandata predstavljali su brodski pravaši, a naročito spomenuti novinar Milan Kerdić koji je Radosavljevića na stranicama zagrebačke *Hrvatske* izvirgavao bespoštednoj kritici, objavljujući mnoštvo iscrpnih dopisa u kojima je oštro šibao Radosavljevića i njegovu “magjaronsko-cincarsku kliku”, a njegovo gradonačelništvo nazivao “erom ‘srpske uprave’”. Radosavljevića je optuživao, pored ostaloga, za sukob interesa, za nepoštivanje zakonskih odredbi, za ovisnost o častohlepnoj supruzi koja da zapravo počesto stoji iza njega i utječe na njegove postupke. U odnosu na Radosavljevića i učinke njegova gradonačelničkoga mandata, Kerdić je razmjerno

⁹⁷⁴ “Počastno gradjanstvo”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 167, 24. VII. 1886., 2.

⁹⁷⁵ “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 159, 15. VII. 1886., 2.

⁹⁷⁶ Uz njega, drugi istaknuti “Pilarevac” u predizbornim borbama bio je dr. Ignjat Brlić, tadašnji Radosavljevićev sumišljenik i prijatelj. “Izborni proglassi”, *NN* (Zagreb), god. XLIX., br. 86, 14. IV. 1883., 2.

⁹⁷⁷ Godinama su obojica bili članova tročlanoga Nadzornog odbora Brodske štedionice.

⁹⁷⁸ K. [Milan KERDIĆ], “Brodjanom u oči gradskih izborah”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 69, 24. III. 1893., 2.

pozitivno započeo sagledavati i rad Vasilja Bratelja kao načelnika, pa je pisao kako je Radosavljević trebao tek nastaviti Brateljev “za grad Brod dosta koristno označen pravac rada”.⁹⁷⁹

U proljeće 1893., 28. i 29. ožujka, održani su gradski izbori na kojima se imala popuniti polovica gradskoga zastupstva.⁹⁸⁰ Uz uobičajene pravaške optužbe koje su se odnosile na razne nepravilnosti vezane uz sastavljanje popisa izbornika, Aleksandar Radosavljević i njegovi pristaše bili su poraženi i brodski su pravaši, predvođeni Milanom Kerdićem, napokon ovladali gradskim zastupstvom. U II. izbornoštvu oporbena je pobjeda, usprkos znatnom broju činovničkih glasova za Radosavljevićeve kandidate, bila vrlo uvjerljiva,⁹⁸¹ a u I. je izbornoštvu Radosavljevićeve strana, suočena s posve izvjesnim porazom, odustala od izlaska na izbore.⁹⁸²

U cjelokupnomu promatranom razdoblju (1883.-1903.) jedan od najistaknutijih pristaša Khuenova režima u Brodu bio je August Radinić, dugogodišnji gradski senator i zapovjednik brodske Dobrovoljnog vatrogasnog društva. Radinić je rođen u Brodu 1. studenoga 1856., kao sin trgovca Andrije i majke Elizabete r. Deanović.⁹⁸³ U dva je navrata kao vladin povjerenik obnašao dužnost brodske gradonačelnika (od 1. siječnja do 1. rujna 1909., te od 1. prosinca 1919. do 15. siječnja 1920.). Kao čelnik vatrogasnoga društva zaslužan je izgradnju Vatrogasnoga doma i penjačkoga tornja. Preminuo je u rodnomu gradu 22. siječnja 1925.⁹⁸⁴ Sredinom osamdesetih godina, kada su u Brodu vođene oštre borbe između struje gradonačelnika Vasilja Bratelja i struje predvođene Aleksandrom Radosavljevićem, Radinić je bio kandidat Radosavljevića i njegovih sumišljenika za mjesto gradskoga senatora. Kao takav, u to je vrijeme uživao i potporu pravaške *Slobode*, koja je pisala da je on kandidat “svjesnog i čestitog gradjanstva”.⁹⁸⁵

⁹⁷⁹ K. [Milan KERDIĆ], “Brod, 10. ožujka 1893.”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 58, 11. III. 1893., 2.; K. [Milan KERDIĆ], “Brodjanom u oči gradskih izborah”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 69, 24. III. 1893., 2.

⁹⁸⁰ Polovici gradskih zastupnika istekao je mandat u listopadu 1892. i već tada su trebali biti održani izbori za ispražnjena zastupnička mjesta.

⁹⁸¹ Radosavljevićevi su kandidati, prema oporbenim izvješćima, dobili 105-118 glasova od čega 80 činovničkih, a oporbeni kandidati 176-198 glasova, od ukupno 322 koliko je izašlo na izbore.

⁹⁸² K. [Milan KERDIĆ], “Brod, 10. ožujka 1893.”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 58, 11. III. 1893., 2.; “Brzjavu. Brod, 28. ožujka”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 71, 28. III. 1893., 3.; “Brzjavu. Brod, 29. ožujka”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 72, 29. III. 1893., 3.; “Čast Brodjanom”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 73, četvrtak, 30. III. 1893., 1.; K. [Milan KERDIĆ], “Poslje pobjede. Brod na Savi 5. travnja”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 80, 8. IV. 1893., 2.; “Folnegovićeve večer i banket u proslavu sjedinjenja opozicije u Brodu na Savi”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 88, 18. IV. 1893., 1.-2.

⁹⁸³ Stribor UZELAC - SCHWENDEMANN, *Ulica Matije Mesića u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod 2010., 152.

⁹⁸⁴ Stribor UZELAC - SCHWENDEMANN, *Ulica Matije Mesića u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod 2010., 152.-153.

⁹⁸⁵ “Izbor gradskih činovnika u Brodu na Savi”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 50, 3. III. 1885., 3.

Primjer Zemuna

Od 1871. godine, kada je razvojačena Vojna krajina a Zemun proglašen slobodnim kraljevskim gradom, grad živi vrlo burnim i zanimljivim političkim životom. Tijekom dvadeset godina Khuenove vladavine, svi su gradonačelnici bili birani iz redova Narodne stranke, a nije zabilježena niti jedna Vladi oporbena stranka ili skupina koja bi na gradskim izborima ugrozila dominaciju Narodne stranke, odnosno Vladinih pristaša. To, međutim, ne znači da političkih borbi nije bilo. One su, štoviše, bili i oštrije nego u mnogim drugim slavonsko-srijemskim gradskim središtima, no svi su se sudionici te borbe iskazivali kao pristaše bana Khuena i njegove vlade, i u tim su si borbama nastojali pridobiti banovu naklonost, odnosno naklonost Zemaljske vlade i vrha Narodne stranke. Podjele su se zasnivale na socijalnim i etničkim osnovama, i u prvom je redu bila riječ o dubokom jazu koji je desetljećima dijelio srpsko i njemačko stanovništvo grada, a potom i u antagonizmu zemunskih Srba i Grka, koji su činili važan trgovački sloj.

Ako bismo kao pokazatelj stranačkoga utjecaja i ukorijenjenosti uzeli rezultate saborskih izbora, morali bismo zaključiti da je Narodne stranka uživala nepodijeljenu popularnost kod zemunskoga stanovništva, odnosno izborništva. Na svim su saborskim izborima, naime, bili izabrani članovi Narodne stranke. Na "krajiškim" izborima za hrvatski Sabor u travnju 1883., te na redovnim izborima 1884., bez protukandidata za zastupnika je biran predstojnik unutarnjih poslova barun Jovan Živković. Tri godine kasnije, na izborima 1887., zastupnikom je postao gradonačelnik Panajot Morphy, nakon njega 1892. godine bio je biran Mirko Hrvat, a nakon M. Hrvatove smrti uslijedili su dvoji naknadni izbori: godine 1893. izabran je dr. Vladimir pl. Nikolić-Podrinski, a 1895. gradonačelnik Fridolin Kosovac. Kosovcu je povjerenje kasnije bilo ukazano i na izborima 1897., 1901. i 1906. godine.

Politički život Zemuna krajem XIX. stoljeća umnogome je obilježen iznimno zanimljivom osobnošću višegodišnjeg gradonačelnika Panajota Morphy. Panajot Morphy izabran je za gradonačelnika na sjedici gradskoga zastupstva od 26. lipnja 1884. Osnovne životopisne podatke o njemu nalazimo u izvješću što ga je nekoliko dana kasnije dotadašnji gradonačelnik, Stefan P. Marković, poslao banu Khuen-Héderváryju. Prema njemu, Morphy je do dolaska u Zemun radio kao knjigovođa kod jednoga beogradskog trgovca, potom je u Zemunu živio kao privatnik, da bi oko 1881. bio biran i za gradskoga vijećnika (Marković kaže da je "oko dve i pol godine" služio kao vijećnik). U političkom pogledu – kaže se dalje u istom izvješću – novoizabrani gradonačelnik je lojalna osoba, "u političkom kao i moralnom

pogledu neporočan, čistoga predživota, i ugladjenih formah u društvenom obćenju”.⁹⁸⁶ Drugi gradonačelnički mandat gradsko je zastupstvo Morphyju izglasalo ujesen 1888., na sjednici od 21. studenoga. S vremenom je, međutim, oporba protiv Morphyja bivala sve jačom, a činili su je, pored najvećega dijela nezadovoljnoga srpskog stanovništva, i pojedini Hrvati umjereno oporbenoga opredjeljenja. Gradonačelnikov se položaj dodatno pogoršao kada je dužnost kotarskoga predstojnika preuzeo njemu neskloni Levin Chavrak. Od 1891. godine, navodno, čak niti skupina koja je označavana kao “Morphyjeva stranka” više nije bila spremna dulje ga podržavati, te su namjeravali za njegova nasljednika, u slučaju pobjede na nadolazećim redovnim gradskim izborima (1893.), birati gradskoga mjernika Dragutina Kappusa.⁹⁸⁷

Okosnicu skupine koja je nastojala srušiti Morphyja činili su Srbi radikalnijih političkih nazora, dio kojih je bio povezan zajedničkom prošlošću u okrilju Ujedinjene omladine srpske. Neformalni vođa ove skupine bio je dr. Vladimir Nikolić-Zemunski, a pored njega izdvajali su se također i pravoslavni svećenik Dimitrije Ruvarac, trgovac Panta Barjaktarović i Sima Pajić. Sima Pajić je ujedno bio urednik lista *Novo vreme* koje je predstavljalo svojevrsni organ ove grupacije. Rečeni zemunski krug bio je suprotstavljen načelniku Panajotu Morphyju i umjerenijim elementima okupljenima oko Morphyja, ali je u općem političkom pogledu u svakoj prigodi iskazivao lojalnost banu Khuen-Héderváryju i njegovoj vladi, te su djelovali kao dio sastavni dio Narodne stranke. Njihove kritike Morphyja i njegova rada bile su posve lišene političkih prigovora, i svodile su se mahom na optužbe o Morphyjevoj nedoraslosti gradonačelničkoj dužnosti, te na optužbe o nepotizmu i protuzakonitom postupanju.

Isprva je Morphy uživao podršku bana i Vlade, pa je i Sudbeni stol uzimao u zaštitu njegovu osobu, plijeneći članke *Novoga vremena* u kojima se kritiziralo gradonačelnika i gradsku upravu. Postupno su se, međutim, Vlada i vrh Narodne stranke sve više priklanjali suprotnoj strani, i jedan od prvih pokazatelja gubitka Vladina i strankina povjerenja u Morphyja bili su saborski izbori 1892. godine, kada Morphyju nije dozvoljeno da se (ponovno) kandidira za Sabor. Iako se zemunski načelnik javno morao pokoriti nalogu stranačkoga vrha, i iako je u tu svrhu izdao i javni proglas u kojemu je podržao kandidaturu Mirka Hrvata i odbacio svaku mogućnost da bi njegovo povlačenje moglo biti rezultat bilo kakve prisile,⁹⁸⁸ bilo je jasno da

⁹⁸⁶ HDA, PRZV, kut. 249, 2934-1884.

⁹⁸⁷ HDA, PRZV, kut. 398, 1214-1891.

⁹⁸⁸ U Morphyjevu proglasu, koji je datiran s 5. (17.) svibnjem 1892., kaže se, između ostaloga: “[...] Čim sam doznao, da od nekolicine birača u Zemunu postoji smer, kandidirati za ovdašnjeg narodnog zastupnika presvetlog gospodina **Mirka Hrvata**, dugogodišnjeg saborskog predsjednika, izjavio sam odmah na merodavnom mestu i prijateljima u Zagrebu, da se ja kandidature za Zemunski mandat odričem u korist presvetlog gospodina **Mirka Hrvata**. Juče po mome dolasku iz Zagreba, javio sam ovo brzojavom samome gospodinu **Mirku Hrvatu** i pozdravio ga kao Zemunskog kandidata. Ako se moje kandidature odričem, to nečinim usled kakovog pritiska, miga ili poremećenog poverenja, kako neki tvrde da sam takovo kod preuzvišenog gospodina Bana, visoke vlade

je Morphy izgubio povjerenje Vlade te da uskraćenje ponovne kandidature predstavlja težak udarac za njega, odnosno početak pada u potpunu nemilost do kojega će uskoro doći.

Krajem 1892. – 17., 19. i 20. prosinca – održani su doknadni gradski izbori u Zemunu; biralo se deset zastupnika na mjesto onih kojima je istekao mandat, te dodatnih šest budući da je broj članova zemunskoga gradskog zastupstva uslijed rasta broja stanovnika povišen s 24 na 30. Gradonačelnik Panajot Morphy i njegove pristaše bili su posve potisnuti, i na izborima je istaknuta tek jedna lista. Pri dogovoranjima liste kandidata bilo je ujedno dogovoreno da će sastav zastupstva biti sljedeći: 15 rimokatolika, 13 pravoslavaca i 2 židova.⁹⁸⁹ Novo gradsko zastupstvo konsituiralo se na sjednici održanoj 11. siječnja 1893., te za gradonačelnika jednoglasno (s prisutnih 27 od 30 zastupnika) izabralo umirovljenoga carinarskog nadprijemnika Fridolina Kosovca.⁹⁹⁰

Morphy se teško mirio s gubitkom zastupničkoga i gradonačelničkoga položaja. Godine 1896. kandidirao je na naknadnim saborskim izborima u Zemunu, no tek se tada pokazalo kako je svaki politički pokušaj bez podrške Narodne stranke uzaludan: u srazu s Fridolinom Kosovcem Morphy nije imao nikakvih izgleda, a doživio je i to da ga iz njegove bivše stranke obasipaju uvredama, te ga, pored ostaloga, nazivaju “obće poznatim Grkom”.⁹⁹¹ Fridolin Kosovac bio je vjeran član Narodne stranke i u gradskom ga je zastupstvu godinama podržavala čvrsta većina. Dužnost gradonačelnika zadržao je do sloma Narodne stranke, a bio je višekratno biran i za zastupnika u hrvatskom Saboru. Sredinom lipnja 1906. godine i Fridolin Kosovac slijedio je primjer znatnoga dijela “mađaronskih” zastupnika izabranih na izborima u svibnju i položio svoj saborski mandat. Po svemu sudeći, Kosovac je u to vrijeme bio razmjerno blizak koalicijskim krugovima, budući da je istovremeno za svog nasljednika, zastupnika Zemuna u hrvatskoj sabornici javno predložio dr. Aleksandra Badaja, novoimenovanoga predstojnika Odjela za pravosuđe.⁹⁹²

i kod narodne stranke izgubio, ili da je zabranjeno mene birati, kao da nije izbor po zakonu slobodan i važan za svakog, bio on ko mu drago; odrekao sam se u interesu samo stranke, kojoj veran ostajem, dalje iz veleštovanja i odanosti prema zaslužnom predsjedniku, koji je među ostalim doprineo, da je postignuta sloga i uzajamnost među Hrvatima i Srbima, na probitak zemlje, i kao najvažnijem stubu stranke, što sam uverenja toga, da njemu pripada pravo na svaki mandat u našoj zemlji, i da bi bilo neopravdano protiv takomu mužu kandidirati. [...]” HDA, PRZV, kut. 398, 4111-1892.

⁹⁸⁹ HDA, PRZV, kut. 398, 4643-1892.

⁹⁹⁰ O sjednici zastupstva predsjedništvo vlade izvijestio je kotarski predstojnik Dragutin Brnić. Odstupajući gradonačelnik Morphy pozdravio se sa zastupstvom i zahvalio mu na potpori tijekom njegovih dvaju gradonačelničkih mandata, što je zastupstvo šutke primilo, “premda u zastupstvu imade još velik broj zastupnika, koji su prije njegovi vatreni pristaše bili”. Tek nakon izbora novoga gradonačelnika riječ je uzeo zastupnik Dragutin Zveržina, “jedan od bivših najvatrenijih pristaša g. Morphe te je iztaknuo, da si smatra za dužnost, da se zahvali odstupajućem načelniku na njegovom trudu, kog je za vrijeme službovanja u korist grada ulagao, a sudbinu, koja ga je snašla, da si je sam skrivio”. HDA, PRZV, kut. 398, 195-1893.

⁹⁹¹ “U Zemunu, dne 30. studenoga 1896.”, *NN* (Zagreb), god. LXII., br. 278, 2. XII. 1896., 5.

⁹⁹² “Položio mandat”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 12, 16. VI. 1906., 5.

Primjer Đakova

Osobitom pozornošću Khuenov je režim motrio i Đakovo, sjedište biskupa Josipa Jurja Strossmayera. Zazor režima prema Biskupu, premda se ovaj još 1873. godine povukao s javnoga političkog polja, odražavao se i u žestokim izbornim okršajima u Đakovu, a Khuenov čovjek od zadatka bio je pritom Slavko Cuvaj. Vjerno služenje priskrbivalo je ovomu “Khuenovu panduru”, kako ga je nazivao Stjepan Radić,⁹⁹³ stalno napredovanje, da bi na koncu – za vrijeme drugoga Khuenova predsjednikovanja u Budimpešti – postao i (omrznuti) ban i komesar. Kao podžupan u Đakovu, ali i kasnije po prelasku u Osijek, Cuvaj je težište svoga rada u vrijeme saborskih izbora sredinom osamdesetih godina postavljao u Đakovo⁹⁹⁴ i činio gotovo sve moguće kako bi u Sabor progurao Vladinog kandidata. U ime obzoraške oporbe na đakovačkim saborskim izborima kandidirao je tih godina sveučilišni profesor dr. Kosta Vojnović, do čijeg je izbora Biskupu bilo stalo toliko da je i sâm dolazio na biralište. “To je – mislili su – udarac i za me. Lude!”⁹⁹⁵ pisao je Strossmayer Račkomu nakon jednoga takvog Cuvajeva uspjeha.

Da je Khuen velik značaj pridavao đakovačkom izboru, svjedoči i njegov razgovor vođen za mađarske novine nakon jednoga takvog izbora, u kojemu je naglasio da pobjeda njegova kandidata u Đakovu, sjedištu bogatoga Strossmayerova vlastelinstva, potvrđuje kolike su njegova snaga i popularnost u Hrvatskoj.⁹⁹⁶ Drugi ilustrativan slučaj jesu saborski izbori iz 1884. kada je uz velik napor Cuvaja i ostaloga činovništva “mađaronski” kandidat uspio pobijediti obzoraškoga prvaka Kostu Vojnovića. U rano poslijepodne istoga dana (17. rujna 1884.) brzojavom je obaviješten ministar Koloman Bedeković u Budimpešti o tijeku izbora, a izričito je pritom istaknuto da je Vojnović pao u Đakovu (“Vojnović in Djakovo gefallen”).⁹⁹⁷ U sukobu sa Cuvajem đakovački je biskup bio nemoćan, pa se odlučivao i na očajničke poteze, poput izravnoga obraćanja banu Khuen-Héderváryju. Godine 1890., u pismu od 30. siječnja, biskup se izravno žalio banu na Cuvaja, naglašavajući da su sve mjere koje se od

⁹⁹³ Stjepan RADIĆ, “Dolje s Khuenovim pandurom”, *Dom* (Zagreb), god. VI., br. 4, 25. I. 1912., 1.

⁹⁹⁴ Oporbeni je *Obzor* za vrijeme izbora 1887. pisao da Cuvaj “putuje po cijeloj županiji, a najveće težište svome radu stavlja u trgovište Djakovo, gdje je zabranio držati izborni sastanak”. “Izborno gibanje”, *Obzor* (Zagreb), br. 125, 3. VI. 1887., 2.

⁹⁹⁵ J. J. Strossmayer – F. Račkomu, Đakovo 5. X. 1884., *KRS*, III, 144.; usp. I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor*, II, 259.

⁹⁹⁶ Ivan PERŠIĆ, “Politička slika Hrvatske prije pol vijeka”, *Jutarnji list* (Zagreb), god. XXVI., br. 9309, 24. XII. 1937., 3.

⁹⁹⁷ HDA, PRZV, kut. 243, 4331-1884.

strane oblasti Virovitičke županije poduzimaju protiv đakovačkoga vlastelinstva zapravo potezi podžupana Cuvaja, te da su isti motivirani isključivo osobnom mržnjom spram njega, biskupa:

“[...] nitko, tko naše okolnosti iole poznaje, nemože dvojiti, da je sve ono, što tako zvani upravni odbor županije virovitičke čini proti vlastelinstvu đakovačkomu, čini samo i jedino isti podžupan Čuvaj; čini pako ne toliko vlastelinstva radi nego moje osobe radi na koju iz stanovitih razloga mrzi, koju progoni, i koju bi na svaki način rad, da pred svetom ocrni i okalja. Meni nije nužno da u samu stvar udjem. Utok o tomu sam po sebi dosta govori. Ja samo i opet, ko onomad obširno, u momu dopisu na Preuzvišenost Vašu, ponavljam sljedeće:

1. G. podžupan Čuvaj i sad, ko i onda kad je lega clera [?] na šume vlastelinstva bacio, svoje odluke daleko prije nego je upravi moga vlastelinstva priobćio, priobćuje u Pester Loydu i u svojih osiečkih, židovskih i framasonskih novina. To je tako već prot meni običaj. [...]”

Biskup se žalio da se podžupan kako prije sekvestracije, tako i nakon nje, spram vlastelinstva i biskupa postavlja kao vrhovna, ničim ograničena vlast koja ne drži ništa do uložениh utoka, i koju isti utoci tek razdražuju i potiču na nove nepravde. Štoviše – pritužuje se dalje Strossmayer – isti Cuvaj je sa zadovoljstvom neizravno biskupa đakovačkog nazvao “bahatim prekvateljem” javne oblasti: “Hvala Bogu, kad smo i to doživeli. Ovo čini vis-a-vis čovjeku ne samo čista poštena imena po svemu svietu, čovjeku koji ipak nješto zasluga za svetu crkvu i svoj narod ima, nego i čovjeku koga bi on morao kano svoga duhovnoga otca i vrhovnoga pastira štovati i slušati [...]”. Naposljetku, biskup je apelirao na banovu pravednost i velikodušnost, te izrazio nadu će mu se i kroz banov utjecaj pod kraj života povratiti dani mira i utjehe.⁹⁹⁸

U lokalnim đakovačkim okvirima štrosmajerovska je oporba, predvođena u prvom redu đakovačkim svećenstvom, do početka devedesetih godina predstavljala ozbiljnu snagu koja je ugrožavala prorežimsku većinu u zastupstvu trgovišta. Izrazit pritisak upravnih organa – kotara i županije – nastojao je poništiti udjel oporbe, što se najbolje potvrđuje na nepriznavanju rezultata mjesnih izbora iz 1888. godine. Naposljetku je lokalna oporba doista oslabljena, i Narodna stranka je sve do konca promatranoga razdoblja čvrsto držala mjesnu vlast u svojim rukama, te davala načelnike iz svoje sredine.

Od proljeća 1884. pa do smrti početkom 1888. načelnik je bio Hugo Sudarević, a kasnije je dugi niz godina, od 1890. do 1912., načelnik bio dr. Antun Švarcmajer, koji je obilježio

⁹⁹⁸ SNAĐ, DS, 161-1890.

razvitak grada na razmeđu stoljećâ. Po svoj prilici, i Švarcmajer je, poput tolikih drugih odvjetnika koji su završili pravo na zagrebačkom sveučilištu, u mladosti bio stekliš, da bi naposljetku završio u posve suprotnom političkom taboru. Karijeru i politički uspon dugovao je u prvom redu Mirku Hrvat u koji je do svoje smrti 1893. godine ostao neformalni vođa Narodne stranke u Đakovu i kao takav odlučivao o svim lokalnim personalnim pitanjima. Ubrzo nakon izbora za načelnika, Švarcmajer je izabran i za saborskoga zastupnika, a *Obzor* je o njemu pisao kao o “prvom i najvećemu ljubimcu presvietloga predsjednika [Mirko Hrvat – op. B. O.], komu će on ‘vodstvo stranke (dakako magjarske) u ovim strankama namrieti’”.⁹⁹⁹

Primjer Mitrovice

Središnje ime Narodne stranke u Mitrovici, ali i nezaobilazno ime uopće kada je riječ o Mitrovici s kraja XIX. i početka XX. stoljeća, jest ime Ćire pl. Milekića, dugogodišnjega gradonačelnika, zastupnika na hrvatskom Saboru i Ugarsko-hrvatskom parlamentu, vođe mitrovačkih “mađarona”, ali i jednoga od važnijih stranačkih prvaka na području Srijema. Bio je, pored toga, i jedan od istaknutijih članova Srpskoga kluba, što potvrđuje i činjenica da je u jednom razdoblju bio i drugi potpredsjednik Srpskoga kluba.¹⁰⁰⁰ Bio je jedan je od nekolicine dugovječnih “mađaronskih” načelnika / gradonačelnika na prostoru Slavonije i Srijema, i obnašao je dužnost gradonačelnika Mitrovice gotovo 30 godina, od 1881. do smrti 1908. godine. Njegov otac, Đorđe Milekić (? , o. 1815. – Mitrovica, 4. III. 1885.), bio je ugledni mitrovački trgovac. Đorđe Milekić bio je osnivač i prvi predsjednik Mitrovačke štedionice, te se istaknuo radom na humanitarnom polju. Odigrao je, naposljetku, važnu ulogu pri revolucionarnim zbivanjima 1848. godine, i zbog tih mu je zasluga bilo podijeljeno plemstvo, a bio je također odlikovan i redom Franje Josipa.¹⁰⁰¹

Iako vjeran član Narodne stranke, Ćiro Milekić nastojao je ne upuštati se u oštre sukobe srpskih stranaka koji su se naročito zaoštravali pri izborima za srpski Narodno-crkveni sabor. Godine 1885., uoči izbora za srpski Narodno-crkveni kongres, kao svoga kandidata istaknule su ga obje suprotstavljene stran(k)e, i tzv. autonomna ili umjerena (prorežimska) stranka, i

⁹⁹⁹ “Naši dopisi. Đakovo, 28. listopada”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXIII., br. 255, 8. XI. 1892., 3.

¹⁰⁰⁰ “Preuzvišeni gosp. ban grof. Dragutin Khuen-Hedervary”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 253, 4. XI. 1885., 8. Usljed oskudnosti primarnoga izvornog gradiva, niti Nives Rumenjak u svojoj monografiji nije bila u mogućnosti razriješiti strukturu čelništva Srpskoga kluba, pa ni u ovoj studiji nema spomena o Ćiri Milekiću kao potpredsjedniku kluba.

¹⁰⁰¹ “† Gjorgje pl. Milekić”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 55, 9. III. 1885., 2.; F. G. [Franjo GRGINČEVIĆ], “† Gjorgje pl. Milekić”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 62, 17. III. 1885., 3.-4.; HDA, UOZV, kut. 760, 11.547-1885., 13.990-1885.

oporbeni Srpska slobodoumna stranka, no Milekić je odgovorio javnim očitovanjem u kojemu je odbio obje kandidature.¹⁰⁰²

U jednome nekrološkom tekstu bilo je rečeno da je Milekić kao gradonačelnik, zajedno sa svojim istomišljenicima, “iz negda zapuštene, kaljave, običnom velikom slavonskom selu slične Mitrovice [...] stvorio u svakom pogledu primjeren i liep grad, koji, i što se tiče reda i čistoće, i što se tiče blagostanja, može stati o bok prvim gradovima u zemlji”.¹⁰⁰³ Da nije bila riječ tek o prigodnoj frazi, potvrđuju i radovi o povijesti Mitrovice koji ističu velike Milekićeve zasluge za razvitak grada.

Naposljetku, Milekiću napose ide u prilog činjenica da su sve investicije i ukupni napredak grada ostvareni bez minimalnoga zaduživanja (“nije zadužio grad ni jednim filiom”). U znak zahvalnosti, jedan od središnjih gradskih trgova nazvan je još za Milekićeve života njegovim imenom.¹⁰⁰⁴

U hrvatskoj sabornici Milekić je riječ uzimao izuzetno rijetko, i u tom se smislu isticao kao negativan primjer.¹⁰⁰⁵ Ponešto drukčiju sliku pružaju nam, s druge strane, zapisnici rasprava koje su se odvijale u saborskom Odboru za proračun, i koji su objavljeni u tadašnjem tisku. Milekić je bio redovni član i potpredsjednik ovoga Odbora,¹⁰⁰⁶ i kao takav bio je vrlo aktivan, pretežno se zauzimajući za poljoprivredne, prometne i gospodarske probitke Mitrovice i Srijema, a kadšto i za interese slavonskih krajeva.

Milekić je nastojao opstati i u politički izmijenjenim prilikama nakon 1906. godine, ali nije imao osobita uspjeha. Poraz na saborskim izborima u “njegovoj” Mitrovici početkom 1908. godine jasno je posvjedočio da je Milekićevo političko vrijeme tada već bilo nepovratna prošlost.¹⁰⁰⁷ Nakon dvadeset i sedam godina neprekidnoga zastupanja Mitrovice u hrvatskom Saboru, bilo je to prvi put da nije izabran za zastupnika, i time je na određeni način bila okončana i njegova politička karijera. Iste godine završio je i njegov životni put – preminuo je u Grazu 22. kolovoza 1908.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰² “Kandidati za srbski crkveni kongres”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 183, srijeda, 12. VIII. 1885., 2.

¹⁰⁰³ “U Mitrovici, 18. kolovoza”, *NN* (Zagreb), god. LXXIV., br. 199, 29. VIII. 1908., 4.

¹⁰⁰⁴ “U Mitrovici, 18. kolovoza”, *NN* (Zagreb), god. LXXIV., br. 199, 29. VIII. 1908., 4.

¹⁰⁰⁵ U oporbenomu mitrovačkom *Hrvatskom braniku* izračunali su 1905. godine da je tijekom svojih 25 saborskih godina Ćiro Milekić izgovorio oko 395 riječi, da je kao zastupnik u hrvatskom Saboru primio oko 35.000 kruna, kao zastupnik na Ugarsko-hrvatskom parlamentu još 168.000 kruna, ukupno 203.000 kruna. Za svaku riječ dakle oko 500 kruna. “Najskuplji narodni zastupnik na svijetu!”, *Hrvatska zastava* (Zagreb), god. II., br. 8, 23. II. 1905., 6.

¹⁰⁰⁶ “† Ćiro pl. Milekić”, *NN* (Zagreb), god. LXXIV., br. 194, 24. VIII. 1908., 3.

¹⁰⁰⁷ Samostalski ga *Srbobran* u to vrijeme naziva “grčko istočnom mumijom”. “Mitrovica”, *Srbobran* (Zagreb), god. XXV., br. 49, 23. II. (7. III.) 1908., 2.

¹⁰⁰⁸ “† Ćiro pl. Milekić”, *NN* (Zagreb), god. LXXIV., br. 194, 24. VIII. 1908., 3.

Primjer Srijemskih Karlovaca

Srijemski Karlovci bili brojem stanovnika među manjim gradovima tadašnje banske Hrvatske (1880. 4916; 1900. 5639), ali izniman vjerski i politički značaj pridavalo mu je sjedište mitropolita i patrijarha Srpske pravoslavne (“grčko-istočne”) crkve, odnosno sjedište srpskoga Narodno-crkvenog sabora.

U gradskom zastupstvu i poglavarstvu Sremskih Karlovaca, odnosno na izborima gradskih zastupnika i u političkom životu uopće, Narodna stranka ostvarivala je u promatranom razdoblju čvrstu i stabilnu većinu i gradski se politički život – za razliku od nekih drugih srijemskih gradskih središta – odvijao bez prevelikih potresa.

Na gradonačelničke dužnosti u Srijemskim Karlovcima bez iznimke bili su izabirani pristaše Narodne stranke srpske nacionalnosti. Prvi je bio karlovački odvjetnik Stevan Ristić, i bio je biran u više mandata. Nakon njega dolazi Franjo Radulović (Karlovci, 1. I. 1827. – Karlovci, 4. IV. 1885.), isprva podnačelnik, a od 1882. i gradonačelnik. U Karlovcima je završio osnovnu školu i gimnaziju, a potom se posvetio trgovini. Dugo je radio u raznim gradovima Monarhije, između ostalih i u Beču. Po povratku u Karlovce uključio se u javni život grada, te bio i blagajnik i knjigovođa gradske štedionice, i blagajnik Srpske čitaonice. Po svemu sudeći, pridonio je pobjedama “narodnjačkih” kandidata na saborskim izborima u izbornom kotaru Karlovci 1883. i 1885. godine.¹⁰⁰⁹

Po smrti Radulovića, za novoga je gradonačelnika na sjednici gradskoga zastupstva održanoj 25. travnja 1885. izabran Jovan Milić, suplent na karlovačkoj gimnaziji. Milić je izabran gotovo jednoglasno, odnosno njegovu se izboru aktivno suprotstavljao tek gradski zastupnik Stevan Golubović, koji je, po svemu sudeći, bio član Srpske narodne radikalne stranke.¹⁰¹⁰ U narednim godinama Milić je bio pouzdanik bana Khuen-Héderváryja, o čemu slikovito svjedoče razna izvješća sačuvana u fondu predsjedništva Zemaljske vlade.

Nakon Milića, i sljedeći je gradonačelnik dolazio iz redova srpskoga građanstva: bio je to Svetozar A. Janković, koje je za gradonačelnika bio potvrđivan u više navrata.¹⁰¹¹ I u godinama njegova načelnikovanja nije bilo promjena što se tiče političke obojenosti karlovačkoga gradskog zastupstva; ono je i nadalje čvrsto podupiralo Khuena i njegovu vladu. Karlovačko gradsko zastupstvo davalo je i javno izraza svojoj lojalnosti. Jedno od očitovanja čvrste privrženosti sustavu bilo je izglasavanje i upućivanje pouzdanice banu Khuenu, a već u

¹⁰⁰⁹ “U Karlovcih, 10. travnja”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 86, 16. IV. 1885., 2.-3.

¹⁰¹⁰ HDA, UOZV, kut. 760, 17.840-1885, 18.373-1885.

¹⁰¹¹ “Brzobjavne viesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LXI., 257, 8. XI. 1895., 4.

proljeće 1885. za počasne su građane izabrani Khuen i predstojnik Odjela za unutarnje poslove Danilo Stanković.¹⁰¹² Karlovci su tako bili među prvim gradovima koji su dodijelili počasno građanstvo banu, a kasnije će taj primjer slijediti gotovo sva slavonsko-srijemska gradska središta. Svoju političku lojalnost zastupstvo je izrazilo i u studenom 1895., reagirajući na protumađarske i protusrpske izgrede koji su se zbili u Zagrebu pri posjetu kralja Franje Josipa. Zastupstvo je jednoglasno osudilo napade počinjene nad “zastavom pobratimskog naroda ugarskog i nad zastavam i svetinjama u ovim kraljevinama živećeg naroda srbskog”, te još jednom izrazilo odanost i zahvalu banu Khuenu i odjelnom predstojniku Danilu Stankoviću, ujedno i saborskom zastupniku srijemskokarlovačkoga kotara.¹⁰¹³

6.10 Slavonstvo

Povjesničari su uglavnom jedinstveni u ocjeni da je Khuen-Héderváry podupirao “slavonstvo”, poglavito u smislu širenja regionalne slavonske svijesti. O tom je fenomenu dosad ipak premalo pisano, i nije dovoljno poznato koliko je Khuen doista činio da bi učvrstio regionalnu, odnosno etničku slavonsku pripadnost. Vlastitim primjerom ban je doista i javno promovirao “slavonstvo”, te se u mnogim prigodama izjašnjavao kao Slavonac. I Khuenov otac, Antun Khuen Belasi, ne samo da se dičio time što je Slavonac, već mu je, barem prema riječima njegova sina, bilo najmilije kad bi ga se nazivalo “šokcem”.¹⁰¹⁴ Koliko se može zaključiti iz poznatih izvora i svjedočanstva, i Dragutin Khuen-Héderváry dijelio je istu etničku svijest, te se u nacionalnom pogledu nije osjećao Hrvatom, ali niti Mađarom. Na cjelokupnoj hrvatskoj političkoj sceni bilo je malo pojedinaca koji su Khuenu bili prisni na način na koji je to bio Julije Pfeiffer, urednik osječkoga lista *Die Drau*. On je, pak, za Khuena napisao da je po svijesti bio *Slavoniter*, te da su mu kao takvom slavonska aristokracija i srijemski Srbi bili mnogo bliže srcu nego hrvatstvo, kojega da je osjećao posve hladno.¹⁰¹⁵

Krajem pedesetih te šezdesetih godina XIX. stoljeća, za formativnih godina nuštarskoga grofa, partikularna slavonska svijest bila je na istoku Hrvatske još uvijek mnogo izraženija negoli osjećaj hrvatske nacionalne svijesti. U tim godinama nisu bili rijetki prosvjedi pojedinih gradova i nekih dijelova Slavonije koji su odbijali slati zastupnike u zagrebački

¹⁰¹² “Brzobjavne viesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 65, 20. III. 1885., 3.

¹⁰¹³ “Brzobjavne viesti ‘Narodnim Novinam’”, *NN* (Zagreb), god. LXI., 257, 8. XI. 1895., 4.

¹⁰¹⁴ “Sprovod pok. grofa Antuna Khuen-Belasia”, *Narodne novine* (Zagreb), god. LII., br. 124, 31. V. 1886., 2.

¹⁰¹⁵ “Im Unterbewusstsein war er ein Slavoniter, und die slawonische Aristokratie, ebenso die Symier Serben, standen seinem Herzen viel näher als das Kroatentum, welches ihn überaus kühl empfing.” Julius PFEIFFER, “Sechzig Jahre ‘Die Drau’”, *Die Drau* (Osijek), Jg. LIX., Nr. 202 (8832), 8. IX. 1927., 2.

Sabor, već su tražili sazivanje zasebnoga sabora Kraljevine Slavonije u Osijeku.¹⁰¹⁶ Nakon revolucionarnih zbivanja iz 1848./49. godine, koja su uspjela čvršće povezati hrvatske zemlje, tijekom spomenutih godina u Slavoniji ponovno jača slavonski regionalizam, što se, na primjer, očituje i u otpadanju više slavonskih gospodarskih podružnica (Našice, Donji Miholjac, Valpovo) od zagrebačkoga Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva.¹⁰¹⁷ U tom su razdoblju svijest o zasebnosti Slavonije snažno osjećali gotovo svi slojevi stanovništva, neovisno o svojoj stranačkoj i političkoj pripadnosti, a kod mnogih ta svijest nije bila samo regionalna, već i etnička. Rečeno je, pak, u prvom redu vrijedilo za slavonsko i srijemsko plemstvo koje je gotovo bez izuzetka bilo stranoga porijekla, i koje se dalje svojim rodbinskim vezama vezivalo međusobno ili s članovima plemstva ili eventualno vojne elite iz drugih zemalja Monarhije. Jedna u nizu takvih obitelji bila je i obitelj Khuen Belasi.

Oporba, osobito ona pravaška, učestalo je vrlo oštro reagirala na upotrebu pokrajinskoga slavonskog imena, prepoznajući u tom separatističke težnje koje su poticane iz Banskih dvora, ili su u njima barem nailazile na plodno tlo. Na te se kritike u svomu nekritičkom djelu *Ban Khuen-Hederváry i njegovo doba* osvrnuo i Martin Polić te ih odbacio kao neopravdane:

“Pa ipak se nemože osporiti, da su imena Dalmacija i Slavonija utemeljena u historičkom životu naroda, te je svakako čudnovato zahtjevati, da se ona brišu, pošto označuju čitave kraljevine, pripadajuće u sglobu hrvatskih zemalja. Ban je sebe više puta u saboru i izvan sabora označio Slavoncem i rekao u ovoj razpravi svomu predgovorniku: ‘Ja sam tamo rođen i mene će gosp. predgovornik badava učiti, ja ću ostati Slavonac. Mi neizkrivljujemo nikakova narodna imena, no ja prosvjedujem proti tomu, da on moje ime izkrivljuje od kojega ja, bilo to njemu pravo ili ne, neću odustati.’”¹⁰¹⁸

Ban se nije zbog prigovora o slavonsstvu ustezao upustiti u otvorene polemike i nadmudrivanja s pravaškim zastupnicima, a jedna od tih rasprava je, primjerice, tekla ovako: “Khuen: [...] Ja ću to drage volje učiniti tako i baš zato što je to potaknuto s one strane visoke kuće, koja time i sa svoje strane priznaje, da ima i Dalmacija, kao što ima i Slavonija. Ja sam mu za to zahvalan. (Na ljevici prigovori: *Ali nema slavonskoga naroda*. Kumičić: *U Dalmaciji govore, kao i mi, hrvatski*.) Gospodin zastupnik uvijek bolje znade što ja govorim, negoli ja sam.

¹⁰¹⁶ Vasilije KRESTIĆ, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd 1969., 171.-173.; ISTI, *Znameniti Srbi o Hrvatima*, Novi Sad 1999., 41.

¹⁰¹⁷ Prema društvenoj spomenici, podružnice su se izdvojile iz Društva “pošto se je pojavio nekakov separatizam, da se Slavonija odciepi od Hrvatske.” Franjo KURALT, *Rad hrv. – slav. Gospodarskoga društva i njegov razvitak od godine 1841-1883. U ime odbora sastavio – društveni tajnik*, Zagreb 1884., 30.-31.

¹⁰¹⁸ Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Hederváry i njegovo doba*, Zagreb 1901., 139.-140.

(Smijeh na desnici. Nemir na ljevici. Kumičić: *Vi ste Slavonac.*). Ja sam Slavonac, a gospodin zastupnik ne znam što jest. (Kumičić: *Ja sam Hrvat iz Istre.*) E pa dobro, zašto onda i meni ne dozvolite, da kažem što sam. (Odobranje na desnici. Prigovori na ljevici. Kumičić: *Prispodoba s Dalmacijom ne stoji. U Dalmaciji kaže svaki Dalmatinac: Ja sam Hrvat!*) Ja sam napram g. zastupniku dosta liberalan, pa ne znam zašto je on napram meni apsolutist.”¹⁰¹⁹ Brojni su primjeri koji potvrđuju da Khuen i prvaci Narodne stranke, a naročito oni koji su potjecali s hrvatskoga istoka, nisu dozvoljavali da se slavonsko ime svede na razinu hrvatske pokrajine, odnosno da su ustrajali na stanovištu da je riječ o dvjema posve ravnopravnim kraljevinama. Karakterističan je u tom smislu slučaj iz 1894. kada je pravaški zastupnik Ivan Ružić u sabornici spomenuo Slavoniju, “tu pokrajinu hrvatsku”, i potom bio prekoren od predsjednika Sabora, Osječanina dr. Vase Đurđevića. Đurđević je uz opomenu nadodao da neće nikome dozvoliti da Slavoniju naziva pokrajinom, jer “Slavonija nije pokrajina nego je kraljevina Slavonija”.¹⁰²⁰

Važno mjesto u oporbenoj kritici slavonskoga regionalizma zauzimala je i okolnost da u Slavoniji i Srijemu krajem XIX. stoljeća djeluje niz društava, ustanova i upravnih tijela koje ovom prostoru pridaju značaj zasebne regije. Središte njihova djelovanja u pravilu je bio Osijek, a Khuenova je vladavina blagotvorno utjecala na djelatnost i razvoj tih ustanova. Činjenica je, s druge strane, da su one mahom osnovane u prethodnom razdoblju.

Prema Nagodbi, financijsko ravnateljstvo u Zagrebu trebalo je biti središnja oblast za cijelu Hrvatsku sa Slavonijom, iako podređeno ugarskom ministru predsjedniku. Međutim, ravnateljstvo je ovo značenje izgubilo osnivanjem iste takve oblasti u Osijeku i znatnim suženjem svoga djelokruga.¹⁰²¹ Ovo je bilo provedeno za banovanja Ivana Mažuranića, a u kasnijem, Khuenovu, razdoblju ne nalazimo slične primjere kojima bi – jednostranim potezima Budimpešte ili Khuenovom inicijativom – bio slabljen državnopravni položaj tadašnje Hrvatske.

Sve ovo vrijeme na području Slavonije i Srijema opstoji i zasebno Slavonsko gospodarsko društvo, osnovano 1875. godine. Sjedište mu je, dakako, u Osijeku, a tijekom cjelokupnoga “Khuenova doba” na čelu su mu erdutski plemić i posjednik Ervin (Erwin) Cséh (Čeh) i Đuro Ilić. Cséh je bio predsjednikom od 1880. do 1911., godine, a bio je i jedan istaknutijih Khuenovih pouzdanika u Slavoniji: od 1886. je veliki župan Srijemske županije, a od 1898.

¹⁰¹⁹ Evgenij KUMIČIĆ, *Govori*, prir. Dubravko Jelčić, Zagreb 1994., 455.-456.

¹⁰²⁰ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodište 1892 – 1897.*, sv. III., Zagreb 1895., 1722.-1723.

¹⁰²¹ J. ŠIDAK-M. GROSS-I. KARAMAN-D. ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda*, 98.

do 1905. i ministar za Hrvatsku i Slavoniju u Budimpešti.¹⁰²² Do 1882. godine Društvo “životari”, a od 1882. ubrzano napreduje, širi djelatnost te umnožava broj članova i podružnicâ. Društvo ipak ne uspijeva “pokriti” cjelokupno područje Slavonije i Srijema, budući da podružnice Požeške županije ostaju u okviru zagrebačkoga Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva.¹⁰²³ Iz oporbenih redova čule su se povremeno optužbe o neravnopravnom položaju kojega Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo i Slavonsko gospodarsko društvo uživaju pred banom i njegovom vladom, a rečeno se u prvom redu odnosilo na iznose subvencija kojima je Vlada podupirala dva društva. Na jedan od takvih prigovora, Khuen je odvratio da subvencija Slavonskome gospodarskom društvu nije nerazmjerna ako se uvaži činjenica da područje Slavonskoga gospodarskog društva plaća dvije trećine ukupnoga poreza u banskoj Hrvatskoj. Dometnuo je također da isto društvo uskoro neće više zaostajati za zagrebačkim po broju članova i podružnica.¹⁰²⁴

Zasebnost Slavonije došla je do izražaja i 1884., kada je zagrebačka Trgovačko-obrtnička komora omjerom glasova 19:3 odbila sudjelovanje na Općoj izložbi u Budimpešti 1885. godine, na što je Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju, koja je pokrivala prostor tri istočne županije, jednoglasno odlučila zamoliti bana D. Khuena-Héderváryja da se omogući sudjelovanje Slavonije na ovoj izložbi, što je Khuen prihvatio.¹⁰²⁵

Sličnu samosvijest izrazila je osječka Trgovačko-obrtnička komora i uoči održavanja Milenijske izložbe 1896. godine. U okviru priprema za izložbu u Budimpešti bila je zamišljena i monografija koja bi prikazala gospodarski razvitak zemalja krune sv. Stjepana, ali u naslovu te publikacije državna tvorevina trebala je biti nazvana *Magyarország*, što je bilo neprihvatljivo mnogim političkim, ali i gospodarskim krugovima u Hrvatskoj. Toj namisli suprotstavile su se zagrebačka Trgovačko-obrtnička komora, tražeći isprva da naslov monografije bude primjeren državnom uređenju, u čemu je naišla i na podršku senjske komore. Kada je ta želja naišla na mađarsku nepopustljivost,¹⁰²⁶ vodstva dvaju komora odlučila su se na objavljivanje zasebne monografije s prikazom gospodarstva banske Hrvatske, napose s pogledom na činjenicu da je Hrvatska ionako na Izložbi sudjelovala zasebno s vlastitim paviljonom. Iz Zagreba i Senja očekivali su da će se i osječka komora

¹⁰²² Anđela STIPČEVIĆ-DESPOTOVIĆ, “Čeh, Ervin (Cseh)”, *HBL*, sv. 3, Zagreb 1993., 38.; Mladen OBAD ŠĆITAROCI – Bojana Bojanić OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji. Od Zagreba do Iloka*, Zagreb 1998., 372.

¹⁰²³ Nikola Athanasiev PAVŠIĆ, *Desetgodišnji gospodarstveni razvitak u Slavoniji*, Osijek 1893., 11.-13.

¹⁰²⁴ “Iz proračunskoga saborskoga odbora”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 282, 9. XII. 1893., 3.

¹⁰²⁵ Nikola Athanasiev PAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih pedeset godina njenoga opstanka 1853.-1903.*, I., Osijek 1904., 120.-121.

¹⁰²⁶ I ban Khuen podržao je inicijativu zagrebačke komore i uznastojao vlastitom intervencijom kod ugarskoga ministra trgovine ishoditi primjereniji naslov, no i njegov je pokušaj ostao bez uspjeha.

suglasiti s ovom odlukom, ali ta su nadanja bila iznevjerena: na skupštini osječke komore održanoj 2. ožujka 1895. odlučeno je, uz rijetke glasove protivljenja, da tamošnja Komora ipak sudjeluje u izradi mađarskoj monografije, te da, pored toga, izda i vlastitu monografiju na hrvatskom i njemačkom jeziku i u njezinu okviru donese pregled gospodarstva u granicama osječke komore. Tajnik osječke Trgovačko-obrtnička komora Nikola A. Plavšić vidio je u pozivu zagrebačke komore zlu namjeru, ocijenivši da zagrebačka komora želi “progutati” osječku, odnosno da želi pod svojim imenom i u vlastitoj redakтури izdati monografiju u kojoj bi Osijek i Slavonija bili zanemareni.¹⁰²⁷ Jedva da čudi da su se nakon toga Osječani ponovno našli na udaru kritike pravaškoga organa koji je pisao da je osječka komora “pokazala [...] da ne zaslužuje naziva hrvatskoga zavoda, makar da se podržava trudom i sredstvi hrvatskih trgovaca i obrtnikah u Slavoniji. Osječka trgovačko obrtnička komora iztakla se je u pitanju, o kojem se ovdje radi, prkosnim nepatriotičkim činom, koji javnost mora žigosati. [...]” Pored Komore uopće, u istomu je članku napose kritiziran i njezin predsjednik Julius (Julijo) Miskolczy.¹⁰²⁸

Na sličan je način u istom listu, pravaškoj *Hrvatskoj*, bila kritizirana svaka inicijativa koja je čvršće povezivala Osijek i Slavoniju s Budimpeštom i Mađarskom, bez obzira jesu li motivi inicijative bili politički ili isključivo gospodarski. U izvješću podnesenom ugarskom ministru trgovine 1901. osječka Komora pridavala je veliku važnost skorom telefonskom povezivanju Budimpešte i Osijeka, vidjevši u tom činu još jednu potvrdu važnosti Osijeka u “trgovačkom prometu južnih pokrajina sa glavnim i prijestolnim gradom” (spac. *Hrvatska*).¹⁰²⁹

Godine 1897. Tadija Smičiklas predložio je na sjednici saborskog Odbora za proračun i rasudbu da se županijski arhivi objedine u jednom arhivu u Zagrebu, Vlada je potom uputila na županijske skupštine upit jesu li suglasne s tim prijedlogom, a skupština Virovitičke županije je na prijedlog županijskoga Upravnog odbora zauzela negativan stav, obrazlažući da je u interesu općinstva i županijskih vlasti da arhiv ostane u posjedu Županije.¹⁰³⁰

U Zagrebu je bilo nezamislivo izlaženje kalendara koji bi bio uređivan na način na koji je bio uređivan *Esseger Bote. Illustrierter Kalender für Stadt und Landleute*, kalendar koji je izlazio između 1890. i 1915. i kojega je uređivao Carl M. Benda, moravski Nijemac i urednik lista *Slavonische Presse*. Mnogo više nego ostale publikacije toga tipa, *Esseger Bote* poklanjao je

¹⁰²⁷ “Patriotička izjava viećnika osječke komore”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 56, 8. III. 1895., 2.

¹⁰²⁸ “Nepatriotično djelo”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 57, 9. III. 1895., 1.

¹⁰²⁹ “Provokacije obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 210, 13. IX. 1901., 3.

¹⁰³⁰ “Skupština županije virovitičke”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. VII., br. 22, 15. XI. 1898., 171.; XIII. izvješće Upravnoga odbora Županije virovitičke i kr. podžupana iste županije ob uredovnom djelovanju pomenutoga odbora kr. županijske oblasti u Osijeku i područnih joj kr. kot. oblasti za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca 1898., Osijek 1898., 67.

pozornost Monarhiji i carskoj obitelji, objavljujući fotografije i genelogije dinastije Habsburgovaca.¹⁰³¹ Uobičajeni dio sadržaja tadašnjih kalendara bili su i šematizmi javne uprave, crkvenih, obrazovnih i drugih ustanova, a karakteristična za *Esseger Bote* bila je činjenica da je bila riječ o jedinom kalendaru koji je donosio isključivo šematizam kraljevine Slavonije, dok su sva slična zagrebačka izdanja, dakako, pokrivala cjelokupno područje Hrvatske i Slavonije.

Svi navedeni primjeri pokazuju da su u Slavoniji i Srijemu, a napose u Osijeku postojale težnje za očuvanjem ravnopravnoga položaja Osijeka sa Zagrebom, da su najvažniji gospodarski krugovi bili usmjereni prema Budimpešti (Zagreb neće do sloma Monarhije postati trgovačkim središtem za Slavoniju), no ne može se naći niti jedan primjer koji bi potvrđivao nerijetko spominjanu tezu prema kojoj su ti isti politički i gospodarski krugovi stremili ka izdvajanju Slavonije iz državnog okvira Kraljevina Hrvatske i Slavonije, odnosno mađarizaciji i eventualnom pripajanju užoj Mađarskoj. Štoviše. U okviru promatranoga razdoblja (1883.-1903.) bilježimo tek jedan posve izravni i javni čin koji se može okarakterizirati dovođenjem u pitanje teritorijalne cjelovitosti Hrvatske i Slavonije. Riječ je o inicijativi koja je potekla iz Zemuna i čija je podloga bilo nezadovoljstvo navodnim zanemarivanjem gospodarskih interesa Zemuna. Pokretač ove inicijative bio je bogati i ugledni zemunski građanin Đorđe pl. Spirta, i on je, prikupivši daljnjih 96 potpisa u zemunskom građanstvu, poslao očitovanje uredništvu *Pester Lloyd*a. Uz obrazloženja o gospodarskim neprilikama Zemuna i nedovoljnoj skrbi zagrebačke Zemaljske vlade, u izjavi je eksplicitno istaknuta i mogućnost da se grad Zemun izdvoji iz granica Hrvatske i Slavonije te priključi užoj Mađarskoj.

U činu Đ. Spirte i supotpisnika njegova članka nije samo hrvatska oporba vidjela veleizdajnički čin. Napose je zanimljiva oštrina reakcije Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, udruženja koje je neupitno bilo prožeto prorežimskim duhom, a također i vrlo često od oporbe bilo prozivano zbog navodnoga slavonsstva i promađarskih nagnuća. Na plenarnoj sjednici Komore, održanoj 19. lipnja 1895., jedna od točaka dnevnoga trebala je biti i "Izbor akcionog odbora za osnutak raznih trgovačkih institucija u Zemunu". Međutim, prije rasprave točke riječ je uzeo komorski predsjednik Julius Miskolczy, i u svom govoru oštro kritizirao ne samo potpisnike sporne izjave, već i Zemun uopće. Ustvrdio je da predsjedništvo Komore već duže vrijeme vodi brigu oko gospodarskog nazatka Zemuna i nastoji iznaći mjere za izlazak iz gospodarske depresije, ali i naglasio da ono može samo "stojeći na tlu

¹⁰³¹ O kalendaru više: Vlado OBAD, *Slavonska književnost na njemačkom jeziku*, Osijek 1989., 51.-52.

nepokolebive ljubavi i odanosti k našoj otačbini (spac. *Obzor*), tvoriti dobro i koristno, nikada ondje, gdje će se napuštati to stanovište. S toga se tim većma mora požaliti, što naša vruća nastojanja, da se u Zemunu poboljšaju odnosi, nailaze na žalostna iskustva.” Izrazio je uvjerenje da je čin dijela zemunskoga građanstva morao “morao najdublje povriediti patriotična čuvstva naše komore (spac. *Obzor*)”, i predložio da se rečena točka skine s dnevnog reda. Obećao je, naposljetku, da će Komora rado u okviru svojih mogućnosti podupirati gospodarske interese Zemuna. Nakon Miskolczyja, riječ je uzeo komorski vijećnik iz Zemuna Petrović, također jedan od potpisnika Spirtina članka, i on je pokušao opravdati sporni čin, predstavivši ga kao izraz očaja. Zamolio je ujedno Komoru da pomogne Zemunu u njegovim molbama, no izazvao je tek vijećnika Oskara Weismayera koji je u svom nastupu bio i oštrij od Miskolczyja. Weismayer je izrazio čuđenje i ocijenio nepristojnim da se jedan zemunski vijećnik usudi u Komori uzeti riječ i tražiti pomoć za Zemun, a da “prije nije ni rieči našao, da se ispriča za kukavni i infamni članak ‘Pester Lloydov’, kojim je počinjena sramota čitavoj zemlji. (spac. *Obzor*) Postupak zemunskih gradjana, koji potpiše pouzdanicu Spirti, jest izdaja na vlastitoj domovini (spac. *Obzor*), te predlaže, da se preko svih želja zemunskog pučanstva predje na dnevni red, dok god zemunsko građanstvo na eklatantni način proti nastojanjima, potaknutim po g. Spirti, koja svakome otačbeniku tjeraju krv u obraz, ne odbije i izjavi, da se ne slaže sa skandaloznim ekspektoracijama g. Spirte (spac. *Obzor*). Weismayerove su riječi bile popraćene burnim poklicima “živio”, nakon čega je spomenuta točka doista i skinuta s dnevnoga reda.¹⁰³²

Nekoliko dana kasnije od sporne inicijative Đorđe Spirte i njegovih sumišljenika ogradilo se i zemunsko gradsko zastupstvo u kojemu su većinu imali režimu skloni pojedinci. Na sjednici 24. lipnja, prije dnevnoga reda, riječ je uzeo “mađaronski” gradonačelnik Fridolin Kosovac, spomenuo sporni dopis objavljen u budimpeštanskom listu, te potaknuo (jednoglasno) usvajanje izjave kojom se osuđuje čin Spirte i drugih supotpisnika, a ujedno se izražava žaljenje zbog svega te iskazuje lojalnost domovini i Vladi.¹⁰³³

¹⁰³² “Osječka trg.-obrt. komora proti Spirti”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 141, 21. VI. 1895., 2.-3.

¹⁰³³ Izjava u cijelosti glasi: “Gradsko zastupstvo kao predstavnik svoju domovinu vjerno ljubećeg zemunskog građanstva izjavljuje, da proti navodu u upitnom članku, kojim se želja za odciepljenje od kraljevine Hrvatske i Slavonije izražava, najodlučnije prosvjeduje, i uvjeren je, da će visoka vlada na naše opravdane želje i potrebe uvijek obzira uzeti i probitke ovoga grada otčinski unaprediti, iztičuć ujedno svoje duboko sažaljenje, da je u obće iz našega građanstva takav glas u javnost izići mogao, pored sveg toga, što se taj glas može više smatrati kao vapaj u nevolji, bez da je i mišljeno na odciepljenje. Građanstvo grada Zemuna dokazalo je djelom i dosad, a dokazat će i u buduće svoju vjernost i odanost kako prema miloj domovini našoj, tako i prema visokoj kralj. zemaljskoj vladi.” “Zemunsko gradsko poglavarstvo proti Spirti”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 145, 26. VI. 1895., 3.; 3., “Grad Zemun proti pisanju ‘Pester Lloydov’”, *Hrvatska* (Zagreb), 149, 2. VII. 1895., 3.

Među istaknutijim nositeljima i pristašama Khuenova režima koji su nedvojbeno promovirali slavnostno ne samo u smislu regionalne posebnosti Slavonije, već i u smislu nacionalne posebnosti, bili su našički grofovi Pejačević. Godine 1893., prigodom svečanosti priređene u čast novoga velikog župana Požeške županije dr. Nikole pl. Jurkovića, Teodor Pejačević održao je govor u kojemu je, između ostaloga, izrazio zadovoljstvo zbog nazočnosti čelnika Požeške, Srijemske i Virovitičke županije, županije koje su svojom poviješću srdačno povezane, koje su svojedobno slale svoje zastupnike izravno u Ugarsku, te koje su i nakon Nagodbe ostale povezane i “sačinjavaju sad našu užu domovinu Slavoniju”.¹⁰³⁴ Pored Pejačevićâ, koji su u više navrata odbijali identifikaciju s hrvatskim narodom, jedan od rijetkih pojedinaca iz redova Narodne stranke koji se i javno izjasnio kao Slavonac u nacionalnom pogledu jest vrpoljački saborski zastupnik i član Srpskoga kluba Đuro Grlić. Na pisanje oporbenoga tiska, napose onoga pravaškoga, koji je redovno naglašavao njegovu srpsku nacionalnost, Đuro Grlić reagirao je javnim očitovanjem te ustvrdio da nije Srbin, već Slavonac.¹⁰³⁵

Za Khuenova banovanja, a poglavito od početka devedesetih godina XIX. stoljeća nadalje, Zagreb ubrzano izrasta u gospodarsko, trgovačko i prometno (željezničko) središte, i kroz procese industrijalizacije, urbanizacije i kulturizacije prerasta u najveće i neupitno središte banske Hrvatske. Većina ključnih nacionalnih institucija, smještenih u Zagrebu, jača, a sve nove institucije koje se u istom periodu utemeljuju, smještaju se u Zagreb. Brojni su primjeri koji govore u prilog tezi da takav razvitak Zagreba i Hrvatske nije bio plod slučajnosti ili da je diktiran isključivo gospodarskim razlozima, već da je bio usmjeravan politikom Vlade i njezina čelnika, bana Khuen-Héderváryja.

Početkom 1887., pri vijećanju Ugarskoga i Hrvatskoga kraljevinskog odbora, s hrvatske su strane bile izneseni prijedlozi koji su išli za ispravljanjem svih nekorektnosti i nedosljednosti u provođenju Nagodbe, a izrijeком je zatraženo da se “gradu Zagrebu, kao glavnome gradu Hrvatske imadu osigurati pogodnosti, odgovarajuće njegovom položaju”.¹⁰³⁶

I sâm Khuen davao je i javno do znanja da očekuje da se grad Zagreb razvija dostojno gradu koji je zemaljsko, tj. državno središte. Boraveći 1888. godine u Požunu (Bratislavi), ban je razgledao novopodignuto kazalište, i u razgovoru s arhitektom Hermannom Helmerom¹⁰³⁷

¹⁰³⁴ “Je li san ili java?”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 104, 5. V. 1893., 3.

¹⁰³⁵ “Fini narodni zastupnik”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 84, 16. IV. 1894., 3.

¹⁰³⁶ “Predlozi hrvatske regnikolarne deputacije”, *Obzor* (Zagreb), br. 34, 12. II. 1887., 1.

¹⁰³⁷ Hermann Helmer (1849.-1919.) s Ferdinandom Fellnerom (1847.-1916.) bio je vlasnik čuvenoga bečkog projektantskog ureda. Prema nacrtima ovoga glasovitog dvojca arhitekata bila su podignuta brojna reprezentativna zdanja diljem Austro-Ugarske Monarhije i izvan nje, a napose su se istaknuli svojim projektima kazališnih zgrada.

iznio svoju viziju kazališne zgrade koja se imala podići u Zagrebu. Khuen je naglasio da se zagrebačko kazalište ima graditi prema požunskom, ali da ono, između ostaloga, mora imati pročelje (“vanjsko lice”) “monumentalnije, budući da će to biti narodno zemaljsko kazalište”.¹⁰³⁸

Nipošto ne čudi da su ti procesi izazvali oštro nezadovoljstvo u kod određenih krugova u Slavoniji, a napose u Osijeku, gdje je još itekako bila živa svijest da je Osijek, kao središte Kraljevine Slavonije, još donedavno u mnogim pogledima bio u izjednačen sa Zagrebom, a svojedobno čak bio i veći od Zagreba. Sva protivljenja te javni i zakulisni pokušaji da Osijek i nadalje zadrži ravnopravan položaj sa Zagrebom, odnosno pokušaji osječki gospodarske i političke elite da se određene državne ustanove kojima je sjedište bilo u Zagrebu “dupliraju” te utemelje i u Osijeku, ostajale su bez rezultata.

Godine 1894. skupština Virovitičke županije je na svom proljetnom zasjedanju zaključila da se od Vlade zatraži ustrojenje posebnoga Banskog stola sa sjedištem u Osijeku za opseg triju istočnih županija, te da se preinači Zakon iz 1875. godine u smislu da se za isto područje ustroji poseban Porotni sud. Nekoliko dana kasnije te je prijedloge podržala i skupština Požeške županije.¹⁰³⁹

Inicijativa o drugom, osječkome Banskom stolu izazvala je i očekivanu reakciju među oporbom, osobito onom zagrebačkom i brodskom. U Zagrebu su se čula upozorenja da bi šutnja mogla biti pogibeljna, kao i ocjene da je riječ o “najnovijem izumu slavonskog separatizma”, odnosno da iza tog prijedloga stoji struja koja kao da je naručena protiv jedinstva hrvatske kraljevine “umjetnim stvaranjem i izticanjem njeke slavonske narodnosti”.¹⁰⁴⁰ Sukladno očekivanjima, najoštrija osuda s područja Slavonije i Srijema potekla je iz “pravaškog” Broda na Savi. Brođani su javno postavljali pitanje “što hoće ti ‘Slavonci’ da poluče svojim separatizmom!”, i u zaključcima skupštine Virovitičke županije vidjeli su “nepatriotične intencije Osiečkog ili bolje slavonskog patriotizma”.¹⁰⁴¹

Pravaški gradski zastupnici Broda uputili su i interpelaciju na gradonačelnika Stjepana Horvata kojom su prosvjedovali protiv osječke inicijative za osnutkom zasebnoga Banskoga

¹⁰³⁸ “Preuzvišeni gosp. ban u Požunu”, *NV (Zagreb)*, god. LIV., br. 16, 20. I. 1888., 2.

¹⁰³⁹ “Slavonski separatizam”, *Posavska Hrvatska (Slavonski Brod)*, god. I., br. 13., 7. IV. 1894., 1.-2.

¹⁰⁴⁰ Na skupštini Zagrebačke županije održanoj sredinom te godine dio oporbenih zastupnika je predložio da se Skupština izjasni protiv dotičnog prijedloga. Taj prijedlog je iznio župnik Forko, a podržao ga je još jedan župnik, Zorić. Protiv prijedloga govorio je župnik Dolački, ustvrdivši da se to njih – skupštinara – ne tiče. “Iz skupštine županije zagrebačke”, *Obzor (Zagreb)*, god. XXXV., br. 157, 11. VII. 1894., 2.

¹⁰⁴¹ “Slavonski separatizam”, *Posavska Hrvatska (Slavonski Brod)*, god. I., br. 13., 7. IV. 1894., 1.-2.

stola za područje Slavonije i držanja brodskega gradonačelnika Horvata prema toj inicijativi u kojoj su podnositelji interpelacije vidjeli slavonski separatizam.¹⁰⁴²

Osječka inicijativa nije imala konkretnoga uspjeha, i Vlada nije poduzela ništa u tom smjeru. U prosincu 1893. na molbu je ponovno podsjetio Đuro Đurković, pri raspravi u Proračunskom odboru Saboru. Pojasnio je da je osječko gradsko zastupstvo njega i neke druge zastupnike zamolilo da podrže molbu o drugome banskom stolu, te upitao Vladu ima li namjeru udovoljiti toj želji. Predstojnik Odjela za pravosuđe Vjekoslav Klein izrazio je načelnu spremnost da se osnuje i drugi stol, no odgovorio je da to u doglednoj budućnosti iz više razloga – jedan je bio i nedostatak sredstava – neće biti moguće. Obećao je da će Vlada imati pred očima to pitanje,¹⁰⁴³ ali kasnije se osječka želja više nije bila predmet rasprave.

Osnivanje zasebnoga osječkog tiskovnog suda osobito dolazi na dnevni red nakon što je 1894. godine u tiskovnoj parnici u Zagrebu izrečena osuda protiv Julija Pfeiffera, urednika provladine *Drave*. Pfeiffer je bio suđen zbog uvreda koje su u njegovom list iznesene na račun osječkog oporbenjaka odvjetnika dr. Matije Štefinovića, a Pfeiffer i sumišljenici su vrlo teško prihvatili presudu: ona je izazvala novi val ogorčenja usmjerenog protiv Zagreba i Zagrepčana, a na udaru je ponajviše bila zagrebačka porota sastavljena od “šustera, opančara i kobasičara”.¹⁰⁴⁴

Davna želja ne samo gospodarskih, već i političkih krugova u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je utemeljenje jednoga snažnog zemaljskog novčarskog zavoda koji bi kroz kreditiranje bio osloncem i zamašnjakom razvoja privrede. Iz sjednice Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, održane u travnju 1889., potekla je nova inicijativa za osnutkom zemaljske hipotekarne banke za Hrvatsku i Slavoniju. Prijedlog o slanju predstavke banu iznio je Oskar Weismayer, a skupština ga je prihvatila jednoglasno.¹⁰⁴⁵ Inicijativa je ovoga puta naišla na plodno tlo, i 1892. godine, uz napore Zemaljske vlade i strani, uglavnom mađarski kapital, doista je i osnovana *Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka*, ali za njezino sjedište bio je određen – Zagreb. Takvo rješenje nije naišlo na oduševljenje Slavonaca, a kao posebno težak udarac mogao ga je osjetiti Weismayer koji je potaknuo osnivanje.¹⁰⁴⁶ Najprije su tražili da se banku smjesti u Slavoniju i da “ovaj zavod [...] svoje blagotvorno djelovanje zapodjene u onakovu obsegu, kako ga u Zagrebu nikad neće postići moći”, a potom je

¹⁰⁴² “Sjednica gradskog zastupstva”, *Posavska Hrvatska* (Slavonski Brod), god. I., br. 16 (28. IV. 1894), 3.

¹⁰⁴³ “Iz proračunskoga saborskoga odbora”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 285, 13. XII. 1893., 2.

¹⁰⁴⁴ “Pokora ‘Dravina’ urednika”, *Obzor* (Zagreb), god. XXX., br. 136, 15. VI. 1894., 2.-3.

¹⁰⁴⁵ Nikola ATANASIJEV PLAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih petdeset godina njenoga opstanka 1853.-1903.*, Osijek 1904., 131.

¹⁰⁴⁶ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Što se dogodilo s najvećom osječkom bankom poslije 1918. godine? Prilog poznavanju povijesti Hrvatske zemaljske banke 1909.-1945. godine”, *Osječki zbornik*, 22-23/1995, 210.

uslijedio i zahtjev da u Osijeku bude ustrojena zasebna, zagrebačkoj središnjici ravnopravna, podružnica.¹⁰⁴⁷ Od svega na koncu nije bilo ništa, što potvrđuje da Khuenov režim nije baš uvijek izlazio u susret željama i potrebama Slavonije.

Hrvatska politička oporba pokazivala je malo ili nimalo razumijevanja za gospodarske interese Osijeka i Slavonije, tradicionalno usmjerene na budimpeštansko središte. Gospodarske poteškoće istočne Hrvatske tek bi sporadično plijenile pozornost zagrebačke oporbe i njezina tiska, mnogo su češći bili žučni ispadi potaknuti raznim oblicima suradnje slavonsko-srijemskih gospodarskih krugova s ugarskom vladom i gospodarskim krugovima. Zamjetno je, međutim, da su zagrebački oporbeni krugovi u gotovo svakom pokušaju decentralizacije vidjeli isključivo nacionalnu izdaju i slavonski separatizam, i pripisivali ih čak i onim pojedincima čije je hrvatsko domoljublje bilo posve neupitno i dokazano.

Iz 1894. godine potječe primjer koji pokazuje da stanovito zagovaranje regionalne posebnosti Slavonije, te ustrajavanje na zadržavanju ili osnutku zasebnih ustanovama čije bi sjedište bilo u Osijeku te pokrivalo područje Slavonije i Srijema, nije bilo nužno izraz konkretnih političkih težnji, niti izraz slavonskoga regionalizma. Te je godine u Zagrebu održan sastanak hrvatskih odvjetnika kojom prigodom je raspravljano i o utemeljenju Pripomoćne udruge odvjetnika i odvjetničkih perovođa kraljevina Hrvatske i Slavonije, te njihovih udovica i siročadi. Predstavnik Odvjetničkoga odbora iz Osijeka bio je dr. Vladimir Kovačević, odvjetnik kojemu pripadaju neizmjerne zasluge za buđenje hrvatske svijesti te osnutak i jačanje hrvatskih društava u Osijeku s prijelaza stoljeća, i on je na tom odvjetničkom sastanku predložio da podružnica spomenute pripomoćne udruge bude osnovana i u Osijeku. Njegov prijedlog ne samo da je bio odlučno odbijen, već je urodio i protuprijedlogom kojim je zatraženo da se “ukine osječka odvjetnička komora, te da se spoji sa zagrebačkom, da ne bude više i u tom tragovah separatizmu”, što je prihvaćeno s odobravanjem.¹⁰⁴⁸ Do ukidanja osječkoga Odvjetničkoga odbora, međutim, ipak nije došlo.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁷ Nikola Athanasiev PLAVŠIĆ, *Desetgodišnji gospodarstveni razvitak u Slavoniji*, Osijek 1893., 36.-37. Posebno izaslanstvo pod vodstvom potpredsjednika Stjepana Heima posjetilo je u ime osječke Trgovačko-obrtničke komore bana Khuena i tražilo da se u Osijeku ustroji podružnica ove Banke, ili da se barem ravnateljstvo iste pozove više članova iste. Kasnije su u ravnateljstvo Banke izabrana dva veleposjednika s područja slavonsko-srijemske Komore. Nikola Atanasijev PLAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih petdeset godina njenoga opstanka 1853.-1903.*, I., Osijek 1904., 144.

¹⁰⁴⁸ “Sastanak hrvatskih odvjetnika”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 240, 23. X. 1894., 2.-3.

¹⁰⁴⁹ Odvjetnički odbor u Osijeku osnovan je Vladinom naredbom iz 1872. godine za područje sudbenih stolova

na području Slavonije i Srijema. Sjedinjenjem bivše hrvatsko-slavonske krajine, naredbom L. Pejačevićeve vlade,

njezina Odjela za pravosuđe, od 21. V. 1882. pripojena su Odvjetničkom odboru u Osijeku i područja sudbenih

6.11 Novinstvo

U više navrata bilo je spomena, pa i konkretnih najava o pokretanju službenoga stranačkog glasila Narodne stranke, no takvo za Khuenova banovanja nije bio pokrenut. U proljeće 1884., primjerice, bilo je i sasvim konkretnih najava o izlasku “narodnjačkoga” lista *Ustavnost*¹⁰⁵⁰, a te su najave bile objavljujane i u prorežimskim i inače vrlo dobro obaviještenim listovima kakvi su bili *Agramer Zeitung* i Pfeifferova *Die Drau*. O posve ozbiljnoj namjeri i pripremama svjedoči i konkretna najava prvoga broja koji je trebao biti objavljen 24. ožujka 1884., dok su se kao urednici spominjali bivši karlovački gradonačelnik Sablić, odnosno sveučilišni profesor dr. Spevec.¹⁰⁵¹ Iz oporbenih krugova reagiralo se s tvrdnjama da će biti riječ o listu koji će izlaziti u 500 primjeraka i biti izdavan tek privremeno, dok ne bi bili obavljeni saborski izbori, koji su se redovno imali održati te godine.¹⁰⁵² Naposljetku je vodstvo Narodne stranke, iz nepoznatih razloga, ipak odustalo od izdavanja službenoga lista, i iduću dvadeset i jednu godinu, do 1905. godine, tu su prazninu popunjavale *Narodne novine*.

Narodne novine

U razmjerno opširnem prikazu povijesnoga razvitka *Narodnih novina*, objavljenog u okviru spomenice povodom 170. godišnjice izlaženja, najskromnije je obrađen upravo period banovanja Dragutina Khuen-Héderváryja, i sâmom sadržaju lista, suradnicima, nakladi i sličnim pitanjima tijekom tih desetljeća autori nisu posvetili niti najmanju pozornost.¹⁰⁵³

stolova u Novoj Gradiški, Vinkovcima i Zemunu. Mladen BELČIĆ, “Razvoj i djelatnost advokature na području Socijalističke Republike Hrvatske”, *Odvjetnik*, XVIII (XXXIII)/1968, br. 9, 70.

¹⁰⁵⁰ Svojim bi se naslovom *Ustavnost* nadovezala na tradiciju *Ustava*, ranijega glasila Narodne stranke koje je izlazilo za vrijeme bana Ladislava Pejačevića (1880.–1881.). Četvrt stoljeća kasnije će pod tim će naslovom – *Ustavnost* – ban Pavao Rauch izdavati svoj službeni list.

¹⁰⁵¹ “Das neue Blatt der Nationalpartei”, *Die Drau* (Osijek), Jg. XVII., br. 18, 2. III. 1884., 2.

¹⁰⁵² U proljeće 1884., primjerice, oporbeni je tisak objavio vijest o izlasku *Ustavnosti* kojoj bi urednik bio dr. Spevec, koja bi se tiskala u 500 primjeraka, i bila izdavana tek privremeno, dok ne bi bili obavljeni saborski izbori, koji su se redovno imali održati te godine. [August HARAMBAŠIĆ], “Svaštice”, *Kvarner / Il Quarnero* (Bakar), god. I., br. 2, 15. III. 1884., 13.-14., nav. mj. 14. Objavljeno i u: August HARAMBAŠIĆ, *Sabrana djela*, sv. IX (Dopisi i članci), ur. Julije Benešić, Zagreb 1943., 148.-153., nav. mjesto na 152.

¹⁰⁵³ Ana PERIĆ – Ivo PERIĆ, “Narodne novine 1835.–2005. – povijesni prikaz”, u: *Narodne novine. Zbornik uz 170. obljetnicu neprekinutoga izlaženja 1835.–2005.*, ur. Ivan Bekavac, Zagreb 2005., 21.-161.

Središnja osoba *Narodnih novina* u promatranom razdoblju bio je Miloš Zec (Kukuruzari, 1843. – Zagreb, 15. XII. 1896.). Otac Radovan bio je paroh u Kukuruzarima.¹⁰⁵⁴ Studij prava Miloš Zec završio je u Zagrebu, i u uredništvo *Narodnih novina* stupio 1864. godine.¹⁰⁵⁵

Miloš Zec bio je dugogodišnji suradnik Ljudevita Gaja u *Narodnim novinama*, da bi potom, nakon što je Gaj Vladi prodao novine, bio postavljen za odgovornoga urednika.¹⁰⁵⁶ Uredničku dužnost Zec je obavljao do svoje smrti, punih 27 godina. U svojim prisjećanjima, napisanima mnogo godina kasnije, Milan Grlović nazvao je Zeca “jednim od najokretnijih i najsposobnijih naših novinara, što smo ih imali”.¹⁰⁵⁷ Na žalost, gotovo sve svoje tekstove Zec je objavljivao anonimno, te nije moguće razotkriti koji članci potječu iz njegova pera.¹⁰⁵⁸ Za zastupnika u hrvatskom Saboru prvi je put izabran 1881. godine u izbornom kotaru Pakrac, kao kandidat Narodne stranke. Prema *Pozoru*, Pejačevićeva vlada izdala je nalog da u pakračkom kotaru te godine mora biti izabran Srbin, no čak je i *Pozorov* dopisnik izrazio zadovoljstvo dijelom Zecova predizbornog govora koji se odnosio na hrvatsko-srpske odnose.¹⁰⁵⁹ Sve do smrti Miloš Zec bio je zastupnik Narodne stranke u hrvatskom Saboru, biran i na kasnijim saborskim izborima (1884., 1887., 1892.) uvijek u istome, pakračkom izbornom kotaru. Kao zastupnik u Saboru, u brojnim se navratima zauzeo gospodarske i ine probitke Pakraca i pakračkoga kraja. Bio je zastupnik u zagrebačkome gradskom zastupstvu, predsjednik Hrvatskoga tipografskog pjevačkog društva Sloga, te član Upravnoga odbora Crvenog križa. Uvelike zahvaljujući zalaganju Miloša Zeca *Narodne novine* dobile su najprije vlastitu tiskaru, potom kupile zgradu u Ilici, te naposljetku podigle i vlastitu palaču na uglu Frankopanske i Prilaza (danas zgrada Leksikografskoga zavoda “Miroslav Krleža”).¹⁰⁶⁰ Tiskara *Narodnih novina* bila je najveća i najmodernija u zemlji, no vrlo često je poslove Vladinih odjela, a navlastito poslove Odjela za bogoštovlje za nastavu, dobivala privatna tiskara Ignjata Granitza. Napose je sporan bio iznimno unosan posao tiskanja školskih knjiga, i zbog tog se slučaja Miloš Zec u više navrata pismeno, a zatim i usmeno žalio banu Khuenu. Upozorio je kako je Vladinom naredbom iz 1876. tiskanje školskih knjiga bilo povjereno

¹⁰⁵⁴ “Radovan Zec”, *Obzor* (Zagreb), god. VIII., br. 17, 21. I. 1878., 4.

¹⁰⁵⁵ Osnovne životopisne podatke o M. Zecu vidi u: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*, Zagreb, 1925., 290.

¹⁰⁵⁶ A. PERIĆ – I. PERIĆ, “Narodne novine 1835.–2005.”, 112.; Josip HORVAT, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*, Zagreb 1975., 339.

¹⁰⁵⁷ Milan GRLOVIĆ, “Moj život. Osobni podatci”, predgovor u: *Moj život. Pjesme i proza 1874.-1914.*, Zagreb 1914., VIII.

¹⁰⁵⁸ Vrlo su rijetki slučajevi – poput nekrologâ Ljudevitu Gaju ili Maksu Prici – koje je Zec potpisao inicijalima “Z. M.”

¹⁰⁵⁹ “U Pakracu, 26. rujna”, *Pozor* (Zagreb), br. 15, 3. X. 1881., 2.

¹⁰⁶⁰ A. PERIĆ – I. PERIĆ, “Narodne novine 1835.–2005.”, 114.-115.

Zemaljskoj tiskari *Narodnih novina*, te da protivno toj odluci Odjel za bogoštovje i nastavu bez raspisanoga natječaja isti posao povjerava Granitzevoj tiskari.¹⁰⁶¹

Najbliži suradnik Miloša Zeca bio je Ivan Hörer koji je kao šegrt u svojoj 12. godini stupio u Gajevu tiskaru, da bi kasnije postao prvi slugar *Narodnih novina*, a potom i upravitelj tiskare. U kasnijim godinama vršio je dužnosti komercijalnoga ravnatelja Zemaljske tiskare, te je u tom svojstvu zaslužan za razvitak ove tiskare u jednu od najmodernijih grafičkih zavoda na europskom jugoistoku.¹⁰⁶² Bio je i suradnik te odgovorni urednik *Narodnih novina*, a također i glavni urednik u vrijeme kada bi boležljivi Miloš Zec odlazio na liječenja i oporavke u primorske ili europske kupelji. Kasnije, nakon Zecove smrti, mijenjao je i Iblera na mjestu urednika. U političkom životu Zagreba sudjelovao je kao član Narodne stranke, i kao takav bio biran i u gradsko zastupstvo.

Na mjestu odgovornoga urednika M. Zeca je naslijedio još jedan Slavonac – Janko Ibler. Ibler, rođen u Staroj Gradišci, prošao je u mladosti pravaška iskustva, prva novinarska iskustva stjecao je radeći u listovima Stranke prava, da bi godine 1886. prešao k uredništvu *Narodnih novina*. Čak je i Većeslav Wilder, koji će ga kasnijih godina napadati na vrlo grub i ostrašćen način, priznavao Ibleru izvjesne uredničke zasluge: “[...] njegova je najveća zasluga, što je rigorozno pazio na jezik i stil u svojim novinama. ‘Narodne novine’ bile su pod njegovim uredništvom jedini organ, koji je stalno korektno pisao i služio tom svojom besprikornom formom uzorom za druge novine.”¹⁰⁶³

Glavno novinarsko pero *Narodnih novina* bio je, po svemu sudeći, Martin Polić.¹⁰⁶⁴ Ovaj Kraljevičanin, jedan od rijetkih profesionalnih hrvatskih novinara u to vrijeme (početkom osamdesetih godina) obavljao se svoj posao povučeno, ne potpisujući svoje članke. Suradnja u *Narodnim novinama* mu je vjerojatno mogla osigurati životnu egzistenciju.¹⁰⁶⁵ Iz anonimnosti službenoga Vladina lista izašao je tek 1902. kada je kao čovjek od povjerenja preuzeo uredništvo novopokrenutoga osječkog *Dana*.

Najveći dio svoga radnog vijeka u *Narodnim novinama* proveo je i Milan Grlović, još jedno uvaženo ime hrvatskoga novinarstva s razmeđa stoljeća, a ujedno i suosnivač te prvi predsjednik Hrvatskoga novinarskog društva (1910.-1912.). Prethodno je, sredinom

¹⁰⁶¹ HDA, PRZV, kut. 268, 3147-1886.

¹⁰⁶² Hörer je rođen u Zagrebu 1847., gdje je i umro 31. listopada 1915. “† Ivan Hörer”, *Novosti* (Zagreb), god. IX., br. 305, 1. XI. 1915., 1.-2.

¹⁰⁶³ Većeslav WILDER, “Sloboda štampe. (Odgovor g. Janku Ibleru)”, *Hrvatska njiva* (Zagreb), god. I., br. 8, [23. IV. 1917.], 131.

¹⁰⁶⁴ Pravaška ga *Sloboda* na jednom mjestu 1885. godine naziva “glavnim nadničarom” *Narodnih novina*. “Novinski glasi”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 181, 10. VIII. 1885., 3.

¹⁰⁶⁵ Godine 1885. Polić je imao troje djece. “Suradnik ‘Narodnih Novinah’ pred sudom”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 80, 9. IV. 1885., 3.

osamdesetih godina, bio suradnik *Obzora*, odnosno *Pozora*, u čiju je redakciju dospio po preporuci Strossmayera i Račkoga, a zatim prelazi k *Narodnim novinama*. Od 1. siječnja 1889. bio je vanjski suradnik, a od 1. srpnja iste godine i član uredništva. U uredništvu službenoga lista ostao je do svoga umirovljenja 1. siječnja 1913.¹⁰⁶⁶

Do svoje smrti 1890. godine najvažniji politički komentator i autor najvažnijih uvodnih članaka bio je Josip Miškatović. Svojim tekstovima izražavao je političke stavove Narodne stranke, ali je također, s druge strane, do određene mjere i oblikovao iste te stavove. Veći broj uvodnika i važnijih političkih članaka potpisan je inicijalom “K.”, a okolnost da se znatan dio tih članaka bavi Srbima i njihovom politikom u banskoj Hrvatskoj upućuje na mogućnost da se iza tog inicijala krije Svetozar Kušević.

Među važnijim suradnicima *Narodnih novina* bio je i Martin Šarić, u mladosti stekliš i uvjerenjem pravaš. U listu se bavio gospodarskim temama u kojima je bio stručnjak, a po potrebi je mijenjao i urednika.¹⁰⁶⁷ Redovni suradnik *Narodnih novina* na razmeđu stoljeća bio je i Hinko Hinković, koji je bio i stalni dopisnik iz Pariza, a u podlisku službenoga lista surađivao je i Antun Gustav Matoš, tada u emigraciji u Parizu.¹⁰⁶⁸

Jedno od poznatijih imena koje je Ibler pokušao privoljeti na suradnju u podlisku *Narodnih novina*, ali mu ujedno na taj način i egzistenciju učiniti lakšom, bio je i Josip Kozarac. Kozarac, najistaknutije ime slavonskoga realizma, proveo je radni vijek u šumarskoj službi, po zadatku je bio i urednik *Šumarskoga lista*, a honorari koje je primao za svoje najznačajnija djela – *Mrtve kapitale*, *Tenu*, *Miru...* – bili su gotovo pa beznačajni. Unatoč tomu, Kozarac je Ibleru pristojno zahvalio na ponudi, pojasnivši mu da piše iz unutarnje potrebe i zbog duhovnog užitka, a ne zbog novca.¹⁰⁶⁹

Još jedan od spomena vrijednih suradnika *Narodnih novina* bio je i još uvijek slabo poznati Našičanin Mavro Špicer, pionir hrvatskoga esperantizma, književnik, publicist, novinar, prevoditelj i leksikograf. Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća Špicer je službovao u Ugarskom ministarstvu domobranstva u Budimpešti, no istovremeno je razvijao i plodnu publicističku djelatnost. Između mnogih drugih listova i časopisa, surađivao je i u *Narodnim*

¹⁰⁶⁶ Milan GRLOVIĆ, “Moj život. Osobni podatci”, predgovor u: *Moj život. Pjesme i proza 1874.-1914.*, Zagreb 1914., VIII.

¹⁰⁶⁷ Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan Matković, Zagreb 2002., 59.-60.

¹⁰⁶⁸ I za Matoševu suradnju zaslužan je Janko Ibler. U jednomu pismu Matoš kaže: “Da si u neku ruku obezbjedim eksistenciju, gledat ću slati *Narodnim Novinama* nepolitičke kronike. Madžaroni nisu gori od *Obzoraša*, a svakako su liberalniji.” Ibleru je, pak, pisao sljedeće: “Zahvaljujući Vam na gostoljubivosti, mislim, da mi je stalo tek da sam štampan i da znam, da i ‘Narodne Novine’ poput njihovih evropskih drugarica, imaju i svoj salon, u kojemu imaju pravo govoriti o sižeju koji ne šokira domaćina svi, koji imaju ponašanja i duha. Ima pitanja koja zanimaju sve, bez razlike stranaka.” Mirko ŽEŽELJ, *Tragajući za Matošem*, Zagreb 1970., 166., 191.

¹⁰⁶⁹ Janko IBLER, “Nekolike uspomene”, *NN* (Zagreb), br. 244, 30. X. 1906., 3.

novinama, pišući o književnim, gospodarskim i političkim temama, a naročito su značajni prikazi mađarske književnosti u kojima je nastojao približiti Mađare i njihovu kulturu.¹⁰⁷⁰ Njegovi članci objavljeni u *Narodnim novinama* još uvijek nisu sustavnije obrađivani, između ostaloga i stoga što su mahom nisu potpisivani imenom, već inicijalima.¹⁰⁷¹ O Špiceru i njegovim nazorima mnogo nam otkriva članak “Kruna sv. Stjepana”, jedan od zanimljivijih njegovih tekstova objavljenih u *Narodnim novinama*. U opširnijem, pozitivno intoniranom prikazu, Špicer donosi povijest krune Sv. Stjepana, a pri koncu teksta kaže: “Što ju u buduće čeka? Tko bi to znao reći! Treba da se radujemo, ako nas danas obasjava sunce iz vedrih visina!...”¹⁰⁷²

Među redovnim suradnicima *Narodnih novina*, po svemu sudeći angažiran kao stalni stručni suradnik (“specijalista”),¹⁰⁷³ bio je i Srijemac dr. Antun Lobmayer, liječnik, predstojnik Primaljskoga učilišta i pisac brojnih radova s polja medicine, higijene i zdravoga života, a ujedno od 1892. i saborski zastupnik Narodne stranke.

***Die Drau* (Osijek)**

Die Drau su bile novine duge tradicije, osnovane 1867. godine, a posljednja dva desetljeća XIX. stoljeća list je u prvom redu poznat kao poluslužbeni list vlade bana Dragutina Khuen-Héderváryja.

Die Drau je, mijenjajući urednike, vlasnike i tiskare, izlazila šezdeset i jednu godinu. List su pokrenuli Ladislav grof Pejačević i Julije pl. Jelačić, a list je pokrenut pred početak saborske rasprave o Nagodbi kako bi ju podupro kao glasilo slavonske aristokracije. Prvi vlasnik bio je Jakob Frank koji je list, zajedno s tiskarom, 1876. prodao Juliju Pfeifferu. Pfeiffer je ostao

¹⁰⁷⁰ Mavro Špicer (Našice, 1. IV. 1862. – Zagreb, 14. VII. 1936.). Između brojnih djela, posebno su značajni njegov *Magjarsko-hrvatski i hrvatsko-magjarski rječnik* (1893.), potom antologije hrvatske književnosti na njemačkome jeziku *Blätter und Blüthen aus Kroatiens Gauen* i *Kroatische Novellen* (obje objavljene 1894.), izbor iz poezije Petra Preradovića *Petar Preradović's ausgewählte Gedichte* (1895.), antologija *Kroatische Lieder und Erzählungen* (1896.), te priručnik *Praktična obuka u esperantu sa rječnikom* (1909.). Od 1908. se zanimao se esperanto, i naredne godine u Zagrebu utemeljio Društvo hrvatskih esperantista. Suradivao je u mnogim hrvatskim, mađarskim, austrijskim i njemačkim listovima i časopisima, pišući na hrvatskom, mađarskom, njemačkom i esperantu. Velimir PIŠKOREC, “Iz života i djela Mavra Špicera (1862. – 1936.)”, *Našički zbornik*, 8/2007, 145.-208.

¹⁰⁷¹ Nepotpun popis Špicerovih članaka objavljen je u: *Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova. I/3 Historija stranih književnosti*, Zagreb 1959., 514. Usp. V. PIŠKOREC, “Iz života i djela Mavra Špicera”, 170.-172. Špicer se najčešće potpisivao inicijalima M. Sp. Marcel VIDAČIĆ, “Pseudonimi, šifre i znakovi pisaca iz hrvatske književnosti”, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 21, Zagreb 1951., 71.

¹⁰⁷² M.[avro] Š.[PICER], “Kruna sv. Stjepana”, *NN* (Zagreb), god. LXII., br. 126, 7. VI. 1896., 2.

¹⁰⁷³ Kao “dičnomu specijalisti” službenoga lista nazdravio mu je M. Zec prigodom jedne proslave. “O petdesetgodšnjici ‘Narodnih Novinah’”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 26, 3. II. 1885., 2.-3.

vlasnikom tiskare do 1918. kada ju je prodao Hrvatskom štamparskom zavodu d. d. u Zagrebu.

Nakon odlaska Mažuranića i dolaska Ladislava Pejačevića na bansku čast, *Die Drau* postaje provladino glasilo i oporbi predbacuje ista načela koja je branila za Mažuranića. Do 1907. godine list izlazi tri puta tjedno, a potom se pretvara u dnevnik. Nakratko je ponovno zaživjela 1932. pod uredništvom Stjepana Frauenheima.¹⁰⁷⁴

Već 1881. Franjo Rački naziva *Die Drau* “liebjournalom” bana Ladislava Pejačevića, i uočava da je i Pfeifferova tiskara također uživa posebnu naklonost zagrebačke vlade.¹⁰⁷⁵ Već tada, u proljeće 1881., uočava se praksa koja će kasnije postati posve uobičajenom, a prema kojoj je *Die Drau* bila bolje i pouzdanije informirana o radu Vlade negoli službeni listovi *Narodne novine* i *Agramer Zeitung*.¹⁰⁷⁶

Die Drau je u cjelokupnom razdoblju Khuenova banovanja bila na izvoru najvažnijih političkih vijesti i figurirala je kao najtočniji izvor službenih informacija što je svjedočilo o dobrim i izravnim odnosima Julija Pfeiffera sa zagrebačkom vladom, a naročito s banom Khuenom, ali i o vezama s vodećim krugovima u Beču i Pešti. Navedeno se najbolje očituje na nebrojenim primjerima kada je *Die Drau* najavljivala raznovrsne političke događaje, poput odgoda ili sazivanja saborskih zasjedanja, raspisivanja izbora, osobnih promjena u najvišim političkim i upravnim tijelima, i slično. *Narodne novine*, kao službeno Vladino glasilo, a neslužbeno i glavni organ Narodne stranke, nisu bile ni izbliza tako dobro informirane, pa su i one pažljivo pratile i prenosile slične vijesti iz Pfeifferova lista.

Primjerice, *Die Drau* je već u listopadu 1885. pisala o Zakonu o upravnoj reformi koji je još bio u pripremi, i njezin je zagrebački dopisnik raspolagao razmatrao i pojedine novine koje su bile pripremane, a za koje se pretpostavljalo da će naići na negativan odjek u oporbenim krugovima.

Osvrnuvši se 1927. godine, o šezdesetoj obljetnici lista, na prošlost *Die Drau*, Pfeiffer je i sâm otvoreno ustvrdio da je *Drava* do Khuenova imenovanja za bana bila list lokalnoga značaja, te da je od 1883. dobila toliko na značaju da su je svuda tražili i čitali, a razlog je bio taj što se Khuen njome služio kao “političkim megafonom” (“politisches Sprachrohr”). “Wie er Banus wurde!” – napisao je Julije Pfeiffer u istom članku iz 1927. godine,¹⁰⁷⁷ ne ustručavajući se na

¹⁰⁷⁴ Marina VINAJ, *Grada za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 16.-17.

¹⁰⁷⁵ F. Rački – J. J. Strossmayeru, Zagreb 20. VIII. 1881., *Korespondencija Rački – Strossmayer*, ur. Ferdo Šišić, knj. II., Zagreb 1929., 403.

¹⁰⁷⁶ Usp. primjerice: “U Zagrebu, 14. svibnja”, *Obzor* (Zagreb), god. XI., br. 110, 14. V. 1881., 1.

¹⁰⁷⁷ Julius PFEIFFER, “Sechzig Jahre ‘Die Drau’”, *Die Drau* (Osijek), Jg. LIX., Nr. 202 (8832), 8. IX. 1927., 2.

taj način iskazivati svoje udivljenje spram već odavna pokojnoga državnika o komu se u novoj jugoslavenskoj državnoj tvorevini nije moglo čuti mnogo dobrog.

Uz Julija Pfeiffera, najznačajnije *Dravino* pero bio je Lavoslav Selinger. Početkom devedesetih godina XIX. stoljeća, i svakako ne kasnije od 1892., Lavoslav Selinger prelazi iz Zagreba u Osijek i pridružuje se uredništvu *Die Drau*. Čini se da je Selinger i nakon prelaska u Osijek ostao suradnik lista *Agramer Tagblatt*, odnosno da je to bio barem do 1901. godine. Prema nekim navodima, sredinu je promijenio na osobni poziv Juliusa (Julija) Pfeiffera. Ubrzo je Selinger postao druga osoba u listu, odmah nakon Pfeiffera. Preuzeo je većinu poslova u listu, od samoga vođenja lista, prikupljanja i uređivanja materijala do uređivanja mjesne rubrike. Naknadno mu je Pfeiffer i javno priznao zaslugu za proširenje kruga čitateljstva, a što je bilo ostvareno bogatim i raznovrsnim sadržajima.¹⁰⁷⁸ Sredinom Prvoga svjetskog rata Julius Pfeiffer se povukao s mjesta urednika *Die Drau* i prepustio uredništvo Lavoslavu Selingeru.¹⁰⁷⁹ Selinger je ostao urednik *Die Drau* narednih trinaest godina, do proljeća 1929. godine. Dana 28. veljače 1929. izašao je posljednji broj *Die Drau* pod njegovim uredništvom.

Krug suradnika *Die Drau* činili su, između ostalih, također i Jakob Frank, Max Kohn, S. V. Frank, zatim tajnik osječke Trgovačko-obrtničke komore dr. Josip Posner, dr. Aleksander Egersdorfer, dr. Izidor Kršnjavi, Đuro Đurković, te načelnik Novinskoga ureda Bressnitz. J. Pfeiffer je s ponosom ustvrdio da mu rečeni novinari, te uglednici iz političkog i gospodarskog života nisu bili tek suradnici njegova lista, već da su postali i njegovi prijatelji, odnosno prijatelji lista *Die Drau*.¹⁰⁸⁰

Godine 1885. Pfeiffer je započeo izdavati i tjednik na hrvatskom jeziku *Osiečki list*. List je izlazio nedjeljom, kao prilog *Die Drau*.

Niti ovaj potez nije prošao bez kritike osječkoga dopisnika pravaške *Slobode*. Prema njemu, poticaj za izdavanje priloga na hrvatskom jeziku bilo je nešto ranije (neuspješno) nastojanje nekolicine pojedinaca u Osijeku da pokrenu “hrvatski list tim zadatkom, da otkriva i suzbija ogavni smjer ovdašnje magjarsko-švabsko-židovske družbe”. Nakon što “rodoljubi” nisu uspjeli u svom naumu, “kulturtregeri” su pokrenuli *Osiečki list*, u želji da preduhitre moguću

¹⁰⁷⁸ Lavoslav Selinger (Đakovo, 5. III. 1870. – Novi Sad, 29. XII. 1938.), novinar. Rođen kao Leopold zarana je kroatizirao ime. Kao četrnaestogodišnjak napustio je formalno obrazovanje i posvetio se novinarstvu, započevši kao dostavljač, a potom i suradnik zagrebačkoga *Agramer Tagblatta*. Godine 1908. u Osijeku je pokrenuo list *Pozor*, a 1929. *Der Abend (Večer)*. Potkraj života bio je suradnik i urednik zagrebačkog *Morgenblatta*, te suradnik zagrebačkoga *Jugoslovenskog Lloyd*a. Branko OSTAJMER, “Povijesne bilješke o obitelji Selinger”, *Scrinia Slavonica*, 10/2010, 321.-333.

¹⁰⁷⁹ Julius PFEIFFER, “Sechzig Jahre ‘Die Drau’”, *Die Drau* (Osijek), god. LIX., br. 202 (8. IX. 1927), 2. Usp. Marija MALBAŠA, “Drau, Die”, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3, Zagreb 1968., 83.

¹⁰⁸⁰ Julius PFEIFFER, “Sechzig Jahre ‘Die Drau’”, *Die Drau* (Osijek), god. LIX., br. 202 (8. IX. 1927), 2.

novu inicijativu hrvatskih oporbenjaka. *Slobodin* dopisnik bio je napose ogorčen zbog činjenice da su novi list uređivala i sadržajima ispunjavala “2 – 3 Hrvata, baš rodjena Hrvata, i to pod patronatom urednika ‘Drau’”.¹⁰⁸¹

***Slavonische Presse* (Osijek)**

Dana 1. listopada 1885. izašao je prvi broj lista *Slavonische Presse*. List je izlazio gotovo četiri desetljeća. Novine je pokrenuo Dragutin (Carl) Laubner koji je ujedno bio i glavni urednik.

Laubner je svoju tiskaru podigao na vrlo visoku razinu, i s uspjehom nastupao na međunarodnim izložbama.¹⁰⁸² Antun Rott kupio je tiskaru od Dragutina Laubnera, te je do 1919. nosila naslov Dragutina Laubnera nasljednik Antun Rott.¹⁰⁸³ Slovio je za “mađarona”, te kao takav bio izvrnut demonstrativnim ispadima oporbeno usmjerene osječke mladeži. Laubner je također bio i aktivan sudionik gospodarskoga života Osijeka i Slavonije; niz godina bio je predsjednik, a od 1902. godine obnašao je u više mandata čak i čast predsjednika osječke Trgovačko-obrtničke komore.

Prvi urednik bio je Victor Hahn, a 1889. na tom ga je mjestu zamijenio Carl Benda čije će ime narednih desetljeća obilježiti *Slavonische Presse*.¹⁰⁸⁴

Victor Hahn bio je iskusno novinarsko pero, ranije član uredništva bečkoga *Morgenposta*. Ako su bile točne informacije koje je *Sloboda* ocjenjivala pouzdanim, Hahn je bio angažiran za mjesečnu plaću od 150 forinti, novopokrenuti list uživao je subvenciju nepoznate visoke ličnosti ili visoke oblasti, a osnovna svrha pokretanja bilo je suzbijanje utjecaja Stranke prava.¹⁰⁸⁵ Nedugo po pokretanju *Slavonische Presse*, u službeni posjet Osijeku stigao je ban Khuen-Héderváry, i način na koji je pridošlica na novinskoj sceni popratila taj događaj

¹⁰⁸¹ Nepotpisani autor dopisa porazno je ocijenio *Osiečki list* i sa sadržajne strane: “Ovakov žurnalistički proizvod nije moguće s ničim drugim prisposoditi, van ako si pomislimo programe putujućih komediantah iz zemlje Teutonah, što no jih sami sastavljaju, sami štampaju, pa i sami raznašaju uz bubnjeve i nacifrane klovne na šarenih konjih.” “U Osieku, 6. ožujka”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 55, 9. III. 1885., 2.

¹⁰⁸² O izlošcima Laubnerove izložbe pohvalno se na budimpeštanskoj Milenijskoj izložbi izrazio i kralj Franjo Josip. Na kraljev upit o opsegu posla, prisutni Laubner je odgovorio da tiskara djeluje samo u mjesnim okvirima. “Sa milenijske izložbe”, *NN* (Zagreb), god. LXII., br. 108, 9. V. 1896., 2.

¹⁰⁸³ Marina VINAJ, *Građa za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 27 b. 34.

¹⁰⁸⁴ Marina VINAJ, *Građa za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 20.

¹⁰⁸⁵ “Nov njemački list u Osieku”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 220, 28. IX. 1885., 3.

učvrstila je uredništvo *Slobode* u njegovim početnim ocjenama. U uvodniku objavljenom tim povodom bilo je ustvrđeno da obilje ispraznih, neiskrenih, plaćeničkih fraza i pohvala ispisanih na stranicama *Slavonische Presse* jasno pokazuju da je Hahn prihvatio poziv da u Osijeku uređuje “na trošak hrv. vlade, t. j. hrvatskog naroda, švabski list, kojemu će biti zadaća da semitičkom drzovitošću udara u lice hrvatskog naroda, da zavadja svoje čitaoce, koji se mogu na nj bez novčića pretplatiti, a osobito da razdvoji, bude li ikako moguće, Hrvatsku od Slavonije; da medju nje baci kost zavisti, mržnje, zlobe, neprijateljstva”.¹⁰⁸⁶

Punih trideset godina (1889.-1920.) *Slavonische Presse* uređivao je Carl M. Benda. Kao i Victor Hahn, i Benda je bio pridošlica u osječkoj novinarskoj sredini – rođen je 1856. godine u njemačkoj obitelji u Moravskoj. U mladosti je kao novinar surađivao u više njemačkih novina u Moravskoj, da bi se 1889. preselio u Osijek i preuzeo uredništvo *Slavonskoga tiska*. Za duge se karijere okušao u svim vidovima feljtonističke publicistike; pisao je i kazališne i likovne kritike, a za nedjeljna izdanja svog lista pisao je *Spaziergänge (Šetnje gradom)*. Uređivao je i najugledniji osječki literarni kalendar *Esseger Bote. Illustrierter Kalender für Stadt und Landleute (Osječki vjesnik. Ilustrirani kalendar za gradsko i seosko stanovništvo)*. Kada je Dragutin Laubner prodao *Slavonische Presse*, promjene u vlasništvu nepovoljno su se odrazile i na Bendin status u listu, pa je on u srpnju 1920. bio prisiljen prijeći u uredništvo *Die Drau*. Bez osigurane egzistencije, i bez uređenoga statusa novinarskih profesionalaca, podijelio je nesretnu sudbinu mnogih novinara onoga vremena, okončavši život u gradskoj ubožnici, u bijedi i neimaštini. U jutarnjim satima 19. rujna 1925., na svoj 69. rođendan, oduzeo si je život.¹⁰⁸⁷

List je do 1893. izlazio tri puta tjedno, a tada postaje dnevnik. Iako pisan njemačkim jezikom, brojni su članci u kojima se osjeća izrazito hrvatski karakter, posebno kod opisa kulturnih događanja, te u čestim prijevodima hrvatskih pjesama. Posljednji broj izašao je 16. listopada 1920. godine, a nakratko se krajem dvadesetih godina (1928.-1929.) ponovno u Osijeku pojavio list s istim imenom.¹⁰⁸⁸

U sporadičnim ocjenama hrvatske historiografije, donesenima u osnovi bez stvarnoga istraživanja i mahom na temelju suvremenih, jednostranih ocjena koje su potjecale od strane

¹⁰⁸⁶ “Zagreb, 22. listopada”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 241, 23. X. 1885., 1.

¹⁰⁸⁷ Vlado OBAD, *Slavonska književnost na njemačkom jeziku*, Osijek 1989., 45.-50.; “† Carl M. Benda”, *Hrvatski list* (Osijek), god. VI., br. 206 (1623), 20. IX. 1925., 5. Dirljivim riječima od Bende oprostio se i nepotpisani kolega, napisavši, između ostaloga: “Novinar zna za svačiju smrt i za svačiji sprovod, ali novinarova smrt nije ništa veća od njegove jedne lokalne bilješke. Jučer smo jednog novinara sahranili vrlo skromno. Da je barem bio vatrogasac, bila bi mu na sprovodu počasna četa, zastava i muzika.” “Povodom smrti nepoznatoga”, *Hrvatski list* (Osijek), god. VI., br. 207 (1624), 5.

¹⁰⁸⁸ Marina VINAJ, *Grada za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 21.

političkih protivnika, *Slavonische Presse* – kao i *Die Drau* – bili su ocijenjeni pretežno negativno. Listovima te njihovim vlasnicima i uredništvima pripisivane su, pored ostaloga, i germanizatorske odnosno mađarizatorske težnje. Takve ocjene doveo je u pitanje krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća germanist Vlado Obad, koji je, u okviru svojih istraživanja slavonske književnosti na njemačkom jeziku, bio prvi istraživač koji je pažljivo i sustavno istraživao brojna godišta ovih dvaju listova. Prema Obadu, ovi listovi “nikada nisu bili u nekoj eksponiranoj službi germanizacije, a još manje mađarizacije! Prije bi se moglo reći, koliko god to odudaralo od do sada uvriježenog mišljenja, da je njemački tisak djelovao u pravcu kulturnog osvješćivanja Hrvata i njihovog tješnjeg povezivanja s ostalim (južno)slavenskim narodima.”¹⁰⁸⁹

Dan (Osijek)

Izrazito važno mjesto među tiskom Narodne stranke u Slavoniji i Srijemu pripada *Danu*, listu koji je izlazio u Osijeku od 5. travnja 1902. do 19. siječnja 1903., dakle jedva devet i pol mjeseci. *Dan* do sada nije bio predmet ozbiljnijih istraživanja, i tek najvažnije podatke o njemu donose u svojim pregledima Josip Horvat¹⁰⁹⁰ i Marina Vinaj.¹⁰⁹¹

Dan. List za politiku, narodno gospodarstvo i književnost, izlazio je tri puta tjedno (ponedjeljak, srijeda, subota) i tiskan je u tiskari Julija Pfeiffera. Uredništvo lista bilo je u Deszathyjevoj ulici (ulici Adele Deszathy) br. 18,¹⁰⁹² a kao izdavač i odgovorni urednik bio je označen Ferdo pl. Antolković-Kalinski.¹⁰⁹³ Antolković je formalno bio čelni čovjek lista, no mnogo važnija uloga pripadala je glavnomu uredniku lista Martinu Poliću, čije ime nije navedeno u zaglavlju, niti u programu.

Svakako svojevrsni kuriozitet predstavlja činjenica da *Dan*, ne računajući stručne listove, predstavlja tek druge hrvatske novine u Osijeku, a da je prvomu osječkom listu na hrvatskom jeziku *Branislavu*, koji je izlazio osam mjeseci tijekom 1878. i 1879., izdavač i glavni urednik također bio Martin Polić.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸⁹ Vlado OBAD, *Slavonska književnost na njemačkom jeziku*, Osijek 1989., 33.

¹⁰⁹⁰ Josip HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb 1962., 304.

¹⁰⁹¹ Marina VINAJ, *Građa za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 24.

¹⁰⁹² Nije naodmet uočiti da je uredništvo lista bilo na istoj adresi kao i uredništvo *Die Drau*.

¹⁰⁹³ Josip Horvat i Marina Vinaj navode da je Antolković bio i glavni urednik, no u impresumu lista ga se ne navodi kao takvoga.

¹⁰⁹⁴ Martin Polić rođen je u Kraljevcu 1850. godine, a preminuo je u Zagrebu 18. VII. 1903. Jaroslav ŠIDAK, “Polić, Martin”, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, Zagreb 1965., 530.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 30.;

Martin Polić bio je profesionalni novinar s golemim iskustvom. Pored spomenutoga *Branislava*, radio je kao urednik ili suradnik također i u kraljevičkom *Primorcu*, *Brani* Josipa Franka, *Narodnim novinama*, *Obzoru*, *Agramer Zeitungu* i *Hrvatskoj reformi*. Prvotnu oporbenu novinarsku djelatnost zamijenio je krajem XIX. stoljeća prorežimskom publicističkom, i tada objavljuje najprije *Parlamentarnu povjest kr. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, I-II* (Zagreb 1899.-1900), a potom i hagiografsku biografiju *Ban Dragutin grof Khuen-Hedervary i njegovo doba*.

Tko je angažirao Polića, odnosno tko je bio osnivač i financijer *Dana*, pitanja su na koja ostaju i nadalje bez odgovora. Oporbeni su redovi prinovu na novinskoj sceni povezivali s osječkim židovskim kapitalom,¹⁰⁹⁵ što je mogućnost za koju nemamo potvrdu, ali koju se, s obzirom na brojne imućne osječke Židove koji su se iskazivali kao pristaše Narodne stranke (Julijo Pfeiffer, Julijo Miskolczy, Oskar Weismayer, Hugo Spitzer, Šandor Sorger...) – ne može ni isključiti. Program lista bio je objavljen zasebno i rasturan nekoliko dana uoči tiskanja prvoga broja. U prvom broju *Dana* nije objavljen, ali u cijelosti ga je prenio mitrovački, oporbeni *Hrvatski branik*.

Pogled na program i prvi broj *Dana* bio je povod kritici od strane oporbe i njezinih glasila. *Hrvatska*, glasilo Stranka prava, bila je osobito bespoštedna u svojoj kritici. Na osnovi viđenog programa, *Hrvatska* je dva tjedna uoči izlaska lista najavila da će se list zvati “dan; ali njegov program jasno kaže, da će biti noć. Biti će hrvatsko izdanje listova, kao što su ‘Agramer Zeitung’ i ‘Drau’.”¹⁰⁹⁶ U iduća tri broja objavljena su još dva osvrti na najavljeni *Dan*, oba sličnoga tona: *Dan* će biti “blizanac”, odnosno “pravi i rođeni bratac ‘Drave’”, izdavati će ga “družba”, odnosno “Kompanija Pfeiffer & Polić, ta personificirana magjarsko-hrvatska zajednica”, a Polića se pritom nazivalo “hofpoetom” i “glasovitim historiografom ere grofa Khuen-Hedervarya”. Nadalje, prigovoreno je anonimnosti stvarnih pokretača lista, a pokretanje lista dovedeno je u vezu sa skorim pokretanjem oporbenoga lista na hrvatskom

Hamdija HAJDARHODŽIĆ – Rafo ARNERI – Hrvoje MOROVIĆ – Marija NEMEC, “Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914”, *Arhivski vjesnik*, VI/1963., 109.

¹⁰⁹⁵ Pa tako, primjerice, August Harambašić: “A sve to ima se pripisati sretnoj i nenadanoj činjenici, što je u Osieku osvanuo ‘Dan’, što se je i naša rodoljubna narodna stranka napokon trgla iz svoje letargije, te s židovskom pomoću osnovala svoje glasilo, bez kojega je tako dugo životarila, kao da je kakova sirotica, a ne moć, koja se doduše klanja Budimu i Pešti, ali zato satire i fuzionaše i čiste pravaše.” Grga KALOPER [August HARAMBAŠIĆ], “Nedjeljna kronika”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 96, 26. IV. 1902., 3. Objavljeno i u: August HARAMBAŠIĆ, *Sabrana djela*, sv. IX (Dopisi i članci), ur. Julije Benešić, Zagreb 1943., 262.-265., nav. mjesto na 263. Na drugom mjestu Harambašić konkretnije povezuje pokretanje *Dana* s J. Pfeifferom: “Ovdje je najljepša zgoda, da spomenem, da je u Osieku odmah poslije uzkrsa počeo izlaziti mađarsko-židovski ‘Dan’, a taj neprirodni pojav je i za našu Slavoniju upravo fenomenalan. [...] a eto u Osieku je odmah osvanuo ‘Dan’, hvala punoj kesi Židova Pfeifera, koji bi se hrvatski mogao posve dobro nazvati Zviždulinom.” Grga KALOPER [August HARAMBAŠIĆ], “Nedjeljna kronika”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 84, 12. IV. 1902., 3. Objavljeno i u: A. HARAMBAŠIĆ, *Sabrana djela*, sv. IX., 254.-257., nav. mjesto na 255.

¹⁰⁹⁶“Novi mađjaronski list u Osieku”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 68, 22. III. 1902., 2.

jeziku u Osijeku.¹⁰⁹⁷ Posljednji je ugovor najvjerojatnije bio posve utemeljen, i stvarni povod pokretanju *Dana* najvjerojatnije je bilo jačanje osječke oporbe koja je budila hrvatski duh grada te pripremala izdavanje vlastitog glasila.¹⁰⁹⁸ *Narodna obrana* će svjetlo dana, doduše, ugledati tek nekoliko mjeseci nakon *Dana*, no već u proljeće te godine njezina je pojava bila posve izvjesna; oporba je bila već dobro organizirana, oslonjena na oporbeni krug oko biskupa Strossmayera, godinu dana ranije osnovana je i Prva hrvatska dionička tiskara, a pripreme za izdavanja lista bile su u tijeku.¹⁰⁹⁹

Na odgovor na ove optužbe nije trebalo dugo čekati, a sročio ga je zasigurno Martinu Polić. U odgovoru se, između ostaloga, kaže i sljedeće: “Nije istina, nego je sramotna kleveta, da smo mi u našem listu počeli širiti separatizam ili slavonski regijonalizam, a nitko pravedan i razborit nemože za tu tvrdnju naći dokaza u našem listu. [...] Radeći ovako misli ona [*štampa* ujedinjene oporbe, tj. *Obzor* i *Hrvatska* – op. B. O.], da mora silom izkopati već davno pokopani slavonski separatizam [kurziv B. O.], jer bi ovo bio za nju krasan štoff, da može nekome podmetati nerodoljubive motive. Mi molimo hrvatsko občinstvo, neka izvoli prosuditi, koli se ovaj postupak sam sobom žigose i osudjuje i kako je nama u istinu teško, da ostanemo hladnokrvni prema ovakom nastojanju. To fuzionirano glasilo [*Hrvatska* – op. B. O.] nalazi neki pojav slavonskomu separatizmu i u tome, što mi tobož nismo u prvom broju našega lista dosta oštro osudili pisanje magjarskoga ‘Budapesti Hirlapa’, koji u svojoj ludoj glavi svojata za sebe tri slavonske županije.”¹¹⁰⁰

Dublji uvid u pisanje *Dana* ipak ne pruža osnove za optužbe o slavonskom regionalizmu, separatizmu ili eventualnom promicanju slavonsstva u narodnosnom smislu. Kao osječki list, *Dan* je osobitu pozornost posvećivao osječkim i tek u manjoj mjeri slavonskim i srijemskim tegobama i potrebama, naglašavao je slavonsko-srijemski premoć Narodne stranke na saborskim izborima na slavonsko-srijemskom prostoru, no riječ je ipak tek o regionalnom

¹⁰⁹⁷ “Crni ‘Dan’ u Osieku”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 71, 27. III. 1902., 2.

¹⁰⁹⁸ U tom smislu vjerojatno je točan zaključak J. Horvata, koji je ocijenio da je Dan “pokrenut je kako bi neutralizirao učinak oporbene *Narodne obrane*”. J. HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, Zagreb 1962., 304.

¹⁰⁹⁹ Pokretanje *Narodne obrane* bilo je u uskoj vezi s biskupom Strossmayerom koji je i novčano podupro izlazak lista, a pokretači su bili Dragutin Neumann, osječki župnici Josip Horvat, Antun Zelenka i Josip Firinger, đakovački župnik Milko Cepelić, osječki odvjetnici Ante Bedenić, Vladimir Kovačević, Antun Pinterović i Ivan Brnčić, te osječki liječnik Franjo Gottschalk.

¹¹⁰⁰ [Martin POLIĆ?], “Još uvijek ‘Dan’”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 4, 12. IV. 1902., 2.-3. *Budapesti hirlap*, mađarski nacionalistički list, objavio je članak o mogućnosti ujedinenja Dalmacije s Hrvatskom (pod krunom sv. Stjepana), napominjući da bi u tom slučaju Mađarska očekivala kompenzacije od Hrvatske. Iako neizrečeno, pod kompenzacijama se podrazumijevalo pripajanje Virovitičke, Požeške i Srijemske županije Mađarskoj, što je izazvalo oštre reakcije u Hrvatskoj. U prvoj reakciji objavljenoj u *Danu*, izrazito negativno intoniranoj, nije izrijekom navedeno na koje je kompenzacije mislio autor spornoga članka, već je rečeno sljedeće: “Kakovu kompenzaciju misli taj list, mi toga nećemo ni spominjati, jer se on stavlja na sasvim nezakonito stanovište po nas, stoga neostaje drugo nego da njegovu ludu insinaciju odlučno suzbijemo.” [Bez naslova], *Dan* (Osijek), god. I., br. 1, 5. IV. 1902., 2.

pristupu koji se u osnovi ne razlikuje mnogo od onoga u, primjerice, pravaškim listovima kakvi su bili gospićki *Hrvat* ili brodska *Posavska Hrvatska*.

To je, nadalje, bila jedna od glavnih razlika između *Dana* i dvaju osječkih provladinih listova na njemačkom jeziku – *Die Drau* i *Slavonische Presse* – u kojima su spomenute, oporbi uvijek vrlo zazorne tendencije bile itekako primjetne.

Između svih u *Hrvatskoj* iznesenih primjedbi, Martina Polića su na reagiranje ponukale tvrdnje o družbi / kompaniji Pfeiffer & Polić. U dopisu, upućenom na uredništvo *Hrvatske*, istaknuo je da takva družba ne postoji, i da će list uređivati on prema načelima istaknutim u programu lista.¹¹⁰¹ Na taj je način Polić želio dati do znanja da uređivačka politika – jasno, u okviru proklamiranoga programa – isključivo njegovo područje, i da ne stoji pod Pfeifferovim ili čijim drugim utjecajem.

List je imao uobičajenu onodobnu strukturu; nakon uvodnoga članka i komentara aktualnih političkih tema, slijedile su stalne rubrike: političke vijesti, domaće vijesti, narodno gospodarstvo, vijesti iz zemlje, različite vijesti, iz sudnice. Po svemu sudeći, većinu novinskoga prostora ispunjavao je vlastitim tekstovima Martin Polić: najveći dio članaka o domaćim zbivanjima potpisani su znakovima “o” i “***”, a analiza sadržaja tih tekstova pokazuje da se iza tih znakova – barem u nekim slučajevima – krije Polić.

Glavni politički suradnik *Dana* bio je dr. Izidor Kršnjavi koji je objavljivao tekstove pod pseudonimom Spectator. Hrvatska politička javnost pridavala je veliku pozornost njegovim tekstovima. U oporbenom tisku objavljeni su brojni kritički osvrti, a osobitom oštrinom odlikovale su se reakcije objavljujane u *Obzoru*. Kršnjavi je na sve odgovarao da on ne istupa kao aktivan političar, već kao gledatelj koji stoji po strani.¹¹⁰² Posebno oštroj kritici Kršnjavi je izvratio hrvatski episkopat, a naročito vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera, odnosno njihovu ulogu u tzv. svetojeronimskoj aferi. Ovom događaju, koji je u proljeće 1902.

¹¹⁰¹ “Izjava g. Martina Polića”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 71, 27. III. 1902., 2.

¹¹⁰² “Izrično sam spomenuo, da gledam iz lože što se na političkoj pozornici događa, i da ono što pišem ne spada u komad, nego je samo gledalačka kritika. Da se poslužim prisposodobom, koju će ‘Obzor’ lakše razumiti. Ja se ne kartam već sam samo kibic i to jedan od onih dobrih, koji kartašu nikad ne savjetuje što da radi, već se samo poslje partije o njoj razgovara. Moja disciplina je tako dobra, da pače i onda šutim, kad bih rado uzkliknuo: ‘preuzvišeni gospodine bane, bacite ‘obzorašima’ karte u lice, oni mogu!’. Upravo se divim banovoj uztrpljivosti i vještini, koji napokon kraj svega ‘moglovanja’ obzoraša dobije partiju.” Spectator [Izidor KRŠNJAVI], “Debelo pitanje”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 23, 28. V. 1902., 3.

zaokupio cjelokupnu hrvatsku javnost, Kršnjavi je posvetio više tekstova u kojima je glavnim krivcima za aferu i porazan rezultat označio Stadlera.¹¹⁰³ Sličan pravac slijedio je i Martin Polić s ostalim tekstovima u *Danu*, i zahvaljujući tome osječki je list u sâmomu početku svoga izlaženja navukao na sebe dodatnu omrazu znatnoga dijela hrvatske oporbe.¹¹⁰⁴

Između ostalih suradnika, čije se autorstvo dosad moglo nepobitno utvrditi, valja istaknuti Vasu Đurđevića, koji je 1902. godine, uoči i nakon izbora za srpski Narodno-crkveni sabor, objavio seriju članaka pod naslovom “Srbski narodno-crkveni sabor”, i potpisanih s β - γ .

U Osijeku, gradu u kojemu je većini njemačkoga, židovskoga i germaniziranoga građanstva i dalje njemački bio razgovorni jezik, i u kojemu su istom čitateljstvu na raspolaganju stajala dva ugledna njemačka lista, očito nije bilo dovoljno prostora za opstanak hrvatskoga lista s prorežimskim programom. Ujesen 1902. godine osječki dopisnik pravaške *Hrvatske* najavio je skoro gašenje *Dana*, obrazloživši da “sve u Osieku, što govori i osjeća hrvatski, diše opozicionarnim duhom, a oni, koji stoje uz vladu, jesu Njemci, koji ne čitaju hrvatski”. Dopis je izazvao reagiranje uredništva *Dana* koje je vijest o maloj nakladi i skorom gašenju nazvalo “budalaštinom”, dometnuvši pritom da će *Dan* “ne samo i nadalje izlaziti, nego da će ga muževi, kojima je do toga stalo, da izlazi ovo glasilo narodne stranke, jošte i proširiti, kako bi s većim uspjehom moglo zastupati njezina načela i težnje”¹¹⁰⁵ Te optimističke najave neće se ostvariti, i vrlo skoro – 19. siječnja 1903. – objavljen je i posljednji broj *Dana*. Bio je to osmi broj objavljen 1903. godine, i stotinu dvadeset i prvi ukupno. Kako je bilo uobičajeno i kod drugih listova pri prestanku izlaženja, i uredništvo *Dana* oglasilo je tek “privremeno” obustavljanje izlaženja, a kao uzrok obustave navedeni su “razlozi unutarnjih uredničkih prilika”. Ujedno je poručeno pretplatnicima da se mogu dopisnicom javiti uredništvu ako žele povratak uplaćene pretplate,¹¹⁰⁶ što je na određeni način predstavljalo potvrdu da se radi o konačnom gašenju *Dana*.

*

Iako se nikada nisu službeno određivala kao glasila Narodne stranke, u novinstvo koje je promicalo Narodnu stranku, njezine čelnike i ideje svakako treba pribrojiti tri poluslužbena glasila slavonskih (Virovitičke i Požeške) i Srijemske županije: *Vjesnik županije virovitičke*, *Glasnik županije požeške* i *Srijemske novine*.

¹¹⁰³ Spectator [Isidor KRŠNJAVI], “Hrvatsko ime i papa”, *Dan* (Zagreb), god. I., br. 1, 5. IV. 1902., 2.-3.; Spectator [Isidor KRŠNJAVI], “Odgovor Obzoru”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 4, 12. IV. 1902., 1.; Spectator [Isidor KRŠNJAVI], [Bez naslova], *Dan* (Osijek), god. I., br. 10, 26. IV. 1902., 3.

¹¹⁰⁴ A. HARAMBAŠIĆ, *Sabrana djela*, sv. IX, 274.-277.

¹¹⁰⁵ “Dopisnica uredništva”, *Dan* (Osijek), god. I., br. 95, 15. XI. 1902., 6.

¹¹⁰⁶ “Privremena obustava ‘DANA’”, *Dan* (Osijek), god. II., br. 8, 19. I. 1903., 1.

Političke su teme u *Vjesniku županije virovitičke*, a isto tako i u *Glasniku županije požeške i Srijemskim novinama*, snažnije dolazile do izražaja u razdoblju uoči saborskih izbora. Sva tri lista tada su nastupala kao glasila Vlade i Narodne stranke, jasno i nedvosmisleno podupirući kandidature mađaronskih zastupnika, te opširno izvješćujući o njihovim izbornim uspjesima i popratnim proslavama izbornih pobjeda. Značajna pozornost bila je posvećena i radu upravnih tijela, naročito velikih župana i kotarskih predstojnika, i ti su prikazi, dakako, bili izrazito pozitivni, prepuni pohvala. Nadalje, službeni karakter ovih listova izbijao bi u prvi plan naročito pri banovim posjetima trima istočnim županijama, a posebna pozornost bila je pridavana i putovanjima odjelnih predstojnika kroz ove županije, zatim obljetnicama stupanja na dužnost bana Khuena, velikih župana, i slično.

Vjesnik Županije virovitičke (Osijek)

Prvi urednik *Vjesnika županije Virovitičke* bio je Martin Dragolić, pravnik.¹¹⁰⁷ U predgovoru svoje knjižice *Povijesne priče iz prošlosti Županije virovitičke i slob. kr. grada Osijeka* Dragolić je napisao da je on osobno osnovao *Viestnik Županije virovitičke* 1892. godine, u vrijeme kada u Osijeku još nije bilo hrvatskoga lista.¹¹⁰⁸ Taj njegov navod prihvaćen je kao vjerodostojan, pa se potom i u novinstvu¹¹⁰⁹ kao i u historiografiji uvriježila teza da je Dragolić doista na vlastitu inicijativu i o svom trošku pokrenuo *Vjesnik županije*

¹¹⁰⁷ Martin Dragolić (Osijek, 29. I. 1857. – Osijek, 13. XII. 1931.), pravnik i novinar. Osnovnu školu i gimnaziju završio u Osijeku, pravo studirao u Zagrebu i Beču. Poslije završetka studija stupa u upravnu službu. U listopadu 1881. imenovan je besplatnim perovodnim vježbenikom pri Zemaljskoj vladi. Službovao u Zagrebu, Osijeku, Pakracu, Ludbregu, Bjelovaru, Donjem Lapcu, Gospiću, i drugdje. Za vrijeme službe u pri Ličkoj-krbavskoj županiji u Gospiću, kamo je premješten 1896., župan Bude Budisavljević povjerio mu je uređivanje županijskoga glasila *Ličanin*. Kao bjelovarski kotarski predstojnik Dragolić je navodno bio upleten u izvjesni fizički sukob s oružnicima, zbog čega ga je Vlada u ljeto 1895. suspendirala s dužnosti predstojnika te pokrenula disciplinsku istragu. Nedugo potom, međutim, u istom je statusu premješten u Donji Lapac. Prema nekim navodima, kasnije je zbog suradnje u oporbenim listovima bio otpušten iz službe i potom živio u Osijeku gdje se posvetio književnom radu i publicistici. Navodno je, također, sudjelovao u osnivanju osječkoga lista *Narodna obrana* (1902.), te bio među istaknutijim njezinim suradnicima. Djelovao i kao zborovođa u glazbenim društvima, a aktivno je sudjelovao i u radu Kluba hrvatskih književnika i umjetnika u Osijeku. Život je skončao u gradskoj ubožnici. “† Martin Dragolić”, *Hrvatski list* (Osijek), god. XI., br. 344 (3813), 15. XII. 1931., 7.; [Rudolf Franjo MAGJER?], “Prvi urednik i program *Vjesnika županije virovitičke*”, *VŽV* (Osijek), god. XXXV., br. 1, 1. I. 1921., 1.-2.; “Imenovanje”, *Pozor* (Zagreb), br. 27, 17. X. 1881., 3.; “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 4, 5. I. 1894., 1.; “Suspendiran kotarski predstojnik”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 176, 2. VIII. 1895., 3.; “Premještenje”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 179, 6. VIII. 1895., 3.;

¹¹⁰⁸ Martin DRAGOLIĆ, “Predgovor”, u: Martin DRAGOLIĆ, *Povijesne priče iz prošlosti županije virovitičke i slob. i kr. grada Osijeka*, Osijek 1918., 3.; usp. Marina VINAJ, *Grada za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 21.

¹¹⁰⁹ S protokom vremena Dragolićeve su zasluge postupno uveličavane, pa je, primjerice, *Hrvatski list* 1921. pisao kako je Dragolić “kao činovnik pod Khuenovim banovanjem imao srčanosti da izdaje hrvatski časopis. G. Dragolić kao Hrvat bio je odlučan i neustrašiv, te je radi svoje odlučnosti i osjetio ‘milost’ Khuenu.” “*Vjesnik županije virovitičke*”, *Hrvatski list* (Osijek), god. II., br. 3, 5. I. 1921., 3.

virovitičke.¹¹¹⁰ Međutim, posve je izvjesno da je Martin Dragolić, koji je u vrijeme pokretanja *Vjesnika* službovao kao županijski perovođa pri Virovitičkoj županiji,¹¹¹¹ bio po zadatku postavljen za urednika lista koji je imao biti poluslužbeno glasilo javne uprave, na način posve nalik onomu na koji su to bili *Glasnik županije požeške*, *Srijemske novine*, i neki slični listovi pokrenuti u isto ili slično vrijeme. Dragolić je uređivao list nepunih godinu dana, i sâm ispunjavajući znatan dio sadržaja i potpisujući dio članaka inicijalom “D.” U studenom 1892. ban ga je premjestio ka kotarskoj oblasti u Pakracu.¹¹¹² Zadnji broj kojega je potpisao kao urednik bio je broj 24 od 15. prosinca 1892. Ako je vjerovati jednomu mnogo kasnijem novinskom napisu, premještaj M. Dragolića, kao i premještaj podžupana Slavka Cuvaja, bili su posljedica određenih sukoba u Osijeku, između ostalih i sukoba na relaciji župan Pejačević – podžupan Cuvaj.¹¹¹³

Prvi broj lista *Vjesnika županije virovitičke* izašao je 1. siječnja 1892., novine su tiskane u Pfeifferovoj tiskari. *Viestnik* je donosio članke o upravi, raznim zakonima, ali i brojne članke iz društvenog i kulturnog života županije.¹¹¹⁴ I sâm krug suradnika, u kojemu su prevladavali županijski i drugi javni službenici (županijski školski nadzornik Pavao Orešković, županijski fizik dr. Franjo Mezzera, županijski veterinar Josip Nesel (Nessl), dr. Eduard Križ, učitelj Ferdo Raušenberger, i drugi),¹¹¹⁵ jasno ukazuje na službeni karakter lista pokrenuta odozgo. Nakon Dragolića, uredništvo preuzima dr. Eduard (Edo) Križ.¹¹¹⁶ Križ je nedugo prije, kao kotarski pristav II. razreda premješten od kotarske oblasti u Donjem Miholjcu k Virovitičkoj županiji,¹¹¹⁷ zasigurno s razloga kako bi zamijenio Dragolića na mjestu urednika. Eduard Križ bio je dugoročno rješenje i uređivao je list do 1905. godine i svoga imenovanja tajnikom Zemaljske vlade.¹¹¹⁸ I treći urednik došao je iz redova činovništva, a bio je to kotarski predstojnik Mato Vuksan.¹¹¹⁹

¹¹¹⁰ Marina VINAJ, *Građa za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 21.

¹¹¹¹ Županijskim je perovođom u Osijeku imenovan 1886. prigodom reforme javne uprave. “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 159, 15. VII. 1886., 1.

¹¹¹² “Premještenja”, *VŽV* (Osijek), god. I., br. 23, 1. XII. 1892., 183.

¹¹¹³ [Rudolf Franjo MAGJER?], “Prvi urednik i program *Vjesnika županije virovitičke*”, *VŽV* (Osijek), god. XXXV., br. 1, 1. I. 1921., 1.

¹¹¹⁴ Marina VINAJ, *Građa za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 22.

¹¹¹⁵ [Rudolf Franjo MAGJER?], “Prvi urednik i program *Vjesnika županije virovitičke*”, *VŽV* (Osijek), god. XXXV., br. 1, 1. I. 1921., 1.

¹¹¹⁶ “Štovanim čitateljem”, *VŽV* (Osijek), god. I., br. 24, 15. XII. 1892., 191.

¹¹¹⁷ “Premještenja”, *VŽV* (Osijek), god. I., br. 23, 1. XII. 1892., 183.

¹¹¹⁸ U vrijeme svog premještaja, E. Križ je obnašao dužnost kotarskog predstojnika u Osijeku. “*Vjesnik županije virovitičke*”, *NN* (Zagreb), god. LXXI., br. 79, 6. IV. 1905., 5.

¹¹¹⁹ “*Vjesnik županije virovitičke*”, *NN* (Zagreb), god. LXXI., br. 79, 6. IV. 1905., 5.; usp. Marina VINAJ, *Građa za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 22.

List je nastavio svoj život i po osnutku nove države, zadržavši status službenog lista, ali uz potpuno ispuštanje kulturno-prosvjetnog dijela. Od 15. travnja 1924. izlazi kao *Vjesnik Osječke oblasti*, od 1. svibnja 1927. kao *Službene novine Osječke oblasti*, a konačno prestaje izlaziti 1932. godine.¹¹²⁰

Glasnik županije požeške (Požega)

Službeno, novine su bile nestranačke, a tiskane su u tiskari požeškoga tiskara Lavoslava Kleina koji je ujedno bio potpisan i kao glavni i odgovorni urednik lista, dok je za to vrijeme stvarni urednik lista bio je Makso Kuntarić¹¹²¹. Kasnije, od 1904. do 1918. te opet nakon Prvoga svjetskog rata, list uređuje Adolf Hoffer.

Prema požeškoj literaturi, *Glasnik Županije požeške* pokrenuo je tiskar Lavoslav Klein, a list je potom “dugo godina uspijevaao održati izvanpolitičku liniju”,¹¹²² što, prema svemu sudeći, nije točno. Lavoslav Klein bio je vlasnik tiskare od 1885. godine, kada ju je otkupio od Miroslava Kraljevića starijeg. Tiskaru je usavršio i modernizirao, opremivši je motornim strojevima i brzotiskom. Godine 1905. napustio je Požegu, preselio u Zagreb i ondje otvorio knjižaru.¹¹²³

Vrlo važan izvor o *Glasniku županije požeške* predstavlja izvješće požeškoga podžupana Cuvaja, koje je on 4. srpnja 1896. uputio banu Khuen-Héderváryju. Cuvaj je bana izvijestio da je *Glasnik* bio pokrenut “uticajem u Požegi smještenih javnih oblasti u svrhu, da prikupljajuć kod tih oblasti gradivo za javni život, u različitima za narod lahko shvaćajućima člancima to gradivo upotriebi i izcrpi za pouku občinstva ove županije”. List “posve izključuje politiku i u velike sadržava publikacije ovdašnjih javnih oblasti”, te je svoju zadaću dobro ispunjavao, pisao je u daljnjem dijelu svog izvješća požeški podžupan. Međutim, u trenutku obraćanja na bana, izlaženje *Glasnika* došlo je u pitanje zbog premaloga broja pretplatnika. Stoga je Cuvaj, pozvavši se na potrebu vlasti za takvim listom, kao i na

¹¹²⁰ Marina VINAJ, *Građa za bibliografiju osiječkih [osječkih] novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001., 22.

¹¹²¹ Makso Kuntarić (Križevci, 12. X. 1867. – Požega, 22. VII. 1932.), profesor. Gimnaziju i Filozofski fakultet završio u Zagrebu, od 1890. do 1925. profesor i ravnatelj Gimnazije u Požegi. Bio je gradski zastupnik i član mnogih požeških društava, autor knjige *Slovački književni pokret u prvoj polovici 19. stoljeća* (1912.) i mnogih prijevoda s češkoga. A.[ntun] P.[ETKOVIĆ], “Kuntarić, Makso”, *Požeški leksikon*, ur. Ive Mažuran, Požega 1977., 140.

¹¹²² S.[rečko] LJ.[UBLJANOVIĆ], “Glasnik Županije požeške”, *Požeški leksikon*, ur. Ive Mažuran, Požega 1977., 84.-85.

¹¹²³ F. CIRAKI, *Bilješke*, 627.

veliku korist lista za domaće stanovništvo, zamolio bana za dozvolu da se sve područne političke i sudske oblasti smiju na teret svojih “uredovnih paušala” od 1. VII. za stalno pretplatiti na *Glasnik*. Deset dana kasnije ban je pozitivno odgovorio na Cuvajevu molbu.¹¹²⁴

Kao i druga dva županijska glasila, list je odigrao važnu društvenu i kulturnu ulogu, bio je prvo požeško informativno glasilo, a svojim je načinom uređivanja i strukturom bio uzorom i potonjim požeškim novinama.¹¹²⁵

U prijelomnim danima 1918. *Glasnik županije požeške* privremeno je izlazio kao je glasilo mjesnoga, požeškog odbora Narodnoga vijeća,¹¹²⁶ da bi se naredne, 1919., godine i u ugasio.

Sriemske novine (Vukovar)

Kao i u slučajevima drugih listova sličnoga tipa diljem banske Hrvatske, ni *Sriemske novine* nisu službeno bile glasilo javne uprave, konkretno Srijemske županije. Bile su formalno privatne i neovisne, no zapravo su, međutim, doista funkcionirale kao županijsko glasilo, najuže povezano sa županijom i drugim tijelima javne uprave, ali isto tako i s istaknutim članovima Narodne stranke u vukovarskom kraju. Rečeno je posve razvidno iz strukture i političke obojenosti lista, a niti u ondašnjoj oporbi nisu imali nikakvih nedoumica oko smjera i politike lista.

Na jesenskoj skupštini Srijemske županije, održanoj u prosincu 1894., paroh Damjan Preradović, inače srpski radikal, istupio je s prijedlogom da se osnuje službeno glasilo Srijemske županije kojemu bi županijska skupština izabrala uređivački odbor te koje bi izlazilo na ćirilici. Obrazlažući svoj prijedlog, rekao je kako mu se “čini, da se ide za tim, da se vukovarskom lokalnom listu ‘Sriemske novine’ dade obilježje takova službena glasila”. Preradović je svoju bojazan temeljio na činjenici da su u Sriemskim novinama objavljivani službeni oglasi županijskih, kotarskih i područnih općinskih oblasti. Odgovorio mu je podžupan koji je odbacio potrebu za posebnim glasilom, rekao da mu nije poznato da u bilo kojoj županiji postoji slično glasilo (!), te se naposljetku pozvao i na nedostatak financijskih sredstava. Negirao je, pored toga, bilo kakvu mogućnost da bi *Sriemske novine* imale službeni karakter, i odbacio svaku vezu svih organa uprave s novinama koje su, kako je rekao, privatno

¹¹²⁴ Godišnja pretplata na *Glasnik* iznosila je 4 forinte. HDA, PRZV, kut. 427, 3328-1896.

¹¹²⁵ S.[rečko] LJ.[UBLJANOVIĆ], “*Glasnik Županije požeške*”, *Požeški leksikon*, ur. Ive Mažuran, Požega 1977., 85.

¹¹²⁶ Ivica MIŠKULIN, *Demokratska stranka u Slavoniji i zapadnom Srijemu. 1919.-1924.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2005., 89.

poduzeće. Što se tiče oglasa, njihovo je objavljivanje opravdao raširenošću i tobožnjom političkom bezbojnošću *Sriemskih novina*. Podžupan je predložio da se preko Preradovićeve prijedloga prijede na dnevni red, što je skupština jednoglasno prihvatila.¹¹²⁷

Tjednik su od 1. travnja 1895. preuzeli Aleksandar pl. Krajčović i odvjetnik Aleksandar Peičić,¹¹²⁸ o kojima je prethodno bilo dosta spomena kao o dvojici najistaknutijih članova Narodne stranke u Vukovaru.

Godine 1895. na poziv srijemskoga velikog župana Petra pl. Jurkovića u Vukovar je iz Zagreba došao Hinko Velci-Sudar, tiskar i novinar, te preuzeo vođenje tiskare i uređivanje *Sriemskih novina*. Te će dužnosti obnašati narednih osam godina, odnosno do smrti (26. IX 1903.). Velci-Sudar bio je rođenjem Zagrepčanin, slagarski posao izučio je u tiskari Dragutina Albrechta iz koje je 1884. prešao u Zemaljsku tiskaru. Ondje je od 1886. bio i zamjenik upravitelja. Njegovo preuzimanje *Sriemskih novina* predstavlja još jednu potvrdu službenoga karaktera ovoga lista, a ujedno još jednom potvrđuje nedostatak sposobnih novinarskih snaga u Slavoniji i Srijemu. Hinko Velci-Sudar bio je godina izvršni član i blagajnik Hrvatskoga tipografskog pjevačkog društva "Sloga". Preminuo je u Vukovaru, i pokopan je u rodnom Zagrebu.¹¹²⁹

Dnevni list

Tek u proljeće 1905. Narodna stranka započinje izdavati vlastito glasilo. *Dnevni list* izlazio je u Zagrebu, bio tiskan u Zemaljskoj tiskari, i prvi mu je broj objavljen 2. lipnja. Službene *Narodne novine* najavile su i pozdravile pridošlicu na novinskoj sceni, te ju preporučile svim prijateljima i pristašama Narodne stranke. Najavljeno je da će *Dnevni list* biti "koji će braniti zakonita prava domovine i zastupati slogu među hrvatskom i srbskom braćom". Glavni politički urednik lista bio je vođa Narodne stranke i hrvatsko-slavonski ministar Nikola Tomašić, a dužnost odgovornoga urednika obnašao je prof. Josip Vitanović.¹¹³⁰ Nikola Tomašić je bio i pokretač lista, a ujedno je bio i najvažniji suradnik lista: prema Josipu Horvatu, Tomašić je vlastitim člancima ispunjavao većinu rubrike domaće politike. Pored

¹¹²⁷ "Jesenska skupština županije sriemske", *NN* (Zagreb), god. LX., br. 284, 12. XII. 1894., 2.

¹¹²⁸ R. HORVAT, *Srijem. Naselja i stanovništva*, 288.

¹¹²⁹ "† Hinko Velci-Sudar", *NN* (Zagreb), god. LXIX., br. 220, 22. X. 1903., 3.

¹¹³⁰ "Nov list", *NN* (Zagreb), god. LXXI., br. 124, 30. V. 1905., 3.

njega, o temama iz domaće politike pisali su i Svetislav Šumanović i Julije Rorauer. Sve uredničke poslove, osim rubrike domaće politike, preuzeo je Vladimir Lunaček.¹¹³¹

Odgovorni urednik Josip Vitanović bio je Slavonac, rođen u Osijeku 1844. Bio je srednjoškolski profesor hrvatskoga i njemačkoga jezika, i predavao je na osječkoj realnoj gimnaziji, na velikoj zagrebačkoj realci, a od 1891. bio i ravnatelj niže realke u Vukovaru.¹¹³²

U podlisku *Dnevnoga lista* surađivao je, između ostalih, i već spomenuti Mavro Špiccer, i to kroz prijevode mađarskih romana.¹¹³³

U širenju *Dnevnoga lista* aktivno su bila u uključena i upravna tijela, pri čemu je naročito bila značajna uloga velikih župana. Primjer dopisa srijemskoga velikog župana upućenoga 19. svibnja 1905. na kotarskog upravitelja u Županji, pokazuje kako su kotarske razine bili obvezane na uplatu pretplate i širenje novopokrenutoga glasila Narodne stranke.¹¹³⁴

Osječki tjednik (Osijek)

Nepune četiri godine po gašenju *Dana* u Osijeku se pojavio *Osječki tjednik*, list koji se u mnogo čemu, a ponajprije u programskim odrednicama, naslanjao na tradicije *Dana*. *Osječki tjednik* izlazio je od 12. veljače 1906. do 14. lipnja 1908., tiskan je u Tiskari Julija Pfeiffera, a pokretač, izdavač i odgovorni urednik bio je ugledni osječki odvjetnik i aktivni pristaša Narodne stranke Hugo Spitzer,¹¹³⁵ o kojemu je prethodno bilo više riječi. *Osječki tjednik* je bio nezavisan list, ali od početka je zauzeo jasan politički program koji se sastojao u očuvanju trenutnoga političkoga sustava utvrđenog Ugarsko-hrvatskom nagodbom iz 1868., te u populariziranju ideja Narodne stranke.¹¹³⁶

¹¹³¹ V. Lunaček je dotad bio suradnik *Agramer Zeitung*a, no Ignjat Granitz je njega i i još jednoga svog novinara prepustio novopokrenutomu organu Narodne stranke. J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 94.

¹¹³² Vitanović je napisao i gramatiku hrvatskoga jezika te nekoliko udžbenika za njemački jezik. Bavio se novinarstvom, te je osnovao i *Pobratim*, časopis za srednjoškolsku mladež. Umro je u Zagrebu 18. XII. 1909. Vlado HORVAT, *Gimnazija u Vukovaru. Spomenica u povodu 100-e obljetnice osnivanja školske godine 1891/92*, Zagreb 1992., 31.

¹¹³³ V. PIŠKOREC, "Iz života i djela Mavra Špicera", 163.

¹¹³⁴ Državni arhiv Osijek, Arhivski odjel Vinkovci, fond Kotar Županja, spis 106 od 19. svibnja 1905.

¹¹³⁵ Marina Vinaj, *Građa za bibliografiju osječkih novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad (Zagreb, 2001), 25; Marina Vinaj, *Povijest osječkih novina 1848. - 1945.* (Osijek, 1998), 27-28.

¹¹³⁶ Dva ulomka iz programskoga uvodnika sažimlju političke poglede uredništva, odnosno pokretača lista:

"Naša je namjera, da izdajemo list, koji si je stavio zadaću: popularizovanje ideje i programa narodne stranke u neodvisnom glasilu [spac. *Osječki tjednik*]. Uvjereni smo, da najbolje služimo svome narodu, ako dragovoljno, neodvisno, bez ikakve podpore i bez ičije komande polazimo onim ciljevima, koji su ciljevi i

Izdavači i uredništvo su u više navrata naglašavali da je riječ o nezavisnu listu koji je u uređivačkoj politici posve samostalan, i koji u tom pogledu – iako otvoreno, izrijekom podržava Narodnu stranku i njezinu politiku – stoji izvan utjecaja vrha ove stranke. Međutim, malo je izgledno da je riječ u pukoj podudarnosti da se *Osječki tjednik* pojavljuje upravo u trenutku kada Narodna stranka, nakon što je 1905. godine pokrenula *Dnevni list* kao svoje središnje glasilo, pojačava prisutnost na novinskoj sceni osnivanjem novih regionalnih glasila. Iako neočuvanost gradiva, napose onoga stranačkoga, ne pruža mogućnost detaljnije analize eventualne povezanosti ovih listova i njihova pokretanja, čini se razložnim pretpostaviti da su lokalne novinske prinove bile plod jedne, središnje inicijative, te da su bile odraz nove političke stvarnosti stvorene potpisima na Zadarskoj i Riječkoj rezoluciji, te slomom Liberalne stranke u Mađarskoj. U tom smislu, pokretanje Osječškoga tjednika i ostalih “mađaronskih” glasila svakako valja sagledavati u kontekstu priprema za nadolazeće saborske izbore.

Nakon pobjede Hrvatsko-srpske koalicije na saborskim izborima održanima u svibnju 1906., te raspada Narodne stranke do kojega je došlo nedugo potom, Spitzer se povukao s mjesta urednika, ne skrivajući razočaranje posljednjim političkim događanjima. Čitateljima je pojasnio da se na pokretanje *Osječškoga lista* nije odlučio niti iz kakvih osobnih interesa niti iz osobne taštine, već tek iz želje da podupre Narodnu stranku koju je “nazreo jedinom pozvanom čuvaricom nagode”. Svjestan nedostataka u organizaciji stranke, želio je pokrenuti stranačko glasilo te s prijateljima usporedno osnovati osječki klub Narodne stranke koji bi potom preuzeo vođenje *Osječškoga tjednika*, i kroz te dvije inicijative namjeravao je pripremiti teren za reorganizaciju stranke. Spitzer je ocijenio da je Narodna stranka i unatoč izbornom porazu mogla zadržati ulogu važne političke snage, ali ta je mogućnost propuštena nakon što su počinjene “pogrješke za pogrješkama” koje su dovele do konačnog rasula stranke. Naposljetku je uz priličnu količinu rezignacije izrazio sumnju da je Koalicija, “udružena i složna u osobnim progonstvima svojih protivnika i – za sada – u svojim osobnim stvarima”, sposobna za trajnije uređenje domaćih političkih prilika. Predviđao je – a nije bio posve u

narodu i narodnoj stranci. [...] Načela narodne stranke nepobitna su, jer im je temeljem zakon. Taj nagodbeni zakon od g. 1868. veže nas jače, nego ikoji drugi, jer ga bez privole magjarskoga sabora ne možemo promieniti; taj nas zakon štiti, jer se ne može bez naše privole promieniti. Taj nagodbeni zakon je naša magna charta libertatum, naš štit, naš nasip, naše utočište, temelj našega narodnoga života.” “Naš program”, *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 1 (12. II. 1906), 1.

krivu, imamo li na umu primjere poput zakonske osnove o izvlaštenju morske obale iz 1914. – da će novoizabrani delegati u zajedničkom parlamentu “napram Magjarima popustljiviji, no što je to bio najokorjeliji magjaron”. Položivši uredništvo *Osječkoga tjednika*, Spitzer je ujedno obznanio i svoje povlačenje s političke pozornice sve do trenutka dok ne bi bila osnovana “nova jaka stranka, koja će, stojeći čvrsto na nagodi od godine 1868., kripko braniti naša prava i mimo svakih osobnih obzira i maljušnih zadjevica u sebi združiti sve muževe, koji su i voljni i kadri, da našoj domovini pribave sve ustavne, prosvjetne i gospodarstvene tekovine modernoga vieka”.¹¹³⁷ Od 24. broja, odnosno od 25. lipnja 1906. uredništvo je preuzeo Lavoslav Selinger.

***Mitrovitzer Zeitung* (Mitrovica)**

O listu *Mitrovitzer Zeitung* koji je izlazio tijekom 1893. i 1894. godine i svojom uređivačkom politikom podržavao vladajući sustav u Hrvatskoj, u literaturi su nam dostupni vrlo oskudni podatci. Na list se nisu osvrnuli čak niti Josip Horvat i Vasilije Đ. Krestić u svojim iscrpnim pregledima hrvatskoga novinstva,¹¹³⁸ odnosno srpskoga novinstva u Ugarskoj.¹¹³⁹

U onodobnom hrvatskom oporbenom novinstvu, vrlo oštro postavljenom spram *Mitrovitzer Zeitunga*, mitrovački je list ponajčešće kvalificiran kao “pangermanski”. Zbog zloglasnoga članka naslovljena “Nation auf Puff” i objavljena na čelu lista u broju od 28. siječnja 1894. *Mitrovitzer Zeitung* je dospio na osobito zao glas kod hrvatske oporbe. U tomu anonimno objavljenom članku iznesen je niz uvredljivih, šovinističkih opažanja o Hrvatima, i dijelom su anticipirane misli koje će Nikola Stojanović izložiti u svomu još zloglasnijem članku “Srbi i Hrvati” osam godina kasnije (1902.). Pored ostaloga, u članku “Nation auf Puff” bilo je rečeno da su Hrvati izmišljena nacija koja živi od tuđe muke, da su sve što imaju – od jezika do literature – zapravo pokrali drugima, te da zapravo niti nisu narod, već nekakvo hohštaplersko društvo. U članku se iznesen i niz uvreda na račun istaknutih mitrovačkih

¹¹³⁷ Hugo SPITZER, “Čitaocima ‘Osječkog Tjednika’”, *Osječki tjednik* (Osijek), god. I., br. 22 (11. VI. 1906), 1.

¹¹³⁸ Josip Horvat spominje *Mitrovitzer Zeitung* tek na jednom mjestu, te pogrešno navodi da je glasoviti Đ. Đurkovićev članak “Nation auf Puff” objavljen u tom listu “uporedo” s još zloglasnijim člankom Nikole Stojanovića “Srbi i Hrvati”, objavljenim u *Srpskom književnom glasniku*. Josip HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb 1962., 305.-306. Đurkovićev je članak, međutim, objavljen u broju 4 od 28. siječnja 1894., i sâmmim tim ga se ne može dovoditi ni u kakvu vezu s protusrpskim izgredima iz 1902., niti s narodnim pokretom iz 1903., kako to J. Horvat čini.

¹¹³⁹ Vasilije Đ. KRESTIĆ, *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791 – 1914*, Beograd 2003.

Hrvata koji su bili pravaških političkih nazora.¹¹⁴⁰ Iako će on poricati autorstvo članka, nije dugo prošlo dok na javu nije izašlo da je autor članka Đuro Đurković, jedan od istaknutijih članova Srpskoga kluba i Narodne stranke. Naime, nekolicina mitrovačkih Hrvata, prozvanih u članku, podignulo je optužbu protiv urednika lista Georga (Đorđa) Boroša, i pri sudskoj raspravi, održanoj u Zagrebu 5. prosinca 1895., Boroš je otkrio da je Đurković autor članka “Nation auf Puff”. Boroš je, pored toga, kao autore podliska “Mitrowitzer Spaziergänge” i dopisnice uredništva, u kojima su u sličnom tonu vrijeđani mitrovački Hrvati, označio Ćiru pl. Milekića i dr. Aleksandra pl. Roknića. Odvjetnik tužitelja, dr. Ivan Ružić, pokušao je pri raspravi saznati tko su suradnici *Mitrovitzer Zeitung*, tko je uplatio kauciju za list, te šalje li se list samo pretplatnicima ili i drugim osobama, no predsjednik Sudbenoga stola nije dozvolio ta pitanja jer se nisu izravno ticala optužnice.¹¹⁴¹ *Narodne novine* potpuno su prešutjele raspravu protiv Boroša, iako su inače u redovnoj rubrici “Iz sudnice” iscrpno pratili sve zanimljivije sudske slučajeve. Đurkovićevo autorstvo potvrdit će nešto kasnije, između ostalih, i slugar Dragoljub Radovanović. On je izjavio da je Đurković doista napisao sporni članak, a potvrdio suradništvo Ćire pl. Milekić te dr. Aleksandra pl. Roknića.¹¹⁴² Ovakav krug suradnika upućuje na zaključak da je *Mitrovitzer Zeitung* prije svega bio glasilo mitrovačkih Srba.¹¹⁴³ Može se, nadalje, uočiti da je taj sastav bio razmjerno šarolik, jer odvjetnik dr. Aleksandar Roknić bio je oporbenjak, prvak Srpske radikalne stranke u Mitrovici. S druge, pak, strane, ovaj slučaj nije bio jedini u kojemu su mitrovački “mađaroni” i radikali uspijevali postići kompromis i složno djelovati.¹¹⁴⁴

Do 21. svibnja 1893. list je uređivao Georg (Đorđe) Boroš,¹¹⁴⁵ a potom je uredništvo preuzeo Jakob Hild, također Nijemac. Programski članak novoga urednika Hilda, u kojemu je, uz jak

¹¹⁴⁰ “Die Nation auf Puff. Mitrovitz, 26. Jänner 1894.”, *Mitrovitzer Zeitung* (Srijemska Mitrovica), Jg. II., Nr. 4, 28. I. 1894., 1.-2.

¹¹⁴¹ Boroševo otkrivanje autorâ inkrimiranih članaka očito je bilo dio sudske nagodbe. Boroš je tijekom rasprave izrazio žaljenje zbog objave članaka, nakon čega su tužitelji povukli najveći dio svoje optužbe a Boroš je bio oslobođen krivnje. “Porotna razprava proti uredniku ‘Mitrowitzer Zeitung’”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 280, 5. XII. 1895., 3.

¹¹⁴² “Mitrovački odnošaji”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVII., br. 4, 7. I. 1896., 3.

¹¹⁴³ Potvrdu da su u pokretanju *Mitrovitzer Zeitung* važnu ulogu igrali mitrovački Srbi daje i Antonije Stražičić u svojoj prethodno već spomenutoj izjavi iz 1893. godine, gdje je ustvrdio da su “Srbi u Mitrovici ustanovili onaj sramni, onaj bezbožni ‘Mitrovitzer Zeitung’”, te da on, Stražičić, kao suradnik srpskih listova nije “smio napasti taj list, koji govori da je Sriem – njemački?!”. “Naravna izjava”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 194, 25. VIII. 1893., 3.

¹¹⁴⁴ Tri godine kasnije, 1897., vođe radikala Đorđe Krasojević i Miša Mihajlović postigli su uoči izbora za srpski Narodno-crkveni kongres izborni kompromis s “klerikalcima”, tj. prorežimskim kandidatima, te im prepustili mandate u mitrovačkom i erdevičkom izbornom kotaru. Tom prigodom, doduše, Aleksandar Roknić nije bio savjetovan, i bio je vrlo ogorčen zbog ovog sporazuma. L. RAKIĆ, *Radikalna stranka*, 105.

¹¹⁴⁵ Georg Boroš bio je Nijemac, protestant (helvetske vjeroispovijesti), rođen oko 1854. godine. “Porotna razprava proti uredniku ‘Mitrowitzer Zeitung’”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 280, 5. XII. 1895., 3. Boroš će kasnije, krajem 1895. godine, u Mitrovici uređivati kratkovjeki socijalistički list *Privreda* (izašlo tek osam brojeva). Vasilije Đ. KRESTIĆ, *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791 – 1914*, Beograd 2003., 382.

protuhrvatski ton bila riječ o zaštiti nijemstva koja će biti postignuta u savezu sa Srbima, nije naišla na osudu samo kod Hrvata, već se i novosadska *Zastava* kritički osvrnula, oštro odbivši i samo pomisao o takvom savezu kojega zagovara Nijemac Hild, poslan iz Reicha. Takav savez, ustvrdila je *Zastava*, ne mogu i ne smiju poduprijeti nezavisni, pravi Srbi, već eventualno tek oni Khuen-Héderváryjevi.¹¹⁴⁶

Mitrovitzer Zeitung je bio i jedan od neposrednih povoda za snažnije povezivanje hrvatske oporbe u Mitrovici ubrzo odgovorila izdavanjem i hrvatskoga tjednika pod nazivom *Hrvatski branik* koji će izlaziti od 1893. do 1914. godine.

7. BIOGRAFSKI PROFILI ISTAKNUTIJIH PRVAKA NARODNE STRANKE S PODRUČJA SLAVONIJE I SRIJEMA

Organizacija, struktura i djelatnost Narodne stranke na slavonsko-srijemskom prostoru počivali su u prvom redu na pouzdanim, sposobnim i stručnim pojedincima kojima je u političkom, ali isto tako i u kulturnom, gospodarskom i društvenom životu njihovih životnih i radnih sredina pripadala važna uloga. Premda je veći dio pristaša Narodne stranke iz Slavonije i Srijema svojim političkim i drugim djelovanjem utisnuo nezanemariv trag u prošlosti banske Hrvatske, njihovi životopisi do danas, izuzmemo li rijetke iznimke, nisu bili predmet istraživanja.

Kada je riječ o organizaciji i djelovanju Narodne stranke u Osijeku, nezaobilazno je ime veleposjednika i privrednika **Dragutina Bartolovića**, dugogodišnjega zastupnika u skupštini Virovitičke županije, člana Upravnoga odbora iste županije, osječkoga gradskoga zastupnika i podnačelnika. Bartolović je u promatranom dvadesetogodišnjem razdoblju bio gotovo sveprisutan u svakomu iole važnijem političkom ili gospodarskom događaju u Osijeku, i uz Vasu Đurđevića je možda i najznačajniji i najutjecajniji predstavnik Narodne stranke u gradu na Dravi. S druge, pak, strane, u svom društvenom i političkom radu zadržavao se u osječkim

¹¹⁴⁶ "Pametna rieč", *Hrvatska* (Zagreb), br. 116, 1.

okvirima, i nije se niti u jednoj prigodi kandidirao za zastupnika u hrvatskom Saboru, premda mu je i to bilo nuđeno.¹¹⁴⁷ U već spominjanom izvješću, što ga je gradonačelnik Konstantin Graff banu Khuenu podnio 1896. povodom prijedloga za odlikovanje većega broja Osječana, o Bartolovićevu političkom radu rečeno je sljedeće: “Što se tiče njegovog političko-patriotskog držanja može se ubrojiti među prvake i to u takve koji ne samo da lojalno i patriotski osjećaju, već svakom prilikom to svoje uvjerenje vidljivo iznose. Nije bilo u Dolnjem gradu izbora, bili to saborski bilo gradski, nije bilo javnog pokreta u kome ne bi Bartolović sudjelovao, čak je uvijek bio na čelu patriotskih jednomišljenika koji su se oko njega okupljali, pa se mnogo uspjeha mora njemu pripisati u zaslugu.”¹¹⁴⁸

Dragutin Bartolović rođen je u Osijeku 1843. godine, od oca Antuna, poznatoga trgovca. Naslijedio je i dalje razvio očeve poslove, stekao veliko bogatstvo te kupio i dio plemićkog posjeda Tenja. Njegov vlastinstvo Topolik opsezalo je 1901. godine površinu od 374 hektara.¹¹⁴⁹ Sudjelovao je i bio nagrađen na brojnim izložbama, a napose je bio poznat kao proizvođač vrsne šljivovice, što je bilo potvrđeno i čašću carskoga dobavljača.¹¹⁵⁰

Pored spomenutog sudjelovanja u županijskoj skupštini i osječkomu gradskom zastupstvu, Dragutin Bartolović bio je i tijekom više godina potpredsjednik Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, predsjednik Slavonskoga pčelarskog društva, predsjednik donjogradskog Kasina,¹¹⁵¹ te član Upravnoga odbora Slavonskoga gospodarskog društva.¹¹⁵² Godine 1898. dodijeljeno mu je i plemstvo uz pridjevak “Tenjski”.¹¹⁵³ Godine 1884.-1885. bio je potpredsjednik Izložbenoga odbora za područje trgovačko-obrtničke komore osječke, te kao takav mnogo pridonio zapaženoj zastupljenosti Slavonije na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885. godine, kao i uspješnom nastupu Hrvatske uopće.¹¹⁵⁴

Prvi put je za osječkoga podnačelnika izabran 1894. godine,¹¹⁵⁵ i potom bio do smrti ponovno izabiran na istu dužnost. Umro je u Osijeku 1. kolovoza 1906. godine.¹¹⁵⁶

¹¹⁴⁷ Kandidatura mu je bila nuđena pri naknadnim izborima u donjogradskom izbornom kotaru 1894. godine, ali je Bartolović zahvalio na ponudi. “U Osieku, 6. siečnja”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 5, ponedjeljak, 8. I. 1894., 3.

¹¹⁴⁸ Stjepan SRŠAN, “Zaslužni osječki građani krajem 19. stoljeća”, *Revija*, XXX/1990, br. 2 (8), 59.-60.

¹¹⁴⁹ M. OBAD ŠĆITAROCI – B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji*, 36.

¹¹⁵⁰ Stjepan SRŠAN, “Zaslužni osječki građani krajem 19. stoljeća”, *Revija*, XXX/1990, br. 2 (8), 59.-60.

¹¹⁵¹ Stjepan SRŠAN, “Zaslužni osječki građani krajem 19. stoljeća”, *Revija*, XXX/1990, br. 2 (8), 59.

¹¹⁵² “Glavna skupština slavonskoga gospodarskoga društva u Osieku”, *NN* (Zagreb), god. L., br. 261, 11. XI., 4.-5.

¹¹⁵³ Emilij LASZOWSKI, *Matica plemstva požeške, srijemske i virovitičke 1745.–1902.*, Zagreb 1903., 5.

¹¹⁵⁴ Branko OSTAJMER, “Opća zemaljska izložba u Budimpešti 1885. i njezin odjek u najvažnijim novinama banske Hrvatske”, u: *X. međunarodni znanstveni kroatistički simpozij. Zbornik radova*, u tisku.

¹¹⁵⁵ “Osobne vijesti”, *VŽV* (Osijek), god. III., br. 3, 1. II. 1894., 23.

¹¹⁵⁶ “Vicebürgermeister Carl v. Bartolovich †”, *Die Drau* (Osijek), Jg. XXXIX., Nr. 92, 2. VIII. 1906., 5.; “† Dragutin pl. Bartolovich”, *NN* (Zagreb), god. LXXII., br. 179, 3. VIII. 1906., 3.

Političaru, odvjetniku i javnom bilježniku **Vasi Đurđeviću** (Osijek, 20. IX. 1841. – Beč, 27. XII. 1915.) pripada jedno od vodećih mjesta u Narodnoj stranci u razdoblju dugom nekoliko desetljeća (1875. – 1906.), a naročito kao jednom od ideologa i čelnika Srpskoga kluba.

Gimnaziju je pohađao u rodnom Osijeku, gdje je završio prvih šest razreda, a nastavio ju je i maturirao 1860. godine u Budimpešti. Kao i veći broj drugih srpskih političara koji su kasnije postali manje ili više istaknuti članovi Narodne stranke, i Vasa Đurđević bio je Tekelijanac – pitomac zadužbine Save Tekelije u Budimpešti (1858.–1865.). U Budimpešti je studirao pravo, koje je završio 1864. godine, da bi naredne, 1865., položio i rigorozum. Po svršetku studija, 1864. godine, stupio je u Osijeku u odvjetničku praksu, a odmah potom i u državnu službu kao neplaćeni prislušnik pri osječkome Sudbenom stolu. Od 1867. do 1872. boravi u Novom Sadu gdje službuje kao profesor matematike, fizike i filozofije u tamošnjoj Velikoj gimnaziji. Za novosadskih se godina vrlo aktivno uključuje u tamošnji društveni, kulturni i politički život. Prvi puta je za zastupnika na srpskome Narodno-crkvenom kongresu bio biran 1866. godine, a biran će biti i nakon selidbe u Novi Sad, na izborima 1870. i 1872. godine, i sva tri puta u osječkome izbornom kotaru.¹¹⁵⁷ U radu Kongresa se ističe radom na izradi crkveno-narodnih uredbi. Pored toga, držao je javna predavanja i tiskao ih u *Srpskom omladinskom kalendaru*. Godine 1872. vraća se u Osijek i tada se aktivnije uključuje u politički život banske Hrvatske.¹¹⁵⁸

Vaso Đurđević potječe iz siromašne osječke obitelji, ali jedan njegov stric bio je Teodor Đurđević, koji nije bio samo imućna osoba, nego i istaknuto ime hrvatske politike tijekom dužega niza godina.¹¹⁵⁹ Nije isključeno da je utjecajni stric nećaku odškrinuo vrata politike, pa

¹¹⁵⁷ U iscrpnomu članku objavljenom u listu *Die Drau* ("Vaso Gjurgjević", *Die Drau* (Osijek), Jg. XXIX., br. 68, 11. VI. 1896., 3.), navodi se da je prvi puta izabran 1866., na sâm Đurđević u jednom svom tekstu kaže da je od 1869. do 1890. bio član svih Narodno-crkvenih sabora, a u godinama 1879.-1885. i član Saborskoga odbora. 6. U jednom svom reagiranju iz 1875. godine. β - γ [Vaso GJURGJEVIĆ], "Srbski narodno-crkveni sabor", *Dan* (Osijek), god. I., br. 12, 30. IV. 1902., 1.; Vaso GJURGJEVIĆ, "Štovani gospodine uredniče!", *Die Drau* (Osijek), Jg. VIII., br. 51 [52!], 15. VII. 1875., 3.

¹¹⁵⁸ Postojeća historiografska saznanja o Vasi Đurđeviću i njegovu političkom radu vrlo su skromna. Osnovni biografski podatci – ne uvijek posve pouzdani – mogu se pronaći u leksikonskim i sličnim biografskim natuknicama: Damir AGIČIĆ, "Vasa Đurđević", *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3., Zagreb 1993., 770.-771.; Milica BUJAS, "Đurđević, Vasilije Vasa", *Srpski biografski rečnik*, sv. 3, Novi Sad 2007., 630.-631.; Aleksandar VLAŠKALIN, *Dr Jovan Paču i njegov krug*, Beograd 1996., 223.; "Vaso Gjurgjević", *Die Drau* (Osijek), Jg. XXIX., br. 68, 11. VI. 1896., 3.; S. SRŠAN, "Zaslužni osječki građani", 70.-71.

¹¹⁵⁹ Teodor Đurđević (Erdut, 1795. – Zagreb, 13. VIII. 1869.), odvjetnik, političar. Pravo je završio u Mađarskoj, i po svršetku studija službovao nekoliko godina kao tajnik u ugarskoj vladi. Potom je do 1840. bio je odvjetnik u Čepinu, da bi tada prešao u Zagreb. Godine 1848. upravljao je vojnim odsjekom banske vlade, a 1853. bio

možda i utjecao na njegove političke nazore, no u dostupnim izvorima zasad ne nalazimo potvrdu te mogućnosti.

Prvi poznati politički istupi mladoga odvjetnika Đurđevića padaju u sredinu šezdesetih godina, nakon povratka sa studija. Đurđević je bio tajnik Narodne čitaonice u osječkoj Tvrđi, i to je društvo bilo raspušteno nakon što je prigodom jednoga društvenog banketa, priređenog u čast sv. Ćirila i Metoda, uputilo pozdravni brzojav u Rusiju. Potom Đurđević odlazi u Novi Sad gdje se priključuje Narodnoj stranci Svetozara Miletića, te postaje zapaženi suradnik stranačkoga organa *Zastava*. Nakon pet godina provedenih u Novom Sadu, vraća se u Osijek i ponovno posvećuje odvjetničkom zvanju; godine 1874. položio je sudački ispit, a sljedeće, 1875., položio je i odvjetnički ispit te dobio pravo odvjetovanja (stallum agendi).¹¹⁶⁰ Godine 1877. imenovan je i javnim bilježnikom za osječki Donji grad, te je 1878. otvorio i javnobilježničku pisarnu.¹¹⁶¹

Do 1873. godine Đurđević je u hrvatskim političkim prilikama bio oporbenoga, protunagodbenoga pogleda,¹¹⁶² da bi tada prihvatio revidiranu Nagodbu i priklonio se banu Ivanu Mažuraniću i Narodnoj stranci. Toj se političkoj mijeni nesumnjivo imaju pripisati i razmjerno brzo dobiveno odvjetničko te javnobilježničko mjesto, a svoju privrženost Mažuraniću i vladajućoj stranci Đurđević je ubrzo i djelatno iskazao.

Za zastupnika u hrvatskom Saboru prvi je puta izabran na izborima 1875. godine, i to s programom Mažuranićeve Narodne stranke. Isprva je odbijao kandidaturu, držeći da su većina izbornika osječkoga kotara – isti oni koji su ga u tri navrata birali u karlovački Sabor – oporbenoga raspoloženja, a prihvatio ju je tek kad su ga izbornici pozvali da se kandidira s vlastitim, provladinim programom.¹¹⁶³ U istome, osječkom kotaru, bio je izabran za zastupnika Narodne stranke i na izborima 1878. (bez protukandidata).¹¹⁶⁴

U međuvremenu se okušao se i na novinarskom polju, pokrenuvši u Osijeku list *Narodnost*. Među značajnijim suradnicima *Narodnosti* bili su i dr. Jovan Subotić te Jakov (Jaša) Ignjatović, poznati srpski političar i književnih mađarofilskih nazora.

imenovan prisjednikom Banskoga stola. Bio je član Sabora 1861., a 1868. bio je član unionističke većine u hrvatskom Saboru (zastupnik stubičko-brdovečkoga kotara), i kao takav glasao za usvajanje Hrvatsko-ugarske nagodbe. Njegovu usponu na društvenoj ljestvici, naročito u slavonskim okvirima, pridonijela je i ženidba kćerkom veleposjednika Ivana Kapistrana Adamovića. "† G. Tošo Gjurgjević", *Narodne novine* (Zagreb), god. XXXV., br. 184, 13. VIII. 1869., 3.; "Kako je zaključena unija?", *Novi pozor* (Beč), br. 312, 29. IX. 1868., 1.

¹¹⁶⁰ "Vaso Gjurgjević", *Die Drau* (Osijek), Jg. XXIX., br. 68, 11. VI. 1896., 3.;

¹¹⁶¹ "Gospodin Vaso Gjurgjević", *Branislav* (Osijek), god. I., br. 13, 28. VII. 1878., 3.

¹¹⁶² "Vaso Gjurgjević", *Die Drau* (Osijek), Jg. XXIX., br. 68, 11. VI. 1896., 3.

¹¹⁶³ Vaso GJURGJEVIĆ, "Štovani gospodine uredniče!", *Die Drau* (Osijek), Jg. VIII., br. 51 [52!], 15. VII. 1875., 3.

¹¹⁶⁴ "U izbornom kotaru sa središtem u Feričancih", *Branislav* (Osijek), god. I., br. 14, 31. VII. 1878., 3.;

Na izborima 1881. godine bio je izabran u izbornome kotaru Dalj, da bi potom u pet navrata u nizu bio biran za zastupnika iriškoga kotara, kojega je na taj način zastupao pune 22 godine (1884.-1906.).

U rujnu 1887., nakon održanih saborskih izbora, bio je izabran za predsjednika Srpskoga kluba,¹¹⁶⁵ na kojoj je dužnosti ostao dugi niz godina.

Neprekidno do sloma Narodne stranke 1906. godine Đurđević je živio u Osijeku i bio je stvarni vođa Narodne stranke u Osijeku, ali i jedan od prvih stranačkih vođa uopće. Bio je biran za zastupnika u gradskom zastupstvu i skupštini Virovitičke županije, i u oba je predstavnička tijela igrao važnu ulogu i nastupao kao vođa provladine većine. Nadalje, bio je i istaknut član kulturnog, društvenog i vjerskog života grada Osijeka. Svakovrsne interese grada Osijeka – gospodarske, prometne, kulturne – vrlo je često zastupao i u svom saborskom radu, češće negoli interese svoga izbornog kotara. Jedan od niza primjera jest slučaj kazališta. Đurđević je najprije 1887. vodio poveo inicijativu za koja je cilj imala organizirati gostovanje zagrebačkoga Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku,¹¹⁶⁶ a potom se 1891. godine pri raspravi u Proračunskom odboru Sabora zauzeo za utemeljenje kazališta u Osijeku, ili barem za dodjelu subvencije nekome društvu koje bi “u narodnom jeziku” davalo predstave u Osijeku. U obrazloženju svoga prijedloga Đurđević je naveo da je “Osiek je na glasu kao Frankfurt na Dravi”, da bi kazalište pomoglo u širenju narodnoga jezika, ali i uopće bilo od velikoga značenja u društvenom pogledu.¹¹⁶⁷ Točno tri godine kasnije, u prosincu 1894., Đurđević je ponovno u istom saborskom odboru molio za izdašnijju subvenciju “za makar koje privatno kazališno društvo” koje bi u Osijeku davalo predstave “u našem jeziku, da se nenastave njemačke predstave”.¹¹⁶⁸ Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku bilo je naposljetku osnovano tek 1907. godine, a i tada uvelike zahvaljujući zalaganju Vase Đurđevića.¹¹⁶⁹ Između ostaloga, bio je potpredsjednik Odvjetničkoga odbora u Osijeku,¹¹⁷⁰

U tom je smislu karakteristična njegova izjava od 29. travnja 1897., izrečena na sastanku saborskoga kluba Narodne stranke prigodom raspusta Sabora. Đurđević je kao predsjednik Sabora svojim stranačkim drugovima zajamčio da će “nadalje vjerno stajati uz načela narodne stranke, jer je samo na njenom temelju moguće nešto trajna stvoriti na korist zemlje i naroda”.

¹¹⁶⁵ “***”, *NN* (Zagreb), god. LIII., br. 200, 3. IX. 1887., 2.

¹¹⁶⁶ “Hrvatsko kazalište u Osieku”, *Obzor* (Zagreb), br. 87, 17. IV. 1887., 3.

¹¹⁶⁷ “Proračunska razprava u odboru”, *NN* (Zagreb), god. LVII., br. 287, 15. XII. 1891., 2.

¹¹⁶⁸ “Iz saborskoga proračunskoga odbora”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 282, 7. XII. 1894., 2.

¹¹⁶⁹ Dragan MUCIĆ, *Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku 1907.*, Osijek 1967., 24., 25., 33. i dalje.

¹¹⁷⁰ Mladen BELČIĆ, “Razvoj i djelatnost advokature na području Socijalističke Republike Hrvatske”, *Odvjetnik. Glasilo advokatske komore u SRH – Zagreb. Svečano izdanje u povodu proslave sto godina advokature u Hrvatskoj*, god. XVIII (XXXIII), br. 9, rujan 1868., 70.

Dometnuo je, također, da će ostati vjeran pristaša Narodne stranke i u slučaju da ne bi bio ponovno izabran za zastupnika.¹¹⁷¹

Franjo Josip odlikovao ga je Komturskim križem Reda Franje Josipa s krunom, a u Kraljevini Srbiji odlikovan je Takovskim redom III. razreda te diplomom Crvenoga križa.¹¹⁷²

Između svih prvaka i istaknutijih članova Narodne stranke, **Đuro Đurković**¹¹⁷³ (Klasnić kraj Gline, 24. II. 1845. – Budimpešta, 25. V. 1908.) ističe se po mnogočemu kao jedna od zanimljivijih i tragičnih figura, te kao političar čija je djelatnost, možda i više nego u slučaju ostalih protagonista hrvatskog dualizma, zastrta neprozirnim velom brojnih nepoznanica, netočnih podataka i proturječnosti. Potječe iz obitelji koja je vrlo rano, prije velike srpske seobe krajem XVII. stoljeća, doselila u Ugarsku, te stekla ugarsko plemstvo, s plemićkim pridjevkom “de Rózsa-Lehota”. Otac Grigorije, graničarski časnik, poginuo je tijekom revolucije 1849., i brigu nad Đurom preuzima stric Evgenije, ugledni i imućni peštanski pravnik mađarofilskih pogleda. Nakon osnovnoga školovanja u Budimpešti, Đuro, slijedom obiteljske tradicije, polazi u Beč i stupa u vojnu službu. Završio je Tehničku vojnu akademiju u Klosterbrucku (1864.), te potom Visoku ratnu akademiju u Beč. Kao časnik obnašao je razne službe, a napose se istaknuo za godina provedenih u Vojnome geografskom institutu, gdje se je bavio kartografijom, i u okviru kojega rada je izradio i novi sustav koordinata, koji će se dugo koristiti u analitičkoj geometriji. U službenim misijama u više je navrata proputovao balkanske zemlje, objavio o njima više putopisa i studija, te slovio kao stručnjak za prilike o tim zemljama. Svestran i širokoga obrazovanja, bavio se i kulturnim radom, te je, primjerice, pisao i o fruškogorskim samostanima, a napose su zamijećeni njegovi radovi s polja teatrologije, objavljivani zasebno ili u uglednim stručnim listovima.¹¹⁷⁴

Vojnu službu napustio je 1876. i posvetio se novinarstvu i politici, stupivši najprije kao uvodničar u uredništvo staroga bečkog lista *Die Presse*, čiji je vlasnik i urednik bio August Zang. Bio je, također, i član uredništva u listu *Deutsches Volksblattes*, te surađivao u bečkom listu *Neue Freie Presse*, zagrebačkim *Agramer Zeitungu* i *Narodnim novinama*, te novosadskom *Našem dobu*. Godine 1896. bečku životnu i radnu sredinu mijenja onom budimpeštanskom. Prema nekim navodima, povod selidbi bila je neostvarena težnja za mjestom glavnoga urednika u listu *Die Presse*, no to se čini malo vjerojatnim budući da je iste

¹¹⁷¹ “Klub narodne stranke”, *NV* (Zagreb), god. LXIII., br. 98, 30. IV. 1897., 2.

¹¹⁷² “Vaso Gjurgjević”, *Die Drau* (Osijek), Jg. XXIX., br. 68, 11. VI. 1896., 3.

¹¹⁷³ Osobno ime mu se pojavljuje i u inačicama Đura, Đorđe, Georg, György, a prezime kao Gjurković, Gjurkovich, te Gyurkovics.

¹¹⁷⁴ Božidar KOVAČEK, “Đurković, Đorđe Đuro”, *Srpski biografski rečnik*, sv. 3, Novi Sad 2007., 677.-678.; Damir AGIČIĆ, “Đurković, Đuro”, *HBL*, sv. 3., Zagreb 1993., 775.-776.; “Georg v. Gyurkovics †”, *Pester Lloyd* (Budimpešta), [Morgenblatt], Jg. 55., Nr. 126, 26. V. 1908., 6.

te, 1896., godine taj list prestao izlaziti.¹¹⁷⁵ Po preseljenju u mađarsku prijestolnicu stupa u uredništvo *Pester Lloyd*a, uglednog dnevnika na njemačkom jeziku, čiji suradnik ostaje sve do 1908., kada, nekoliko mjeseci pred smrt, prelazi k listu *Neues Pester Journal*.

U politički život banske Hrvatske aktivno se uključuje 1883. godine, kada biva izabran za narodnoga zastupnika izbornog kotara Srijemski Karlovci. Jedna od spona koja je dovela do ove političke aktivacije bilo je, po svemu sudeći, vrlo blisko poznanstvo njegova strica Evgenija Đurkovića s Germanom Anđelićem. Upravo će Đurković u nadolazećem razdoblju biti jedan od najbližih suradnika i podupiratelja budućega (od 1882.) patrijarha Anđelića, nametnutoga od strane budimpeštanske vlade, i neprihvaćenoga od većega dijela političke i društvene elite ugarskih Srba.

Od 1883. i Khuenova dolaska dobiva sve veći politički značaj i ističe se kao jedan od tvoraca i vođa Srpskoga kluba. U četiri naredna saziva hrvatskog Sabora biran je za zastupnika. Odličan govornik, k tomu izvorni govornik mađarskog i odličan poznavatelj njemačkog, za razliku od većine ostalih saborskih zastupnika “mađaronske” Narodne stranke, među kojima su se tek rijetki služili mađarskim, bio je uzastopno delegiran u Ugarski parlament, a otuda pak u zajedničke delegacije. Kao takav, do 1901. je najistaknutiji član hrvatske delegacije u Ugarskom parlamentu, a vrlo često je sudjelovao i u raspravama na delegacijama.

Istine radi, neophodno je istaknuti da se je Đurković u svojim nastupima u peštanskom saboru i sjednicama delegacija vrlo često zauzimao za kulturne i gospodarske interese banske Hrvatske.

Oko 1900. godine dolazi do prekida njegova odnosa s banom Khuenom, nakon čega mu Khuen uskraćuje kandidaturu na saborskim izborima 1901. godine, i na taj ga način isključuje iz politike. Vrlo oskudni izvori ne pružaju mogućnost da se pouzdanije razjasne sve okolnosti pod kojima je došlo do ovoga sukoba. Uzroci sukoba ostaju do danas nepoznanica, a dostupni i objavljeni izvori nude tek nekolike mogućnosti bez stvarnih argumenata. Prema jednom izvoru, nakon smrti srpskoga kralja Milana bila su pronađena određena pisma čiji je sadržaj kompromitirao Đurkovića i kojima se Đurković zamjerio Khuenu.¹¹⁷⁶ No, i više godina prije toga bilo je govora o stanovitim Đurkovićevim pismima patrijarhu Germanu Anđeliću i ondje

¹¹⁷⁵ D. AGIČIĆ, “Đurković, Đuro”, 775.

¹¹⁷⁶ Jovan Paču je u studenom 1901., uoči saborskih izbora, predviđao da će u slučaju da Khuen ne dozvoli ponovni Đurkovićev izbor u Sabor i suradnja potonjeg u *Pester Lloyd*u također postati bespredmetnom, te da će tako biti ugrožena i njegova egzistencija. Aleksandar VLAŠKALIN, *Dr Jovan Paču i njegov krug*, Beograd 1996., 664. Kako je poznato, te se kasnije ipak nije dogodilo.

iznesenim negativnim opažanjima o banu Khuenu, dok je istodobno u javnosti održavao bliske odnose s banom.¹¹⁷⁷

Svojim novinskim tekstovima, a također i svojom saborskom djelatnošću, vrlo često se zauzimao za prava Srba u Hrvatskoj i ulazio u oštre polemike s predstavnicima hrvatske oporbe, napose s pravašima. Njegova oštrina, često izražena i u uvredljivim i šovinističkim nastupima, priskrbila mu je kod Hrvata status jedne od najomraženijih osoba srpske politike. Naročito ogorčenje kod hrvatske oporbe izazvao je s ozloglašanim, šovinističkim člankom “Nation auf Puff”, anonimno objavljenim u mitrovačkom tjedniku *Mitrovitzer Zeitung*. S druge, pak, strane, tragika njegova lika leži u činjenici da je i od većine srpskoga naroda i srpske politike bio ocijenjen i potpuno odbačen kao austrofil i mađarofil. Beogradska *Politika* se na vijest o njegovoj smrti tek kratko osvrnula, ustvrdivši da se “sasvim odelio od Srba, koji su ga, kao i Hrvati, uvek napadali zbog njegove nenarodne politike”, te ga opisala kao odlučnog privrženika austrijske politike koji se naročito zalagao za aneksiju Bosne i Hercegovine.¹¹⁷⁸ *Carigradski glasnik* pošao je i korak dalje, te članak o njegovoj smrti, zanemarujući onu “de mortuis nihil nisi bene”, naslovio sa “Smrt jednog izroda”.¹¹⁷⁹

Požezanin **Petar Gavranić** bio je u svojim mlađim danima starčevićanac, te bio i suradnik pravaške *Slobode*. Kao takav, 5. listopada 1885. objavio je na stranicama pravaškoga glasila sporno izvješće s čuvene saborske sjednice na kojoj je Khuenu zadan glasoviti “vritnjak”. Tada mu je bila 21 godina, i rečeni mu je tekst priskrbio optužnicu podignutu u ožujku 1887., da bi na raspravi u srpnju iste godine bio osuđen na tri mjeseca zatvora.¹¹⁸⁰

Početakom 1893. dobio je pravo odvjetovanja i započeo odvjetničku praksu u Zagrebu.¹¹⁸¹

Za zastupnika Narodne stranke izabran je na naknadnim izborima u brodskom izbornom kotaru 1897. godine, a kasnije u Ludbregu (1901.) i Slunju (1906.).

Prevodio je s francuskoga (Aleksandre Dumas sin) Njegovi publicistički, ambiciozno zamišljeni radovi bili su povod polemikama s povjesničarom Tadijom Smičiklasom i izazvali oštre kritike oporbe i njezina novinstva. Pravaška *Posavska Hrvatska* je, primjerice, njegovu knjigu *Politička povjest hrvatskog naroda* (1895.) nazvala “herostratskim djelom najnovijeg magjaronskog strebera”,¹¹⁸² u više navrata oštro se osvrnuo i zagrebački *Obzor*,¹¹⁸³ ali je zato

¹¹⁷⁷ “Srbi i Štrosmajer”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 67, 22. III. 1892., 2.

¹¹⁷⁸ “† Đorđe pl. Đurković”, *Politika* (Beograd), br. 1553, 14. [27.] V. 1908., 3.

¹¹⁷⁹ B. KOVAČEK, “Đurković, Đorđe Đuro”, 678.

¹¹⁸⁰ “Iz sudnice”, *Obzor* (Zagreb), br. 154, 9. VII. 1887., 4.; “Iz sudnice”, *Obzor* (Zagreb), br. 155, 7. VII. 1887., 2.

¹¹⁸¹ “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 67, 22. III. 1893., 1.

¹¹⁸² “Politička povjest hrvatskog naroda”, *Posavska Hrvatska* (Slavonski Brod), god. II., br. 18, 4. V. 1895., 3.

novosadska *Zastava* pri svojim polemikama s hrvatskim listovima rado posezala za već istom Gavranićevom knjigom.¹¹⁸⁴ Proturežimski nadahnuta zagrebačka mladež svoje je nezadovoljstvo izrazila napavši ga gnjilim jajima, te ga je kasnije pratio posprdni pridjevak “de Kajgana”.

Iako rođen u Zagrebu, iz Slavonije dolazi i **Mirko Hrvat**, životom i radom prije svega Đakovčanin. Otac mu je, prema nekim izvorima, bio siromašni zagrebački obrtnik koji mu nije mnogo omogućio, ali je M. Hrvat vlastitom ustrajnošću uspio završiti visoke škole.¹¹⁸⁵ Osoba čije je značenje u hrvatskoj politici druge polovice 19. stoljeća neprelazno, ali i podjednako nepoznato, Hrvat je u dugoj političkoj karijeri prošao put koji se s današnjeg gledišta čini gotovo nezamislivim, ali koji u ono vrijeme i nije bio osobito neuobičajen. Počevši od Sabora 1861. godine Hrvat je jedan od prvaka Narodne stranke i najbližih Strossmayerovih suradnika, da bi kasnije, postupno, promijenio tabor i bio jedan od najvažnijih Khuenovih oslonaca u prvom desetljeću njegove vladavine.

U svojim uspomenama na zagrebačko političko ozračje u listopadu 1874., kada je i sâm pristigao iz Dalmacije u Zagreb, Dinko Politeo kaže da je tada još uvijek “hrvatski rodoljub, koji je dolazio na galerije hrvatskoga sabora, tražio [...] osobitom radoznalošću i zanimivošću da upozna sisačke pribjege, osobito Miškatovića i Vončinu, da upozna Mirka Hrvata i još tolike druge njihove prijatelje i sumišljenike. Ti su inkarnirali onda misao borbe za hrvatsko pravo proti unionističkoj misli.” Njihova evolucija, koja će ih odvesti na posve drukčije političke položaje, otpočela je, prema Politeu, tek kasnije.¹¹⁸⁶ U Saboru se Mirko Hrvat počeo isticati kao najžešći protivnik Milana Makanca.¹¹⁸⁷

Nakon raskola u Narodnoj stranci i izdvajanja skupinje zastupnika koji su osnovali Neodvisnu narodnu stranku, M. Hrvat ostao je čvrsto uz maticu stranke te bio jedan od njezinih vođa. Potvrdilo se to i pri saborskim izborima 1881. godine kada je Hrvat, prema jednom izvoru,

¹¹⁸³ Najprije se u broju 99 iz 1895. na rečenu Gavranićevu knjigu osvrnuo Šime Mazzura, zatim su u brojevima 100 i 108 objavljena još dva osvrti, a i Stjepan Miletić je u broju 100 iz 1896. anonimno objavio satiru na račun Gavranića i njegova djela.

¹¹⁸⁴ “Mudrosti srbijanskih liberala”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXVI., br. 160, 15. VII. 1895., 2.

¹¹⁸⁵ Ante KATALINIĆ, *Klaudija svjedoči. Majka Klaudija, uršulinka, svjedok prisutne ljubavi živoga Boga 1875.-1952.*, Zagreb 1975. 13.-14.

¹¹⁸⁶ Na istom mjestu Politeo upozorava kako je i dr. Miho Klaić u *Nazionaleu* u to vrijeme objavio serijal članaka o razvoju hrvatskog parlamentarizma od 1861. do revizije Nagodbe, te savjetovao “svojim prijateljima, da prihvate reviziju potpunom iskrenošću i da se dadu na rad organizacije u zemlji”. Dinko POLITEO, *Izabrani članci. Predgovor*, I. dio, D. Tuzla 1901., CCXXXIX.

¹¹⁸⁷ Dinko POLITEO, *Izabrani članci. Predgovor*, I. dio, D. Tuzla 1901., CCCI.-CCCII.

bio Vladin povjerenik za izbore u području Slavonije.¹¹⁸⁸ Njegovu važnu ulogu pri izbornom procesu potvrdio je i Rački u pismu Strossmayeru, gdje je pisao da M. Hrvat u “virovitičkoj županiji vodi akciju”.¹¹⁸⁹

I dalje je zadržao oštrinu u nastupu i nesmiljeno se sučeljavao s dojučerašnjim sumišljenicima. Kada su ga potonji stali nazivati “mađaronom”, javno im je odgovorio i poručio da je s tim nazivom zadovoljan, “jer je politika opozicionalaca fantastička, vratolomna, a opozicionalci kamarilaši. [...]”¹¹⁹⁰

Iako dugi niz godina jedan od bližih suradnika Strossmayera i Račkoga, M. Hrvat je bio osoba izrazito liberalnih nazora, prema nekima i “antiklerikalac” koji je mrzio svećenstvo i protivio se vjerskom odgoju svoje djece i unučadi.¹¹⁹¹ “Svećenstvo ne ima većega protivnika”, upozoravao je F. Rački biskupa Strossmayera 1881. godine, ujedno nagovarajući prijatelja da se ne da “voditi dobrotom srca” i da otpusti M. Hrvata i sa službe vlastelinskoga odvjetnika.¹¹⁹² Uživao je veliko poštovanje članova Srpskoga kluba koji su mu odavali zasluge za ispunjenje srpskih zahtjeva. Liberalni nazori M. Hrvata očitovali su se i u uzajamnom poštovanju sa židovskom zajednicom, koje se, između ostaloga, očitovalo u činjenici da je M. Hrvat bio i kum unuku đakovačkoga rabina Hermanna Sommera.¹¹⁹³

Od 1884. do smrti 1893. godine Hrvat je predsjedao hrvatskim Saborom i s tog mjesta značajno pridonio slamanju pravaške oporbe. Zbog oštrog postupanja i progona pravaških zastupnika bit će ozloglašen među oporbom i dugo nakon smrti, a stranački su mu drugovi, s druge strane, odavali priznanje za isti rad: početkom 1885. godine javno mu je čestitao Ljudevit Vukotinović, pohvalivši njegovu energičnost i okretnost pri vođenju saborskih sjednica,¹¹⁹⁴ a nešto kasnije, u svibnju 1885., čestitao mu je i Stevan Vacki Popović “za energično, obzirno i nepristrano ravnanje saborskih razpravah, čemu se dobrim dielom ima pripisati uspjeh sjeditbe”.¹¹⁹⁵ “Nemam u Hrvatskoj biti nikom toliko zahvalan koliko Mirku Hrvatu”, izjavio je, navodno, Khuen jednom prigodom,¹¹⁹⁶ i malo će se tko danas – kada je riječ o ovom Khuenovom poborniku – složiti s onom “nomen est omen”.

¹¹⁸⁸ “Izborna kretanje u Srijemu”, *Obzor* (Zagreb), god. XI., br. 184, 10. VIII. 1881., 1.-2.

¹¹⁸⁹ F. Rački – J. J. Strossmayeru, Zagreb, 20. VIII. 1881., *KRS*, knj. II., 403.

¹¹⁹⁰ “Gosp. Mirko Hrvat”, *Pozor* (Zagreb), br. 5, 21. IX. 1881., 3.

¹¹⁹¹ A. KATALINIĆ, *Klaudija svjedoči*, 9., 11., 14., 19., 24.-25., 28.

¹¹⁹² F. Rački – J. J. Strossmayeru, Zagreb, 20. VIII. 1881., *KRS*, knj. II., 403. I tom je prigodom, kao i mnogo puta dotad, biskup poslušao kanonika, i od 1881. M. Hrvat više nije zastupao vlastelinstvo.

¹¹⁹³ “Predsjednik sabora kao kum”, *NN* (Zagreb), god. LII., br. 221, 28. IX. 1886., 2.

¹¹⁹⁴ “Čestitanje o novoj godini”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 1, 2. I. 1885., 2.

¹¹⁹⁵ “Iz kluba narodne stranke”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 113, 19. V. 1885., 4.

¹¹⁹⁶ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, I., 18.

Svoj je talent u Khuenovu službu stavio i najznačajniji hrvatski književni kritičar razdoblja realizma¹¹⁹⁷ **Janko Ibler**, rodom iz Stare Gradiške (Stara Gradiška, 19. IV. 1862. – Zagreb 19. VI. 1926.). Pučku je školu završio u Brodu na Savi, gimnaziju u Vinkovcima te u Zagrebu (1878.). Kao učenik osmoga razreda gimnazije, otišao je u Rijeku i postao suradnik sušačke *Slobode*. Nakon Šenoine smrti, vraća se u Zagreb i pomaže Folnegoviću pri uređivanju *Vijenca*. Potom radi u *Narodnim novinama* kao književni i kazališni kritičar, a 1885. su ga Folnegović i Hinković pozvali da preuzme uredništvo *Slobode* kojoj je promijenio ime u *Hrvatska*.¹¹⁹⁸ Nakon prethodnih pravaških iskustava, od 1886. godine Ibler dolazi u službene *Narodne novine* u kojima je isprva glavni suradnik, a od 1896. i odgovorni urednik. Premda je u svojim tekstovima pretežno pratio književno stvaralaštvo, pritom ne dozvoljavajući da na njegov sud utječe politička opredijeljenost književnikâ,¹¹⁹⁹ nije uspio izmaknuti odiumu suvremenikâ: brojni su ga zbog položaja u Khuenovu sustava prezirali do te mjere da nisu s njim htjeli ni polemizirati, a trebale su proteći i godine da bi mu se ispravno vrednovale njegove neupitne kulturne i književne zasluge.¹²⁰⁰ *Narodne novine* uređivao je do 1909. kada je, za bana Pavla Raucha, bio umirovljen.

Kada se 1917. javio na stranicama *Hrvatske njive* s inicijativom o reformi tiskovnoga zakona, bio je oštro napadnut kao Khuenov urednik službenih novina, a oštrim kritikama bilo je izloženo i uredništvo *Hrvatske njive* jer mu je uopće otvorilo svoje stranice. Osobito oštro napao ga je Većeslav Wilder. Ibler mu je odgovorio da nema skrivenih ambicija: “[...] ja ne idem ni za čim; ja sam i danas bez svake ambicije, kao što sam uvijek bio; živim povučeno, ne mareći za pohvale i ne bojeći se grdnja, kao što sam uvijek živio”.¹²⁰¹ Osvrnuo se i na prigovore da je posrijedi pokušaj rehabilitacije, i odlučno ih odbacio, poručivši da se nema potrebu ni pred kim rehabilitirati – niti pred narodom, niti pred Wilderom i drugim koalicijskim novinarima, niti pred “političkim svijetom, kojemu je g. Wilder članom”. Napomenuo je da se lako mogao, ali da se nikada za Khuena nije dao birati u Sabor, i da na taj način nije osobno pred narodom preuzeo odgovornost za Khuenovu politiku. Iblerovim riječima: “U kratko: ja pred svojom savješću ne trebam rehabilitacije, a da se pred ikim drugim ‘rehabilitiram’, do toga mi nije ni najmanje stalo.”¹²⁰²

¹¹⁹⁷ Milovan TATARIN, “Književna kritika kao društveno važan posao. Janko Ibler (1862.-1926.)”, u: Janko IBLER, *Kritike*, prir. Milovan Tatarin, Vinkovci 1994., 83.

¹¹⁹⁸ Dragutin PROHASKA, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, Zagreb 1921., 146.

¹¹⁹⁹ Antun BARAC, *Hrvatska književna kritika*, Zagreb 1938., 81.

¹²⁰⁰ Usp. Dragutin PROHASKA, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, Zagreb 1921., 147.

¹²⁰¹ Janko IBLER, “‘Sloboda štampe’”. (Odgovor g. Većeslavu Wilderu)”, *Hrvatska njiva* (Zagreb), god. I., br. 9, [30. IV. 1917.], 149.

¹²⁰² *Isto*, 148.

Uz osnovni urednički, novinarski i kritičarski posao u *Narodnim novinama*, Ibler je mnogo radio i na publicističkom polju. Jedno od značajnijih djela mu je spomenica *Jubilarne gospodarsko-šumarska izložba u Zagrebu* iz 1891. godine.¹²⁰³

Obrazovani birokrati, potekli iz vrhova zemaljske uprave i činovništva, činili su važan dio strukture Narodne stranke i predstavljali važan oslonac Khuenov vladavini uopće. Među njima valja osobito istaknuti dvojicu visokih upravnih činovnika stranoga podrijetla, Vjekoslava Kleina i Otona Krajčovića (Krajcsovicsa) Iločkog. Nikada u žarištu saborskih rasprava i drugih onodobnih političkih prepirki, nikada osobita meta oporbene kritike, ovaj je dvojac stručnjaka tijekom cjelokupne vladavine Khuena-Héderváryja u tišini odrađivao velik posao. Ban je u ovim svojim lancmanima nalazio možda i najčvršću podršku, i oni sve do Khuenova odlaska zadržavaju najviše službe. O obojici se, međutim, danas zna vrlo malo, a ne spominju se niti u suvremenim leksikonima i enciklopedijama.

Slavonija i Srijem su vrlo dobro prihvatili **Vjekoslava Kleina**, stranca rođenog u tadašnjemu austrijskom dijelu Šleske. Klein je bio počasni građanin Mitrovice, u Sabor je biran u izbornom kotaru Nova Gradiška, a i jedan dio svog radnog vijeka proveo je u Slavoniji i Srijemu.

Vjekoslav Klein je prvu polovicu svoje karijere, od 1859. do 1882. godine, obnašao niz sudbenih dužnosti na krajiškom području, a od 1882. godine služi pri Vladi kao odsječni savjetnik. Početkom 1884. naslijedio je Marijana Derenčina na čelu Vladinog Odjela za pravosuđe; do 1887. je upravitelj Odjela, a tada je imenovan predstojnikom.¹²⁰⁴ Zajedno s Khuenom otišao je i Klein, iste 1903. sâm je zatražio umirovljenje.¹²⁰⁵ Umro je Zagrebu 1927. godine, u 91. godini života, već tada posve zaboravljen od svih.¹²⁰⁶ Jedan je od onih pripadnika Khuenova režima o kojemu se za života pisalo da “ne samo sadašnja generacija nego i potomstvo uvijek će se sa čuvstvom osobite harnosti sjećati onih velikih zasluga, što si ih je po pravosudje slavnih kraljevina Hrvatske i Slavonije stekao presvietli gospodin odjelni predstojnik Vjekoslav Klein”,¹²⁰⁷ a po njegovoj smrti nije se našlo nikoga tko bi ga se sjetio nekrologom.

¹²⁰³ I pravaška *Hrvatska* pohvalno se izrazila o stručnom dijelu Iblrove monografije, no opći je dio ocijenila izrazito “strančarskim”. “Gospodarsko-šumarska jubilara izložba”, *Hrvatska* (Zagreb), 78, 5. IV. 1892., 3.

¹²⁰⁴ “Vjekoslav Klein - jubilarac”, *Sriemske novine* (Vukovar), god. XI., br. 57, 16. VII. 1898., 1.-2.

¹²⁰⁵ “Odstup odjelnog predstojnika Kleina”, *Obzor* (Zagreb), god. XLIV., br. 148, 2. VII. 1903., 3. Dužnost odjelnoga predstojnika obnašao je od 20. I. 1887. do 25. IX. 1903.

¹²⁰⁶ “Umrli u Zagrebu”, *Obzor* (Zagreb), god. LXVIII., br. 109, 23. IV. 1927., 3.

¹²⁰⁷ “Vjekoslav Klein - jubilarac”, *Sriemske novine* (Vukovar), god. XI., br. 57, 1.-2.

Oton Krajčović (Krajcsovics) (Vukovar, 4. III. 1850 – Zagreb, 22. IV. 1906) potječe iz pohrvaćene i pokatoličene židovske obitelji Spitzer.¹²⁰⁸ Sa šurjakom Aleksanderom Krajčovićem podnio je 1894 molbu da se plemstvo potonjeg, zajedno s prezimenom i pridjevkom Iločki (“de Illok”), prenese na njega i njegove potomke, što je kralj Franjo Josip I. odobrio 30. XII 1894.¹²⁰⁹ Pohađao je gimnaziju u Vinkovcima, a potom završio pravo. U javnu službu stupio je 1878. i službovao u Vukovaru, Zagrebu i Sv. Ivanu Zelini. U Zagrebu je 1880. položio sudački ispit. Od 1883. službuje pri Predsjedništvu Zemaljske vlade kao osobni tajnik bana K. Khuena-Héderváryja, od 1887. je tajnik Zemaljske vlade, a 1888. imenovan je vijećnikom Banskog stola i državnim nadodvjetnikom. Naslijedio je 1896. I. Kršnjavog na mjestu predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu, a od 1897. do 1903. predstojnik je Odjela za unutarnje poslove. Uz Khuena ga je vezivalo osobno prijateljstvo i bio je jedan od najvažnijih banovih pouzdanika. Politički protivnici, pa i pojedinci unutar Narodne stranke (primjerice I. Kršnjavi), pripisivali su Krajčovićevo napredovanje u službi njegovoj bliskosti s Khuenom. Po Khuenovu odlasku, u ljeto 1903. trajno je umirovljen,¹²¹⁰ premda su ga samo mjesec dana ranije određene kombinacije uzimale u obzir kao mogućega novog hrvatskog ministra u Budimpešti ili banskog namjesnika.¹²¹¹ Za zastupnika Narodne stranke u hrvatskom Saboru biran je 1901. u izbornim kotarima Bjelovar i Slavonski Brod, nakon čega je pridržao mandat za potonji kotar. Na naknadnom izboru 1905. izabran je i za vukovarskoga saborskog zastupnika, a od 1904. bio je zastupnik u Ugarskom parlamentu. Jedan je od suosnivača hrvatskog ogranka Međunarodnoga kriminalističkog udruženja, kojem je od osnutka do smrti potpredsjednik. Na kongresu Međunarodnoga kriminalističkog udruženja u Parizu 1892. sudjeluje kao jedan od predsjednika. Bio je suosnivač i predsjednik Društva za potporu otpuštenih kažnjenika, predsjednik Narodnoga kasina te potpredsjednik Crvenoga križa. Odlikovan je 1902. Redom željezne krune II. razreda.¹²¹²

Na zanimljiv način Strossmayera i Khuena povezuje osoba **Izidora Kršnjavoga** (Našice, 21. IV. 1845. – Zagreb, 5. II. 1927.) Ime ovog Našičanina, slikara, povjesničara umjetnosti, doktora prava i filozofije, nezaobilazno je kada se govori o Khuenu i Slavoniji. Do sredine

¹²⁰⁸ Politički protivnici su Otona Krajčovića nerijetko nazivali po njegovom rođenom prezimenu Spitzer, želeći naglasiti njegovo nehrvatsko porijeklo, pa i tuđinski karakter Khuenova režima.

¹²⁰⁹ HDA, fond Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 453.; Emilij LASZOWSKI, *Matica plemstva požeške, srijemske i virovitičke 1745.–1902.*, Zagreb 1903., 44.

¹²¹⁰ “† Oton pl. Krajcsovics”, *Narodne novine* (Zagreb), god. LXXII., br. 95, 23. IV. 1906., 3.

¹²¹¹ “Tko će biti banom”, *Narodne novine* (Zagreb), god. XLIV., br. 144, 26. VI. 1903., 3.

¹²¹² Branko OSTAJMER, “Krajčović Iločki, Oton”, *HBL*, sv. 8, (u tisku).

osamdesetih godina Kršnjavi je Strossmayerov štićenik i vrlo blizak suradnik, a tada se, vođen velikim ambicijama, odlučuje na dramatičan zaokret i prilazak Khuenu.

Kršnjavi je još početkom 1883. godine, za bana Ladislava Pejačevića, tražio put do zastupničke stolice u hrvatskom Saboru, nadajući se da bi ondje, dakako kao kandidat vladajuće Narodne stranke, mogao učiniti mnogo više na oživotvorenju svojih zamisli. Slutio je da mecena Strossmayer neće niti najmanje blagonaklono gledati na to političko aktiviranje, ali je ipak pokušao posredno, preko zajedničkih znanaca, biskupa odobrovoljiti, uz tanku nadu da će ovaj zbog viših obrtnih i umjetničkih interesa možda zatomiti političke prepreke i prihvatiti “politično stanovište koje je u ovom slučaju od nužde diktovano”, a na koje se je Kršnjavi odlučio postaviti.¹²¹³ Te godine Kršnjavi ipak nije dobio prigodu za ulazak u Sabor, ali je sljedeće godine prihvatio Khuenovu ponudu i u brodskom izbornom kotaru bio izabran kao kandidat Narodne stranke. Prvi korak u zbliženju s Khuenovom vladom učinio je sâm Kršnjavi, obrazlažući kasnije taj čin postupnim isključivanjem od strane hrvatske oporbe, pa čak i od Račkoga i Strossmayera, koji su se, navodno, započeli otuđivati od njega. Kršnjavoga je s Khuenom upoznao Vončina, i pri tom susretu Kršnjavi je banu “ispovjedio [svoje] magjaronске nazore i kandidirao se u sabor”.¹²¹⁴ Taj čin je sa sobom neminovno nosio i prekid s dotadašnjim pokroviteljem Strossmayerom, a prekid dotad srdačnoga odnosa, kako je to obično bivalo kad je riječ o biskupu, bio je trajan. Ne može se isključiti niti mogućnost da je na Kršnjavijevu odluku utjecalo i to što je uz Khuena pristao i njegov stric Mirko, koji je do 1886. ostao na dužnosti velikog župana Virovitičke županije, a potom nastupio službu pri Banskome stolu u Zagrebu.¹²¹⁵ Još je manje poznato da je pristaša Khuenove Narodne stranke bio i drugi Kršnjavijev stric, Josip. Josip Kršnjavi je bio pripadnik manjine katoličkoga svećenstva koja je pružala podršku Khuenu, a jedno je vrijeme čak bio i zastupnik u Saboru.¹²¹⁶

Nakon 1884. Kršnjavi je još tri puta – u bošnjačkom kotaru – biran za zastupnika, a 1891. imenovan je predstojnikom Odjela za bogoštovlje i nastavu. U nepunih pet godina (26. XI. 1891. do 5. IV. 1896.) koliko se zadržao na tom mjestu proveo je brojne reforme u srednjoškolskoj i visokoškolskoj nastavi, a nestvarno djeluje popis školskih i kulturnih ustanova te crkava koje su u tom kratkom vremenu osnovane, odnosno izgrađene ili obnovljene. Dovoljno je spomenuti izgradnju Hrvatskoga narodnog kazališta, izgradnju

¹²¹³ Izidor Kršnjavi – Josipu Wallingeru, Zagreb 12. II. 1883., Krešimir PAVIĆ, “Pisma pisana Josipu Wallingeru”, *Đakovo i njegova okolica. Zbornik Muzeja Đakovštine*, sv. 1, Đakovo 1978., 201.

¹²¹⁴ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 203.

¹²¹⁵ “† Mirko Kršnjavi”, *Narodne novine* (Zagreb), god. LXIII., br. 106, 10. V. 1897., 3.

¹²¹⁶ “† Vicearhidjakon Josip Kršnjavi”, *NN* (Zagreb), god. LVI., br. 158, 11. VII. 1890., 3.

gimnazijskih zgrada u Zagrebu i Sušaku, obnovu i dogradnju zgrade Glazbenog zavoda, osnutak zavoda za slijepu i gluhoonijemu djecu, pokretanje *Nastavnog vjesnika*, izgradnju umjetničkih ateliera i brojne akvizicije za Sveučilišnu knjižnicu i muzeje.¹²¹⁷

Kršnjavi je iznenada bio prisiljen odstupiti nakon što su sveučilištarci spalili mađarsku trobojnicu prigodom careva posjeta Zagrebu 1895. godine.¹²¹⁸ Bio je vrlo povrijeđen, a poglavito ga je svojim držanjem povrijedio Khuen. I kasnije se, ipak, o njemu izražavao uglavnom pozitivno, pa je 1903. za jedan mađarski list izjavio sljedeće: “Moje mnijenje o grofu Hédervaryju nije objektivno, jer ga ljubim. Istina, da je ova ljubav nesretna, jer nije našla odziva, ali znate, da je nesretna ljubav često jača, nego sretna!”¹²¹⁹

Odgovornim za nemire 1895. držao je zagrebačke i peštanske mađarske nezadovoljnike, i u svojim *Zapiscima* zapisao je da vođe hrvatske oporbe i sveučilištarci “tada zaista nisu imali ni jedan razumni razlog za demonstraciju”.¹²²⁰

Nastupivši kao Kršnjavijev nasljednik, Oton Krajčović je u svom govoru pred okupljenim činovništvom rekao da je da je teško biti predstojnikom za bogoštovlje i nastavu iza dra. Kršnjavija, za kojega ‘saxa loquuntur’.¹²²¹

Aktivniju političku ulogu Izidor Kršnjavi preuzima ponovno tek u lipnju 1906., kada se nakon pobjede Koalicije na svibanjskim izborima i rasula poražene Narodne stranke pridružuje Josipu Franku i njegovoj Starčevićевой stranci prava. U svom pismenom očitovanju, objavljen u *Hrvatskom pravu*, Kršnjavi je rekao da je “zapravo svaki Hrvat u dnu svoje duše čisti Starčevićanac”, a da je on bio unionist, jer je “vidio, da nam nagodba od god. 1868., kakova bila da bila, još uvijek zajamčuje veće probiti, nego austrijski današnji parlamentarni centralizam”. Osudio je Koaliciju i njezinu podršku Mađarima koji su išli za raskidanjem svake veze s Austrijom, izrazivši strah da će Mađari Hrvatskoj, ako bi došlo do odvajanja od Austrije, “oteti svaki trag samostalnosti, kako su to svaki put učinili kad smo s njima na samo bili”. Frankovoj stranci pristupio je, kako sâm na istom mjestu obrazlaže, uvidjevši da je to “u

¹²¹⁷ Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 13.

¹²¹⁸ Kraljevsko razrješenje, s uobičajenom formulacijom o umirovljenju “na vlastitu molbu”, potpisano je tek šest mjeseci kasnije, 5. travnja 1896. “Službeno”, *NN* (Zagreb), god. LXII., br. 82, 9. IV. 1896., 1.

¹²¹⁹ “Nikola pl. Czernkovich, dr. Iso Kršnjavi i dr. Švartz”, *Obzor* (Zagreb), god. XLIV., br. 153, 8. VII. 1903., 2.

¹²²⁰ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 149.

¹²²¹ Edo LOVRIĆ, “† Dr. Isidor Kršnjavi”, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkoga društva*, god. LIII., br. 2, Zagreb 1927,

Hrvatskoj jedina stranka koja ideju cjelokupne monarhije nije napustila, pa bi svoj program samostalne Hrvatske u federativnoj habzburžkoj monarkiji doista ostvariti mogla”.¹²²²

Za života je doživljavao ponajprije prijezir i zlopamtilo se njegovo “mađaronstvo”, a danas je, zahvaljujući svima vidljivoj ostavštini, ipak dobio zasluženno mjesto u hrvatskoj povijesti. Ostaje i nadalje jedan od rijetkih pripadnika Narodne stranke i Khuenovih suradnika kod kojih su pozitivni učinci rada uspješni prevagnuli nad nesretnim političkim izborom.

I **Josip Miškatović** bio je Slavonac, rodom iz Cernika u okolici Nove Gradiške.¹²²³ Miškatović je već 1861. godine, kao 25-godišnjak, bio zastupnik na hrvatskom Saboru, i to kao zastupnik đakovačkog Kaptola.¹²²⁴

Svoje oporbeno političko osvjedočenje, tijekom prvoga desetljeća političke djelatnosti, branio je beskompromisno, spremno prihvaćajući sve rizike koje je ta borba nosila; godine 1863. bit će istjeran sa zagrebačke gimnazije, a 1871. bio je osuđen na osam mjeseci zatvora.¹²²⁵ Potom ga je, kao suradnika sisačkoga *Zatočnika*, uz M. Mrazovića i I. Vončinu, tužio i ban Levin

¹²²² Svoj slučaj Kršnjavi je usporedio sa slučajem grofa Alberta Apponyija, nekadašnjeg pristaše politike Ferenc Deáka i zagovornika dualističkog uređenja koji je stupio u mađarsku Stranku nezavisnosti, te naposljetku postao i ministrom nakon njezina dolaska na vlast. Na kraju svoga očitovanja Kršnjavi je izrazio spremnost svoje “gvozdeno pero pretvoriti u mač pa [...] se boriti za što povoljniji položaj moje domovine u okviru habzburške monarhije”. Iso KRŠNJAVI, “Pismo dra. I. Kršnjavoga”, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), br. 3172, 13. VI. 1906., 1.; “Pismo dra. I. Kršnjavija”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 11, 15. VI. 1906., 2. Kršnjavijev politički zaokret potaknuo je brojne reakcije i spekuliranja, pa čak i takve prema kojima su Kršnjavijevi tekstovi bili plod njegova političkog dogovora s Khuen-Héderváryjem, N. Tomašićem i Levinom Chavrakom. U razgovoru za mađarski *Az Újság*, Khuen je takve projekcije odlučno odbacio, dodavši da s Kršnjavim nije ni u kakvom kontaktu, niti to želi biti. Ustvrdio je da je Kršnjavi mjesto predstojnika 1896. godine napustio zbog izgreda protiv mađarske zastave, te da nakon toga on, Khuen, niti drugi članovi Narodne stranke, nisu imali dodira s njim. “Dementi grofa Khuen-Hedervarya”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 15, 20. VI. 1906., 7.

¹²²³ Josip Miškatović (Cernik, 6. III. 1836. – Zagreb, Zagreb 2. X. 1890.), novinar i političar. Bogosloviju je završio u Đakovu, i 1859. je zaređen za svećenika. Od 1863. do 1865. studirao je povijesne znanosti u Bonnu i Berlinu. Od 1865. ponovno saborski zastupnik, nakon 1868. jedan od prvaka Narodne stranke i vođa borbe protiv Hrvatsko-ugarske nagodbe i Rauchove vlade. Uređivao *Pozor*, *Novi pozor* i *Zatočnik*. Nakon revizije 1873. podržao je revidiranu Nagodbu i odlučno ju branio. Od 1882. do smrti bio je arhivar Zemaljskoga arhiva u Zagrebu. L. P. [Martin LOVRENČEVIĆ i Stevo PETROVIĆ], “Miškatović Josip”, *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925 sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv. vladara, hercega, banova i biskupa*, te 421. slikom u tekstu, Zagreb 1925., 193.; Antun JARM, *Dijecezanski svećenici koji su djelovali na sadašnjem području Biskupije Đakovačke i Srijemske od 1701. do 2003. godine*, Đakovo 2003., 126.-127.

¹²²⁴ Mato ARTUKOVIĆ, “Đakovački narodni zastupnici u Hrvatskom saboru 1861.”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 4/1997, 197.

¹²²⁵ “Osuda”, *Branik* (Vojni Sisak), br. 19, 18. IV. 1871., 2.

Rauch, no ta je tužba, vezana uz aferu oko Lonjskoga polja, bila odbijena i rezultirala je odstupom bana Raucha. Jedna od prijelomnica u Miškatovićeveu političkom životu bila je sigurno i 1867., odnosno 1868. godina, kada je nagodbom kralja s mađarskom političkom elitom Hrvatska ostala izigrana i podijeljena.¹²²⁶ Miškatović je tada zacijelo izgubio svaku vjeru u carski dvor i bečko središte, i postupno bivao sve svjesniji da u zadanom okviru preostaje tek mogućnost pregovora s Mađarima i pokušaj da se za Hrvatsku kroz te pregovore izbori što više.¹²²⁷

Pri kasnijim saborskim izborima Miškatović više nije imao izravnijih dodira sa Slavonijom, niti je kandidirao u slavonskim izbornim kotarima. Na saborskim izborima održanim ujesen iste godine Miškatović se u izbornom kotaru Križ suprotstavio Davidu Starčeviću i doživio strahovit poraz, dobivši tek 48 od ukupnih 349 glasova.¹²²⁸ Prolaz u Sabor bio mu je omogućen u jednom od “sigurnih” kotareva, u “srpskom” kotaru Dvor, gdje će biti biran do smrti (na izborima 1884. i 1887.).

Pored suradnje u *Narodnim novinama*, na čijim je stranicama objavio velik broj uvodnika u kojima je izražavao a dijelom i stvarao stav stranke u najvažnijim državno-pravnim i dnevno-političkim pitanjima, Miškatović je pisao također i u poluslužbenom dnevniku na njemačkom jeziku *Agramer Zeitungu*. Pored novinarstva, bavio se i nadalje publicistikom, a bio je i urednik pregleda hrvatskih zemalja u ediciji *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*.¹²²⁹ Njegova osoba i njegovi tekstovi predstavljali su crvenu krpu hrvatskoj oporbi, podjednako onoj obzoraškoj kao i pravaškoj. Oporbenu je omrazu moglo samo pojačati živo sjećanje na Miškatovićeveu političku djelatnost u ranijim godinama, kada je on nepokolebljivo predvodio borbu protiv Schmerlingova sustava, protiv hrvatskih unionista,

¹²²⁶ I Miškatović je bio član poklonstvenog izaslanstva hrvatskoga Sabora, predvođenog biskupom Strossmayerom, koje je za vrijeme pregovora pošlo u Beč, ali ih Franjo Josip nije htio primiti. Jedan očevidac svjedoči da je izaslanstvo po povratku u bečki hotel bilo razočarano i bijesno, da je Ivan Perkovac hulio i psovao i Austriju i dinastiju, a Miškatović da je “samo stiskao pesnicu i debel dim odbijao”. Jakov STOJANOVIĆ, *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića*, Zagreb 1910., 35.

¹²²⁷ “Izmirio se sa zbiljskim stanjem u zemlji”, sročio je to svećenik, povjesničar Đakovačke biskupije i Strossmayerov biograf Matija Pavić. Učinio je to Pavić, dakako, tek nakon biskupove smrti, izrekavši pritom i vrlo pohvalan, zapravo objektivan sud o Miškatovićevim novinarskim sposobnostima i svojedobnim političkim zaslugama: “Tada je njegovo nenadkriljeno publicističko pero našom zemljom vladalo i stvaralo u redakciji ono javno mnijenje, koje je u izborima 1871. i 1872. glasovima potvrđeno. [...] U povjesti našega novinstva zauzima M. jedno od prvih mjesta.” Matija Pavić, *Biskupijsko sjemenište u Đakovu 1806. – 1906.*, Đakovo 1911., 244.

¹²²⁸ “Izborna gibanje”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 84, 14. IV. 1885., 2.

¹²²⁹ “Slavonci”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 272, 28. XI. 1885., 3.

protiv Nagodbe i rušio bana Levina Raucha. Ante Starčević, primjerice, nazvao je jednom prigodom Miškatovića nesretnikom koji je izdao i domovinu i Crkvu, grješnikom gorim od svakoga ubojice utoliko što nije ubijao tek oca i mater, već vlastiti narod. Takav Miškatović je, prema Starčeviću, “prezren, osramoćen, žigosan, i ništa mu ne bi preostalo, van da se objesi. Nu za to ne ima dosta snage, i mora čekati dok drugi to dovrše.”¹²³⁰

Uz režim je ipak ostao do kraja, premda se u njegovim tekstovima više na nalazi strastvenu privrženost političkim idealima za koje je zastupao. Ako je vjerovati Izidoru Kršnjavomu, Miškatović se u jednom prilikom u društvu Vukotinovića i Kršnjavoga razljutio na jednu negativnu opasku o Đuri Crnatku, te rekao: “Crnadak je pošten čovjek. Kada bi on htio među nas, bolje bi živio; on svoja osvjedočenja ne prodaje za cekine.”¹²³¹

Ukrštao je svoje pero i s mađarskim listovima, u prvom redu onim oporbenim, ali i onim provladinim, ukazujući na njihove šovinističke stavove i nepravedne zahtjeve prema Hrvatskoj. Miškatović je preminuo u Zagrebu 2. listopada 1890.

Jednim dijelom svoga političkog rada uz Srijem je bio vezan i **dr. Vladimir Nikolić-Podrinski**.¹²³² Bio je, između ostaloga, i zastupnik grada Zemuna u hrvatskom Saboru (1893.-1895.), a istaknuo se i kao Vladin povjerenik pri raspuštanju staroga i provedbi izbora za novo gradsko zastupstvo u Petrovaradinu 1890. godine. Vladimir Nikolić rođen je u Zagrebu 1853., a studij prava završio je u Beču, gdje je polučio i doktorat. Od 1878. do konca 1893. obnaša razne upravne službe (od 1889. do 1893. je tajnik Zemaljske vlade). Krajem 1893. umirovljen je na vlastiti zahtjev, te je u isto vrijeme kao član Narodne stranke izabran za zemunskog zastupnika u Saboru.¹²³³

Potjecao je iz bogate obitelji, težio je aristokratskim krugovima, i krasili su ga elegancija, ugladenost, vrhunski maniri ponašanja i duhovitost.¹²³⁴ Plemstvo s pridjevkom “Podrinski”

¹²³⁰ [Ante STARČEVIĆ], “Quosque tandem?”, *Sloboda* (Zagreb), god. VIII., br. 34, 11. II. 1884., 1.-2.

¹²³¹ I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, sv. I., 18.

¹²³² Potreban je izniman oprez kako se dr. Vladimira Nikolića-Podrinskog ne bi pomiješalo sa zemunskim odvjetnikom dr. Vladimirom Nikolićem, kojega se gdješto, ne i uvijek, zbog razlikovanja označava i pridjevkom Zemunski. Dva su Nikolića do 1905. bili članovi iste, Narodne stranke, i u određenim razdobljima djelovali na istom, srijemskom području. Stoga nisu rijetki slučajevi da se istraživači poistovjećuju ova dva političara, ili miješaju podatke iz njihovih biografija. U istu zamku znali su zapasti i dobro upućeni povjesničari kakav je Vasilije Krestić, na što je upozorila Nives Rumenjak (N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 155.). Rumenjak, međutim, na istom mjestu pogrešno navodi da je dr. Vladimir Nikolić-Podrinski od 1892., kada je izabran za zastupnika Zemuna, bio član Srpskoga kluba. Nikolić je u Zemunu, zapravo, izabran na naknadnim izborima 1893. godine. Zanimljivo je napomenuti da su se 1908. godine, kada Narodna stranka više nije bila na životu, dva Nikolića suočila na biralištu u Zemunu; Nikolić-Podrinski bio je kandidat Hrvatsko-srpske koalicije, a Nikolić-Zemunski kandidirao je kao pristaša bana Pavla Raucha. Iz koalicijskih redova sumnjicali su Raucha da je svjesno kandidirao istoimenog kandidata kako bi unio pomutnju među izbornike. “Izborna kretanje”, *Srbobran* (Zagreb), god. XXV., br. 27, 30. I. (12. II.) 1908., 1.-2.

¹²³³ “Dr. Vladimir pl. Nikolić Podrinski”, *NN* (Zagreb), god. LX., br. 223, 28. IX. 1895., 2.

¹²³⁴ Julius PFEIFFER, “Uloga dra. Vladimira baruna Nikolića-Podrinskog u našoj političkoj prošlosti”, *Hrvatski list* (Osijek), god. XIV., br. 111 (4296), 23. IV. 1933., 5.

bilo je podijeljeno njegovu ocu Vasiliju 1884. godine.¹²³⁵ Vladimir Nikolić oženio je barunicu Ellu Scotti,¹²³⁶ a ugled i značaj dodatno su mu porasli nakon što se njegova kći udala za jednog od nadvojvoda iz kuće Habsburg, sina nadvojvode Leopolda Salvatora. Bio je Srbin, pravoslavac, ali svoje pravoslavlje nije isticao, navodno i zbog rodbinskih veza s kućom Habsburg.¹²³⁷ Netipično za veći dio Srba iz vladajuće Narodne stranke, a o samostalskoj ili radikalnoj oporbi da se niti ne govori, znao je u javnim istupima govoriti o hrvatskoj domovini.¹²³⁸

Svojevrsna apartnost Nikolićeva lika unutar Narodne stranke potvrdila se i krajem 1894. pri raspravi Osnove zakona o ustroju gradskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji. Jedna od spornijih odredbi te Osnove bila je sadržana u §. 34., a određivala je da izbornici mogu za zastupnika birati samo osobe iz svoga izborništva. Ova odredba je i inače privukla iznimnu pozornost, a Vladimir Nikolić-Podriński se kao član saborske većine za rasprave u Odboru ad hoc također usprotivio ovoj ustanovi.¹²³⁹

Khuenovim rješenjem od 22. rujna 1895. Vladimir Nikolić-Podriński bio je imenovan velikim županom Modruško-riječke županije.¹²⁴⁰ Ubrzo potom, Nikolić je položio svoj mandat zemuskoga saborskog zastupnika,¹²⁴¹ i time su za duže vrijeme bile prekinute njegove političke veze sa Slavonijom i Srijemom.

Vladimir Nikolić-Zemunski rođen je 7. studenoga 1853. u Banatu, u mjestu Dobrica, a preminuo je u Zemunu 1931. godine. Srednju školu završio je u Pančevu i Srijemskim Karlovcima, a studij prava u Grazu (1883.). Po svršetku studija kraće vrijeme obnaša dužnost gradskoga bilježnika i senatora u Srijemskoj Mitrovici, i potom, u rujnu 1884., prelazi u Zemun i počinje se baviti odvjetništvom.¹²⁴² Od 1886. obnašao je dužnost gradskoga suca u Zemunu,¹²⁴³ a od početka 1887. bio je i gradski zastupnik.

¹²³⁵ "Službeno", *NN* (Zagreb), god. L., br. 135, 13. VI. 1884., 1.

¹²³⁶ "Dr. Vladimir pl. Nikolić Podriński", *NN* (Zagreb), god. LX., br. 223, 28. IX. 1895., 2.

¹²³⁷ Julius PFEIFFER, "Uloga dra. Vladimira baruna Nikolića-Podrinskog u našoj političkoj prošlosti", *Hrvatski list* (Osijek), god. XIV., br. 111 (4296), 23. IV. 1933., 5.

¹²³⁸ Srpski su političari napadno izbjegavali pojam Hrvatska, najčešće bansku Hrvatsku nazivajući Trojednom kraljevinom ili Trojednicom, odnosno "našom domovinom", u rijetkim slučajevima Hrvatskom i Slavonijom, i slično. Nikolić je 1894. pri otvorenju regionalne gospodarske izložbe u Novoj Gradiški održao zdravicu i nazdravio hrvatskoj domovini, što je, prema dopisniku pravaške *Hrvatske*, izazvalo nezadovoljstvo kod mjesnih Srba. "Neke misli i regionalna izložba u Novoj Gradiški", *Hrvatska* (Zagreb), br. 229, 10. X. 1894, 3.

¹²³⁹ "Paragraf 34.", *Hrvatska*, br. 31, 7. II. 1895., 1. Ova odredba je naposljetku zadržana i u sankcioniranom Zakonu bila je sadržana u §. 33.

¹²⁴⁰ "Imenovanje", *Hrvatska* (Zagreb), br. 223, subota, 28. IX. 1895., 2.

¹²⁴¹ "Položio mandat", *Hrvatska* (Zagreb), br. 233, 10. X. 1895., 2.

¹²⁴² "Mitrovica, 2. rujna", *NN* (Zagreb), god. L., br. 206, 5. IX., 3.

¹²⁴³ P. Morphy ga je pred banom optuživao da je na mjesto gradskoga suca izabran na temelju obećanja kako neće primati plaću, no da ju je kasnije ipak primao. HDA, PRZV, kut. 398, 4530-1892.

U dva saborska saziva bio je zastupnik Narodne stranke: od 1887. do 1892. zastupao je izborni kotar Stara Pazova, a od 1892. do 1897. izborni kotar Korenica. Već od 1887. nadalje bio je jedan od istaknutijih članova Srpskoga kluba, a iste je godine sastavio, odnosno, prema drugom izvoru, “stilizirao” i važan “Memorandum Srba zastupnika u pitanju školskom”.¹²⁴⁴ Pri izborima 1892. godine Nikolić je imao namjeru ponovno kandidirati u staropazovačkom kotaru, no u toj ga je namjeri, po svemu sudeći, spriječio vrh stranke koji mu je ujedno namijenio kandidaturu u Lici. Svakako je zanimljivo da su zbog te odluke u izvjesnoj mjeri požalili i u oporbenom *Obzoru*, gdje su Nikolića pohvalili kao “učena i mirna” čovjeka.¹²⁴⁵ Nikolić je bio i zastupnik u Ugarsko-hrvatskom saboru. Od 1897. više nije bio kandidat na izborima, i ponovno je kandidirao i bio izabran u hrvatski Sabor tek 1910. godine. Za Prvoga svjetskoga rata pobjegao je u Srbiju i zatim u emigraciju, a nakon rata bio je ponovno politički djelatnik, između ostaloga obnašao je i dužnost zemunskoga gradonačelnika (1920.-1925.). Bavio se publicistikom i objavio veći broj radova iz područja prava i povijesti srpskoga naroda.¹²⁴⁶

Između većega broja sveučilišnih profesora koji su nakon 1883. prišli Khuen-Héderváryju i Narodnoj stranci te obnašali saborske ili neke od drugih ključnih dužnosti bio je i Požežanin **Armin Pavić** (Požega, 29. III. 1844. – Zagreb, 11. II. 1914.), sveučilišni profesor hrvatskog jezika i književnosti,

Gimnaziju je pohađao u Požegi, Beču i Zagrebu. Za gimnazijskih dana isticao se svojim buntovništvom, pa je zabilježeno da je sa školske i s drugih zgrada u gradu skidao grbove s dvoglavim orlom.¹²⁴⁷ Pavić je i kasnije, u svojim mlađim godinama, istupao protiv unionista i njihove politike, a vrstan prijevod Aristotelove *Poetike* posvetio je ni manje ni više ni više nego biskupu Strossmayeru.¹²⁴⁸ Više izvora, također, potvrđuje da je u mladosti bio i uvjereni starčevićanac.¹²⁴⁹ U Beču je studirao klasičnu filologiju i slavistiku, a po završetku studija (1864.) službovao je kao profesor u Osijeku i Varaždinu. Zbog protumađaronskog istupanja 1868. godine bio je prisiljen napustiti Varaždin, te dobiva mjesto pisara pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti.¹²⁵⁰ Od 1871. ponovno je profesor u Požegi, a 1874. prelazi na

¹²⁴⁴ “Poslanica narod. zastupnika dra. Vladimira Nikolića biračem”, *NN* (Zagreb), god. LVIII., br. 39, 18. II. 1892., 3.; N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba*, 154.-155.

¹²⁴⁵ “Izbori”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXIII., br. 128, 4. VI. 1892., 2.

¹²⁴⁶ Dušan POPOVIĆ, “Nikolić Vladimir”, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, ur. Stanoje Stanojević, sv. III., Zagreb 1928., 103.

¹²⁴⁷ Đuro KÖRBLER, “Armin Pavić”, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1913.*, 28. svezak, Zagreb 1914., 91.-92.

¹²⁴⁸ Đ. KÖRBLER, “Armin Pavić”, 97., 99.

¹²⁴⁹ “Zaštita Hrvatsva”, *Pozor* (Zagreb), br. 98, 29. IV. 1885., 1.; Milutin NEHAJEV, “Dr. Marijan Derenčin”, u: *Djela Milutina Nehajeva*, sv. 12, Političke silhuete, ur. Mirko Matijević, Zagreb 1945., 22.

¹²⁵⁰ Đ. KÖRBLER, “Armin Pavić”, 93.-98.

zagrebačku gimnaziju. Godine 1874. imenovan je privatnim docentom hrvatskog jezika i književnosti, 1877. javnim izvanrednim profesorom, a 1880. redovnim profesorom.¹²⁵¹ U dva je navrata (1882./3. i 1894./5.) bio dekan Mudroslovnoga fakulteta, a 1896./7. i rektor Sveučilišta.¹²⁵²

Od 1884. do 1906. Pavić je bio zastupnik Narodne stranke u Saboru, a od 6. X. 1898. do 19. X. 1904. bio je predstojnik Odjela bogoštovlje i nastavu.¹²⁵³

Pored Ivana Broza i Tome Maretića, bio je najzaslužniji za pravopisnu reformu i prihvaćanje fonetskoga pravopisa.¹²⁵⁴ Godine 1904., kao i potonje 1906., shvatio je da vrijeme njegove političke opcije prošlo, pa se povukao s mjesta predstojnika, odnosno iz politike uopće.¹²⁵⁵ U četiri navrata bio je biran za člana Ugarsko-hrvatske delegacije, te bio njezin član od 1893. do 1899.¹²⁵⁶ Navršivši četrdeset godina službe, rješenjem od 19. listopada 1904. bio je umirovljen.¹²⁵⁷

Bio je redovni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti – od 1873. dopisni, od 1874. redovni – i ostavio iza sebe brojne radove s područja povijesti književnosti, no do danas ostaje upamćen uglavnom po svojim maštovitim, proizvoljno donesenim i tvrdoglavo zastupanim tezama o nastanku Gundulićeva *Osmana*, narodnim pjesmama o Kosovskom boju i djelu Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*. U svomu političkom, a saborskom radu napose, upuštao se u oštre rasprave s Franjom Račkim i drugim pojedincima s kojima ga je ranijih godina vezivala bliska suradnja i podudarnost društveno-političkih pogleda. Jedna od očekivanih posljedica koje je pretrpio zbog svoga pristajanja uz Khuena i njegovu stranku bila je i posvemašnja marginalizacija i izolacija u Akademiji.¹²⁵⁸

Julije Pfeiffer bio je neupitno jedna od najmarkantnijih osoba društvenoga i političkoga života Osijeka, ali i neizostavno ime pri raznim gospodarskim udruženjima i inicijativama kojima je svrha bila gospodarsko uzdizanje grada na Dravi. Nikada u prvim političkim redovima, igrao je jednu od ključnih političkih uloga u životu Slavonije, a Osijeka napose.

¹²⁵¹ Đ. KÖRBLER, "Armin Pavić", 101.-103., 110.

¹²⁵² Đ. KÖRBLER, "Armin Pavić", 113.

¹²⁵³ *Strossmayer. Koledar za god 1910*, knj. IV., Zagreb s. a., 82.

¹²⁵⁴ Đ. KÖRBLER, "Armin Pavić", 103. To je potvrdio i I. Kršnjavi koji je bio predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu u vrijeme provođenja reforme. Kršnjavi je izjavio je da je Brozova osnova načinjena po nalogu njegova prethodnika (Spevec), te da je on po stupanju na predstojničku dužnost predao Arminu Paviću na "konačnu odluku". "Iz proračunskoga saborskoga odbora", *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 283, 11. XII. 1893., 3. Suprotno nekim tumačenjima, prisutnima u hrvatskoj historiografiji i publicistici, ban Kuen-Héderváry nije imao ništa s odlukom o prihvaćanju fonetskoga pravopisa.

¹²⁵⁵ Đ. KÖRBLER, "Armin Pavić", 112.

¹²⁵⁶ "† Armin Pavić", *NN* (Zagreb), god. LXXX., br. 34, 12. II. 1914., 3.

¹²⁵⁷ Đ. KÖRBLER, "Armin Pavić", 114.

¹²⁵⁸ Nakon prvoga izbora u Sabor s programom Narodne stranke više nije objavljivao u Akademijinim izdanjima.

Julije Pfeiffer potječe iz (Bačke) Palanke u kojoj je rođen 1853. godine.¹²⁵⁹ Osječku tiskaru zajedno s listom *Die Drau* kupio je 1876. godine od svog pašanca, novinara Jakoba Franka.¹²⁶⁰ Bila je to stara Divaldova tiskara utemeljena 1772. godine, i narednih ju je godina Pfeiffer dalje razvijao te učvrstio njezin status kao najveće i najmodernije slavonske tiskare. Tiskara je bila opremljena najmodernijim tiskarskim strojevima, i bila u stanju obaviti i najzahtjevnije poslove. Uspješnost je bila potvrđivana i na brojnim izložbama na kojima je tiskara izlagala svoje proizvode (Tipografska izložba u Budimpešti 1876. godine, Opća zemaljska izložba u Budimpešti 1885. godine itd.). Pfeiffer je u tiskari sredinom osamdesetih godina zapošljavao 30-40 radnika.¹²⁶¹ Pfeifferova je tiskara i narednih godina bilježila stabilno poslovanje, te je i početkom XX. stoljeća bila druga tiskara u državi, odmah iza one zagrebačke *Narodnih novina*, a Vlada i državne ustanove dodjeljivali su joj i najveće tiskarske naloge.¹²⁶² Posve je izvan sumnje da je Pfeifferovu poslovnom uspjehu pogodovala politička i osobna bliskost banu Khuen-Héderváryju i njegovu režimu. To se prije svega očitovalo u poslovima sklopljenima s Vladom i njezinim odjelima, zbog čega su Pfeiffer i njegovo tiskara kod oporbe imali status sličan kao i Ignjat Granitz i njegova tiskara u Zagrebu.

Pfeifferova bliskost s Vladom u Zagrebu, međutim, nije započela s 1883. i Khuenovom erom, već seže u godine banovanja Ladislava Pejačevića. Već 1881. Pejačević je preporučivao Pfeifferovu tiskaru i stavljao ju u privilegiran položaj spram ostalih, a *Die Drau* je postala – tako barem Rački izvješćuje Strossmayera – banov *Liebjournal*.¹²⁶³ Pfeifferova bliskost s Pejačevićevom vladom i povlašten položaj Pfeifferove tiskare kod iste vlade izazivali su prosvjede i u pravaškim redovima, pa je, primjerice, Fran Folnegović u Saboru 30. listopada 1882. interpelirao Vladu o dodjeli poslova Pfeifferovoj tiskari bez natječaja.¹²⁶⁴

U više se navrata, a posebice pri raznim izbornim procesima, iskazivao i kao djelatan pristaša Narodne stranke. Primjerice, pri naknadnim izborima saborskoga zastupnika u Osijeku 1890. godine Pfeiffer je bio član Odbora koji se konstituirao iz redova “mađaronskih” pristaša i kojemu je zadatak bio izabrati kandidata Narodne stranke,¹²⁶⁵ a potom je pri istim izborima

¹²⁵⁹ Sa suprugom Sidonijom Szeszler (Budimpešta, 1870.) imao je kći Liviju Zorku (Osijek, 1889.), te dva sina – Otta (Osijek, 1891.) i Hinka (Osijek, 1893.). *Zavičajnici grada Osijeka*, 617.

¹²⁶⁰ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava. 1895.-1903.*, 30.

¹²⁶¹ HDA, PRZV, kut. 255, 1032-1885.; HDA, PRZV, kut. 329, 540-1887.

¹²⁶² Pfeifferova je tiskara, primjerice, krajem 1900. i početkom 1901. obavila tisak i dostavu svih tiskanica potrebnih za nadolazeći, redovni popis stanovništva 1901. godine. Bilo je tiskano 3,200.000 popisnih obrazaca, za što su utrošena dva i pol vagona papira. U to vrijeme tiskara je imala više od 50 zaposlenih. “Tiskara Julija Pfeiffera u Osijeku”, *VŽV* (Osijek), god. X., br. 2, 15. I. 1901., 19.

¹²⁶³ F. Rački – J. J. Strossmayeru, Zagreb 20. VIII. 1881., *KRS*, knj. II., 403.

¹²⁶⁴ J. TURKALJ, *Pravaški pokret*, 502.

¹²⁶⁵ “Zur Wahlbewegung”, *Slavonische Presse* (Osijek), Jg. VI., Nr. 136, 18. XI. 1890., 2.

bio i povjerenik “mađaronskoga” kandidata pri službenomu izbornom zapisniku.¹²⁶⁶ Pri predizbornim borbama uoči izbora narodnog zastupnika 1897. godine Pfeiffera ponovno nalazimo kao jednoga od aktivnijih pojedinaca koji su radili u korist izbornoga uspjeha kandidata Narodne stranke.¹²⁶⁷

Bio je član ravnateljstva paromlina Union, član ravnateljstva Trgovačke i obrne banke (utemeljene 1905.), član ravnateljstva Đakovačkoga mlina na valjke d. d., član skupštine Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, član Židovske bogoštovne općine u Gornjem gradu, tajnik osječkoga gornjogradskog Kasina

Julije Pfeiffer bio je Židov, eseker, Slavonac i prije svega tipični građanin crno-žute monarhije, po svjetonazoru vrlo liberalnih shvaćanja, i kao takav bio je jedan od iskrenih “mađarona” koji se nije niti mogao zagrijati za Strossmayerove ili Starčevićeve ideje.

Na stranicama *Die Drau* vrlo su često objavljivani oštri kritički napisi o biskupu Strossmayeru, a biskupa se, između ostaloga, prozivalo i zbog njegova navodnog maćehinskog odnosa prema Osijeku.¹²⁶⁸ Jedan od tako intoniranih tekstova bio je i povod sudskoj tužbi i sudskom procesu koji je 1894. godine pred sudom u Zagrebu okončan presudom protiv Juliusa Pfeiffera.¹²⁶⁹

Slom Monarhije i propast habsburškoga svijeta nazreo je još za trajanja svjetskoga rata, i ta ga je spoznaja potaknula da za vremena proda i tiskaru i *Dravu*, i financijski osiguran dočeka novo doba. Skupina projugoslavenski orijentiranih Hrvata i Srba okupljenih oko lista *Jug*. U trenutku kada je *Jug* dostigao nakladu koju tiskara Antuna Rotta (ranija Laubnerova) više nije mogla pratiti, izdavači su se obratili Juliju Pfeifferu kao vlasniku veće i modernije tiskare. Pfeiffer je, navodno, odbio tiskati *Jug* u svojoj tiskari, uz riječi: “Pa šta vi mislite da sam ja spao na to, da štampam ovaj veleizdajnički list.” Dometnuo je da će se *Jug* tiskati u njegovoj tiskari jedino ako ju njegovi izdavači kupe, uvjeren da nemaju dovoljno novca. Novac (350.000 kruna) je ipak bio prikupljen, i kupoprodajnim ugovorom od 5. veljače 1918. Pfeiffer je prodao i tiskaru i *Die Drau* koja od tada zastupa projugoslavensku politiku. Josip Lakatoš je u svojim sjećanjima zapisao da je vijest o prodaji *Die Drau* odjeknula je

¹²⁶⁶ “Pobjeda!”, *Obzor* (Zagreb), br. 282, 9. XII. 1890., 2.

¹²⁶⁷ HDA, UOZV, kut. 1765, 12614-1897.

¹²⁶⁸ Dragan DAMJANOVIĆ, “Biskup Josip Juraj Strossmayer i gradnja osječke župne crkve svetih Petra i Pavla”, *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 21, Zagreb-Osijek 2005., 20.-28.

¹²⁶⁹ Biskup je 1891. godine darovao novčani prilog od 10.000 forinti za gradnju župne crkve u Osijeku, a sva osječka oporba pozdravila je njegov potez. *Die Drau* je, s druge strane, uzvratila kritikama na račun iste oporbe, osobito odvjetnika Matije Štefinovića kao jednoga od njezinih vođa, a sve je završilo sudskim sporom na kojemu je Pfeiffer bio osuđen na četrnaest dana strogoga zatvora i plaćanje globe. “Na obranu poštenja pok. odvjetnika dra. Matije Štefinovića”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXV., br. 130 (8. VI. 1894), 3-4; “Na obranu poštenja pok. odvjetnika dra. Matije Štefinovića”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXV., br. 131 (10. VI. 1894), 4-5.

senzacionalno u Osijeku, budući da je list desetljećima “bio odlučan za raspoloženje i osjećaje grada Osijeka”.¹²⁷⁰

Nakon prevrata 1918., živio je u prošlosti i s nostalgijom pisao o njoj, a suvremenosti nije posvećivao pažnju, zacijelo osobno ne vidjevši u političkim borbama i društvenim novinama jugoslavenske države ništa spomena i zapisa vrijednoga. Pisao je na njemačkom za zagrebački *Morgenblatt*, a za osječki *Hrvatski list* pisao je tekstove na hrvatskom jeziku kojega je s godinama ipak sasvim solidno naučio.¹²⁷¹ Bio se također odazvao i pozivu svoga davnašnjega suradnika Lavoslava Selingera i postao suradnikom njegova lista *Der Abend* (1929.-1930.).

U njegovim tekstovima prevladavale su teme iz političke i društvene prošlosti dualističke Hrvatske, a napose društveni života staroga njemačkog Osijeka koji je tada već postajao prošlošću. Nerijetko je poticaj za pisanje tekstova pronalazio u konačnim odlascima protagonista negdašnjega političkoga života s kojima je surađivao, ili ih barem poznao. Ti tekstovi nisu ni u vremenu svoga nastanka mogli pobuditi veću pozornost, a kamoli pozornost kasnije historiografije. Bili su malo komu zanimljivi, kao i njihov autor koji je živio poput onih nekoć važnih dionika političkoga i javnoga života, a potom zaboravljenih umirovljenika kojih bi se malo tko sjetio, a još ih rjeđe spomenuo. Nije stoga suviše ni začudno da se u literaturi može naići na podatak da je Julije Pfeiffer preminuo oko 1920. godine,¹²⁷² iako je on živio i pisao dvadesetak godina duže od toga. Na žalost, Pfeiffer nije imao tu sreću i sudbina mu je namijenila dug život, dovoljno dug da dočeka i Drugi svjetski rat te osnutak Nezavisne Države Hrvatske. Nedugo potom postao je jednom od tisuća žrtava ustaškoga sudjelovanja u provođenju “konačnoga rješenja”, a prema jedinom poznatom izvoru stradao je u logoru Auschwitz.¹²⁷³ Bio je tada već blizu 90. godine života, i vrlo je upitno da je uopće preživio transport i dočekaio selekciju za plinske komore.

Iz Slavonije, iz Nove Gradiške potječe i pravnik i sveučilišni profesor **Josip Pliverić** (Nova Gradiška, 4. II. 1847. – Zagreb, 17. VII. 1907.), jedan od najcjeljenijih hrvatskih stručnjaka za državno pravo onog vremena, a također i jedan od utemeljitelja suvremene discipline

¹²⁷⁰ Opširnije o prodaji Pfeifferove tiskare i lista *Die Drau* vidi u: Joso LAKATOŠ, “Iz mojih zapisaka i zapamćenja: Uoči oslobođenja”, *Novosti* (Zagreb), god. XXXII., br. 353, božićni broj, 24.-25.-26. XII. 1938., prilog, VII.

¹²⁷¹ Koliko se može utvrditi prema raznim novinskim napisima, jednim dijelom kritički intoniranima spram Pfeiffera, ovaj bački Židov krajem sedamdesetih uopće nije znao hrvatski, da bi ga do početka devedesetih dobro poznao, ali i dalje vrlo slabo govorio, pa stoga i tada još uvijek radije govorio njemački. “Novi politički list ‘Branislav’”, *Obzor* (Zagreb), god. VIII., god. VIII., br. 19, 23. I. 1878., 3.; “Na obranu poštenja pok. odvjetnika dra. Matije Štefinovića”, *Obzor* (Zagreb), god. XXXV., br. 130, 8. VI. 1894., 3.-4.

¹²⁷² Uzevši u obzir sve što je prethodno rečeno, ova je tvrdnja na neki način i istinita. Uzgred rečeno, Julije Pfeiffer nije uvršten niti u jedan hrvatski leksikon ili enciklopediju, premda to neporecivo zaslužuje.

¹²⁷³ Tomislav ŽUGIĆ i Miodrag MILIĆ, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic*, Beograd 1989., 204.

ustavnog prava u Hrvatskoj.¹²⁷⁴ Potječe iz obrtničke obitelji,¹²⁷⁵ a više članova obitelji s majčine strane igrali su važne uloge u političkom i društvenom životu: njegov ujak bio je poznati financijski stručnjak Ivan Bartolović koji je 1883. zbog afere s dvojezičnim grbovima prešao u oporbene redove, a po istoj obiteljskoj grani rođaci su mu bili i dr. Stjepan Ilijašević, poznati književnik i rodoljub, te Ivan Ilijašević koji je ostvario vojnu karijeru i dostigao čin bojnika.¹²⁷⁶ Pliverićev brat, Ivan Pliverić, bio je svećenik, kanonik zagrebačkoga kaptola. Josip Pliverić završio je osnovnu školu u rodnoj Gradišci, prva četiri razreda gimnazije u Požegi, a druga četiri u Zagrebu. Pravo je studirao u Zagrebu i Beču, a u Beču je 1870. stekao i titulu doktora.¹²⁷⁷

I Pliverić je, kao i Ibler, ispočetka u oporbenim redovima – sredinom osamdesetih je ideolog¹²⁷⁸ saborskog kluba središta ili tzv. Centruma – a od početka devedesetih godina pristaje uz Khuena i biva na listi Narodne stranke izabiran u hrvatski Sabor te peštanski Ugarski parlament.

Već 1891. godine Pliverić je na uvodnom mjestu režimskih *Narodnih novina* objavio vrlo značajan članak pod naslovom “Kakovi smo državljani mi Hrvati?”, i u tomu se činu može nazrijevati začetak njegova približavanja Khuenu i zagrebačkoj vladi. Rečenim se člankom Pliverić upustio u aktualnu polemiku oko pitanja državljanstva u banskoj Hrvatskoj: prema jednom nazoru, kojega su zastupali Aleksander Bresztyenszky i Šime Mazzura, u Hrvatskoj je postojalo ugarsko-hrvatsko državljanstvo, a prema drugom nazoru, promicanom od strane Nikole Crnkovića i Hinka Hinkovića, u svim zemljama krune sv. Stjepana postojalo je samo ugarsko državljanstvo. Nasuprot objema tumačenjima, Pliverić je obrazlagao da u banskoj Hrvatskoj postoji isključivo hrvatsko državljanstvo. Pliverić se u svom obrazlaganju pozvao na §. 10. Nagodbe iz 1868., te tvrdio da je zajednički Ugarskoj i Hrvatskoj tek indigenat.¹²⁷⁹

Ako je vjerovati pojedinim navodima objavljenima u dnevnom tisku, Pliverić je i prije 1893. godine težio aktivnoj političkoj ulozi, no njegove saborske kandidature onemogućili su najprije pravaši (pri izborima 1887.), a potom i neodvišnjaci (pri izborima 1892.).¹²⁸⁰ Posve suprotno tvrdio je Pliverić, koji je u sabornici 1894. rekao da u pri trima saborskim izborima

¹²⁷⁴ Alexander BUCZYNSKI – Stjepan MATKOVIĆ, “Korespondencija Josip Pliverić – Georg Jellinek iz 1885. godine”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 50/2000, br. 6, 1053.

¹²⁷⁵ Ladislav POLIĆ, “Dr. Josip Pliverić”, *Mjesečnik*, 33/1907., br. 8, 454.

¹²⁷⁶ “† Barbara udova Pliverić”, *NN (Zagreb)*, god. XLIX., br. 110, 15. V. 1883., 2.; “Umrlji”, *NN (Zagreb)*, god. LXXI., br. 270, 24. XI. 1905., 3.

¹²⁷⁷ Ladislav POLIĆ, “Dr. Josip Pliverić”, *Mjesečnik*, 33/1907., br. 8, 454.

¹²⁷⁸ Rudolf HORVAT, *Slavonija. Povjesne rasprave, crtice i bilješke*, Knjiga I., Tisak “Tipografije” d. d., Zagreb 1936., 52., bilj. 31.

¹²⁷⁹ Josip PLIVERIĆ, “Kakovi smo državljani mi Hrvati?”, *NN (Zagreb)*, god. LVIII., br. 22, 28. I. 1891., 1.-3.

¹²⁸⁰ “Neiskrenost”, *NN (Zagreb)*, god. LIX., br. 81, 10. IV. 1893., 1.; “Tko je iskren? (O kandidaturi prof. dra. Pliverića.)”, *Hrvatska (Zagreb)*, br. 82, 11. IV. 1893., 1.

(očito 1884., 1887. i 1892.) bilo nuđeno da stupi u aktivnu politiku, ali da je on, ne želeći sudjelovati u aktivnoj politici bilo koje stranke, u sva tri navrata ponude odbio.¹²⁸¹

Zbog svoga pristupa Narodnoj stranci Pliverić je bio izložen izrazito oštrim napadima oporbe, možda oštrijima negoli što su bili i najomraženiji predstavnici Khuenova režima. Oporba ga je, pored ostaloga, napala da kroz politički angažman teži ostvarenju osobnih ambicija. Iz vladajućega su tabora te optužbe odbačena, uz pojašnjenje da nije Pliverić tražio kandidaturu, već da mu je bila ponuđena od Narodne stranke.¹²⁸² Režimske *Narodne novine* pozdravile su Pliverićev prilazak Narodnoj stranci, te nastojale pojasniti da su Pliverićevi nazori posve sukladni programu Narodne stranke: “Kad je uz takovo stanje stvari s odlične strane ponudjeno dr. Pliveriću da prihvati kandidaturu, on nije mogao odbiti ponudu stranke, s kojom se u ‘principu’ slaže, kad je vidio da ona ozbiljno radi, da se po mogućnosti ukloni sve što se s nagodbom neslaže, a to tim manje što od njega nitko nije ni zahtievao da desavouira svoje naučno uvjerenje o naravi i sadržaju nagode, u kom čisto znanstvenom pitanju nitko nikomu niti može niti uz slobodu nauke smije propisivati pravila, a nije ni potrebno bilo jer je i njegovo načelo ono isto, koje narodne stranke, naime nerazdruživi na pragmatičkoj sankciji osnovani i međusobnim ugovorom normirani savez kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s Ugarskom s jedne a narodna i politična individualnost Hrvatske u tom savezu s druge strane.”¹²⁸³

Ne stoji, ipak, ocjena da je Pliverić pri tom “uskakanju” među “mađarone” zaboravio “ponijeti sa sobom učeno i temeljito djelo o pozitivnom hrvatskom državnom pravu”, kako je to, imajući na umu Pliverićeva državopravna objavljena sredinom osamdesetih godina, ustvrdio Stjepan Radić.¹²⁸⁴ I u redovima Khuenove Narodne stranke Pliverić je čvrsto zadržao svoja gledišta prema kojima je Hrvatska i po Hrvatsko-ugarskoj nagodbi ima sva obilježja države: posebnu državnu vlast, politički narod, poseban teritorij.¹²⁸⁵

Stojeći na temelju Nagodbe i njezina dosljednoga provođenja, Pliverić je do kraja svoje političke djelatnosti branio Nagodbu pred hrvatskom oporbom, i u trenutnim prilikama u njoj vidio jamstvo napretka banske Hrvatske. Tijekom jedne rasprava s Eugenom Kumičićem, nakon što mu je Kumičić dobacio da je Nagodba “prosto robstvo i nakaza”, Pliverić je u hrvatskoj sabornici 21. prosinca 1903. rekao: “Moj prijatelju, kad ja to čujem, ja u duši

¹²⁸¹ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1892.-1897.*, sv. III., Zagreb 1895., 916.

¹²⁸² “Saborski izbor u Zagrebu”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 85, ... 1893., 1.-2.

¹²⁸³ “Kandidatura dra J. Pliverića”, *NN* (Zagreb), god. LIX., br. 75, 1. IV. 1893., 1.-2.

¹²⁸⁴ Stjepan RADIĆ, *Najjača stranka u Hrvatskoj*, Zagreb 1995., 158.

¹²⁸⁵ O Pliveriću više u: Alexander BUCZYNSKI – Stjepan MATKOVIĆ, “Korespondencija Josip Pliverić – Georg Jellinek iz 1885. godine”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 50/2000, br. 6, 1053.-1084.; Ladislav POLIĆ, “Dr. Josip Pliverić”, *Mjesečnik*, 33/1907., br. 8, 553.-560.

pokleknem pred Bogom i molim ga, da mi nikada ne da doživjeti, bar ne u sadanjim okolnostima naroda, da nagode nestane, jer onda ne bi moglo biti to, ne ću reći, propast, nego bi mogla biti velika nesreća i izhodište novih, još težih borba, nego ih je ikada bilo.”¹²⁸⁶

Među najistaknutije članove Srpskoga kluba i Narodne stranke uopće ubraja se i **Stevan Vacki Popović** (Tovarnik, 22. IX. 1845. – Konstanza, Bodensko jezero, 12./13. VIII. 1912.). Popović je zvanjem bio novinar, a u mlađim je danima, između ostaloga, jedno vrijeme bio i urednik S. Miletićeve *Zastave*. Zbog jednoga članka kojega je objavio u to vrijeme bio je osuđen na godinu dana zatvorske kazne koju je izdržao u kaznionici u Vacu.¹²⁸⁷ Njegovu je imenu potom pridodan pridjevack Vacki koji je postao uobičajen i u službenim spisima, zasigurno dijelom i s razloga da bi ga se razlikovalo od Stevana Vasina Popovića.

Za vrijeme bana Ivana Mažuranića bio je u oporbenim redovima te vrlo blizak Milanu Makanecu, no postupno mijenja nazore i približava se Narodnoj stranci.¹²⁸⁸

Prvi put za zastupnika Narodne stranke u Saboru izabran je 1883. godine u izbornom kotaru Morović, pri prvim izborima održanima na bivšem krajiškom području. U istomu kotaru bio je u neprekinutom nizu biran do 1906. godine i sloma Narodne stranke.

Njegovo pristajanje uz Narodnu stranku i Khuenovu vladu nije bile posve bezrezervno, što bi se moglo zaključiti na osnovi činjenice da se nije želio otvoreno opredjeljivati u unutarsrpskim crkveno-političkim sukobima vezanima uz borbu za prevlast u srpskom Narodno-crkvenom saboru.¹²⁸⁹

Na svibanjskim izborima 1906. ponovno je kandidirao u izbornom kotaru Morović, te bio poražen. Nakon poraza posve se povukao s političkoga polja. U hrvatskim političkim krugovima bio je naročito blizak s Izidorom Kršnjavim.¹²⁹⁰

Bio je član skupštine Srijemske županije, i u njezinu je radu bio vrlo aktivan.

¹²⁸⁶ *Stenografički zapisi i priloge sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Petogodište 1901.-1906.*, sv. III., dio II., Zagreb 1904., 431.-432.

¹²⁸⁷ “† Stevo Popović Vacki”, *NN* (Zagreb), god. LXXVIII., br. 187, 13. VIII. 1912., 2.

¹²⁸⁸ “† Stevo Popović Vacki”, *NN* (Zagreb), god. LXXVIII., br. 187, 13. VIII. 1912., 2.

¹²⁸⁹ “Narodni zastupnik Stevan Popović”, *NN* (Zagreb), god. LI., br. 184, 13. VIII. 1885., 2.

¹²⁹⁰ “† Stevo Popović Vacki”, *NN* (Zagreb), god. LXXVIII., br. 187, 13. VIII. 1912., 2.

8. ZAKLJUČAK

Političku prošlost banske Hrvatske s razmeđâ XIX. i XX. stoljeća snažno su obilježili osoba hrvatskoga bana Dragutina Khuen-Héderváryja i Narodna stranka kao politička organizacija koja je činila ključni oslonac njegove vladavine. Po umirenju kratkotrajnoga ali vrlo žestokoga i gotovo sveopćega protumađarskog Narodnog pokreta iz 1883. godine, vlastodršci u Budimpešti bili su suočeni s poteškoćama oko izbora osobe koja bi kao hrvatski ban mogla uspješno djelovati na učvršćenju dualizma i potiskivanju protumađarskoga raspoloženja u Hrvatskoj. Mađarski premijer i vođa Liberalne stranke Kálmán Tisza pronašao je gotovo idealno rješenje u osobi svoga rođaka Dragutina (Károlyja) Khuen-Héderváryja, tadašnjega velikoga župana u mađarskom Győru. Mlad, obrazovan, sposoban i nadasve vrlo ambiciozan, Khuen-Héderváry bio je voljan prihvatiti zadaću koju su mnogi drugi pojedinci, znatno iskusniji i ukorijenjeniji u hrvatskoj politici i društvu, odbijali. Mladi grof kojemu su korijeni bili u slavonskom Nuštru, a obiteljski posjed u mađarskom Héderváru, u Zagrebu je dočekan s podozrenjem i omalovažavanjem, a uz mnogo oklijevanja i sumnjičavosti prihvatila ga je i režimska Narodna stranka koja se u to vrijeme, izranjana Narodnim pokretom i sukobima s mađarskom vladom, nalazila na rubu rasula. U vrlo kratkom razdoblju od četiri godine Khuenu je uspjelo ono što se u kasnu jesen 1883. činilo gotovo posve nemogućim: skršio je moć oporbe, napose one pravaške, učvrstio dualizam, a sebe prometnuo u jedan od stupova dualizma i Monarhije uopće. Usporedno s tim, proveo je i proces dubinske preobrazbe Narodne stranke. Preobrazba stranke bila je toliko duboka da nije pretjerano reći da ju je Khuen iznova “stvorio” i učinio sposobnom da kao režimska stranka opstane na vlasti naredne dvadeset i tri godine. Na saborskim izborima Narodna je stranka pobjeđivala apsolutnom većinom, uvelike zahvaljujući skučenom izbornom pravu te obilnom potpomaganju od strane upravnoga aparata koji se izravno uključivao u izborne procese. Nemoguće je u potpunosti razumjeti ovo razdoblje dok se ne istraži struktura i djelovanje Narodne stranke kao najjače političke organizacije i vladajuće stranke s neizmjerljivo važnom ulogom u političkom i društvenom životu tadašnje Hrvatske.

U hrvatskoj historiografiji i publicistici prošlost političkih stranaka vrlo je često sagledavana na pojednostavljen i iskrivljen način: službena historiografija do 1990. godine bila je u velikoj mjeri opterećena političko-ideološkim stereotipima, i mnoge su njezine ocjene bile motivirane neznanstvenim razlozima. Brojni su autori pribjegavali polarizaciji akterâ političkoga i stranačkoga života na “dobre” i “zle”, na “domoljube” i “narodne izdajice”. Takve ocjene bilo

je tim prije lakše izricati uzme li se u obzir neistraženost strukture Narodne stranke, kao i neistraženost biografskih profila stranačkoga vrha (od Khuen-Héderváryja naniže).

U trenutku stupanja grofa Dragutina Khuen-Héderváryja na bansku čast Narodna stranka bila je snažno uzdrmana zbivanjima vezanima uz narodni pokret iz 1883. godine. Velik dio istaknutih članova nije više bio voljan podržavati politiku koja se doimala odviše popustljivom prema Mađarima, a većina drugih, koliko se može razabrati iz dostupnih izvora, bila je ozbiljno pokolebana. Sljedećih nekoliko godina – kroz važne događaje kakvi su bili tzv. arhivska afera (1885.), upravna reforma (1886.) i drugi redovni saborski izbori koje provodi Khuen (1887.) – stranka u svojoj unutarnjoj strukturi doživljava duboke promjene, u čemu ključna uloga pripada mladomu banu koji se profilira kao neformalni i neupitni vođa stranke. Ni tako profilirana, brojnim novim pojedincima osvježena stranka, nije predstavljala čvrstu i nepromjenjivu organizaciju, pa će i u narednom razdoblju, a napose u prvoj polovici devedesetih godina, uslijediti daljnje važne promjene i u ideologiji i u osobnom sastavu stranačke elite.

Kada je riječ o Narodnoj stranci kao političkoj organizaciji, unutar njezine strukture ne postoji društvena, ideološka i politička jedinstvenost, i već s te točke gledišta ne bi se smjelo generalizirati. Bila je riječ o izrazito heterogenoj političkoj organizaciji sastavljenoj od više skupina i niza istaknutijih pojedinaca koje je povezivala politička misao održanja hrvatsko-ugarske državne zajednice, te raznovrsni zajednički društveni i ekonomski interesi.

Temeljna podvojenost unutar stranke proistječe iz zasebnosti Srpskoga kluba koji u cjelokupnomu razmatranom razdoblju opstoji kao zasebno političko tijelo i predstavlja politiku prorežimskoga srpskoga građanstva, mahom proistekloga iz ranije “notabilitetske” skupine. U jezgri Narodne stranke, koja je predstavljala organizaciju duge tradicije, bili su objedinjeni skupine i pojedinci koji su često imali posve različitu političku političku prošlost. Važan oslonac Khuenu pri njegovu učvršćivanju na banskom položaju i središnju okosnicu stranačke organizacije činilo je više pojedinaca koji su još šezdesetih godina bili prvaci Narodne stranke i najbliži suradnici biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Franje Račkoga. Više od ostalih u toj su se skupini isticali Josip Miškatović, Ivan Vončina i Mirko Hrvat. Oni su nakon 1868. bili među najoštrijim protivnicima Hrvatsko-ugarske nagodbe, rušili su bana Levina Raucha, no nekoliko godina kasnije uviđaju uzaludnost svih pokušaja lomljenja nagodbenoga okvira, i odlučuju se kroz suradnju s mađarskom vladajućom elitom izboriti za hrvatske probitke, odnosno za politiku koju smatraju “praktičnom”. Sva trojica zauzimali su do kraja svojih života neka od ključnih mjesta organizaciji stranke i sustavu vlasti: Vončina je bio odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu, Hrvat predsjednik Sabora, a Miškatović

jedno od glavnih novinarskih pera. Pored navedenoga trojca, Khuenu je prišao i daljnji veći broj pojedinaca koji su u prethodnom razdoblju bili bliski suradnici ili pristaše biskupa Strossmayera: povjesničar umjetnosti Izidor Kršnjavi i sveučilišni profesor Armin Pavić tek su neki od poznatijih slučajeva. Četvorici od petorice ovdje spomenutih zajedničko je to što potječu s prostora Slavonije (izuzetak je Vončina). Važnu ulogu u stranci imala je i nekolicina veterana hrvatske politike koji su svoju djelatnost započeli u burnim zbivanjima iz četrdesetih godina; njihova politička prošlost, međutim, nije bila “mađaronska”, već naprotiv – ilirska. Ljudevit Vukotinović do smrti je zadržao dužnost predsjednika saborskoga kluba Narodne stranke, a nezanemariv utjecaj imali su i neki drugi pojedinci čija je politička djelatnost iz četrdesetih godina vrlo pozitivno ocijenjena (primjerice, Svetozar Kušević). Osobito je brojna bila skupina onih koje su vezivali (mladenački) pravaški korijeni (Petar Gavrančić, Janko Ibler, Franjo Spevec, Aleksander Egersdorfer). S druge strane, već osamdesetih godina od iz stranke se izdvajaju pojedini važni članovi koji su bili prepoznavani sa svoga čvrstoga zauzimanja za zajednicu s Mađarima, odnosno kao “unionisti” (barun Jovan Živković).

Sve razlike unutar Narodne stranke, sva složenost njezine strukture iziskivali su oprezniji i objektivniji pristup u istraživanju, rezultat kojega bi bile iznijansirane ocjene. Čak su i pojedini stariji publicisti, s manjega vremenskog odmaka, uspijevali objektivnije vrednovati karakter i ulogu Narodne stranke i njezinih članova, pa je, primjerice, Đuro Szabo pisao da je među “mađžaronima bilo [...] sposobnih i čestitih ljudi, koji su primili na se odium mađžaronstva da uzmognu mnogo zla spriječiti i mnogo dobra izvesti”. Možda i ponajbolji primjer takvih pojedinaca unutar Narodne stranke jest profesor Josip Pliverić, koji je krajem 1903. godine u hrvatskoj sabornici poručivao pravašima: “Bresztyenszky je rekao, da neće pod ovaj nagodbeni sustav; vi ne ćete, a nas zovete da odstupimo. Onda vas pitam, a tko će braniti onda tu Hrvatsku kakova je sada?” O nužnosti političke struje koja će ići “praktičnijim putem u politici”, pa i uz posve izvjesnu nepopularnost i omrazu koje će na sebe pritom navući, pisao je i istaknuti član posljednjega naraštaja “mađžarona”, Vinko Krišković. Više godina po rasapu Monarhije i u ozračju pritisaka velikosrpskoga režima, Krišković je iz umirovljeničke vizure, uz zamjetnu mjeru gorčine, promišljao o hrvatskoj politici: “Hrvatskoj su psihi patriotizam, politika i opozicija pojmovi istovetni. Patriotizam je carstvo politike i jedina njezina meta. [...] Ima doduše i druge dobro mišljene politike, ali prava patriotska politika može da bude samo u opoziciji, jer tako čovjek ne treba da žrtvuje ni zere od svojih načela, svoga poštenja i dosljednosti za volju časovitih sebičnih ciljeva, dok ne dostigne oživotvoren svoj ideal, čist i svet kako je i zamišljen.”

Parafraziramo li riječi Vatroslava Jagića o Marjanu Zdziechowskom i njegovu prikazu lika Ljudevita Gaja, mogli bismo reći da bi Khuenov dominantni položaj unutar Narodne stranke, kada bi Khuen bio tek ono što je od njega učinio dio naše starije historiografije, bio naprosto neshvatljiv. Odnos Khuen-Héderváryja i članstva Narodne stranke bio je vrlo složen i višedimenzionalan, i nije ga moguće jednoznačno svesti na pokornost utemeljenu na oportunističkom i osobnim probitcima. Khuen nije bio član Narodne stranke, nije – za razliku od nekih drugih hrvatskih banova – bio biran niti za saborskog zastupnika, ali je u stvarnosti uživao status neupitnoga vođe stranke. Takvim ga je doživljavala i elita Narodne stranke, a i sâm je Khuen u nebrojenim prilikama otvoreno istupao kao stranački čelnik. Naročito su u tom smislu bili upečatljivi Khuenovi saborski istupi, a opravdane prosvjede oporbe izazivali su i predizborni banovi javni istupi pri kojima se on izravnije no inače postavljao kao vođa saborske većine.

U najvećoj većini gradskih središta u Slavoniji i Srijemu, kao i u trgovištima i općinama, vlast je također bila pod nadzorom Narodne stranke, njezinih članova i iskazanih pristaša, odnosno elemenata lojalnih Khuenovu režimu. Do druge polovice osamdesetih godina u jednom dijelu mjesnih zastupstava politička oporba – ponekad posve umjerena – uspijevala je zadržati većinu ili znatnu manjinu (Vukovar, Đakovo), no u narednim godinama biva potiskivana prvenstveno zahvaljujući izravnom uključenju upravnih oblasti – županijâ i kotarâ. Slučaj Broda na Savi, u kojemu je od 1893. nadalje gradska vlast bila u rukama pravaša, iznimka je koja potvrđuje pravilo o prevlasti Vladi sklonih elemenata u slavonsko-srijemskim gradskim sredinama. Osobni stav bana Khuen-Héderváryja bio je da na čelu gradskih uprava trebaju stajati osobe koje stoje podalje od političkih borbi i koje su u svom radu predane isključivo komunalnoj politici. U skladu s tim, načelno se protivio i mogućnosti da gradonačelnici budu birani za zastupnike u Saboru. To se najbolje potvrđuje na primjeru najvećih gradova, odnosno na primjerima zagrebačkoga gradonačelnika Adolfa pl. Mošinskoga (Zagreb) i Konstantina Graffa (Osijek) koji nikada nisu bili članovi Sabora niti su se ikada isticali u usko političkim pitanjima. Mošinskomu i Graffu je zajedničko i to što oba potječu iz redova uprave – Mošinsky iz zemaljske (odsječni savjetnik pri Vladi), a Graff iz županijske (županijski tajnik). I veći broj drugih gradonačelnika u sredinama gdje je većinu imala Narodna stranka i drugi Vladi lojalni elementi dolazio je iz redova redova sudstva (Miroslav Broschan, Antun Rotter), upravnog činovništva (Franjo Ciraki), a u pojedinim je slučajevima bila riječ i o aktivnim ili umirovljenim nosiocima drugih javnih službi (Feliks Streim, Fridolin Kosovac). Daljnja obilježja uprave slavonsko-srijemskih gradskih središta u kojima je Narodna stranka ostvarila i zadržala prevlast jesu dugovječni načelnici: Franjo Ciraki u Požegi, Konstantin

Graff u Osijeku, Ćiro Milekić u Mitrovici, Fridolin Kosovac u Zemunu, Antun Švarcmajer u Đakovu, a niz se može nastaviti i s manje poznatim “mađaronima” u čijim je rukama bila uprava manjih naselja. Za Khuenu lojalnih gradonačelnika, manje ili više politički aktivnih, ostvareni su zamjetni pozitivni pomaci u mnogim vidovima gradskoga života – od školstva, preko gospodarstva do urbanističkog razvoja. Razvoj gradova i općina ovisio je, dakako, o njihovom odnosu spram bana i Zemaljske vlade u Zagrebu, pa u tom kontekstu treba sagledavati i činjenicu da su gotovo svi slavonski i srijemski gradovi dodijelili počasno građanstvo banu, a drugi vid javnoga iskazivanja lojalnosti bilo je imenovanje gradskih trgova i ulica po Khuen-Héderváryju.

Narodna stranka je u svojim vrhovima okupljala plemstvo i veleposjed, srednje i više obrazovano građanstvo, sveučilišne profesore, jedan dio svećenstva (napose u Zagrebačkoj nadbiskupiji), odvjetnika i javnih bilježnika, bogatijih trgovaca, činovništva i drugih zavisnih službi, pa stoga jedva da čudi da je bila posve udaljena od seljaštva koje je u na razmeđu XIX. i XX. još uvijek činilo ogromnu većinu stanovništva u banskoj Hrvatskoj. Tek u rijetkim prigodama i posve uzgredno u političkom govoru predstavnika Narodne stranke bilo bi spominjano seljaštvo i njihove tegobe. Narodna stranka je tek u gradskim središtima djelovala u određenim organizacijskim oblicima, no i to počesto putem aktivnosti upravnih činovnika ili gradskih vlasti naklonih Vladi i Narodnoj stranci, i u seoskim sredinama ne nalazimo slične oblike organiziranosti.

Narodna stranka, barem kada je riječ o prostoru Slavonije i Srijema, imala je oslonac (i) u razmjerno širokoj gospodarskoj, financijskoj i društvenoj podlozi. Utjecaj i udjel slavonsko-srijemske aristokracije i veleposjeda, koji, uz tek nekoliko iznimaka, pružaju neupitnu podršku Khuen-Héderváryju – poteklom, naposljetku, iz iste sredine – i njegovoj vladi. Na slobodnim i demokratskim izborima, u uvjetima općega prava glasa, Narodna stranka posve sigurno ne bi niti na području Slavonije i Srijema imala realnih izgleda za uspjeh, i to se pitanje čini posve izlišnim. Međutim, dublji i pozorniji uvid u strukturu organizacije Narodne stranke te onih krugova koji su javno pristajali u tadašnji režim, jasno pokazuju da je podrška, napose među srpskim pučanstvom, bila itekako obilnija negoli se to dosad pretpostavljalo ili čak suvereno navodilo kao nešto što nije potrebno, pa čak niti moguće propitivati. “Mađaroni” sa svojim programom, zasnovanim na Nagodbi i očuvanju državne zajednice s Mađarima, u Slavoniji i Srijemu nikada, i to je nešto što se čini posve izvjesnim, nisu uživali većinsku podršku. U određenim društvenim slojevima, kao što su školska i sveučilišna mladež ili radništvo, gotovo da se ne može niti govoriti o kakvom utjecaju Narodne stranke, ali, ukupno

gledano, udio “mađarona” i onih koji ih iz ovih ili onih razloga podupiru, a napose gospodarska snaga istih, nikako nisu zanemarivi.

Gospodarska politika Khuen-Héderváryja i njegove vlade naročito je važna, ako ne i ključna za razumijevanje “promađaronskoga” opredjeljenja većega dijela gospodarske i građanske elite u Slavoniji i Srijemu. Za Khuenova banovanja oživotvoreni su mnogi važni gospodarski projekti koji su bili preduvjet primjetnijega gospodarskoga napretka dotad zanemarenoga hrvatskog istoka. Tek s Khuenovim započinje ubrzana izgradnje željezničke mreže u Slavoniji i Srijemu, a izgradnjom pruga Brod – Sisak i Vinkovci – Mitrovica napokon se uspostavlja veza sa Zemunom, odnosno napokon dolazi do zakašnjeloga željezničkog povezivanja hrvatskog zapada i istoka. Uz pruge, tijekom istoga razdoblja izgrađene su i brojne ceste, prokopani kanali i isušene močvare, a dosad nisu dovoljno vrednovani ni uspjesi postignuti na polju školstva i prosvjete. U navedenim ulaganjima, napose onima na polju gospodarstva, svakako treba tražiti jedan od razloga utjecaja koji su Khuen i Narodna stranka uživali u Slavoniji i Srijemu, a zbog čega je Slavonija iz redova oporbe nazivana “uzdanicom” sustava. Po mnogo čemu su Slavonija i Srijem zaista predstavljali “uzdanicu” bana Dragutina Khuen-Héderváryja i Narodne stranke, i iz toga je razloga važno objektivno sagledavanje djelatnosti i utjecaja Narodne stranke u slavonsko-srijemskom međurječju. Rezultati istraživanja čine važnu osnovicu i polazište za daljnja, cjelovitija istraživanja strukture, djelovanja i ideologije Narodne stranke u cjelini, a također i lika Khuen-Héderváryja.

Izvori i literatura

Arhivsko gradivo

Hrvatski državni arhiv Zagreb

- I. Zemaljska vlada – Unutrašnji odjel Zemaljske vlade
- II. Zemaljska vlada – Predsjedništvo Zemaljske vlade

Tiskano i objavljeno gradivo

Adressbuch der Grossgrundbesitzer im Königreich Kroatien-Slavonien, prir. Emil Jahnz, Zagreb 1901.

Glavna razprava proti nar. zastupnikom Dru. D. Starčeviću, J. Gržaniću i E. Kumičiću pred kr. sudb. stolom u Zagrebu dne 15. i sliedećih danah prosinca 1885. (pretisak iz "Slobode"), Zagreb 1886.

Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije, priredio Antun Cuvaj, drugo dopunjeno izdanje, sv. I-XI, Zagreb 1910.-1913.

Ibler, Janko, *Hrvatska politika 1903.*, Zagreb 1914.

Imenik dostojanstvenikah, činovnika i javnih službenika, Zagreb, 1894.-1906.

Imenik ovjerovljenih članovah sabora i odbori sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije g. 1884.-1887., Zagreb 1886.

Imenik ovjerovljenih članovah sabora i odbori sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije g. 1887.-1892., Zagreb 1887.

Imenik ovjerovljenih članovah sabora, bureaua kuće i odbori sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije g. 1892.-1897. Godina 1895., Zagreb 1895.

Imenik p. n. narodnih zastupnikah, banskih pozvanikah i bureau-a kuće i odbori sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije god. 1892.-1897. Godina 1896., Zagreb 1896.

Imenik p. n. g. narodnih zastupnika, banskih pozvanika i bureau-a kuće i odbori sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije god. 1897.-1902. Godina 1899., Zagreb 1899.

Imenik p. n. g. narodnih zastupnika, banskih pozvanika i bureau-a kuće, stalnih odbora sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, kraljevinskoga suda i zastupnika na zajedničkom ugarsko-hrvatskom državnom saboru. Godina 1906., Zagreb 1906.

Izvešće upravnog odbora Županije virovitičke ob uredovnom djelovanju Kr. županijske vlasti u Osijeku i područnih joj oblasti, Osijek 1890-1906.

Izvešće županije požeške ob uredovnom djelovanju, Požega 1890-1911.

Izvešće kr. požupana županije Srijemske ob uredovnom poslovanju, Vukovar 1886/87-1905.

Izveštaj o djelovanju gradskog zastupstva i poglavarstva u vremenu od 1881. do 1891., Požega, 1892.

Laszowski, Emilij, *Matica plemstva požeške, srijemske i virovitičke 1745.–1902.*, Zagreb 1903.

Korespondencija Rački – Strossmayer, ur. Ferdo Šišić, knj. I-IV., Zagreb 1928.-1931.

Plavšić, Nikola Atanasijev, *Izveštaj Trgovačko – obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku 1853.-1903.*, Osijek 1903.

Smrekar, Milan, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga prva, Zagreb 1899.

Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1884.-1906.

Novine

Agramer Zeitung (Zagreb)

Dan (Osijek)

Die Drau (Osijek)

Hrvatska (Zagreb)

Hrvatski list (Osijek)

Narodne novine (Zagreb)

Novo vreme (Zemun)

Obzor / Pozor (Zagreb)

Pravi prijatelj naroda (Zagreb)

Slavonische Presse (Osijek)

Sloboda (Sušak / Zagreb)

Srbobran (Zagreb)

Srijemske novine (Vukovar)

Vjesnik županije virovitičke (Osijek)

Leksikoni i enciklopedije

Hrvatski biografski leksikon, sv. 1-7, Zagreb 1983.-2009.

Hrvatski šumarski životopisni leksikon, sv. 3, Zagreb 1998.

Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, ur. Stanoje Stanojević, knj. I-IV., Zagreb 1925.-1929.

Požeški leksikon, ur. Ive Mažuran, Požega 1977.

Srpski biografski rečnik, sv. 1-4, Novi Sad 2004.-2009.

Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925 sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv. vladara, hercega, banova i biskupa, te 421. slikom u tekstu, Zagreb 1925.

Literatura

Artuković, Mato, “Đakovački narodni zastupnici u Hrvatskom saboru 1861.”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 4/1997.

Artuković, Mato, “Parlamentarni izbori u Brodu od 1848. do 1990.”, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvog pisanog spomena imena Broda*, Slavonski Brod 2000.

Artuković, Mato, *Srbi u Hrvatskoj. Khuenovo doba*, Slavonski Brod 2001.

Balabanić, Josip, *Ljudevit Farkaš Vukotinović. Na iskonima moderne Hrvatske*, Zagreb 2005.

Bogdanov, Vaso, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918.*, Zagreb 1958.

Bogdanov, Vaso, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1961.

[Bogdanov, Vaso], “Propast Narodne stranke najmoćnije političke organizacije u Hrvatskoj XIX. vijeka”, *Političko iskustvo*, I/1940, 3-4, 81.-110.

Brüsztle, Josip, *Povijest katoličkih župa u istočnom dijelu Hrvatske do 1880. godine*, Osijek 1994.

Brüsztle, Josip, *Recensio universi cleri diocesis Quinque-ecclesiensis*, sv. II.-III., Quinque-Ecclesiis 1876.-1879.

Budaj, Alen, *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007.

Bujas, Milica – Kleut, Marija – Raičević, Gorana, *Bibliografija srpskih nekrologa*, Novi Sad 1998.

Ciliga, Vera, *Slom politike Narodne stranke (1865-1880)*, Zagreb 1970.

Cipek, Tihomir – Matković, Stjepan, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina : 1842. - 1914.*, Zagreb 2006.

Ciraki, Franjo, *Bilješke. Zapisci*, prir. Helena Sablić Tomić, Požega 2004.

Čepulo, Dalibor, *Prava građana i moderne institucije. Europska i hrvatska pravna tradicija*, Zagreb 2003.

Čulinović, Ferdo, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina)*, Zagreb 1956.

Čulinović, Ferdo, “Pola vijeka rada na pravnoj historiji”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 12/1962, 3-4, 155.-160.

Damjanović, Dragan, “Historicistička palača dr. Milana Maksimovića u Osijeku”, *Peristil*, XLVIII/2005, 155.-174.

Damjanović, Dragan, “Tri osječke grobljanske kapele (1)”, *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, CXXXVII/2009, br. 7-8, 725.-728.

Despot, Miroslava, “Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918. (Prilog gospodarskoj povijesti iz fondova zagrebačkih biblioteka)”, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb 1967., 269.-389.

Gašić, Ranka, “*Novi kurs*” *Srba u Hrvatskoj (Srbobran 1903-1914)*, Zagreb 2001.

Gavranić, Petar, *Uzroci svjetske vojne i nacrt srpsko-hrvatske političke povijesti od god. 1908. do god. 1919. u vezi sa svjetskim događajima*, Sisak 1923.

Gimnazije u Osijeku. Ravnatelji, profesori i maturanti 1729.-2000., (gl. ur. Julijo Martinčić), Zagreb – Osijek 2001.

Grijak, Zoran, “Mladost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera”, *Časopis za suvremenu povijest*, 31/1995, br. 1, 5.-28.

Grlović, Milan, *Moj život. Pjesme i proza 1874.-1914.*, Zagreb 1914.

Gross, Mirjana – Szabo, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992.

Gross, Mirjana, *Izvorno pravaštvo*, Zagreb 2000.

Gross, Mirjana, “Mažuranićev princip: birati moguće”, *Vjesnik (Zagreb)*, god. LI., br. 15.467, 10. X. 1990., 8.

Gross, Mirjana, “O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća”, *Historijski zbornik*, XXXI-XXXII/1978-1979, 123.-149.

Gross, Mirjana, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, Beograd 1960.

Grupa autora (Šidak, Jaroslav – Gross, Mirjana – Karaman, Igor – Šepić, Dragovan), *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb 1968.

- Horvat, Josip, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965.
- Horvat, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb 1962., ²2003.
- Horvat, Rudolf, *Izborna reforma u Hrvatskoj*, Zagreb [1918.], 3.
- Horvat, Rudolf, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906.
- Horvat, Rudolf, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb 1994.
- Horvat, Rudolf, *Slavonski Brod*, Zagreb 1941.
- Horvat, Rudolf, *Srijem. Naselja i stanovništvo*, prir. Mira Kolar-Dimitrijević i Zlata Živaković-Kerže, Slavonski Brod 2000.
- Horvat, Vlado, *Gimnazija u Vukovaru. Spomenica u povodu 100-e obljetnice osnivanja školske godine 1891/92*, Zagreb 1992.
- Horvat, Vlado, "Prilog za povijest privrede i građanskog društva u Vukovaru u drugoj polovici 19. stoljeća na temelju životopisa načelnika Josipa Rukavine", *Slavonski povijesni zbornik*, 23/1986, br. 1-2, 3.-15.
- Hruška, Goran, "Veliki župani Požeške županije", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, 83.-89.
- Iveljić, Iskra, "O nekim vidovima slavonstva u časopisu Slavonac", *Historijski zbornik*, XL/1987, 139.-156.
- Jelić, Ivan, *Krvavi bošnjački izbori 22. svibnja 1897.*, Slavonski Brod – Bošnjaci 1997.
- Katalinić, Ante, *Klaudija svjedoči. Majka Klaudija, uršulinka, svjedok prisutne ljubavi živoga Boga 1875.-1952.*, Zagreb 1975.
- Kempf, Julije, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega 1910.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, "Državne i zemaljske (banske) banke u Hrvatskoj do 1945.", *Historijski zbornik*, LIII/2000, 147.-170.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, "Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku. Presjek djelovanja od osnutka 1851. godine do 1941. godine", *Osječki zbornik*, XI, Osijek 1991.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, "Što se dogodilo s najvećom osječkom bankom poslije 1918. godine? Prilog poznavanju povijesti Hrvatske zemaljska banke 1909.-1945. godine", *Osječki zbornik*, 22-23/1995, 209.-228.
- Kontler, László, *Povijest Mađarske*, Zagreb 2007.
- Korać, Gordana, *Zemunska porodica Spirta*, Beograd 2007.
- Kos, Gordana, "Požeška županija i arhivsko gradivo (1743. – 1850.)", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, 71.-89.
- Krestić, Vasilije Đ., *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791 – 1914*, Beograd 2003.

- Krišković, Vinko, *Dokle smo došli. Bilješke k sadašnjem političkom položaju*, Zagreb 1925.
- Krišto, Jure, "Klerici i 'klerikalci' u pobunama 1903. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 37/2005, br. 3., 625.-634.
- Krišto, Jure, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Zagreb 1994.
- Krivokapić, Gordana, "Oblikovanje nacionalno-političke ideologije Srpske samostalne stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1895-1903)", *Tokovi revolucije*, br. 1, Beograd 1989., 24.-42.
- Krivokapić-Jović, Gordana, *Srpska narodna samostalna stranka. 1903-1914.*, Zagreb 2000.
- Kršnjavi, Iso, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, I-II, prir. Ivan Krtalić, Zagreb 1986.
- Kumičić, Evgenij, *Govori*, prir. Dubravko Jelčić, Zagreb 1994.
- Lakatoš, Josip, "Hrvatska štampa 1789-1911", u: *Jugoslovenska štampa. Referati i bibliografija*, Beograd 1911., 149.-221.
- Lakatoš, Josip, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1924.
- Laszowski, pl. Emilij, *Matica plemstva županije požeške, srijemske i virovitičke*, Zagreb 1903.
- Markus, Tomislav, "Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historijskih istraživanja", *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1994, 1, 81.-98.
- Maroslavac, Stjepan, *Donji Miholjac kroz stoljeća*, Đakovo 2007.
- Matković, Stjepan, "Ban Khuen-Héderváry – značenje i utjecaji", *Povijest u nastavi*, 1/2003, br. 1, 37.-47.
- Matković, Stjepan, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb 2001.
- Matković, Stjepan, "Čista stranka prava i stranački izbori na prijelazu 19. u 20. stoljeće", *Povijesni prilozi*, 15/1996, 59.-91.
- Matković, Stjepan, "Izbori za Hrvatski sabor 1897. Afirmacija Khuenove autokracije", *Časopis za suvremenu povijest*, 29/1997, br. 3, 469.-489.
- Nemec, Krešimir, *Mogućnosti tumačenja*, Zagreb 2000.
- Obad, Vlado, *Slavonska književnost na njemačkom jeziku*, Osijek 1989.
- Obad Šćitaroci, Mladen – Bojanić Obad Šćitaroci, Bojana, *Dvorci i perivoji u Slavoniji. Od Zagreba do Iloka*, Zagreb 1998.
- Ostajmer, Branko, "Dragutin Riffer (1852.-1896.) – osječki odvjetnik i saborski zastupnik", *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / Volksdeutsche Gemeinschaft Jahrbuch 2008*, ur. Renata Trišler, Nikola Mak, Osijek 2008., 51.-64.

- Ostajmer, Branko, "Povijesne bilješke o obitelji Selinger", *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, sv. 10/2010, 290.-340.
- Ostajmer, Branko, "Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.", u: *Donji Miholjac od XI. do XX. stoljeća. Zbornik Znanstvenog kolokvija "Donji Miholjac 1057.-2007." (održanog 14. rujna 2007.)*, ur. Stanko Andrić, Slavonski Brod 2010., 137.-181.
- Patković, Milenko, "Izbori za Hrvatski sabor 1906. godine u Osijeku i pobjeda politike novog kursa", *Osječki zbornik*, XIII/1971, 169.-188.
- Pavić, Krešimir, "Đakovačko novinstvo 1918.-1928.", *Đakovački vezovi. Prigodna revija 1981*, Đakovo 1981., 38.-40.
- Pavić, Krešimir, *Povijest đakovačkih tiskara*, Đakovo 1987.
- Pavličević, Dragutin, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980.
- Perči, Ljerka, "Bela Adamović", *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 20/2004, 55.-69.
- Perić, Ana – Perić, Ivo, "Narodne novine 1835.–2005. – povijesni prikaz", u: *Narodne novine. Zbornik uz 170. obljetnicu neprekinutoga izlaženja 1835.–2005.*, ur. Ivan Bekavac, Zagreb 2005., 21.-161.
- Perić, Ivo, *Hrvatski državni sabor, drugi svezak: 1868.-1918.*, Zagreb 2000.
- Peršić, Ivan, *1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi mađarskih grbova*, Zagreb 1933.
- Peršić, Ivan, *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan Matković, Zagreb 2002.
- Piškorec, Velimir, "Iz života i djela Mavra Špicera (1862. – 1936.)", *Našički zbornik*, 8/2007, 145.-208.
- Polić, Martin, *Ban Khuen-Hederváry i njegovo doba*, Zagreb 1901.
- Prica, Radomir, "Autonomna gradska općina", u: *Sremska Mitrovica*, odg. ur. Radomir Prica, Sremska Mitrovica 1969., 119.-145.
- Radić, Stjepan, *Najjača stranka u Hrvatskoj*, Zagreb 1995.
- Radić, Stjepan, *Praški zapisi. Autobiografska proza*, prev. Dušan Karpatský, Zagreb 1985.
- Rakić, Lazar, *Radikalna stranka u Vojvodini (do početka XX veka)*, Novi Sad 1975.
- Rončević, Melita, "Pregled organa pravosuđa od 1850. do 1914. godine za područja pod nadležnošću Državnog arhiva u Osijeku", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 8/2005, 37.-53.
- Rumenjak, Nives, "Čelni ljudi u novčanim zavodima Banske Hrvatske 1900. godine – osvrt na srpsku elitu 1882.-1900. godine", *Povijesni prilozi*, 18 (1999), 161.-239.

Rumenjak, Nives, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb 2005.

Sršan, Stjepan, "Gradonačelnici slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1945.", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 10/2009, 80.-126.

Sršan, Stjepan, "Stare osječke zaklade do 1930. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 8/2005, 199.-222.

Sršan, Stjepan, "Zaslužni osječki građani krajem 19. stoljeća", *Revija*, XXX/1990, br. 2 (8), 57.-71.

Sršan, Stjepan, "Župani i arhivsko gradivo Virovitičke županije od 1745. do 1929.", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, 35.-55.

Šokčević, Dinko, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se preko Drave mijenjala slika drugog*, Zagreb 2006.

Šokčević, Dinko, "Odjek narodnog pokreta u Hrvatskoj u mađarskoj javnosti (1903. god.)", *Časopis za suvremenu povijest* 37/2005, br. 3, 665.-678.

Taylor, A. Y., *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990.

Turkalj, Jasna, "Pravaški opredijeljeno svećenstvo Senjsko-modruške biskupije na saborskim izborima 1881. godine (izborni kotarevi Novi, Delnice i Čabar)", *Croatia Christiana periodica*, 29 (2005), 56, 105.-119.

Turkalj, Jasna, *Pravaški pokret 1878. - 1887.*, Zagreb 2009.

Turkalj, Jasna, "Politički proces protiv župnika Ivana Širmera, kandidata Stranke prava na izborima za Hrvatski sabor 1884. godine", *Croatia Christiana periodica*, 30 (2006), 57, 177.-196.

Turkalj, Jasna, "Prilog životopisu pravaša dr. Jurja Žerjavića župnika u Marija Bistrici (1874.-1910.)", *Croatia Christiana periodica*, 28 (2004), 54, 123.-135.

[Turković, Milan], *Autobiografija Milana Turkovića*, Sušak 1938.

Uzelac Schwendemann, Stribor, *Ulica Matije Mesića u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod 2010.

Vidačić, Marcel, "Pseudonimi, šifre i znakovi pisaca iz hrvatske književnosti", *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 21, Zagreb 1951.

Vinaj, Marina, *Građa za bibliografiju osječkih novina 1848.-1945.*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb 2001.

Virc, Zlatko, "Župani i arhivsko gradivo Srijemske županije", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, 57.-69.

Vlaškalin, Aleksandar, *Dr Jovan Paču i njegov krug*, Beograd 1996.

Waller, Josip, "Gospodarsko društvo Kotara Našice", *Našički zbornik*, 4/1999, 231.-246.
Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora Zagrebačke klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607.-1957., ur. Andrija-Ljubomir Lisac, Zagreb 1957.
Žeželj, Mirko, *Tragajući za Matošem*, Zagreb 1970.

Životopis

Branko Ostajmer rođen je u Đakovu 1978. godine, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je povijest 2004. godine, a od

travnja 2006. zaposlen u Hrvatskom institutu za povijest – Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod. Na projektu “Slavonija, Srijem i Baranja 1860.-1945. Politika, društvo, kultura” istražuje teme iz političke povijesti Slavonije i Srijema na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće i u sklopu tih istraživanja sudjelovao je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova te objavio više znanstvenih i stručnih članaka.

Od 15. rujna do 15. prosinca 2009. boravio je istraživačkoj stipendiji u Pečuhu (domaćinska ustanova Pečuško sveučilište, Filozofski fakultet, Institut za slavistiku, Katedra za hrvatski jezik i književnost / Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szlavisztika Intézet, Horvát Nyelv és Irodalom Tanzék).

Poslijediplomski doktorski studij povijesti upisao je 2006. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, gdje je pod vodstvom mentora dr. sc. Stjepana Matkovića za doktorski rad odabrao temu Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.–1903.

Izbor iz bibliografije

Objavljeni članci u A1 i A2 časopisima:

1. “Zakon o uređenju gradskih općina iz 1895. i položaj Broda na Savi”, *Scrinia slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, sv. 9, Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Slavonski Brod 2009., 257.-274.
2. “Bilješke o obitelji Selinger”, *Scrinia slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, sv. 10, Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Slavonski Brod 2010., 290.-340.
3. “Dvije plakete povodom 90. rođendana biskupa Josipa Jurja Strossmayera”, *Numizmatičke vijesti*, god. 48, br. 59, Hrvatsko numizmatičko društvo, Zagreb 2006., str. 265.-274.

Ostali objavljeni članci:

1. “Prilog životopisu đakovačkoga saborskog zastupnika Lavoslava Jaića”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, sv. 9, Muzej Đakovštine Đakovo, Đakovo 2009., 103.-112.

2. "Pisma Đure Kovačevića Josipu Jurju Strossmayeru", *Zbornik Muzeja Đakovštine*, sv. 8, Muzej Đakovštine Đakovo, Đakovo 2007., 227.-236.
3. "Veterinar Rikard Grabler o stočarstvu u đakovačkom kotaru na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće", *Revija Đakovački vezovi 2007*, Đakovo 2007., 70.-73.
4. Članak "Stjepan Kolb, grobar židovskoga groblja u Đakovu", *Hrvatska revija. Časopis Matice hrvatske*, VIII/2008, br. 3, Matica hrvatska, Zagreb 2008., 19.-23.
5. "Grobnica Weymann na đakovačkome gradskom groblju", *42. Đakovački vezovi. Prigodna revija*, Gradsko poglavarstvo grada Đakova, Đakovo 2008., 88.-92.
6. "Viktor Kučinić o Mozartu, Đakovu i Heibelu", *43. Đakovački vezovi. Prigodna revija*, Đakovo 2009., 66.-67.
7. "Đakovačka obitelji Mahler (Maler)", *44. Đakovački vezovi. Jubilarna revija*, br. 40, Grad Đakovo, Đakovo 2010., str. 59.-65.
8. "Đakovačke godine Viktora Selingera", *44. Đakovački vezovi. Jubilarna revija*, br. 40, Grad Đakovo, Đakovo 2010., str. 66.-68.
9. "Đuro Kovačević (1842.-1910.). O stotoj obljetnici smrti", *44. Đakovački vezovi. Jubilarna revija*, br. 40, Grad Đakovo, Đakovo 2010., str. 69.-71.
10. "Edmund Blum – gorjanski liječnik i pripovjedač istančana oka i pera", *45. Đakovački vezovi. Prigodna revija, br. 41, Đakovo 1. srpnja 2011.*, 107.-108.

Objavljena poglavlja u knjizi:

1. "Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma", *Slavonija, Baranja i Srijem. Vrela europske civilizacije*, sv. 1, ur. Božo Biškupić, Vesna Kusin, Branka Šulc, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2009., 390.-397.
2. "Dragutin Riffer (1852.-1896.) – osječki odvjetnik i saborski zastupnik", *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / Volksdeutsche Gemeinschaft Jahrbuch 2008*, Osijek 2008., 51.-64.
3. "Aleksander Mandt i osječke teme u njegovim pismima Josipu Jurju Strossmayeru (1877.-1881.)", *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / Volksdeutsche Gemeinschaft Jahrbuch 2009*, ur. Renata Trišler, Nikola Mak, Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga

Podunavskih Švaba u Hrvatskoj / Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, Osijek 2009., 115.-130.

4. “Dr. Dragutin Neuman (Neumann) – zastupnik u hrvatskom Saboru 1890.-1892.”, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / Volksdeutsche Gemeinschaft Jahrbuch 2009*, ur. Renata Trišler, Nikola Mak, Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj / Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, Osijek 2011.

5. “Saborski izbori u Donjem Miholjcu 1884.-1901.”, u: *Donji Miholjac od XI. do XX. stoljeća. Zbornik Znanstvenog kolokvija “Donji Miholjac 1058.-2007.” (održanog 14. rujna 2007.)*, ur. Stanko Andrić, Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Slavonski Brod 2010., 137.-181.

6. “Presjek kroz život i djelovanje političara, odvjetnika i književnika Đure (Gjure) Kovačevića (Osijek, 24. III. 1842. – Đakovo, 5. II. 1910.)”, u: Gjuro Kovačević, *Moja pèrva i posljednja ljubav*, prir. Mirko Ćurić i Branko Ostajmer, Đakovo 2007., 9.-36.

SADRŽAJ

UVOD	1
SLAVONIJA I SRIJEM NA RAZMEĐU XIX. I XX. STOLJEĆA	14
UPRAVNA PODJELA	14

PROMET I GOSPODARSTVO	16
OBLIKOVANJE NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU OD 1883. DO 1885.	19
NARODNA STRANKA U VRIJEME BANA LADISLAVA PEJAČEVIĆA	19
NARODNI POKRET 1883.	20
DRAGUTIN KHUEN-HÉDERVÁRY DO DOLASKA NA BANSKU ČAST	31
DOLAZAK DRAGUTINA KHUEN-HÉDERVÁRYJA NA BANSKU ČAST I ODJECI U SLAVONIJI	32
PROMJENE U NARODNOJ STRANCI 1883.-1885.	35
Arhivska afera	39
IZBORNA PRAKSA I NARODNA STRANKA	46
SABORSKI IZBORI	46
Saborski izbori 1884.	52
Pregled rezultata prema izbornim kotarima	58
Naknadni izbori	69
Saborski izbori 1887.	72
Pregled rezultata prema izbornim kotarima	76
Naknadni izbori	83
Saborski izbori 1892.	85
Pregled rezultata prema izbornim kotarima	91
Naknadni izbori	97
Saborski izbori 1897.	100
Pregled rezultata prema izbornim kotarima	104
Naknadni izbori	115
Saborski izbori 1901.	116

Pregled rezultata prema izbornim kotarima	120
Naknadni izbori	128
GRADSKI I OPĆINSKI IZBORI	129
IZBORI ZA ŽUPANIJSKE SKUPŠTINE	133
NARODNA STRANKA I NARODNI POKRET 1903. U SLAVONIJI I SRIJEMU	137
ORGANIZACIJA NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU	147
PROMJENE U STRUKTURI I IDEOLOGIJI NARODNE STRANKE U POSLJEDNJEM DESETLJEĆU XIX. STOLJEĆA	155
ODNOS NARODNE STRANKE PREMA LIBERALNOJ STRANCI	162
SOCIJALNA STRUKTURA NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU	168
EKONOMSKA OSNOVA NARODNE STRANKE U SLAVONIJI I SRIJEMU	174
NARODNA STRANKA I PRIPADNICI SLAVONSKO-SRIJEMSKOGA PLEMSTVA I VELEPOSJEDA	185
Obitelj Pejačević	186
Obitelj Khuen Belasi	188
Obitelj Eltz	189
Obitelj Prandau	192
Obitelj Mailáth	193
Obitelj Normann-Ehrenfels	194
Obitelj Tüköry	196
Obitelj Turković	198
NARODNA STRANKA I SVEĆENSTVO	199
Katoličko svećenstvo	199
Pravoslavno svećenstvo	208
NARODNA STRANKA I SRBI U SLAVONIJI I SRIJEMU	210

NARODNA STRANKA I ŽIDOVI U SLAVONIJI I SRIJEMU	214
NARODNA STRANKA U GRADSKIM SREDIŠTIMA SLAVONIJE I SRIJEMA	221
Primjer Osijeka	221
Primjer Požege	229
Primjer Vukovara	232
Primjer Broda	234
Primjer Zemuna	238
Primjer Đakova	241
Primjer Mitrovice	243
Primjer Srijemskih Karlovaca	245
SLAVONSTVO	246
NOVINSTVO	257
<i>Narodne novine</i>	258
<i>Die Drau</i>	262
<i>Slavonische Presse</i>	264
<i>Dan</i>	266
<i>Vjesnik županije virovitičke</i>	271
<i>Glasnik županije požeške</i>	273
<i>Srijemske novine</i>	275
<i>Dnevni list</i>	276
<i>Osječki tjednik</i>	277
<i>Mitrovitzer Zeitung</i>	278
BIOGRAFSKI PROFILI ISTAKNUTIJIH PRVAKA NARODNE STRANKE S PODRUČJA SLAVONIJE I SRIJEMA	281
ZAKLJUČAK	307

POPIS IZVORA I LITERATURE

313

ŽIVOTOPIS I BIBLIOGRAFIJA

322